



УНИВЕРЗИТЕТ У КРАГУЈЕВЦУ
ФИЛОЛОШКО-УМЕТНИЧКИ ФАКУЛТЕТ

Бојана М. Герун Ђокић
ЛЕКСИЧКИ СЛОЈЕВИ У РОМАНИМА ДАНКА
ПОПОВИЋА

Докторска дисертација

Крагујевац, 2022.



UNIVERSITY OF KRAGUJEVAC
FACULTY OF PHILOLOGY AND ARTS

Bojana M. Gerun Đokić

LEXICAL LAYERS IN DANKO POPOVIĆ'S NOVELS

Doctoral Dissertation

Kragujevac, 2022.

Аутор
Име и презиме: Бојана М. Герун Ђокић
Датум и место рођења: 24. 03. 1988. Пљевља
Садашње запослење: Самостални стручнотехнички сарадник за студије и студентска питања, Ректорат, Универзитет у Крагујевцу
Докторска дисертација
Наслов: „Лексички слојеви у романима Данка Поповића”
Број страница: 277
Број слика: 0; број табела: 1
Број библиографских података: 267 (извори: 8, литература: 259)
Установа и место где је рад израђен: Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу
Научна област: (УДК): 811.163.41'373(043.3) 821.163.41.08 Поповић Д.(043.3)
Ментор: др Софија Милорадовић, научни саветник / редовни професор, Институт за српски језик САНУ
Оцена и одбрана
Датум пријаве теме: 2. 9. 2016.
Број одлуке и датум прихватања теме докторске дисертације: број одлуке: IV-02-64/12; датум: 18. 1. 2017.
Комисија за оцену научне заснованости теме и испуњености услова кандидата:
<ol style="list-style-type: none"> 1. Др Никола Рамић, ванредни професор, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу; 2. Др Милош Ковачевић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу; 3. Др Софија Милорадовић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу.
Комисија за оцену и одбрану докторске / уметничке дисертације:
<ol style="list-style-type: none"> 1. Др Милош Ковачевић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, уже научне области: <i>Савремени српски језик, Теоријске лингвистичке дисциплине;</i> 2. Др Сања Ђуровић, ванредни професор, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, уже научне области: <i>Савремени српски језик – Морфологија српског језика, Творба речи;</i> 3. Др Наташа Вуловић, виши научни сарадник, Институт за српски језик САНУ у Београду, уже научне области: <i>Српски језик – лексикографија и лексикологија.</i>
Датум одбране дисертације:

САДРЖАЈ

I УВОД

I.0. Предмет и циљ истраживања	1
I.1. Лексика у романима Данка Поповића, место њеног истраживања у лингвистици, потреба и значај	3
I.2. О критеријумима избора лексике и о коришћеним методама	6
I.3. О писцу Данку Поповићу и о његовом језику	8
I.4. Мотив српског сељака, жене / мајке и родне земље	14
I.5. Мотив узалудности ратовања	17
I.6. Мотив Шумадије, њених владара и Шумадинаца	18

II РАСЛОЈАВАЊЕ ЈЕЗИКА

20

II.0. Раслојеност лексичког система и представљање раслојене лексике	20
--	----

II.1. Територијално раслојена лексика.....

22

II.1.0. Аутосемантичке лексеме	28
--------------------------------------	----

II.1.0.1. Именице	30
-------------------------	----

II.1.0.2. Глаголи	79
-------------------------	----

II.1.0.3. Придеви	108
-------------------------	-----

II.1.0.4. Прилози	118
-------------------------	-----

II.1.1. Синсемантичке лексеме	122
-------------------------------------	-----

II.1.1.0. Заменице	122
--------------------------	-----

II.1.1.1. Предлози	122
--------------------------	-----

II.1.1.2. Везници	123
-------------------------	-----

II.1.1.3. Речце	123
-----------------------	-----

II.1.1.4. Узвици	124
------------------------	-----

II.1.2. Табеларни приказ територијално раслојене лексике	124
--	-----

II.1.3. Експресивна територијално маркирана лексика	148
---	-----

II.1.3.1. Именички експресиви	150
-------------------------------------	-----

II.1.3.2. Глаголски експресиви	164
--------------------------------------	-----

II.1.3.3. Придевски експресиви	170
--------------------------------------	-----

II.1.3.4. Прилошки експресиви	174
-------------------------------------	-----

II.2. Временски раслојена лексика

174

II.2.1. Архаизми у романима Данка Поповића	178
--	-----

II.2.1.1. Именице	181
-------------------------	-----

II.2.1.2. Глаголи	191
-------------------------	-----

II.2.1.3. Придеви	201
-------------------------	-----

II.2.1.4. Прилози	203
-------------------------	-----

II.2.2. Историзми у романима Данка Поповића	204
---	-----

II.2.3. Фразеолошки изрази	213
----------------------------------	-----

II.3. Функционално-стилско раслојавање

222

II.4. Позајмљенице	227
--------------------------	-----

II.5. Попис лексема субјективне оцене	229
---	-----

III ТЕМАТСКЕ ДОМИНАНТЕ У ПОПОВИЋЕВИМ РОМАНИМА	232
III.1. О говору, причању, слушању и (не)разумевању лексике	232
III.2. О веровањима и сујеверју	236
III.3. О сећању и забораву	238
III.4. О старости и усамљености	239
IV ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ	240
III.1. О територијалном, временском и функционално-стилском раслојавању у романима Данка Поповића	242
III.2. О језичко-стилистичким цртама Поповићевих романа	253
III.3. Основни културни концепти у оквиру језичке слике света јунака Поповићевих романа	258
V ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	262
Биографија аутора	277

ЛЕКСИЧКИ СЛОЈЕВИ У РОМАНИМА ДАНКА ПОПОВИЋА

Сажетак

Овај рад бави се истраживањем лексичких слојева на корпусу осам романа Данка Поповића. Циљ рада је да се системски опише и анализира типологизација лексичке раслојености у Поповићевом романескном делу, а која сведочи о изузетном богатству језичких облика које писац користи. Истраживачке технике које су коришћене у раду су преглед и ексцерпција, као и класификација и анализа лексичке грађе.

У уводу су представљени предмет и циљ истраживања, критеријуми избора лексике, коришћене методе, преглед досадашњих истраживања и место и потреба истраживања лексике књижевног опуса Данка Поповића. Представљени су и неки од мотива који прожимају Поповићеве романи: мотив српског сељака, жене / мајке, родне земље, узалудности ратовања, Шумадије, њених владара и Шумадинаца.

У централном делу рада бавимо се раслојеношћу лексичког система Поповићевих романа са дијастратског, дијатопијског и функционалног аспекта. Тако је Поповићев лексички инвентар, с обзиром на полифункционалност књижевног језика, класификован према критеријумима територијалне (дијалектизми, покрајинизми), друштвено-историјске (према временском критеријуму застарелости: архаизми, историзми, старокњижевне речи) и функционалне раслојености лексике, као и према њеној експресивности (именички, глаголски, придевски и прилошки експресиви, као и речи субјективне оцене: деминутиви, аугментативи, хипокористици, пејоративи), и према њеном пореклу. У оквиру територијално раслојене лексике издвојене су аутосемантичке и синсемантичке лексеме, и то према врстама речи и према значењу, као и експресивна лексика. Временски раслојена лексика обухвата архаизме, историзме и фразеолошке изразе. Начињен је посебан осврт на позајмљенице и лексеме субјективне оцене. Представљање функционално раслојене лексике везује се за одређене области човековог деловања – друштвено-политичка, административно-правна, терминолошка, војна, црквена лексика, као и она која је везана за различите тематске области, а њена анализа доводи до одређених запажања везаних за стилистички аспект. Трећи, закључни део рада представља синтезу претходно дате анализе, а садржи и запажања о пишевом стилу на основу увида у језик Поповићевих романа и на основу кључних тема и мотива, кроз које се могу пратити употреба и функционисање маркиране лексике.

Писац у највећој мери користи језичка средства која су карактеристична за шумадијско-војвођански дијалекат, који је у основици српског стандардног језика. Кроз анализу се очитује и начин на који се територијално и временски раслојена лексика уклапа и интегрише у стандарднојезички лексикон. Лексички и семантички неологизми у Поповићевим романима сведоче о пишевој зналачкој језичкој компетенцији која не излази из системских језичких оквира. Такође, разноврсни тематски слојеви указали су на духовну, материјалну и социјалну културу која карактерише време у којем јунаци Поповићевих романа живе. На тај начин могуће је реконструисати и кључне концепте језичке слике света књижевних ликова – носилаца говора у Поповићевим романима.

Кључне речи: раслојеност лексикона, територијално маркирана лексика, временски раслојена лексика, функционално-стилско раслојавање, експресиви, фразеолошке јединице, културни концепти, језичка слика света.

LEXICAL LAYERS IN DANKO POPOVIĆ'S NOVELS

Abstract

This paper focuses on the analysis of the lexical layers from the corpus of eight novels written by Danko Popović. The study aims to systematically collect lexical material and analyze it through its structural-semantic classification. The research techniques used in this study include an overview and excerption from the corpus, as well as classification and analysis of the lexical material.

The introduction sets the aims and objectives of the research, the criteria for the choice of lexis, the methods used in the study, an overview of previous research, as well as the application and the grounds for analyzing Danko Popović's opus. Furthermore, this paper introduces some of the motifs that permeate Popović's novels: the motif of a Serbian peasant, a woman / mother, the author's native country, the futility of war, Šumadija, its rulers, and its inhabitants.

In the main section of the paper, we deal with the stratification of the lexical system of Popović's novels from the diastatic, diatopic, and functional aspects. Thus, Popović's lexical depository, considering the polyfunctionality of literary language, is classified according to the criteria of territorial (dialectisms, provincialisms), socio-historical (according to the temporal criterion of obsolescence: archaisms, historicisms, ancient literary words), and functional stratification of the lexicon, as well as nouns, verbs, adjectives, and adverbial expressives, along with the words of subjective evaluation: diminutives, augmentatives, hypocrites, pejoratives), and according to its origin. Temporally-stratified vocabulary includes archaisms, historicisms, and phraseological expressions, as well as expressive vocabulary. The emphasis was especially placed on Loanwords and lexemes of subjective evaluation. The presentation of functionally stratified vocabulary is related to certain areas of human activity – socio-political, administrative-legal, terminological, military, clerical vocabulary, as well as that related to various thematic areas, and its analysis leads to certain observations related to the stylistic aspect. The third, concluding part of the paper is a synthesis of the previously given analysis, and it contains observations on the writer's style based on insights into the language of Popović's novels and on key themes and motifs, through which the use and behavior of the marked vocabulary can be observed.

The author predominately uses linguistic resources that are typical for the Šumadija-Vojvodina's dialect, which is the basis of the Serbian every-day language. Then, an observation is made in regards to the way in which the vocabulary, which is territorially and temporally stratified, conforms to, and integrates into the standard language lexis. Lexical and semantic neologisms testify of the author's linguistic competence, which does not go beyond systemic linguistic frameworks. Autosemantic and synsematic lexemes are selected according to parts of speech, areas of use and their meaning, as well as expressive vocabulary and multi-word lexical units and phraseological expressions. Various thematic layers indicate the spiritual and material culture, which portrays the time of Popović's heroes. By continuing in this manner, it is possible to reconstruct the conceptual world of the speakers in Popović's novels, since his lexis shows the peculiarities of the environment in which his heroes live.

Key words: stratification of the lexicon, territorially marked lexis, temporally stratified lexis, functional-stylistic stratification, expressive, multi-word units, phraseological units, cultural concepts, linguistic depiction of the world.

I УВОД

I.0. Предмет и циљ истраживања

Предмет ове докторске дисертације је истраживање лексичких слојева у романима Данка Поповића, а анализа се заснива на корпусу који обухвата осам пишчевих романа. Поповићев лексички инвентар, с обзиром на полифункционалност књижевног језика, класификован је према критеријумима територијалне¹ (дијалектизми, покрајинизми), друштвено-историјске (према временском критеријуму застарелости: архаизми, историзми, старокњижевне речи) и функционалне раслојености лексике, као и према њеној експресивности (именички, глаголски, придевски и прилошки експресиви, као и речи субјективне оцене: деминутиви, аугментативи, хипокористици, пејоративи), и према њеном пореклу. У оквиру наведених група наведена је терминолошка, друштвено-политичка, административно-правна, војна и црквена лексика. Истраживање је, дакле, спроведено на корпусу који чини осам Поповићевих романа: *Чарапићи* (1969), *Официри* (1979), *Кућа Лукића* (1980), *Књига о Милутину* (1985), *Господари* (1985), *Конак у Крагујевцу* (1988), *Свињски ујед* (1990), *Удовице* (1992). Поред поменутих романа, Поповић је писао и приповетке, радио-драме и филмске сценарије, али смо се у оквиру овог истраживања ограничили само на једну прозну књижевну врсту, односно – на форму романа. Задатак рада је да се представи раслојена лексика у романима Данка Поповића са дијастратског, дијатопијског и функционалног аспекта, као и према критеријумима њене експресивности и порекла, будући да се у романима јавља знатан број речи стране провенијенције.

Имајући у виду да народна лексика представља основни извор књижевног језика и део његове норме, лексиколошким приступом анализирамо различите лексичке слојеве у Поповићевим романима и испитујемо њихову стилогеност, будући да језик, а поготово лексички слој, учествује у структурирању текста и језичко-стилског израза самог писца, „јер *стил* (као начин изражавања) обично не иде сам; уз њега иде и одговарајућа лексика, избор појединости, ширина и начин обраде теме, врста текста” (Кликовац 2008: 118).

У централном делу рада представљене су територијално и временски раслојена лексика, као и лексика која је посматрана са функционално-стилског аспекта. Наведене су све оне територијално ограничене, нестандартне лексеме, као и временски раслојена лексика – архаизми, историзми и фразеолошки изрази.

Територијалним раслојавањем настају дијалекти, а према критеријуму распрострањености, дијалекатски лексикон се раслојава на нестандартну лексику попут локализама, дијалектизама, регионализама, провинцијализама. М. Симић под дијалекатском лексиком подразумева „лексику народног ненормираног говора на ужем или ширем простору, али увијек на простору ужем од књижевног стандарда” (Симић 1984: 171). У дијалекатску лексику укључујемо и покрајинизме чија употреба превазилази границе одређеног дијалекта (Јовановић 2009: 115). За појам дијалектизма² везује се

¹ „Територијалним раслојавањем језика формирају се дијалекти, тачније регионални дијалекти, када се жели нагласити овакав вид раслојавања у односу на социјално раслојавање” (Рамић 2019: 11).

² Штасни–Бошњаковић напомиње да се између дијалектизма и еквивалентне стандардне језичке јединице успостављају разлике на неком од језичких нивоа (Штасни–Бошњаковић 2009: 84). Позивајући се на Белића

критеријум нестандардизованости и критеријум употребе у одређеном простору. За неке од овде првобитно побројаних лексема утврдили смо да имају ширу употребу, односно да нису ограничене на одређено језичко подручје.

Циљ рада је да се системски опише и анализира типологизација лексичке раслојености у романескном делу Данка Поповића, која сведочи о изузетном богатству језичких облика које писац користи. На тај начин могуће је реконструисати и појмовни свет³ носилаца говора у Поповићевим романима, будући да његова лексика сведочи о особеностима средине, а тиме и о њеној материјалној, социјалној и духовној култури⁴. Лексичке јединице и њихова значења посматрају се, пре свега, са становишта семантичког садржаја, са освртом на место одређених лексичких слојева у пишчевом лексичком систему. Важно је истаћи да се припадност неке лексеме дијалектизмима или регионализмима не може до краја са сигурношћу утврдити, будући да нема поузданих параметара. Потребно је много више дијалектатских речника, а чињеница је да за поједине области не постоје чак ни збирке речи. Етимолошка анализа није у фокусу, будући да превазилази оквири овог рада и компетенцију аутора, али због појединих лексема које су се учиниле значајним због својих померених значења и самих контекста, консултовали смо Петра Скока. Такође, и са творбеног аспекта су посматране само оне лексеме које су се, опет, учиниле вредним помена у творбеном смислу.

(1959: XXIV), Н. Рамић указује на непрестане утицаје „дијалеката на стандардизовани идиом, и обрнуто, што је у лексичкој сфери посебно изражено – јер су сви дијалекти база из које стандарднојезички идиом црпе материјал, а дијалекти су непрекинуто под јаким утицајем стандарднога језика због његове неодређености и супремације” (Рамић 2013: 316). Ж. Бошњаковић се позива на М. Симића (1984: 172) и наводи да се дијалекатска лексика, с обзиром на њену распрострањеност, може поделити: „(на) уско локалну, јер не прелази оквири једног села или неколико села, (б) на регионалну или географску, пошто се односи на једну мању географску целину, речни ток нпр., и (в) пределну или покрајинску лексику, будући да се односи на читаве области које су имале заједничку политичку, културну и верску прошлост” (Бошњаковић 2013: 60), а „с обзиром на употребну вредност дијалекатске лексике у књижевном језику, она се може поделити на: (а) на ону која има синониме у књижевном језику и (б) на ону која нема синониме, чиме отвара пут себи за стандардизовање” (Бошњаковић 2013: 60 према Симић 1984: 172). Н. Рамић напомиње да је „у нашој науци о језику уобичајено да се термином дијалекат означава регионално дистинктиван варијетет језика” (Рамић 2019: 11), а да „према лингвистичкој литератури, у нас нема сагласности око тога шта је то уопште дијалекатска ријеч, односно није још одговорено на питање да ли је лексика народних говора = дијалекатска лексика” (Рамић 2019: 13). Према Рамићевим речима (2019: 14) „за М. Самарцију дијалектизми су просторно највише проширени, регионализми су на простору мјеснога говора, а локализми су најмањег простирања” (Самарција 2003: 14), док И. А. Осовјецки (1971: 320) „сматра да дијалекатска ријеч има територијално ограничену употребу и изван је лексичког система књижевнога језика, а дијалектизам је првенствено лексичко-стилистичка категорија” (Рамић 2019: 108).

³ „Сваки језик одликује специфичан поглед на свет или непоновљива перспектива виђења” (Потебња 1958: 19).

⁴ „Културни идентитет углавном долази до изражаја кроз језик тако да се изучавањем семантичког аспекта језика, који најчешће долази до изражаја кроз лексику, у ствари, изучава културни идентитет једне језичке заједнице” (Недељков 2012: 107).

I.1. Лексика у романима Данка Поповића, место њеног истраживања у лингвистици, потреба и значај

Значај представљених лексичких слојева у романима Данка Поповића и њихова лексикографско-лексиколошка обрада уклапа се у списак тематских проблема савремене лингвистичке науке и пружа могућност компаративног истраживања језика писаца који потичу са истог дијалекатског подручја или могућност контрастивне анализе језика писаца са различитих говорних подручја. Милорад Дешић је, управо, указао на велики задатак наше лексикографије, који се односи на потребу за стварањем речника наших писаца, како би њихова дела била више читана и лакше усвајана (Дешић 1990: 288–294).

Када се осмотри стање у подручју српских лингвистичких истраживања, учоава се да лексика савремених писаца није нарочито често проучавана (в. Милица Радовић Тешић о лексици у роману *Лајковачка пруга* Радована Белог Марковића 2000; о лексици Исидоре Секулић 2010; о лексици Григорија Божовића 2015). Од речника језика писаца, израђени су речници језика Петра II Петровића Његоша (Стевановић 1983; Стијовић 1992), речник језика Милана Ракића (Павковић 1984), као и речник приповедака Лазе К. Лазаревића (Јелић 2008; Вуловић 2010). Граматички нивои описани су на примеру језика у делима И. Андрића (1964), М. Црњанског (Радовановић 1974), Б. Атанацковића (Јерковић 1976), М. Ускоковића (Николић 1976; 1977), Ј. Хаџића (Суботић 1989), Љ. Ненадовића (Јерковић 1991), Ј. Рајића (Младеновић 1996), Ј. Суботића (Милановић 2004) и др. М. Златановић (1995) и Р. Жугић (1995) бавили су се лексиком на корпусу дела Боре Станковића. Наташа Вуловић је ауторка *Речника приповедака Лазе Лазаревића* (2008), као и монографског описа Лазаревићеве лексике (2010).

Стана Ристић подсећа на чињеницу да се креативни развој језика, управо, огледа у књижевном језику, „у језичком стваралаштву и стилу најбољих представника српског језика, истакнутих савремених писаца, песника, научника, филозофа и др., чија је улога у језичком нормирању и у развоју језичке културе од великог значаја” (Ристић 2006: 40). Ауторка ставља акценат на језик књижевних дела као најстабилнији и напредставителнији заједнички стандардни идиом (Исто: 50), истичући следбенике прашке лингвистичке школе који су имали другачији приступ норми јер су указивали на то „да свако језичко нормирање мора испољавати динамичност и флексибилност језичког развоја у целини”, а да „у констелацији деловања конвергентних и дивергентних сила у језику суделују сви видови његове реализације: писани и говорни језик, стандардни (књижевни) и нестандардни (народни) језик, и то са свом својом функционалностилском и социјално-територијалном раслојеношћу” (Исто: 86).

Лексиколошка обрада речника једног писца није новина. Душан Јовић је истраживао *Лексичке слојеве у језику Проте Матеје Ненадовића* (1978), а Љиљана Петровачки *Лексичке слојеве у говору ликова романа Поп Ћира и поп Спира* (2011). Познато је да у Центру за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу важно место има изучавање лексике писаца и израда речника појединих њихових дела (Н. Богдановић, А. Савић-Грујић 2012: 47). *Лексичким нивоима у прози Драгослава Михаиловића* бавила се Милица Радовић Тешић, а 2018. године је одбрањена дисертација *Територијално раслојена лексика у књижевном делу Драгослава Михаиловића* Тање Танасковић, која је била од значајне помоћи при изради ове дисертације, односно оног дела који се, управо, бави територијално маркираном лексиком. Када је реч о тематском раслојавању према референцијалној вредности и контекстуализацији у романима Данка Поповића управо нам

је табеларни приказ антропоцентричне и друге лексике, који је дат у дисертацији Т. Танасковић (2018: 301), послужио као оквир за наше прегледно разврставање лексике унутар табеле (в. стр. 124).

Релевантност овог истраживања огледа се у чињеници да је народни језик бивао предмет интересовања многих писаца који су исказивали потребу за реалистичним и истинитим описом живота људи „простонародним” језиком. Таква лексика постајала је захвалан показатељ говорног израза одређене средине и изванјезичке стварности⁵. Застареле лексеме, које се иначе складиште у пасивном лексичком фонду, постају разумљивије управо у уметничком тексту, чинећи, као подсистем, део општег лексичког система. „Народни језик стално улази у књижевни, а књижевни непрестано постаје живим језиком извесних друштвених средина” (Белић 1959: XXIV), што утиче на полифункционалност стандарднојезичког идиома. Књижевни језик само у интеракцији са народним језиком и употребом „народних речи свугде где је то могуће” (Белић 1955: XXV) може опстати као „жив организам у којем су сви трептаји народног језика” (Белић 1946: 216).

Језик Данка Поповића заслужује значајнији научноистраживачки третман него што је до сада то био случај управо због изразитог богатства лексике којом се овај писац служи. Народна лексика у књижевним делима Данка Поповића представља маркер средине о којој овај писац пише. Она обавља веома важну стилистичку функцију снажног изражајног средства дочаравањем локалног колорита. Проучавање лексичких слојева у романима Данка Поповића на трагу је актуелних проучавања српске лингвистике, будући да се чини „да ниједан ниво језичке анализе не пружа толико могућности за анализу односа *индивидуално / појединачно – колективно / групно* као лексички ниво” (Радовић-Тешић: 2008: 401). Дијалекатска лексика је поуздан одраз свих значајних сегмената традиционалног живота. Управо та лексика доводи, у великој мери, до богаћења књижевног језика, а степен њене адаптираности најбоље се може пратити у језику писаца (Радовић-Тешић 2009: 156–158), када се „нека црта развије у највећег дела добрих књижевника једне земље; тада се она, сама собом, намеће нормативној граматици (Белић 1946: 220).

Што се тиче досадашњих лингвистичких истраживања, језик овог писца није проучаван, изузимајући спорадичне констатације о његовом „стварносном” језичком изразу, и то посматрано са књижевног становишта (о овој књижевној струји в. Степановић 1986: 31). Приказ и анализа функције лексичких слојева у романима Данка Поповића може, између осталог, допринети бољем познавању лексике шумадијско-војвођанског дијалекта који је у основици српског књижевног језика, односно рудничког поддијалекта (о народним говорима као изворима за богаћење књижевног језика в. Јерковић 1991: 116). „Лексика писаца, пре свега добрих писаца, али и мање добрих, самим тим што потиче из писаног језика уметничке вредности, јесте најсигурнији показивач жељеног развоја којим смера стандардни језик уопште” (Радовић-Тешић 2008: 402), представљајући тако основни извор за богаћење стандардног језика (в. Радовић-Тешић 2009: 145).

Будући да у нашој лексикографској пракси израда речника писаца нема дугу традицију и да је лексика писаца чешће проучавана са стилистичког него са лингвистичког становишта, овај рад тежи афирмацији лексикографско-лексиколошког проучавања

⁵ „Лексика организована у дијалекатске подсистеме репрезентује специфичну изванјезичку стварност која окружује неку групу говорника, као и њихов однос према тој стварности, омогућавајући им да тако граде своју, дијалекатску језичку слику свијета” (Рамић 2019: 62).

књижевних дела. У истраживачком фокусу су оне лексеме које су посведочене у описним речницима српског језика и у коришћеним дијалекатским речницима и монографијама, као и оне које нису пронађене у поменутим изворима. Такође, представљене су и оне лексеме чије значење одступа од оног које је дато у тим речницима и монографијама (види I.2), а које сведоче о механизму полисемије и о динамици развоја језика. Већину архаичних лексема и дијалектизама које Поповић користи могуће је разумети на основу контекста у који их писац смешта, што само показује мајсторство његовог стилског израза. Будући да је стилска маркираност језика Поповићевих романа у вези са свим слојевима структуре текста, указано је на стилску слојевитост, те на употребну вредност односно на стилогеност Поповићеве лексике.

Корпус Поповићевих романа показује како су књижевно-историјске прилике и порекло аутора оставили трага на свим језичким нивоима. Комуникацијска компетенција писца у потпуности је потврђена, јер се, имитирањем разговорног језика⁶, у романима Данка Поповића упознајемо с репрезентативним говором за одређени простор и за одређено време о коме се говори. Упознајемо се тако и са сликом социјалних и културних процеса у тренутку настанка Поповићевих романа, с обзиром на то да лексика у Поповићевим романима имплицира и 'реконструира' временски и просторни оквир настанка његових дела. Значајан је и утицај ванјезичких чинилаца на стилску обележеност одређених лексема, као и на постојање словенских речи књишког карактера и старосрпских лексема које су фонетски и морфолошки прилагођене народном језику, а које сведоче о ранијим фазама књижевнојезичког развитка и променама у српском језику. Истраживање показује и динамичност развоја речничког састава, бујање „књижевног, народног језика” (Иванић 1913: IV) након периода његовог развоја који је установљен у речницима Вука и Даничића. Језик добрих писаца управо представља, према Белићевим и Стевановићевим речима, основни извор језичке грађе у циљу изградње норме и нормативних узуса, због чињенице да се „књижевни језик и сам речнички стално развија. Као што добро знају они који посматрају живот језика, у њему је све у сталном кретању... У сваком случају, књижевни и народни језик заједнички сарађују на речничком развоју савременог књижевног језика” (Белић 1999: 35).

Истраживање лексичких слојева у романима Данка Поповића важно је због указивања на значај народног језика којим се писац користи као показатељем континуума језичких промена и због могућности инкорпорирања, односно интеграције одређених лексема у описне речнике савременог српског језика на основу нормативног статуса установљених лексичких јединица. У језику романâ Данка Поповића, коришћене лексеме (лексички слојеви) представљају веран одраз локалних идиома на простору Шумадије. Регионална лексика којом се писац користи представља вредан извор за допуну лексичког подсистема, односно – за потенцијално богаћење општег фонда српског језика⁷. Раслојена лексика сведочи о колективној стварности и традиционалној култури становника, као и о системима вредности који су важили за време у којем су живели његови јунаци, а

⁶ Више о лингвистичким и ванлингвистичким специфичностима разговорног функционалног стила в. Савић / Половина 1989.

⁷ „Лексички фонд пишчева језика у основи је део свеукупног лексичког фонда његовог матерњег језика [...] Оправданост израде оваквих речника не треба посебно истицати. Они су довољно корисни и када само региструју значење пишчеве лексике, а од методологије израде зависи да ли ће се степен њихове корисности и увећати. Овакви речници омогућују разноврсне лингвистичке и стилистичке анализе, а ако их има и више, онда се поређењем лексике појединих писаца, исте или друге епохе, може много штошта рећи о одликама и развоју лексике једног писца” (Тешић 1982: 301).

издвојене тематске групе сведоче о организацији и категоризацији ванјезичке стварности носилаца народног говора, представљајући јасан показатељ стварног живота у одређеном времену и у одређеним областима. Укупност реализација лексичких слојева сведочи и о животу народне, непатворене речи, која се одликује изразитом денотативном и употребном вредношћу. Анализирана лексика представља одраз језичке слике света живља на простору Шумадије у другој половини XX века и тако пружа могућност да се језички слојеви повежу са „слојевитошћу” и комплексношћу „језичке личности” Поповићевих јунака.

1.2. О критеријумима избора лексике и о коришћеним методама

Подлогу за лексикографско-лексиколошка истраживања чине лексеме из романа Данка Поповића које су карактеристичне за његов језичко-стилски израз и које су савњиване са становишта стандарног српског језика са одговарајућим подацима у коришћеним речницима и монографијама. У раду смо се служили првенствено шестотомним *Речником српскохрватскога књижевног језика* Матице српске и једнотомним *Речником српскога језика* Матице српске, будући да представљају „референтни систем вредновања лексичке грађе српскога књижевног језика” (Јовановић 2009: 169), као и *Речником српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности* (до 21. тома *погледа(а) – покупити*), будући да је он, према речима Јелене Јовановић, „најинформативнији за нормативно-стилску анализу језика, као и за теорију норме” (Исто: 164), јер садржи не само ознаке којима се упућује на раслојеност лексике и лексичке слојеве којима припада одређена реч, већ су јасно дати и критеријуми обележавања и разврставања грађе. Начин остваривања ортографско-ортоепске, граматичке и лексичке норме, према речима Стане Ристић, представљен је на корпусу Речника САНУ, „као најрепрезентативнијег лексикографског остварења традиционалне и савремене српске лексикографије” (Ристић 2006: 184). Типологија језичких промена и функционално-стилска раслојеност језика зависе, како ауторка наводи, од временског, просторног, структурног или функционалног аспекта проучавања језика (Исто: 17). Маркираност лексичких јединица одмеравања је поређењем са коришћеним нормативним речницима, дијалекатским изворима и монографијама. У основи је консултован РСЈ (*Речник српскога језика*, 2007), односно шестотомни РМС (*Речник српскохрватскога књижевног језика Матице српске*, 1967–1978), као и РСАНУ (*Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности*, 1959–2020). Поред Вуковог *Српског Рјечника* (1852), консултовали смо дијалекатске речнике *Речник српских говора Војводине* (Д. Петровић (редактор) 2000–2010) и *Из Лексике Качера* (Д. Петровић, Ј. Капустина, 2011). Такође, користили смо се и оним речницима који су објављени у оквиру монографских описа терминологија материјалне културе српског становништва на подручју Војводине: *Војвођанска коларска терминологија* (Г. Вуковић, Ж. Бошњаковић, Љ. Недељков, 1984), *Пастирска терминологија Срема* (Ж. Бошњаковић, 1985), *Терминологија куће и покућства у Војводини* (Г. Вуковић 1088), *Из ратарске терминологије Срема* (Ж. Бошњаковић, 1991), *Ратарска и повртарска терминологија Шајкашке* (Г. Драгин, 1991). За оне лексеме које нисмо пронашли у наведеним изворима консултовали смо *Речник говора јабланичког краја* (Р. Жугић, 2005), *Тимочки дијалекатски речник* (Ј. Динић, 2008), *Црнотравски речник* (Р. Стојановић, 2010), *Речник говора северне Метохије* (М. Букумирић, 2012), *Речник Куча* (Д.

Петровић, И. Ћелић, Ј. Капустина, 2013). Поменуте речнике користили смо и како бисмо показали да неке од лексема имају ширу употребу, односно да нису ограничене на одређено језичко подручје.

Од етимолошких речника користили смо се *Етимологијским рјечником хрватскога или српскога језика* (П. Скок, 1971, 1972, 1973), а за етнолошке податке консултовали смо *Српски митолошки речник* (Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, 1970). Од речника енциклопедијског карактера консултовали смо речник *Словенска митологија* (С. М. Толстој, Љ. Раденковић, 2001).

Наводе се и оне лексеме које нису регистроване у речницима и монографијама које користимо, као и оне лексеме чија се значења у Поповићевим романима не подударују са значењима која су дата у коришћеним речницима и монографијама. Лексеме које није било могуће пронаћи у коришћеним речницима и монографијама у раду су обележене звездицом. Њихово разумевање врло често није било отежано, будући да се значење лексема остварује у контексту, те је тако контекстуално тумачење лексема претходило лексиколошкој анализи. Знак опреза (узвичник) стоји поред оних лексема у раду које није било могуће са сигурношћу дефинисати.

Нагласак је, пре свега, на мотивационим карактеристикама лексема, али и на творби речи и етимологији, тамо где је то потребно. Компоненцијалном анализом појединих лексема настоје се утврдити семантичке компоненте значења лексема, као и више значења једне те исте лексеме (в. Липка 1992). Представљање територијално, друштвено-историјске и функционално раслојене лексике по лексичко-семантичким пољима, укључујући ту и експресивну лексику, има за циљ реконструкцију језичке личности и језичке слике света у Поповићевим романима. Управо је зато за ово истраживање важна теорија о језичкој и комуникативној личности, која посматра лексику и са употребног и са мотивационо-прагматичког становишта (Виноградов 1930; Караулов 1989). Истраживачку методологију обликовала је и усмеравала сама језичка грађа након њене ексцерпције.

Оквирна лексикографска подлога за анализу лексичких слојева и за стицање шире слике о језику у романима Данка Поповића броји око хиљаду и пет стотина лексичких јединица, израза, синтагматских и фразних спојева, поредбених конструкција и изрека, ексцерпираних из Поповићевих романа, од којих је анализирано око седам стотина осамдесет лексема и израза.

Рад обухвата маркиране лексеме из романа Данка Поповића, за чије смо се издвајање водили претежно критеријумима које је утврдила Наташа Вуловић (2010: 15–54), а чија је маркираност потврђена у односу на стандардни језик и на „просечног“, савременог читаоца:

- а) застареле лексеме и оне мање познате данашњем читаоцу, као и изрази (и фразеологизми) који се не могу чути у стандардном језику,
- б) покрајинизме и дијалектизме,
- в) оне лексеме које нису непознате данашњем читаоцу, али су код Поповића употребљене у нешто измењеном значењу, односно – у неком од секундарних значења дате лексеме (в. Гортан-Премк 1997: 51),
- г) лексеме које се односе на занимања, занате, сеоске и занатске радње, а које се данас ретко или готово уопште не употребљавају,
- д) лексика која одсликава друштвено-историјске околности времена радње романа,
- ђ) лексеме са измењеним фонетским ликом у односу на стандардни језик,
- е) измењена префиксална образовања речи,

- ж) неке лексеме (означене*) и значења (означена**) које не налазимо у општим описним речницима српског језика (РСАНУ и РМС), дијалекатским речницима и монографијама,
з) експресивну лексику,
и) функционално раслојену лексику,
ј) позајмљенице.

У истраживању смо се водили различитим методама у складу са основним поставкама лексикографског и лексиколошког приступа лексичком материјалу: преглед, корпусна метода и метода ексцерпције, класификација, аналитичка и дескриптивна метода, метода посматрања и анализа раслојене лексике. Спроведена је лексичко-семантичка анализа маркираних лексема лексичких слојева, односно анализа језичких јединица која је заснована на лексиколошко-лексикографској методи класификације и анализе грађе, имајући у виду да је „свако типолошко рашчлањавање и дељење лексикографије и лексикологије условно” (Реметић 2012: 135). Маркирана лексика је класификована по тематским целинама на основу асоцијативних веза и блискости међу лексемама које реферишу на одређене реалије из ванјезичке стварности. Дијалекатска терминолошка лексика материјалне културе обрађивана је по тематским скуповима према моделу Н. И. Толстоја, и то лексика која се односи на рибарство (Михајловић–Вуковић 1977), кућу и покућство (Вуковић 1988), пастирска лексика (Бошњаковић 1985) и друге, и управо су поменуте монографије представљале смернице за наш рад.

Раслојена маркирана лексика представљена је према социјалном, временском и стилском критеријуму. Раслојена лексика се тако групише и хијерархијски организује у оквиру одређених семантичких група, а њена употреба се разматра на тематском и социјалном нивоу, као и на другим нивоима.

Ово истраживање се методолошки ослања на аналитичку и дескриптивну методу, али се лексика посматра и са становишта лексичке стилистике, лингвокултурологије⁸, социолингвистике и етнолингвистике, што овај рад делом смешта изван стриктних оквира лексикологије и лингвистике уопште, тј. аспекти посматрања коришћене лексике условљавају интердисциплинарни приступ у одређеним сегментима.

Након упознавања са већином постојећих класификација лексике, начин груписања грађе и анализу лексема је у овом раду свакако „диктирала” сама природа ексцерпираног материјала.

1.3. О писцу Данку Поповићу и о његовом језику

Неколицина књижевних историчара и теоретичара књижевности освртала су се на дела Данка Поповића с обзиром на њихов књижевни и општекултурни значај. За Мирослава Егерића, књижевно стваралаштво Данка Поповића представља темељ наше савремене регионалне литературе, у коју он убраја и Добрицу Ћосића, Младена Маркова (банатско и војвођанско село) и Јована Радуловића (далматинска Загора) (Егерић 2004: VII–XXII). У поглављу које се бави послератном књижевношћу, Јован Деретић напомиње да је после рата „стварност захтевала истинит, веран, реалистичан одраз, који ипак није

⁸ „Наука која истражује, па тако и повезује вербалне асоцијације, појмовне метафоре, фразеологизме јесте лингвокултурологија” (Драгићевић 2010: 25).

смео бити неутралан, објективан, него борбено ангажован”⁹ (Деретић 2007: 157). Говорећи о *стварносној прози*, за коју каже да је била један од главних прозних стилова 70-их и прве половине 80-их година, Деретић наводи романе који су се појавили 1984. и 1985. године, и то: Павићев *Хазарски речник*, Пекићеву ’антрополошку повест’ 1999, Данојлићев роман *Као дивља звер*, роман *Судбине* Мирослава Поповића и *Сенке на зиду* Радослава Петковића. Уз ове романе, он наводи и роман *Књига о Милутину* Данка Поповића, за који ће рећи да је „биографија једног сељака њим самим испричана и његовим језиком обликована”, наводећи у наставку: „Данко Поповић (1928) објавио је неколико књига приповедака и романа, мало примећених и код читалаца и од критике. Пажњу јавности привукла је његова историјска драма *Карађорђева смрт*, играна на телевизији 1984, али је тек с *Књигом о Милутину* (1985) стекао најширу популарност. То је у овом тренутку један од најчитанијих наших романа” (Исто: 165).

У основи Поповићевих романа је шумадијско-војвођански дијалекат који је у најужој основици стандардног српског језика. С. Реметић у *Говорима Централне Шумадије* каже да се „терен омеђен Космајем и Букуљом и прилазима Младеновцу, Аранђеловцу и Сопоту може сматрати централним, односно северозападним делом Шумадије” (Реметић 1985: 1). Према Ивићевој класификацији српских дијалеката, руднички поддијалекат, у оквиру шумадијско-војвођанских дијалеката, обухвата простор „између подручја смедеревско-вршачког, косовско-ресавског и херцеговачко-крајишког дијалекта и линије доњи ток Колубаре – Суворор” (Ивић 2009: 39). Управо околина Аранђеловца припада говорима рудничког поддијалекта (Исто: 41).

Народна реч „схваћена и у ужем смислу као обнова лексике, али и у ширем као фактор обнове и богаћења фразеологије, творбених средстава, синтаксе итд., од велике је важности за очување и проширење духа и функционалних моћи књижевног језика” (Јовановић 2009: 167). Неке од анализираних маркираних лексема сведоче о постојању дијалекатског континуума и о спонтаном укрштању језичких црта на српском језичком простору (в. Белић 1999: 177–178). Будући да је Данко Поповић писац Шумадије, Драган М. Јеремић напомиње да овај књижевник „на свој лични и стваралачки начин одражава једну специфичну климу овог краја наше земље, његове људе и њихове проблеме” (Јеремић 1977: 5). С обзиром на постојање поменутог језичког континуума који се огледа у Поповићевим делима, Јеремић сматра да „ниједан писац од значаја не може да буде само писац свог завичаја, јер читаоци који живе изван њега не би могли да се диве ономе што је карактеристичан одраз те средине” и, стога, „књижевна остварења Данка Поповића пружају задовољство и оном читаоцу који не познаје добро средину из које је он као човек и писац поникао и чије је коренове осетио и осветлио” (Исто: 5). У Поповићевим делима има много општељудског и универзалног, „онога што се може сусрести на свим меридијанима света, а поготово ближе нашем тлу”, тако да у његовим делима могу „уживати и они који не познају Аранђеловац, *варошицу* која се у његовим приповестима и романима тако често помиње, ни његову ближу и даљу околину” (Исто: 5). Поповић је и сам изјавио да његов најпознатији књижевни лик Милутин није фикција, јер да је

⁹ Александар Петров, пишући о збирци приповедака *Свечаности* каже да „све личности ове прозе доживеле су на овај или онај начин судар с реалношћу рата и временом које му је следило [...] Време и простор у Поповићевој прози у односу на његове личности у истом су односу као време и простор у односу на реалног човека: ликови се одређују у њиховим координатама, а те координате, у једном ширем распону, обележавају време и простор у којем живимо [...] Мисао да се човек у односу према стварности [...] најцеловитије исказује, и то не само у једном свом тренутку и са једне своје стране, већ и у свом пуном интегритету, била је основна мисао која је водила Данка Поповића у његовом стваралачком поступку” (Петров 2011: 95, 88–99).

непостојећи, његов животопис не би постао најчитанија књига: „Сретали су ме људи из разних крајева, различитих година, чак и веома млади, и тврдили да је то књига управо о њиховом деди” (Поповић 1990: 10).

Језик је, дакле, у Поповићевим романима заснован на народној основици, на ономе што се у литератури назива „првим и најдрагоценијим извором стандарнојезичком идиому” (Белић 1959: XXIV). Разговорна реч је према Земској и др. „условљена екстралингвистичким моментима функционисања, пре свега таквим факторима као што су необавезност, неприпремљеност, тесна веза са контекстом и усмена форма” (Е. А. Земскаја и др. 1881: 39 у: Симић 1995: 8). Романи Данка Поповића представљају релевантан узорак начина реализације локалног говора, будући да се кроз језик писца реализују локалне особине говора Шумадије. На тај начин писац постаје хроничар живота народа, а читалац сазнаје о обичајима и уопште о начину живота народа тога краја. Тако се, примера ради, у *Књизи о Милутину* помиње обичај „дрешења”, односно „везивања” очева, у контексту хришћанског празника. Овај обичај бива транспонован у контекст рата, задобијајући пренесено, антонимско (*везивање / дрешење*) значење „везивања односно заробљавања сопствене деце зарад отаџбине” – *То је некад било, док су се оци деци поклонима дрешили, сад је друго, сад су оци децу везали и у ледаре и вучаре завукли, зарад отаџбине* (КМ, 28).

С обзиром на богату и вишеструку раслојеност Поповићевог идиома, нагласак је у овом раду усмерен и на интеракцију међу језичким слојевима, будући да се „слојевитост успоставља и хијерархија међу слојевима настаје деловањем различитих фактора: први је дијахронијски, који делује на фону времена; други дијатопијски, тиче се просторних односа; и трећи дијастратски, који се односи на друштвену слојевитост и друштвени статус говорника који те јединице употребљавају” (Симић 2000: 82). Поповићев књижевни израз је несумњиво разноврстан, и то захваљујући језичким ресурсима којима се служи у својим делима, а циљ овог рада је да донекле осветли и употребну раслојеност лексичких јединица у зависности од говорне ситуације јунака Поповићевих романа. Лексика којом се Поповић користи сведочи о стилском изразу овог писца и његовом језичком потенцијалу, будући да он поседује не само језичку (системску) него и комуникативну (индивидуалну) компетенцију, која је заслужна за преношење социокултурног духа поднебља и карактеризацију шумадијског сељака аутентичним, *стварносним* језиком. Према Косериу, како наводи Герд-Диетер Неринг у раду који се бави културно-лингвистичким специфичностима српског језика, у стварном језику се изједначају „системско, културно, социјално и исторично” (Неринг 2007: 425). Управо је за наш рад и важна теорија о језичкој и комуникативној личности која посматра лексичку и са употребног и са мотивационо-прагматичког становишта (Виноградов 1930; Караулов 1989).

Посебан уводни осврт, свакако, заслужује Поповићева *Књига о Милутину*, будући да је њој посвећено највише књижевноисторијских и(ли) књижевнотеоријских радова, с обзиром на то да је Данко Поповић након објављивања овог романа и бројних књижевних критика за њега везаних постао препознатљиво име на српској књижевној сцени. Мирољуб Јоковић у књизи *Имагинација историје* бавио се хомофонијском књижевном структуром *Књиге о Милутину*. Милутинова прича, према речима овог аутора, представља „избор кључних момената из трагичне историје српског народа у којој је и сам приповедач учествовао (догађаји везани за Први светски рат – повлачење кроз Албанију, боравак у различитим избегличким логорима Медитерана, Кајмакчалански бој, сукоб са властима старе Југославије) или чији је сведок био (догађаји везани за Други светски рат – пропаст старе Југославије, братоубилачки рат, пробој Сремског фронта, у коме му гине син, хапшење од стране нове власти), да би у једном од непознатих комунистичких затвора без

кривице страдао” (Јоковић 1994: 162). Аутор говори и о предности *сказа* као прозног поступка (наратор–слушалац), будући да је то начин којим се постижу аутентичност и илузија стварности кроз сам акт читања. Оваквим поступком, према речима аутора, не мора се следити строга хронологија, а писац мора добро мотивисати разлоге говора и слушања таквог говора, будући да је *сказ* нарочита врста дијалога. Отуда Јоковић на *Књигу о Милутину* не гледа као на полифонијски роман, јер је поступак *сказа* у супротности са дијалогом који карактерише полифонијски роман; он овај роман сврстава у типично монолошке романе који на посебан начин воде дијалог са историјом (Исто: 162–163).

За *Књигу о Милутину* важи да је писана аутентичним и непосредним језиком због приповедања јунака чији се усмени говор доживљава као „стварно казивање”, чији наслови поглавља одишу народним, шумадијским говором и пословичким изразима („Не сме се апсити домаћин”, „Не бацај лебац” и др.). Може се рећи да је *Књига о Милутину* написана у приповедачкој сужејној форми *сказа* („неисцрпна залиха животних могућности”), која, управо, има једноставност разговорног језика и која подразумева симулацију живе, говорне речи, а што доприноси уверљивости и животворности исказа, у циљу ефектног приказивања веродостојне народне мисли. За руског формалисту Виноградова *сказ* (кованица Бориса Ејхенбаума) представља књижевно-уметничку имитацију монолошке усмене речи, која у себи садржи фабулу и „структуру уобличену према непосредном говору” (Виноградов 1980: 49). Кајзер напомиње да су управо стилистички радови Ш. Балија „показали колико су у ’говорном језику’ категорије емоционалности живо на послу” (Кајзер 1973: 349). Потврду овога налазимо и у *Времену лажи*, будући да је Поповић желео да створи један лик баш по узору на оне које је познавао и волео, „на Шумадинце којих више нема и којих, вероватно, неће ни бити. Хтео сам да покажем колико су они волели и стоку, и биље, растиње. Хтео сам још да покажем како су бесмислене и лажне приче које говоре да смо ми само ратнички народ” (Поповић 1990: 68).

На изванредан начин могуће је, донекле, „читати” *Књигу о Милутину* као етнодијалекатски текст, на начин на који то чини Софија Милорадовић у раду који се бави једним могућим читањем *Петријиног венца* Д. Михаиловића. Милутин је у том случају фиктивни, етнолингвистички информатор (Милорадовић 2008: 225, 226). У вези са тим, С. Милорадовић разматра „оправданост прихватања јунака књижевног дела као (специфичног) етнолингвистичког информатора, односно – релевантност књижевног дела као равноправног етнолингвистичког извора, имајући, пре свега, у виду различитост тзв. ситуационог контекста теренског записа и књижевног дела писаног дијалектом” (Исто: 225). Милутин је такође *разговорљив* налик Петрији – у затвору му је говор „омилио” и управо у њему долазе до изражаја његове приповедачке способности; присуство саговорника који слуша Милутина и који може да види његов гестовни говор и покрете – тако монолошко повремено задобија привидну дијалогску форму: *Овде ти се стегло, ал шта ћеш!* (КМ, 37), *Подигнем ја како шајкачу* (КМ, 49) итд.; постављање најчешће реторичких питања, што је чест поступак у *Књизи о Милутину*, а што имплицира присуство саговорника. Такође, у романима Данка Поповића присутне су многе тзв. *етно теме* (Милорадовић 2008: 229) које сведоче о традиционалној духовној култури¹⁰ српске

¹⁰ „Према Караулову, језик садржи дубински поглед на свет, а у њему је садржана и хијерархијски раслојена слика духовних вредности. Значајна је и културолошка компонента, коју језичка личност усваја живећи у одређеној култури, али и индивидуална компонента, тј. оно што је својствено одређеној личности и по чему се она разликује од других појединаца” (Драгићевић 2010: 13).

заједнице, те тако у *Књизи о Милутину* наилазимо на сан као на лоше предсказање, уколико се снева „гробље без крстача” (КМ, 48) или мртви ратник (КМ, 91) и друго. Стога на Поповићевог јунака Милутина можемо, на неки начин, гледати као на извесног „информатора”, будући да се путем његове приче упознајемо са духовном и материјалном културом средине о којој Данко Поповић пише.

Милан Радуловић у књизи *Обнова традиције*, у одељку под називом *Патријархална духовност и савремено историјско искуство*, посебну пажњу посвећује *Књизи о Милутину* Данка Поповића. Он напомиње да је Поповић, без сумње, тежио да „напише роман који би истовремено и подједнако био субјективна исповест и објективна истина” и, будући да садржи казивање шумадијског сељака упућено младићу који га само слуша, ово казивање је „стилизовано тако да у њему остаје дах усменога казивања [...] Такав приповедачки поступак истовремено је и традиционалан и модеран: исто је чинио и Вук Караџић при стилизовању народних приповедака, али и модерни српски писци, од Андрића, преко А. Исаковића, Д. Михајловића, Д. Николића, до неких млађих” (Радуловић 1994: 75–76). Данко Поповић је, вођен поетиком реалистичке прозе, тежио да „дочара како та прича потиче из народног говора и духа, како органски проистиче из стварних а не из имагинативних животних ситуација, из непосредног и конкретног живота [...] да дочара како се та прича рађа из живота и ради живота, а не једино из пишчеве маште а зарад романескне фабуле” (Исто: 76–77). Главни јунак, шумадијски сељак, постаје „говорљиви” исповедник и своју причу (исповест) управо започиње „исказивањем односа према говорењу, према приповедању и исповедању”. Радуловић напомиње да је Поповић романескну причу у *Књизи о Милутину* мотивисао човековим говорењем и духом људског језика, вешто је повезујући са усменом причом. На тај начин, писац је у своју причу уткао народни дух и језик, као и живу традицију усмене речи, будући да се у готово свакој Милутиновој реченици могу уочити понека анегдота, слика, специфични животни догађај које можемо перципирати као параболе за неке опште друштвене ситуације (Исто: 80; 86–87).

За Мирослава Егерића *Књига о Милутину* представља „сажети трагизам једног живота”, истинску реafirмацију „књижевног интересовања за живот србијанског, у првом реду шумадијског села и сељака”, окрећући нам „друго лице села и сељака; једноставно [...] уметнички сугестивно за оне који имају чуло за ову врсту трагике, та књига открива извориште истинске моралне осетљивости у сељаку–мученику, његов смисао за правичност, дух¹¹ који на свој начин разуме живот и настоји да му достојно служи” (Егерић 1986: 12–13)¹². Егерић констатује да је језик у Поповићевом роману „сочан” и да је то литература „нерва” и „живости” (Исто: 14). За Милутинов речник каже да је „живописан”, будући да је и сам Милутин рекао да је – поред тога што је домаћин¹³,

¹¹ „Дух је незамислив ван језика јер се он сам ствара кроз језик а језик је за њега првобитан догађај” (Потебња 1976: 69).

¹² „Док рецимо Добрица Ћосић, знаном енергијом [...] гради импозантне фреске народа око три Мораве, а Младен Марков жестоком палетом изражава банатско и војвођанско село, Јован Радуловић далматинску Загору, Данко Поповић нас *Књигом о Милутину* враћа у језгро Србије, у Шумадију, оснажујући поново потребу да се замислимо над животом сељака Милутина као важним, незаобилазним састојком националне егзистенције [...] Поповићев Милутин Остојић – Ћоро је један од најживљих ликова наше савремене књижевности. Данко Поповић је, пишући документ једног живота и нехотице створио неку врсту трбника етичности, приручника људске самилости у овом лику” (Егерић 1986: 12–13).

¹³ „Једна од универзалних културних константи у социјалној сфери човекових активности, заједничка традицијама свих народа јесте категорија гостопримства [...] На научној слици света концепт *гостопримство* представљен је као важан антрополошки и социјални феномен” (Милосављевић 2019б: 43).

шумадијски сељак, солунац, пешадинац – он и припадник „сувоземног народа” (Исто: 13). Милутинову исповест Егерић пореди са опором, страдалничком поезијом која „бије са извора његове исповести”, а то је „поезија потресног самоиспитивања” (Исто: 13).

Зоран Константиновић ће рећи да „Милутин је у правом смислу Дон Кихот као лик Србина у континуитету 20. века све до данас. Увек се борио за неке умишљене идеале, водио крваве ратове за ослобођење поробљене браће” (Константиновић 2005: 52). У *Књизи о Милутину* приповедач проговара из садашњости свога приповедања, говорећи о дешавањима из непосредне близине, не стојећи „уздигнуто као рапсод, већ [...] као лични приповедач” (Кајзер 1973: 424). И сам Поповић ће у *Времену лажи* изјавити да „Милутин није – историчар. Он се на проблеме националне егзистенције осврће као човек из упропашћеног народа, са угаслог огњишта, из разорене куће. Он слуги и осећа разлоге своје трагедије и трагедије народа коме припада. То осећање имају и други ликови из мојих романа: Лазар из романа *Чаранићи*, Лука из романа *Кућа Лукића* и други” [...] Милутин је човек који изнад свега воли своју чељад, кућу, виноград и воћњак, и тиме се он одваја од десетерачке хероике” (Поповић 1990: 48, 51).

Милутин Срећковић за јунака култног романа Д. Поповића Милутина Остојића каже да је „најкомплекснији и судбински најпотпунији сељак српске књижевности” (Поповић 1990, рецензија М. Срећковић). Данко Поповић, инспиришући се „пресним” („голим”) животом, постаје хроничар нестајања српског села, језиком потврђујући његов менталитет. У наше представнике стварносне прозе Борислав Хорват убраја Драгослава Михајловића, Видосава Стевановића, Милисаву Савића, Ђуру Дамјанова и Данка Поповића. Они су, како Хорват каже, језику пришли као материјалу и садржају, срушили табу о једном књижевном језику и обележили развој наше књижевности у последње две и по деценије ремек-делима *Кад су цветале тикве*, *Нишчи* и *Књига о Милутину* (Хорват, *Светлост*, 1996)¹⁴.

У књизи *Време лажи* налазе се разговори које је Зоран Петровић водио са Данком Поповићем о бројним темама. Ова књига је драгоцену због тога што су у њој сачувани пишчеви лични ставови о различитим темама које итекако имају везе с проблематиком којом се бавио у својим романима. Ова књига, као и неколицина радова о Поповићевом стваралаштву, значајна је за наше истраживање, будући да није много писано о његовим делима¹⁵. З. Петровић на самом почетку каже да је Данко Поповић обновио жанр

¹⁴ Слободан Павићевић је у једној од својих беседа рекао да „постоји једна такорећи греда на којој читава једна линија, условно речено и под наводницима, шумадијских приповедача стоји. Та линија, разуме се, потиче, можда и започиње свој пут са Букуље, од Светолика Ранковића који је радио као професор крагујевачке Гимназије, а био дете са села, који је и сву своју литературу посветио селу. Његов први комшија данас је Данко Поповић. Онда идемо преко Овсишта, где се родио Радоје Домановић, или Горњих Јарушица, па преко Крчмара, где су Ђурићи, и долазимо до Цветојевца из кога потиче још један наш савремени писац, поред Братислава Милановића, Видосав Стевановић” (СКЦ, беседа на представљању књиге сабраних приповедача Б. Милановића *Кућа без дувара*, Крагујевац, 1998).

¹⁵ О *Милутиновој гвозденој логици* писао је Никола Кољевић (1986, *Књижевне новине*, год. 37, бр. 709, стр. 8), Александра Корда-Петровић о *Три словенска војника – Швејк, Шонкин и Милутин* (2011, *Славистика*, књ. 15, 40–44), Милисав Миленковић се у свом раду *Традиционалистичка проза* осврће на Данка Поповића и његову књигу приповедача *Кукурек и кост* (1976, Браничево: Часопис за књижевност, културна и друштвена питања, год 22, бр. 4, 380–382), а о књизи приповедача *Свечаности* писао је Александар Петров у чланку *Инвентивни приповедач Данко Поповић* (2011, *Српска књижевност и књижевни живот*, Београд: Службени гласник, 95–99), док се у чланку *Тако је говорио Данко Поповић* Милета Ивков Аћимовић осврће на Поповићев најпознатији роман – *Књига о Милутину* (2010, *Багдала*: месечни лист за књижевност, уметност и културу, год. 52, бр. 485, 58–64).

историјског романа тако што објективност и верност историјским чињеницама надграђује снажним асоцијативним импулсима. Данко Поповић, даље, истиче значај језика, а то зато што, према његовим речима, „све прво почиње у језику”. За свог јунака Милутина каже да је спајао „принцип личности и принцип историје”:

„Наравно, историјским темама нисам прилазио ради пуког коришћења готовог драмског простора, него због тога што мислим да су неке историјске теме врло актуелне у нашој савременој стварности [...] Милутин није фикција. Да је непостојећи, његов животопис не би постао најчитанија књига [...] Сељаштво је у српској историји имало изузетан значај. Наша сељачка кућа била је извор оне моралне снаге којом смо улазили у устанке, буне и ослободилачке ратове [...] *Књигом о Милутину* ја сам желео да вратим углед нашем сељаку. Да се види колико је он чувар темељних вредности овог народа, колико је он чувар језика [...] Милутин се с разлогом гнуша ратних страдања. За Милутина рат није ништа друго него несрећа коју ни он ни његови савременици и ратни другови, српски сељаци, нису могли избећи” (Поповић 1990: 9, 10, 13, 65).

Данко Поповић је рекао да је желео да створи један лик по узору на оне које је највише познавао и волео, а то су Шумадинци, желећи да покаже колико су они волели стоку, своју земљу, биље и растиње. Ипак, наговештава да у Милутину има и књаза Милоша, „али има, кад се узмора, и духа Карађорђевог” (Исто: 68). З. Петровић констатује да је овај писац, можда, први у литератури проговорио на самосвојан начин о Шумадији и Шумадинцима, о чему сведочи и сам писац. У романима *Чаранићи* и *Кућа Лукића* бавио се, из перспективе оних који су остали, темом пропадања и одласка људи на рад у иностранство, као и пустим селима, празним кућама, запуштеним њивама, виноградима и воћњацима (Исто: 74).

На крају, Петровић закључује да би се могао направити један мали Поповићев „интимни поменик”, с обзиром на то да је овај књижевник у својим романима писао и о многим историјским личностима: поред Вука и књаза Милоша, писао је и о Карађорђу, Доситеју, Проти Матеји, Јакову Ненадовићу, Младену Миловановићу, кнегињи Љубици, Димитрију Давидовићу, Јови Добрачи, Милутину Гарашанину, Милосаву Лаповцу и многим још личностима из тога времена (Исто: 93).

I.4. Мотив српског сељака, жене / мајке и родне земље

Идеја овог одељка је да укаже на, можда, најдоминантнији мотив у Поповићевим романима – мотив српског сељака и оно што он проживљава у ратним условима. Лик српског сељака, због своје широке заступљености у Поповићевим романима, представља својеврсни лајтмотив пишчевог романескног стваралаштва. Такође, лик српске жене домаћице и мајке чија се плодност пореди са родном земљом и „суждреном” животињом – мотиви су на које можемо наићи у романима *Свињски ујед*, *Чаранићи*, *Господари* и *Конак у Крагујевцу*.

У Поповићевим романима, а посебно у *Књизи о Милутину*, централна личност је управо *српски сељак*. Избор лексике ову чињеницу и потврђује: преовладава лексика

везана за сеоске послове, земљорадњу, сточарство, кућу и покућство, окућницу, као и онај лексички слој који указује на злоупотребу сељака коме држава за потребе рата узме волове да вуку топове, комору и провијант, „цвелећи” тог истог сељака, кућевника¹⁶, који је „без рогате стоке голоигро, лук и проја” (КМ, 73)¹⁷.

За Милутина је кукуруз „жива”, божија биљка коју он и у затвору копа као да је његов: „Кукуруз је кукуруз чији је да је, на нашем је образу”, док је у врстама које копају остали затвореници кукуруз „снужден” (КМ, 184–185). Употребљени придев *снужден* односи се на људско осећање безвољности, клонулости, потиштености, што очитује Милутинов поглед на ситуацију у затвору, односно на биљку кукуруза окопану од стране затвореника. За српског сељака домаћина веома је важно шта облачи када иде у цркву, или када се „пре’ставља”, тј. када одлази на онај свет. Одело „свечарско”, „шајкано са шест реди гајтана” за одлазак у цркву (СУ, 11) – такво се одело у Поповићевим романима зове још и *црквено, стајаће*. Такође, Радојка је Милутиновој Живани обукла све *мртвено*: нову реклу, нову мараму (СУ, 121). Милан абаџија је Борином оцу шио „и црквена и мртвена одела” (СУ, 191). Данас се усталио израз *и црквено и мртвено*, који се односи на једино одело за све прилике, изједначавајући тако празнично (свечано) одело са оним које се облачи покојнику.

У избору лексема јасно се очитује и ниподаштавање српског сељака након преласка Саве у Срем, после чега је уследило давлeње народа и стоке у „бесловесној водурини”:

„Гецо! Псују нам и српску мајку, туку и јуре. Гецо, куд ћеш сад кад не знаш да пливаш? Ето, они знају да ми не умемо да пливамо, а наши то нису знали. Боже, што нам бар не посла непријатеља који не зна наш језик [...] Зар круна и влада нису знале каку војску имају? Што су се стидели пред савезницима, зар нису могле рећи да је њин народ сувоземан. И да не уме да плива?!” (КМ, 21; 22).

Срби умиру неопевани, „затурени” (СУ, 119), „испуштени”, „нико их не урачунава и не цени” (КМ, 45). Стево Тулежанац је рекао да на Крфу Србе бацају рибама, неопеване, бацају сељаке који нису никад ни видели море, а сад својим телесима хране рибе. Европска „госпоштина”, према Василијевим речима, није дала своје лађе да их „онереде гегуле”¹⁸, јер „нису савезници правили своје лађе да на њима скапавају вашљиви Срби” (КМ, 45). Народ је „сатрвен” (КМ, 50), Срби су „ослабели и омалили” (КМ, 51), „ко попишани” (КМ, 143), „ислужени ратници” (КМ, 142). Школовани људи су подругљиво називали Србе који су прешли преко Кајмакчалана „кајмакчаланским аветима” (КМ, 54) и „бангљавим Солунцима” (КМ, 96). У затвору је Милутина и његове другове један „деран” и „школац” називао „геаџима и цепаницама”, „сељачким дртинама” (КМ, 176), а други младић – „кулаџима” и „класним непријатељима”: „Најгори су и најопаснији [непријатељи] они у тежињавим гаћама. И најжилавији. Ништа није жилавије од тежињави гаћа, сукна, обојка и опанака, поготово кад се још дотури српска шајкача” (КМ, 179).

¹⁶ Осврћући се на лексему *кућаница*, Н. Рамић закључује да „семски индуктор који је код лексеме *кућа* омогућио пренос значења и реализацију ’особа која кући, унапређује своје домаћинство’ [...] показује своју продуктивност јер се издваја из широког потенцијала сема лексеме *кућа* и преноси у дериват *кућаница* – он је активан и при остваривању новог значења постојеће лексеме, и при грађењу нове лексеме” (Рамић 2013: 319).

¹⁷ Милутинови коњи су са деветнаестим пуком отишли у Македонију, добро су „одгледани”, „могу хаубицу из највеће локве сами да истргну; мирни су и потегаоци” (КМ, 99).

¹⁸ С. Ристић именује *гегула* сврстава у неизведене именице необичног гласовног склопа којом се именује особа (Ристић 2004: 13).

Срби, „слаботиња” (КМ, 33), „траљави и табанисани [...] трапуљају” (КМ, 56; Госп., 88), „попишани” (КМ, 59) и „гурави” (КМ, 65). Код Клајна налазимо да суфикс *-отиња* „служи за извођење апстрактних именица из придева, углавном негативног значења”, и да је облик *слаботиња* стекао конкретно значење ‘слабић’ (Клајн 2003: 182). Српску „сељачију” у крајевима које су Срби ослободили погрдно су називали „србијанским гецама, гегулама, геацима, па и циганима” (КМ, 59), а жене *геакушама*¹⁹. У основи лексеме *геакуша* додатно је суфиксом *-уша* наглашена негативна семантичка основа ове именице (*геак*), будући да овај суфикс „има готово увек пејоративан призвук, нарочито изражен у моционим изведеницама из именица мушког рода, као *простакуша*, *геакуша* [...]” (Клајн 2003: 198).

„Јуначне” (Госп., 131) Србе нико „не урачунава” (КМ, 87), а однос према домаћину Милутину у државном „начелству” је крајње ниподаштавајући и потцењивачки, будући да га је начелник, не погледавши га, питао зашто је дошао „каљав”, иако је на Милутину „сукнени гуњ, нови опанци са шест реда гајтана” (КМ, 79). Живани, „простој, старовремској жени” (КМ, 166), било је важно да Милутин обуче нови гуњ када полази у рат, „једини – црквени, стајаћи”, јер је у случају да погине ваљало да се види да је српски сељак био домаћин.

Душан се у *Чарапићима* питао зашто је морао са деда Лазаром да обилази и „метанише” око њива које више нису њихове (ЧА, 63). С једне стране су „победиоци” који једу сељачку стоку, а са друге Бора који се супротставља, па га је зато, с обзиром на то да је бивши богослов, Фићун погрдно називао „дијеталцем” (СУ, 78). Фићун је вређао Бору употребом славеносрбизма (са рускословенским рефлексом полугласа задњег реда) /o/ – *совершишти*: „ти си богословију у Сремским Карловцима *совершио* – изругује ми се Фићун – и после си у Београду богословне науке наставио” (СУ, 203)²⁰.

Жена се пореди са *њивом*, као јасна алузија на плодност, па су тако њиве „набрекле” од зрелих кукуруза (СУ, 34), налик на дојке пуне млека. Стока и родна земља коју сељак обрађује често се, дакле, повезују са женом и њеном плодношћу, што се види и кроз употребу одређене лексике, па тако Никодин сматра да жена мора бити „снажна и здрава како би могла накотити здраву децу, баш као што је за јуницу важно колико је снажна и здрава, а не из чије је штале” (ЧА, 213). Госпава је некада све радила сама, а сада „инокосна жена, инокосна земља” (ЧА, 203). Лазар је веровао у „јака бедра и набрекле бокове девојчине, као што је веровао у јунице јаких вимена и у нагнојене, нађубрене њиве” (ЧА, 108). Ленка је, према Лазаревим речима, „кобила” која је „окотила” само једно дете и, стога, све наде полаже у Душана који ће можда „накотити” Чарапића. Поред еуфемистичног номината *носећа*, у Поповићевом наративу стоји зооверб *накотити*, односно оно што што М. Ковачевић назива *дисфемизмом*, који се односи на избор грубих и увредљивих речи и израза „намјесто синонимних емоционално неутралних ријечи и израза” (Ковачевић 2006: 126–127)²¹. Управо се употребом поменутог глагола открива додатна сема која пружа информацију о поређењу човека са животињом.

¹⁹ [...] *Ко би из моје куће [Видосавине] истерао ону наоружану геакушу, вашу другарицу Бису, ко би ме спасао њеног смрада и неуредности, њене победничке бахатости?* (СУ, 114)

²⁰ „Да би се иронија схватила”, према речима Дејана Ајдачића, „прималац мора да разуме ироничке маркере аутора. Текст прочитан без ироничног ’двочитања’ остаје једносмислен и заобилази се намера аутора да се текст схвати на други, подривајући начин” (Ајдачић 2016: 403).

²¹ Стога Ковачевић на еуфемизме и дисфемизме гледа као на стилски маркиране језичке јединице, с напоменом да се мотивисаност поменутих маркираности умногоме разликује.

Госпавине дојке се пореде са кравом музаром јер свакога часа као да може потећи млаз млека – „јер је и мирисала на млеко, на вајат са карлицама [...] на дуге чаброве из којих никада неће ишчезнути мириси сока и подливке” (ЧА, 44). Господар Милош, такође, земљу пореди са утробом мајке, када каже да су се Срби, позивајући рударе, коначно „наканили да из утробе ове наше мајке [...] истуримо неку асну и благодат” (КУ, 29).

Стана је била избегла батине јер је „носећа” (КУ, 221), „суждредна” (КУ, 204). Еуфемизам *носећа*²² резултат је раслојавања три фактора – тематског, ситуационог и социјалног. У овом случају, у пресупозицији појма трудноће стоји концепт стида. Појам стида се управо преноси на знакове којима се имплицира његово постојање (в. Ковачевић 2006: 194). С. Ристић за социо-вредносни концепт емоције *стида* (*срама*) напомиње да се остварује „у пољу негативних емоција, које се тичу интимне и социјалне сфере, у којој су, зависно од културе, постављене норме о ’добром’ и ’лошем’ (Ристић 2006: 262). За овај концепт везују се осећање неугодности, нелагодности, понижења, недостојности, презира (Исто: 261–262). У глаголу „изјаловити се” у пресупозицији се огледа поређење жене са животињом, обично са кравом, будући да је циганка Бегза спремила Стани „манцу” да попије како би се, управо, „изјаловила” (КУ, 221). У *Господарима* постоји метафоричан, лапидаран израз којим се изједначавају појмови *мајка* и *земља*: „Туђа земља, туђа мајка” (Госп., 87).

Поповић је склон сажетим, елиптичним реченицама, што их приближава пословичким изразима, а разлог за такав начин изражавања је управо велико животно искуство његових јунака, које бива обликовано оваквим језичким исказима.

1.5. Мотив узалудности ратовања

Поповићеве романе прожима узалудност ратовања за „калакурницу” (СУ, 114) од државе зарад остваривања ратних циљева Србије, јер да „будале не сатреше нолику нашу децу, и наше људе, и Срби би могли бити приличан народ”, каже Павле (КМ, 44). Док се чују топови и шрапнели, Василије је псовао погану швапску мајку, а Павле Кезун луду српску мајку: „И браћу. И ослобађање. И манастире. И ћивоте краљева и великаша”, уз усклично питање: „Зар због мртвачки сандука и краљевских коцања да изгинемо?” (КМ, 20). Швапски барјак се пореди са обичном „крпом” због које је изгинуо толики народ (КМ, 16). Доводи се у питање *идеја о словенству*, о којој „мељу” школовани људи (КМ, 34), а због жртве коју Срби подносе „стално нас с неким братиме, па на се пртимо што нисмо кадри понети” (КМ, 21–22). Наредници, попут Величка Величковића, пришивају чинове, „затежу се”, „чустре се”, „дипле и гланцају”, „кинђуре се” не би ли личили на победнике (КМ, 57). Поводом двадесет и пет година од победе на Текеришу, и Милутин је хтео да „проветри одличја” да се „сјакте” (КМ, 91), да се „нашара” и „окити” (КМ, 95), јер не може он „осим света” (КМ, 95), али убрзо је схватио бесмисао тога када се „оперушао”, осетивши се озбиљнији сам пред собом (КМ, 98).

Апсурдност, ироничност и парадоксаланост својствене су Поповићевом стилу приповедања када Милутин каже да „убијају оне који већ умиру” (КМ, 33) и када закључује: „Да је Бог тео да се предамо, он би нам одредио непријатеља коме се смемо

²² Према речима Ј. Матијашевић (1983: 114), суштина еуфемизма се огледа у томе „не да смисао сакрије, већ да се кроз ублажавање открије”.

предати, не би нам одредио Арнауте” (КМ, 35). У сусрету Арнаута и Срба, Срби, оксиморонски речено, личе на живе мртваце: „Они [Арнаути] се поткочили, виде да су се срели са мртвацима, а мртваци се ничега не боје” (КМ, 38). Ова контрастна слика указује на контрадикторност и противречност које, иначе, прате ратна збивања. Ироничан тон се види и у Милутиновом обраћању пуковнику Ивановићу пре заузимања Кајмакчалана – „Ваљда бог зна шта ради кад је Србима одредио да ратују на највећим висинама, ваљда је решио да покаже шта људи могу па је изабрао Србе”, на шта му пуковник одговара – „Сва ће ова наша страдања, муке и патње наше у читанке да уђу” (КМ, 52). Контрастна слика уочљива је и у компарацији да не ничу људи као печурке и да „лажу они који кажу да је народ ко и трава – косиш га, а он се подмлађује” (КМ, 32). С једне стране стоји Милутин који за себе каже Бори Јуришу да је „прекинут”, али с друге стране има „људи који се настављају” (КМ, 168). Лексема прекинут односи се на људе без потомства и наследника, односно на онога ко је остао без потомства, док се продужетак врсте поима као низ који се наставља (*људи који се настављају*).

За време окупације, „наоружана ордија” узимала је јунца, вола „искошка из јарма” (СУ, 211), па их тако „распарују” (СУ, 211–212). С обзиром на то да је власт одузимала стоку, земљу, куће, Милан абаџија је „скунаторио” једну собу у воденици, где је он постао „воденичар без мељаве и помелјара” (СУ, 190). Волови су продавани како би се купиле „ванцаге” и „џебане” (Госп., 56). „Некрст и арамија”, „аскери” и друга турска „поган” излагали су народ „спрдачини” (Госп., 74), све под велом борбе за „ослобођење отачаства” (Госп., 156).

1.6. Мотив Шумадије, њених владара и Шумадинца

Данко Поповић је у својим романима дао верну слику Шумадије и њеног друштвеног и политичког живота у одређеном историјском тренутку у Србији. За њега се стога може рећи да је аутентични писац Шумадије, за коју је везан управо својим стваралаштвом, али и рођењем.

У пределима Шумадије, према речима Вука Караџића, „нема ничег оштрог ни врлетног, осим што је у људима оштро и врлетно” (КУ, 6), те аутор и користи лексему *питомина* (КЛ, 110; Госп., 65). Свуда су само „чатма и плетара”, „кованица и набој” (КУ, 89), а Милош је желео да се народ „коварне” и ојача (КУ, 39), да се „заима” и „потсали” (КУ, 40). У престоном Крагујевцу, те 1822. године „базде учере” (КУ, 26), „бурази и штава” (КУ, 34), „мешина, буњишта које спира Лепеница” (КУ, 122), а око Крагујевца мрачне столетне шуме и „грабишта”, „кућишта” „црквишта” (КУ, 246).

Многи су се убијали „на ползу отечеству” (КУ, 71). У Србији је било уобичајено да „сметењаку ласно слети главуца” (КУ, 8) и да се „на колу” распаде лешина која базди као опомена (КУ, 5–6). „Государство” (Госп., 24), „војводе и совјетници”, „ослободиоци отечества” (Госп., 122) народу су „потковали опанке” (Госп., 64). Српски „государи” су „богатири” (Госп., 164), „арамије и подвалције” (Госп., 122). Овде је уочљив критички однос према представницима виших сталежа, будући да се њихова људска и морална начела пореде са разбојништвом и са хајдучијом, а у *Удовицама* се *государство* повезује и са недостатком образовања и просвећености – оно је „крњо, без учењака и просвешћенија” (Уд., 14).

Књазу, „отцу свег народа серпског”, љубе се руке (КУ, 30), а оне који су говорили „противне” речи о књазу Амица је називао „двоногом пашчади”, „дјевкалицама” (КУ, 39). Ханс је приметио покорност и удварање бивших „фолклорно накинђурених” револуционара господару Милошу (КУ, 84). Око књаза су „чанколизи” и „новопечена камарила” (КУ, 182), „слугерање” и „шпиони” (КУ, 184), „џабалебароши” који му „суле и мосте”, „башибозлук” (КУ, 199), „буљук уплашени подлаца и додворица” (Госп., 169). Некада борци, а сада „бадавације које по меанама играју домине” (КУ, 85). Употребом експресива писац дочарава теме кукавичлука, покорности и лењости, као и теме полтронства и конформизма.

За Милоша, српски кнезови нису били „напудровани” (Госп., 47) нити „наколмовани” као руска господа (Госп., 14), већ су у „боју за ослобођење отечества свога име и звање своје стекли”. Од кнеза Симе Милосављевића Паштрмца, Амице, нема, према Милошевим речима, „кнежевитијег кнеза” (Госп., 47). Лексема *кнежевитији* настала је својеврсном компарацијом, што није уобичајен поступак у српском језику. Забележен је и придев *зверовит* настао суфиксацијом, којим се одређује човек са особинама које поседују дивље звери, као и компаратив поменутог придева – *зверовитији* (Уд., 20).

За „чуварног” (КУ, 36) Милоша се причало да је „убилац, главосек” (КУ, 41), „безграматни сељак” (КУ, 54), „неписмени Рудничанин” (КУ, 55). Писмени људи су „докоњаци” који „дрљају” (КУ, 40) пером, „европејски учењаци и млатишуме” (Госп., 50), па је Милосав Лаповац школоване људе погрдно називао „писмењацима” и „школцима” (КУ, 43), а писање – „писанијем” (КУ, 176). Митрополита из Београда су називали „џариградским мантијашем и потурчењаком” (КУ, 38), а Леонтија „џинцарском попузгером” (Госп., 17). Милош је на своје чиновнике гледао као на „ђогате”, као на „последњу служинчад”, стављајући их у исти ранг са „берберашама”, „кавазџибашама” и „чибукчијама” (КУ, 220), а од турског паше је тражио да га не „МИЛОША”, називајући га по имену, већ да га назива господарем²³ (Госп., 230).

Лексеме *мантијаш* и *попузгера* су изведенице са високим степеном пејорације. Суфиксална изведеница *мантијаш*, која денотира човека из цркве, односно свештеника, занимљива је због метонимијског преноса према обрасцу *одећа / део одеће* и *човек назван према одећи или делу одеће*, на који је указао још Апресјан (1995: 92). Јасан је и недвосмислен у овом именовању негативан став и презрив однос према свештеничком позиву. Слична овој изведеници је и изведеница *гибаничар*, настала истим начином творбе. Реч је о погрдној номинацији четника у Другом светском рату. Метонимијска трансформација остварена је по моделу *јело* и *човек као конзумент тог јела*: [...] „избројали сте нам сваку јаловицу и сваку гибаницу коју смо појели, гибаничарима сте нас

²³ „Вуков Рјечник пружа и веома корисне податке о титулатури у Србији за време турске власти, као и променама у значењу појединих речи које је уследило првих година по ослобођењу. Реч *господар* била је резервисана за обраћање Турцима, *господин* углавном за обраћање вишим црквеним достојанственицима [...] Са променом државног уређења дошло је и до промене значења ових речи; током првог устанка ’су звали господаром Црнога Ђорђија, и остале поглаваре и војводе,’ а слично је било и првих година другог устанка, али касније Милош ’заповиједи да се господар не зове нико осим њега, и тако на остале старјешине пријеђе име господин (под *господар*). Реч *господар* није доживљавала исту судбину међу Србима које су делиле две велике реке и границе двеју великих држава; док су том речју у турској царевини и касније у Србији означавани носиоци државне и политичке власти, у аустријској монархији, као на пример ’у Сријему зову и најмањег трговчића господаром’ (под *господар*)” (Кашин 1982: 93).

звали (КМ, 176); Који је рафалима засипао четнике и при том викао „Уа, гибаничари!” (СУ, 75).

Вук је дошао да у Србији „зажегне ватру божанственог ума, да покрене просвешћеније и књижевство” (КУ, 52). Међутим, код Срба је то наилазило на подсмех, будући да се и сам кнез, наглашавајући слово „ч” у Давидовићевом презимену, што је уобичајено за руски језик, подсмевао школованим Србима који су у Србију дошли из Угарске (КУ, 53). Тако Србе из Прека, који долазе из Немачке, називају „немачкарима” (КУ, 33), а Немци су „белотрепе ајмане” (КУ, 31). Књаз је називао „голоигром” свакога ко дође из „попишане Јевропе” (КУ, 34), а учене Србе из Угарске Милош је још називао „свиленом” и „лабавом” (КУ, 176), „напудрованом танкомудом господом” (КУ, 174). Петорку, некадашње будимско „дружество” младих учених Срба, међу којима је био и Давидовић, Милош је називао „јебиветарском дружином” (КУ, 236).

Прилике у Србији за време Милошеве владавине биле су такве да први Србин лекар у „свеколикој” Србији опасује књаза – „први српски интелектуалци сведени на положај камердинера” (КУ, 45–47). Као израз ниподаштавања и непоштовања, Милош свесно употребљава лексему *ећим*, избегавајући лексему *лекар*: „реч *ећим* употребио је намерно да би избегао реч лекар, јер турска реч није подразумевала школованог лекара, доктора, као што је то био случај са онима који су медицину завршавали у Пешти, и Бечу, или у којим другим европејским градовима, него је на турском та реч подразумевала неког ко се бави лечењем и без школе, па према томе и без угледа који школа даје, неког ко је у том послу (а не само у том) сумњив, само приучен, полутан, обично нека врдalama која је избором тог позива избегла веће и теже обавезе у животу, најчешће у војсци и другим јавним пословима, неког ко је много вичнији и спретнији у пословима тровања него у лечењу. И кад буде крај крају, каже Давидовић, та реч на турском означава неког кога не мораш поштовати” (КУ, 49).

Побројани мотиви су они који су најдоминантнији и који су, само у различитој мери, присутни у свим Поповићевим романима. Маркирана лексика којом се писац служи, а о којој ће бити речи у наставку овог рада, амблематично представља оно што су Поповићеве опсесивне теме: српски сељак, Шумадија, власт, узалудност ратовања зарад туђих циљева, сећање и заборав, старост и усамљеност. Данко Поповић је, може се рећи, промишљено и обилато користио стилске могућности српског језика.

II РАСЛОЈАВАЊЕ ЈЕЗИКА

II.0. Раслојеност лексичког система и представљање раслојене лексике

Позната је чињеница да је још у оквиру Прашког лингвистичког кружока изнета теорија о нејединствености језика и о његовом раслојавању у одређеним условима. О. Јесперсен (1970) писао је о двама врстама раслојавања – социјалном и ситуационом. Џ. Фишман (1978) употребљава термине *диференцијација* језика и *језичка разноликост* (синхрониске и дијахрониске промене у језику), док Д. Хајмз (1980) користи термин

говорна разноликост, који се јавља као последица разнородних, друштвено условљених варијетета, што се доводи у везу са стилском раслојеношћу и функционалношћу језика.

Када је реч о домаћој лингвистичкој теорији, истраживачи са ових простора користе, такође, различиту терминологију када је у питању раслојавање језика. Оно у чему су истомишљеници, односно оно што им је заједничко, јесте слагање са чињеницом да језик није хомоген и јединствен.

М. Радовановић (1977) опредељује се за термин *раслојавање*, којим се и ми служимо у раду, сматрајући га ширим, обухватнијим и прикладнијим од термина *стратификација*. Овај аутор говори о четири основна типа раслојавања: функционално, социјално, индивидуално и територијално²⁴. Поред ова четири типа, Б. Тошовић (2004) додаје још и ситуативно, старосно, полно, али и медијско и кодификационо раслојавање. Р. Бугарски (1986) такође говори о стратификацији, *раслојеним дијасистемама* и *језичном диференцирању*. Овај аутор под *диференцијацијом* језика подразумева територијално, социјално и функционално раслојавање (2003). Д. Шипка (1998), поред *раслојавања* лексике, користи синонимне термине *диференцијација* и *стратификација* лексике.

Н. Вуловић (2000) користи термин *диференцијација* језика, који сматра ширим од термина *раслојавање*. Б. Тошовић (2002), поред термина *раслојавање* и *диференцијација*, помиње и термине *разграђивање* и *разуђивање*. С. Ристић проблем раслојености лексике посматра из угла когнитивног и прагматичко-мотивационог плана језичких појава, поменути планови условљени су психо-физичким (физиолошким), културним и социјалним факторима у контексту језичког развоја и функционално-стилског раслојавања²⁵ (Ристић 2006). Ауторка констатује да је преглед стилских информација на корпусу Речника САНУ представљен великим бројем квалификатора: „То значи да се стилска раслојеност лексичких јединица у употреби одражава и на лексичком – језичком плану. У лексичком систему одражавају се само неки видови стилских појава. То су функционалностилске, нормативне, комуникативно-прагматичке (експресивне) стилске и естетске особености” (Исто: 185)²⁶. С. Ристић се у монографији *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма* (2006) бави управо питањем лексичке норме²⁷ као специфичним видом језичке норме. Лексичку норму она посматра с обзиром на динамичност језичког развоја и на друштвено-историјске прилике, испитујући могућности

²⁴ Ову класификацију износи и професорка са Филозофског факултета Универзитета у Сарајеву – Марина Катнић-Бакаршић (2001).

²⁵ Указујући на Скворцова (1983: 210–214), С. Ристић каже: „На основу регуларне раслојености централног дела лексикона (функционалностилске, територијалне, социјалне и др.) може се објективно одредити број квалификатора и упутстава за представљање лексичких јединица у систему. Тиме дескриптивна лексикографија решава најделикатнији проблем у установљењу лексичке норме: успоставља објективна мерила за издвајање и доследно маркирање одређених слојева лексике” (Ристић 2006: 87).

²⁶ „У дескриптивним речницима савременог српског језика та се вишеаспектност функционално-стилске раслојености представља [...] великим бројем квалификатора, маркера различитог типа. Поступност и систематичност теже је остварива, како због већ истакнутих колебања у лексичком раслојавању, тако и због тимског рада и недовољно изграђених критеријума лексикографског описа, што се испољава у неуједначености броја маркера и самих принципа маркирања и издвајања маркиране лексике у разматраним речницима [...] Квалификаторима типа: *експресивно*, *погрдно*, *презриво*, *шаљиво*, *пејоративно*, *хипокористично*, *иронично*, *еуфемистично*; *покрајински*, *дијалекатски*, *жаргонски* (*шатровачки*), *варваризам*, *индивидуално*, *нераспрострањено*, *застарело*, *историјски*, *некњижевно* и сл. представља се експресивно-стилска и нормативна раслојеност лексикона српског језика” (Исто: 22).

²⁷ Стана Ристић наводи оне ауторе који су се бавили проблемом лексичке норме, и то: Пешикан 1960: 82–92; Скворцов 1983: 206–225; Стевановић 1984: 175–180; Ристић 1994: 301–305; 1995а Брозовић 1982: 15–20, 233–240; 1997: 223–232; Клајн 1998: 134–147 и др. (Исто: 41).

лексичког нормирања на синхронном и дијахронном плану. Према ауторкиним речима, улога лексичког нормирања, заснованог на узуалној, а не на прескриптивној норми, веома је важна у појединим фазама језичке стандардизације, будући да доприноси стабилности језичког стандарда и подизању нивоа језичке културе (Исто: 182).

II.1. Територијално раслојена лексика

Лексици у романима Данка Поповића приступљено је и са лингвостилистичког становишта да би се покушао испитати степен стилогености лексике коју писац употребљава. Стана Ристић академијском Речнику САНУ приписује нормативистички карактер, будући да „одражава и установљује актуелну стандарднојезичку норму у свим њеним доменама: ортографском-ортоепском, граматичком и лексичком” (Ристић 2006: 80). Поред необележене (немаркиране), стандардне лексике општег типа, у поменутом речнику „статус осталих јединица у лексичком систему одређује се на основу различитих типова критеријума” (Исто: 83). Ауторка предлаже три основна принципа за утврђивање стилске обележености лексичких јединица, с обзиром на то да се „у сложеној структури лексичког значења, поред денотативних компонената, реализују и конотативне компоненте које се тичу домена употребе лексичких јединица у говору и писању”, што нас заправо води ка нивоу стила (Исто: 93). Лексички ниво се тако преклапа са стилским нивоом – а самим тим „заједнички предмет истраживања поставља и заједничке проблеме који би се могли решавати у повезаности лексикографије и лексикологије са стилистиком” (Исто: 93). Дакле, три принципа која С. Ристић издваја за одређивање стилске обележености лексичких јединица јесу следећи: функционално-стилски, друштвено-историјски или нормативни и комуникативни или прагматички принцип (Исто: 94), које смо усвојили као смернице у нашем раду.

Поред речи које су општег карактера и које припадају стандарднојезичком књижевном изразу, у корпусу од осам романа уочени су и регионализми који су карактеристични за пишчев књижевни израз, а који истовремено обитавају у одређеним дијалектима. Једна од одлика Поповићевог књижевног израза јесте то што се у његовим романима реализују лексичко-семантички дијалектизми, што га приближава многим другим писцима коју су управо овај лексички слој реализовали у својим романима, укрштајући га са стандарднојезичким изразом.

За неке од овде првобитно побројаних лексема утврдили смо да имају ширу употребу, односно да нису ограничене на одређено језичко подручје. Тако је, примера ради, лексема *пишманити се* (‘колебати се, кајати се’) забележена у *Црнотравском речнику* (2002: 647), као и у *Речнику говора јабланичког краја* (2005: 273) у значењу ‘предомишљати се’: *Чек, бре, јесу ли се Немци пишманили*²⁸ *и најурили нас, или су то ови наши направили неку ујдурму?* (КМ, 95); *[Ђурђија] пошла према Београду, али је застала [...] Гледала је према Београду и пишманила се* (Уд., 91); *Да се ’тела пишманити, не би се исповедила и узела свету причест* (СУ, 121); *Помишљао је да сврати у Кораћицу до Вићентија, али се пишманио, ни са ким није желео да разговара [...]* (Госп., 214). Лексема *ускопистити се* такође је широко позната реч, те је, између осталог, налазимо у *Речнику српских говора Војводине*, у значењу ‘заинатити се’: – *Чекај, бре, Лазаре! – не дам ја, стра*

²⁸ Подвлачење је Б. Г. Ђ.

ме потегнуће онај нож, а све у Петра погледам, да се не ускописти па да не плати главом ко јагње ћурћевданско (КМ, 70); [...] није се, ваљда, та уважена наука [...] ускопистила да замаје и сломије једног нешколованог човека (Оф., 56); Мој Лука се ускопистио, оће, прост човек, под старос пошто-пото да научи како се справама рукује (КЛ, 37).

У овој групи лексема чија употреба није територијално ограничена на одређено језичко подручје, нашле су се и лексеме *ждерати* (*се*) и *жуљити* у фигуративним значењима 'једити (*се*), узрујавати (*се*), секирати (*се*)' и 'тиштати, сметати' – *Руку на срце, војска је војска, ал шта ће са народом да буде, то те ждере, синовче* (КМ, 34); *За тебе је, Лука, да седиш и да пијеш чај, а не да се ждереш због пута* (КЛ, 13); *Не треба да се ждере због Младена, казао је Наум Карађорђу, може се и без Младена* (Госп., 60); *Не жуљи тебе што се ова наша власт избрукала, држава распала; није тебе брига за нашу моралну кризу, Данило, друго тебе жуљи* (СУ, 155); *Не хтеде рећи да га не би звао, оставио је да о томе наша још размишља, да га то жуљи* (Госп., 80).

Поред глагола, и код неких придева је потврђена њихова шира употреба, као, примера ради, код придева *друсна* у значењу 'снажна и једра женска особа' и *бангав* / *бангљав* у значењу 'који храма': *У њезин бидермајерски салон друг Фићун је уселио партизанку Бису, друсну сељанку, сада члана среског комитета, одговорну за рад АФЖ-а* (СУ, 87); [...] *била је најлепша у неколико села, од Тополе па до Крагујевца, а ни даље, није било прсатије и друсније младе* (Уд., 7); *А ми, солунци, кажем ти, вако, напред, пред оном децом идемо бангљави* (КМ, 96); – [...] *па опет лупи оним његовим бангавим прстима по новинама [...]* (КЛ, 85).

Када је реч о прожимању стандардне и маркиране лексике у уметничком делу, Драгољуб Петровић упућује на разлике међу ентитетима *стандардни језик* и *књижевни језик*, указујући на чињеницу да стандардни језик представља различиту реалност од књижевног језика у ужем смислу, „пре свега тиме што се одликује стилистичком немаркираношћу, и зато функционише као једино опште средство комуникације у оквирима заједнице његових носилаца” (Петровић 2002: 280). М. Тешић сматра да „поређењем лексике појединих писаца, исте или друге епохе, може се много штошта рећи о одликама и развоју лексике једног језика” (Тешић 1982: 301), с обзиром на то да је лексика писца део свеукупног лексичког фонда његовог матерњег језика. Радовић-Тешић сматра да се управо у књижевним текстовима „функција језика остварује најбогатије” (Радовић-Тешић 2009: 146) и да се у језику писаца одмерава степен уклопљености регионалне лексике у стандардни језик (Исто: 154–158)²⁹. Употребу дијалекатске лексике у књижевном тексту она види као „облик преношења говорне језичке форме у писану” (Исто: 157).

Термин *стандардни језик* данас је потиснуо термин *књижевни језик*, с обзиром на то да књижевност више није једина основа нормираном језику. О *Књижевном језику и језику књижевности* писао је и М. Ковачевић (2016: 15–32), који износи два супротстављена становишта: *књижевни језик* и *језик књижевности* су синоними и *језик књижевности* не припада *књижевном* у статусу стандардног језика. Највише

²⁹ „Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, чију основицу представљају књижевне и народне речи (које могу постати књижевне) штокавског дијалекта, заснован је на тежњи да представи јединство и богатство језика, а не различитост његових дијалеката па следствено томе циљу обухватио је све речничке области: лексику опште употребе са својим стилским реализацијама (литература, публицистика, уџбеници, различите научне области, терминологије) и лексику ограничене употребе (дијалекти, лексика појединих социјално-занатских струка, жаргон и арго у мери доступне речничке и друге литературе, фолклорне форме и сл.)” (Радовић-Тешић 2005: 68).

истомишљеника има, према Ковачевићевим запажањима, она теорија по којој *језик књижевности* представља само једну од сфера употребе *књижевног језика*. За разлику од Вуковог става да су *народни, књижевни* и *језик књижевности* у основи исти, почетком друге половине XX века у србистици и/или сербокroatистици заживеле су, како каже Ковачевић, идеје Прашке лингвистичке школе о функционалности раслојености књижевног језика. Језик се почео посматрати с обзиром на функције које врши у језичкој или друштвеној заједници. *Језик књижевности* је престао да буде узор нормативном књижевном језику и постао је само један од функционалних стилова.

Када је реч о проучавању дијалекатске лексике у оквиру књижевноуметничког текста, онда се неминовно говори и о потенцијалном уласку таквих лексема у стандарднојезички идиом (исп. Радовић-Тешић 2009: 146). Уласком таквих лексема у њега – као својеврсних прозних реквизита – књижевни текст добија на аутентичности и сугестивности. Употребљена лексика бива инспирисана и мотивисана реалним животом и стога је такву лексику могуће проучавати са социо-територијалног и културног аспекта. Традиционална култура једног народа у одређеном временском периоду свакако се баштини у језику, па одређене лексеме постају својеврсне културеме. Регионална лексика може бити маркирана на фонетско-фонолошком плану, својим формалним варијантама, али статус регионализма може задобити и варирањем унутар свог садржаја (исп. Рамић 2012: 289–291). Управо се лексичко-семантички дијалектизми (регионализми, покрајинизми) без формалних дијалекатских обележја „могу прелити и у стандард без измјена прописаних системских правила, зависно од њихове употребне вриједности” (Исто: 311). Материјална, духовна и социјална сфера човековог живота најбоље се очитују у лексици која свакако понајвише даје слику изванјезичке стварности и кроз њену се анализу може реконструисати народни живот у одређеном периоду о коме писац приповеда. У лексици Данка Поповића сажима се архетипска, национална и, надам се, лична и интимна прича.

Проучавајући територијално маркирану лексику, нужно се сусрећемо са проблемом препознавања дијалектизама, односно са проблемом издвајања критеријума за њихово препознавање и сагледавање. Милорад Симић (1984: 171–173) бавио се односом дијалекатске, ненормиране лексике народног говора према књижевној лексици. Историју једног народа, културне и привредне везе, веровања, обичаје, конфигурацију терена и др., Симић доводи у везу са постојањем дијалекатске лексике, будући да горепоменуте појединости утичу и иначе на лик речника једног језика. Дијалекатска лексика је, према речима овог аутора, склонија конкретизацији општих појмова, односно лексикализацији онога што би се у књижевном језику рекло вишечланим спојевима или реченицама. Ова лексика је мотивисана и у сталном је „превирању”. Симић дели дијалекатску лексику на ону „која има синониме у књижевном језику и која нема изгледа да постане конкурентна књижевној лексици”³⁰ [...] а уколико се и употријеби у језику књижевних дјела, биће то из колоритних разлога” и на ону која „нема синонима у књижевном језику и која је тиме себи отворила врата књижевног језика и чека да је језички стручњаци сакупе, обраде и предају на употребу књижевницима, јавној ријечи, књижевном стандарду”. Ипак, чешће се дешава да писци удахну живот овој другој врсти лексике преко својих књижевних дела – закључује Симић (1984: 172). Узимајући распрострањеност дијалекатске лексике као критеријум, М. Симић за покрајинску, „предјелну” лексику каже да обухвата „читаве

³⁰ Н. Рамић сматра да се овим ставом негира дијасистем као извор синонимије, а тако се негира и постојање синонима у стандарду (Рамић 2012: 312).

области које су некада имале заједничку управу, администрацију и школство, или су на други начин биле у непосреднијој вези, дакле лексику која није успјела да уђе у књижевни језик, јер се овај определијелио за неку другу синонимну могућност, распрострањену на цијелом језичком простору” (Исто: 172).

Драгољуб Петровић таксативно наводи критеријуме који могу бити од помоћи, будући да реч може бити „дијалекатски” нестандардна на више начина. „Реч је дијалекатска већ по дефиницији ако за означавање истога десигната постоји друга која се може сматрати стандардизованом [...] Реч је дијалекатска ако се било којом појединошћу своје гласовне структуре разликује од оне која се сматра стандардизованом [...] Реч је дијалекатска ако се својим значењем разликује од оне која се сматра стандардном” (Петровић 2002: 280–282). Петровић наводи још два критеријума, и то оне речи које се по неком обличком детаљу разликују од стандардних речи, као и оне које се својом творбеном структуром издвајају у односу на оне које су прихваћене као стандард (Исто: 282).

Територијално маркирана лексика у романима Данка Поповића обележена је на свим нивоима језичке структуре. Писац је и сам изворни говорник шумедијско-војвођанског дијалекта, те се кретао унутар могућности познатог му система. Поједине лексичке јединице нису уско регионално ограничене и могуће их је чути и у другим говорним подручјима (нпр. придев *носећа* само у ж. роду (‘која је у другом стању, бременита’) – [...] *они нису знали да је Лазарева унука била носећа и да се породила* [...] (ЧА, 99); *Стана лепотица, господарева милосница, за коју су сви у Конаку знали да је носећа* (КУ, 221).

У саодносу регионалне и стандардне лексике брише се временска, просторна и културна удаљеност од данашњег читаоца. Писац, вештом комбинацијом маркираног и немаркираног лексичког инвентара, реконструише живот, обичаје и веровања шумедијског сељака у веку који је иза нас. На чињеницу да дијалекат треба посматрати као органску целину која је диференцијална у односу на било коју другу указао је М. Чуљак: „он изражава индивидуалност народа који њиме говори, испољава на особен начин дух тог народа и указује на јединствен пут којим тај народ покушава да досегне идеал говора” (Чуљак 1980: 18–19). Н. Рамић напомиње да „дијалекатске лексичке специфичности посебно јасно су изражене онда када је у питању неједнака заступљеност појединих лексема и њихових семантичких реализација у њима у односу на стандардни језик, као и на друге идиоме. То је свакако у вези са различитим начинима сегментације стварности (које условљавају ванјезички фактори), што се манифестује разликама у концептуализацији физичке и менталне реалности и језичкој интерпретацији стварности у различитим локалним говорним колективима” (Рамић 2014: 106). Рамић закључује да „различитост у манифестацијама у различитим идиомима јесте питање репертоара језичких средстава која стоје на располагању и избора из тих средстава. Празна поља јесу својеврстан потенцијал, јер су њиховим постојањем отворене могућности преузимања (и грађења) недостајућих јединица, али су отворене и могућности другачијег начина изражавања и језичког представљања изванјезичке стварности” (Исто: 110–111). У језику се одражава и акумулира човекова изванјезичка стварност. Проучавајући лексику у романима Данка Поповића, индиректно се упознајемо са животом људи који су живели у времену о којем писац приповеда.

Дијалектизми су, најпре, подељени у семантичка поља према тематским групама и врстама речи, а затим је уследила њихова лексичко-семантичка анализа. Према Р. Драгићевић (2007: 236), тематска група подразумева групу лексема које припадају истој

врсти речи и које су повезане по значењу, а могу, али и не морају припадати истом творбеном гнезду (в. Гортан–Премк 1971; Драгићевић 2001, 2007). Лексеме које су обједињене истом архисемом сврстане су у једно семантичко поље. Т. Прћић, позивајући се на Нида, каже да је већина лексичких (семантичких) поља релативна и да се креће „од веома много укључених чланова, код оних општих, до само два, код оних изузетно специфичних”, а да се највећима „могу сматрати поља која обухватају бројиве и небројиве ентитете (типично изражене именицама), па радње, процесе и стања (глаголи), а затим њихова квалитативна и квантитативна својства (прилози и придеви)” (Прћић 1997: 108, према: Нида 1975: 174–175). Овај аутор, говорећи о лексичким пољима и лексичким скуповима, следи аргументације многих аутора (Лехрер 1974; Круз 1986; Карти 1990; Липка 1992; Лајонс 1997) и закључује да „тематска блискост лексема до нарочитог изражаја долази при утврђивању лексичког састава неког предметног регистра”, а овај регистар би – гледано са лексиколошког аспекта – чиниле „све оне лексеме, у склопу како лексичких скупова тако и лексичких поља, које су потребне за успешно и целовито комуницирање о одређеној материји” (Прћић 1997: 112)³¹. Посматрамо парадигматске, али и синтагматске односе унутар одређених група лексема, као и лексичке односе међу њима.

Рачунајући на могућу изукрштаност елемената лексикона и на извесна „преливања” унутар лексичког система (постојање једне лексеме у више поља), овде треба одредити и које лексичке јединице доминирају приликом номинације и објективизације стварности у Поповићевим романима, будући да се у речима „одражава бесконачно мноштво разноврсних предмета и појава које опажамо у свету око нас” (Пешикан 1970: 99). У исту групу сврстане су лексеме које припадају различитим врстама речи (нпр. глаголима који означавају одређену намеру, кретање или стање припојене су глаголске именице у зависности од појмовне вредности коју имају; атрибутивним лексемама мотивисаним човековим психичким особинама прикључени су и придеви који одсликавају дате особине, и др). Лексеме су подељене на пунозначне или аутосемантичке, које се односе на објективну стварност (1. Именице, глаголи, придеви; 2. Прилози) и непунозначне или синсемантичке (заменице, узвици, речце, везници, предлози), којима се не именују десигнати него одређене релације. Непунозначне или функционалне лексичке јединице такође су представљене да би се илустровала укупност лексичких реализација.

Из РМС, РСАНУ и побројаних дијалекатских речника и монографија преузимане су оригиналне значењске дефиниције. Тамо где није било могуће преузети адекватну дефиницију, аутор ју је сам давао, често са лексикографским знаком опреза. Значења лексема су дефинисана и потврђена егземплификацијом, а неретко су потврђена и примерима из више романа. У литератури је познато становиште према коме се на примере гледа као на својеврсне сведоке изванјезичке стварности, па тако Пешикан даје предност примерима у односу на дефиницију, сматрајући илустративне примере драгоценим када се мора приступити селекцији речи у описним речницима (Пешикан 1982: 215). Р. Драгићевић (2007: 32) такође сматра да су примери много „речити” када су у питању значењско нијансирање и стилска обележеност лексеме. Управо стога, тамо где није било могуће са пуном прецизношћу дефинисати одређену лексему, контекст у коме се дата лексема јавља биће у улози тзв. денотативне дефиниције.

³¹ „У састав предметног регистра улазе следеће врсте лексема: (а) именице, које описују предмете, бића, појаве, итд. [...] (б) глаголи, који описују радње, поступке, методе, итд. [...] (ц) придеви и прилози, који описују својства предмета, поступака, итд. [...] (д) фразне лексеме и колокације, које се могу јавити у свим горе наведеним функцијама” (Прћић 1997: 112).

Веза између језика, сазнања и културе постаће предмет савремених лингвистичких теорија (Апресјан 1995, 2008; Вјежбицка 1996; Бартмињски 2011, а код нас Бугарски 2005; Драгићевић 2010; Штасни 2013; Ристић 2015. и др.) и тада појам језичке (граматичке) компетенције бива проширен на комуникативну и културну компетенцију (Бартмињски 2011: 24), а језичка личност постаје носилац идиолекта (в. Виноградов 1930; Караулов 1989). Апресјан, заједно са осталим представницима Московске семантичке школе, сматра да лексикон представља језичку манифестацију националне слике света, будући да сваки језик одражава одређени начин концептуализације света (Апресјан 1995: 3).

У савременој дијалектологији познат је термин *дијалекатска језичка слика света* (ДЈСС), којим се дефинише територијална ограниченост неког дела националне (наивне) језичке слике света. Управо се у лексички огледа човеков начин поимања света који га окружује у одређеном времену: асоцијативност у мислима, перцепција одређених реалија и њихово конкретизовање, креативност – вербализација етнолошких, социолошких и стереотипних представа у одређеном ареалу. Антропоцентричност (в. Овчинникова 2006: 172) потврђена је и на нашем корпусу, управо због фаворизације људског принципа и колективног³² субјективитета, будући да преовлађују оне групе лексема које су везане за човека и његово окружење, укључујући и његова размишљања, жеље, вредносне ставове, преокупације и сл. Стога је уследио и покушај дефинисања индивидуалне језичке слике света овог наратора – као креативног интерпретатора света који га окружује.

Маркираност регионалне лексике присутна је и на формалном плану – у виду фонетско-фонолошких, морфолошких и творбених варијација, али таква лексика неће бити предмет овога поглавља, сем спорадичних осврта, будући да се не ради о варирањима унутар садржаја. У лексичку овога типа убрајају се лексеме као што су: *сикирација* (КМ), *сикира* (КМ), *нако* (КМ), *вијација* (лат.) (КМ), *Талијан* (КМ), *дрктати* (КМ), *рачуњати* (сматрати) (КМ), *полакоте* (КМ), *атресовати* (КМ), *онуде* (СУ), *госпоја* (Уд.), *последњ* пут (Уд.), *ногар* (ножица кревета) (ЧА), *иментовати* (КЛ), *апатека* (КЛ), *дијати* (дисати) (КЛ), *ћерати* (ијек.) (КЛ), *намастир* (КЛ), *народњи* (Госп.), *батињање* (КУ), *јуначати се* (КУ) и др.

Оне лексичке јединице које се по неком обличком детаљу разликују од стандардних речи, као и оне које се својом творбеном структуром издвајају у односу на оне које су прихваћене као стандард (Петровић 2002: 282) биће предмет ове анализе (нпр. *везоглавка* (РСАНУ); *везоглава* (КЛ, 129). Овде је дат само један од начина на који се може приступити регионалној лексички и посматрати је како функционише са стандарднојезичким јединицама у књижевним делима који су предмет анализе. Тумачења значења лексема ослањају се на РМС и РСАНУ, а у неким случајевима и на поједине дијалекатске речнике и изворе. Важно је указати на чињеницу да „диференцијални карактер речника оставља читаоцу и(ли) кориснику сталну, и то троструку дилему: да ли значење које у речнику није наведено заправо није ни било познато саговорницима на терену, да ли оно пак само није забележено у датом народном говору, или је сакупљач сматрао да га као (готово) истоветно ономе које нам је познато из књижевног језика није потребно наводити у речнику” (Милорадовић, Вељковић 2014: 185).

Уз лексеме су дати и квалификатори који се тичу порекла речи (из страних језика). Семантичке информације уз лексичку јединицу дате су или описно, или синонимно, или комбиновано, и то на основу дефиниција у поменутих изворима. Неке од речи или пак

³² „Када, на пример, Д. Гортан–Премк (2004) пише о семама колективне експресије, она се, у ствари, бави утицајем националне културе на значење лексема” (Драгићевић 2010: 8).

нека од њихових значења није било могуће пронаћи у поменутих речницима и другим изворима, те у том смислу обележене су (*) и (**), а за разумевање значења таквих речи одлучујући је био сам контекст у коме се реч у роману налази. Знак опреза (узвичник) стоји поред оних лексема које није било могуће са сигурношћу дефинисати. Скраћивање текста означено је трима тачкама у оквиру угластих заграда. Понекад је дат и контекст шири од једне реченице у којој се лексема налази да би значење било јасније. Илустративни материјал, односно контексти у којима се дата лексема јавља, потврђен је врло често и карактеристичним примерима из различитих романа. Иза примера, у облику заградама, дата је скраћеница за роман у коме се налази пример и нумерација странице³³.

С обзиром на то да су забележене и лексеме које се нису нашле у оквиру постојеће поделе (проучавање лексике по семантичким пољима), на крају овог сегмента рада дат је – ради прегледности територијално маркиране лексике – табеларни приказ свих лексема које се односе на раслојавање територијалне лексике (употребно, социјално, временско раслојавање, укључујући и експресивну лексику), и то разврставањем на антропоцентричну³⁴ лексику, на лексику која се односи на кућу и покућство, затим на ону која означава места, установе и институције, предмете и појаве из природе, као и на ону која означава предмете из осталих сегмената свакодневног живота. Након упознавања са већином постојећих класификација лексике, начин груписања речничке грађе и анализу лексема у овом раду свакако „диктира” сама природа ексцерпираних материјала.

Редослед примера у оквиру сваке групе дат је азбучним редом. Издвојене лексеме су у самој анализи обједињене према утврђеном редоследу навођења лексичке грађе, а где је било могуће и према семантичкој блискости лексема. За ову прилику смо изабрали овакав начин груписања лексичке грађе, сматрајући га најприкладнијим. Сама класификација лексема зависила је од могућности појмовних обједињавања лексема, и то хијерархијским распоређивањем лексике по принципу од општег ка посебном, тамо где је то било могуће, затим од целине ка саставним деловима, као и према логичком, узрочно-последичном следу језичких јединица. Модел приликом идентификовања тематских области у домену материјалне културе није било могуће у потпуности применити и приликом класификације и испитивања лексема из области духовне културе.

Лексеме (именице, глаголи, придеви) унутар сваке лексичко-семантичке групе представљене су по децималном систему, тамо где је лексички инвентар то дозвољавао. Пре саме лексичке дескрипције дате су лексеме и њихов контекст, да би се стекла основна представа о лексемама које су издвојене. Након анализе територијално раслојене лексике у романима Данка Поповића, због прегледности, табеларно је дат списак лексема које су се нашле у оквиру територијално раслојене лексике, а по узору на табелу у докторској дисертацији Т. Танаксовић (2018: 301)

II.1.0. Аутосемантичке лексеме

Будући да је структура лексичког значења сложена, у њему се реализују и денотативне и конотативне компоненте које су у вези с доменом употребе лексичких

³³ Овакав принцип навођења лексема биће спроведен у оквиру свих поглавља.

³⁴ „Што се тиче савременог српског језика, једини поуздан закључак који се намеће јесте изразита антропоцентрична структура лексичког састава, јер се он односи на човека и његов свакодневни живот” (Драгићевић 2018: 25).

јединица. Употребним раслојавањем долази се до тематског раслојавања (в. Радовановић 2003), које је, између осталог, примењено у нашем раду, с обзиром на то да је значење лексеме неодвојиво од њене употребе. Као резултат реченог формирају се одређени тематски скупови или асоцијативна поља, а у зависности од референата на које се односе. Лексеме су повезане у различита семантичка поља хиперсемама, односно надређеним појмовима „интегрално-диференцијалне вредности на различитим нивоима лексичко-семантичке хијерархизације” (Милосављевић 2016: 10). Познато је да подела лексике према тематским скуповима на основу денотата из ванјезичке стварности припада традиционалном лексиколошком приступу Н. И. Толстоја (1966), према коме су лексеме повезане не само према лингвистичким критеријумима, већ и на основу повезаности реалија из ванјезичке стварности (Исто: 19). С друге стране, раслојавање се врши на многим нивоима, тако да долази до граничних случајева, односно до преливања из једног лексичког слоја у други у зависности од социјалне групе, нивоа образовања, као и од саме говорне ситуације.

Када је реч о лексемама из сфере куће и покућства, руководили смо се, у оној мери у којој наша грађа то дозвољава, неким принципима диференцирања лексема који су примењени у *Терминологији куће у покућства у Војводини* (1988) Г. Вуковић, а која се у знатној мери ослања на семантичку поделу руског аутора Никите И. Толстоја, и то на основу предметно-логичких критеријума на тематске лексичко-семантичке целине. Тематизовање лексике у вези је са оним лексемама које се својим значењима везују за одређене области људског деловања, указујући тако на традиционални образац живота, односно на појмовни свет материјалне и духовне културе у одређеним срединама јунака из Поповићевих романа. У односу на природу конкретног лексичког материјала, оквирно смо се руководили терминолошким поделама Н. И. Толстоја на 1) природу (географска, метеоролошко-астрономска, ботаничка, зоолошка терминологија); 2) привреду и занате (земљорадничка, сточарска, ловачка, рибарска, поморска, шумарска, дрводељска, ткаљачка, лончарска, ковачка и друга занатска (пекарска, кројачка, обућарска итд.) терминологија); 3) материјалну културу (грађевинарска (архитектурска) терминологија, терминологија превозних средстава, земљорадничких и других оруђа и справа, народне ношње, народних јела и пића, покућства, посуђа и сл.); 4) духовну културу (терминологија годишњих, породичних и околиналних обичаја) и 5) социјалну културу (родбинска терминологија, терминологија друштвених и правних обичаја, народних игара, дејних игара и сл., као и медицинском народном терминологијом) (Толстој 1984: 186). Дакле, лексеме из области материјалне културе груписане су у семантичка поља, колико је то било могуће, према већ одомаћеној методологији Н. И. Толстоја, а која је модификована у монографији Г. Вуковић (1988).

Лексеме међусобно успостављају хиперонимско-хипонимске³⁵ односе засноване на вези између надређеног и подређеног појма који именују (Драгићевић 2007: 290), односно засноване су на хијерархијској разгранатости лексема. Лексеме су хијерархијски дате од општих ка појединачним језичким јединицама и према обрасцу део / целина. У лексику покућства уврстили смо лексичке јединице које именују реалије материјалне културе из сфере домаћинства у ширем смислу:

³⁵ Говорећи о испољавању културног идентитета кроз терминолошке системе материјалне и духовне културе, Љ. Недељков указује на чињеницу да „разгранатост система хипонима у оквиру неког хиперонима такође је испољавање одређене културе, а зависи од разних екстралингвистичких фактора, па ће неки системи појмовно и лексички бити богатији или скромнији” (Недељков 2012: 109).

- кућу и све типове објеката за становање и борављење,
- предмете и направе који се користе у домаћинству,
- све друге објекте у домаћинству,
- ближи и даљи простор који чини домаћинство (Вуковић 1988: 2).

На основу диференцијалних сема највишег ранга, лексику покућства смо тематски разврстали у лексичко-семантичке групе са значењима ближе и даље окућнице, објеката на окућници, намештаја, посуђа, направа и алата, уређаја за домаћинство, постељине, прибора за личну хигијену, простирки и застора, израђених предмета за различите намене, опреме за домаће животиње, превозних средстава итд.

Пажња је посвећена мотивационим, а понегде и творбеним особинама лексема и етимологији. Издвајање творбених модела и њихова анализа дата је само у случају када она доприноси расветљавању одређених карактеристика саме лексема. Инвентар лексема које су анализирани не одговара увек инвентару издвојених лексема у оквиру одређених лексичко-семантичких група. Важно је напоменути да је условна подела лексема које денотирају апстрактна значења, као што су психичке карактеристике човека, будући да долази до извесног семантичког преливања унутар самих структура лексичког значења.

Лексика сведочи о ономе што је било од значаја у животу једне традиционалне заједнице³⁶. Проучавањем лексике једног писца долазимо „до корисних података о особинама књижевног језика епохе у којој је аутор стварао [...] чак да сазнамо какав је пишчев став према неким појавама у друштву и према животу уопште” (Дешић 1990: 288). С. Милорадовић управо напомиње да је дијалекатска грађа „потка на којој се оцртавају етнолингвистички подаци” (Милорадовић 2003: 119). Предметно-тематском класификацијом лексема представљен је управо појмовни свет традиционалне културе, похрањене у језику Поповићевих јунака.

II.1.0.1. Именице

1. Одећа, њени делови и материјал

1.1. Називи за доњи веш: гаће, лажигаће

гаће 'хлаче, чакшире' – *Спреси ми белу торбу, – кажем жени – двоје ланене гаће, двоје чарупе, ко и досад кад сам полазио у ратове* (КМ, 11); *лажигаће* 'врста старинских мушких гаћа' – [...] *оће ли ова господица у лажигаћама што су из Немачке подлазила да се враћају скорје* [...] (КУ, 130).

1.1.1. Материјал: тежина

тежина 'набијена кудеља' – *Пригријало сунце, летњи дан, базде опанци и тежина, зној; осећа се на италу и оборе* (КМ, 8); *тежињав*, -а, -о који је од тежине – *Него, младићу, фали ти бога што си комуниста у Србији, па су ти класни непријатељи у тежињавим гаћама и опанцима* [...] (КМ, 179); *Онолике гаће од фротира, од фланела, него ме тераш да перем тежињаве гаће и да их крим* (КЛ, 28); [...] *војска српска* [...] *на врућини у тежињавим, поцепаним гаћама* [...] (Госп., 88).

³⁶ „Културни идентитет углавном долази до изражаја кроз језик тако да се изучавањем семантичког аспекта језика, који најчешће долази до изражаја кроз лексику, у ствари, изучава културни идентитет једне језичке заједнице” (Недељков 2012: 107).

1.2. Називи за хаљине / горње делове одеће

1.2.1.1. За женску: дреја

1.2.1.1.1. Старе хаљине: дреје

1.2.1.2. За мушку: долама

дреја (обично у мн.) **1.** 'врста женске хаљине са рукавима' – *А Лука се љути: обукла си те дреје, каже, ишла си по комшилуку да се фалиш како те Јован дарива [...]* (КЛ, 53); **2.** 'старо одело'³⁷ [...] *све те дреје које су собом из Србије донели распале су се на су их замењивали старим, изношеним оделима [...]* (Госп., 63).

долама тур. 'горња одећа, обично с рукавима, дуга до испод колена' – [...] *Фићун, одевен у шест делова различитих нових официјерских униформи [...]* долама југословенска [...] (СУ, 78); *Отворио га, напипао своју официјерску доламу* (Оф., 77).

1.3. Део хаљине: шлеп

шлеп нем. 'дугачак скут женске хаљине који се вуче по земљи' – *На њој хаљина бела, са шлепом од тила, на глави венчић [...]* (СУ, 47).

1.4. Називи за блузе

1.4.1.1. За женску: рекла

рекла нем. 'блуза' – *Квржи прсте [мајка] и вата се за реклу, гужва је* (КМ, 7); *Имаш веш свилени, имаш реклу господску* (КЛ, 53); *Лена је и обукла се лепо, на њој је рекла немачка* (КУ, 87).

1.4.1.2. За мушку: копоран

копоран тур. вар. 'војничка блуза' – *На столицама шињели, копарани* (КМ, 101); *Кад се приближише и видеше у колима демобилисане ратнике у сивомаслиналим копоранима, жене залелекаше [...]* (Оф., 7).

1.5. Назив за капут / огртаче: копоран; бињиш, опаклија

копоран тур. вар. 'кратак горњи капут с рукавима' – [...] *другачији би био мој живот, не бих читава младост провео у чизмама, утегнут у копоран, на макар сунце пекло [...]* (ЧА, 72); **бињиш** тур. 'огртач, плашт' – *Београдски везир Марашли-Али-паша, огрнут бињишом од дамаске свиле [...]* (Госп., 33); **опаклија** 'дуги крзнени огртач од овчије коже, кожух' – *Било је много лепих коња и саоница, поред којих су у огромним бундама званим опаклије, у големој дрвеној обући испуњеној сламом, под шубарама намакнути преко ушију ходале слуге кочијаши, као да се крећу пластови под снегом* (Уд., 57).

³⁷ У РЈАЗУ, у Вуковом Рјечнику итд. дреја значи 'хаљина'.

1.6. Називи за прслуке

1.6.1.1. За жене: зубун

зубун тур. 'врста прслука од сукна разне дужине, с кратким рукавима или без рукава' – *И одећу и обућу је добила црну: један зубун, црне памучне чарапе и црне штивлете* (Уд., 64).

1.6.1.2. За мушкарце: џамадан

џамадан тур. 'врста мушког затвореног прслука с рукавима' – *Чоха џамадана се погужвала и отрцала* (Уд., 38).

1.6.2. Народна ношња: џока

џока тур. 'део народне ношње: прслуче које се облачи преко гуња' – *Гледа ме [Живана] нако шареног – на мени гуњ и џока са шес реди гајтана, нова шајкача [...]* (КМ, 91); *Обуко се лепо, све на њему црквено, кошуља поштиркана, нови гуњ и џока [...]* (КЛ, 61); [...] *Милош извуче писмо из џоке и показа га Николајевићу* (КУ, 171).

1.7. Назив за кошуљу

1.7.1. Поткошуља: шлофијанка

шлофијанка нем. 'поткошуља дугих рукава' – *Пребирам оне ствари, стављам и на астал. Кошуље, шлофијанке* (КЛ, 35).

1.8. Назив за панталоне

1.8.1. Назив дела

1.8.1.1. Дуж спољашње стране: лампас

лампас фр. 'трака (црвена, златна и др.) дуж спољашње стране ногавица на панталонама и на неким униформама' – *На себи је имао [Радич] плав мундир са пуно жуте дугмади. И црвене чакшире са лампасима* (Уд., 52).

1.8.2. Материјал

1.8.2.1. Од вуне: кангар

кангар нем. 'предиво од чешљане, глатке вуне' – *Није тело да се жени, него се само облачило што је најлепше могло: вазда су на њему били јелек и антерија, па чакшире од официрског кангара [...]* (КЛ, 64).

1.9. Украс на одећи: гајтан

гајтан тур. 'памучна или свилена упредена врпца која служи као украс на одећи, ознака чина на војничкој униформи и сл.' – [...] *на мени гуњ и џока са шес реди гајтана [...]* (КМ, 91); *Он се чуди, што се овај свет искупио, зашто су људи у свечарским оделима, у*

гајтану [...] (КЛ, 152); *Хрлио је у Европу надодан, у својим оделима од чохе баи претерано нагиздане гајтанима, срмом* (КУ, 27).

1.10. Појас на одећи: колан

колан тур. 'појас на оделу' – *Откопчавао је колан и слушао лелек* (Оф., 43).

1.11. Називи за мараме / заштитне мрежице: вежоглава, нец

вежоглава 'тања марама којом жене повезују главу да им се коса не мрси; вежиглава' – *А крава, Була, искренула главу, оће вежоглаву да ми смакне* [...] (КЛ, 129); *нец* нем. 'украсна или заштитна мрежица за косу' – *Све време кретао се по кући у пиџами, косе повезане црним нецом, бријао се, мазао помадом и колоњском водом* [...] (ЧА, 233).

1.11.1. Повез око феса: чалма

чалма тур. 'повез, марама омотана око феса, турбан' – *Српски народ није стекао славу под чалмом* (СУ, 158); [...] *Велизар [је морао] да веже чалму и брани ту исту Србију која га сада издајницом назива* (Оф., 40); *Хоће да види Србију. Вуче га онај део крви што је у њему остао од делова који нису везивали чалме* (Госп., 43).

1.12. Чарапе

1.12.1. Уместо чарапа: обојак

обојак 'комад тканине којим се увијају ноге, стопала, а носи се место чарапе' – *Ми, бре, не мислимо ни о својој стоци ко што ви школовани мислите о нама, а јуче сте се преобули, јуче сте баџили опанке и обојке... и заборавили чији сте* (КМ, 94).

1.12.2. Преко чарапа: назувице

назувице 'врста вунених получарапа које се навлаче преко чарапа на стопалима' – *Поштрикала је чарапе, а од пређе коју беше опарала од старих џемпера [...] исплела је себи и Павлу дебеле џемпере и назувице* (Уд., 55).

Семантичкој групи чије је основно значење 'одећа која се носи испод друге одеће' припадају именице *гаће*, *лажигаће* (pluralia tantum) и *шлофијанка*. Код лексема *гаће*, *лажигаће*, *џока* и *шлофијанка*, у потврдама у романима постоји семантичка диференцијација у односу на пол, што важи чак и за лексему *кангар*, будући да се најчешће употребљавала за мушка одела и мантиле. Као дијалекатска особина забележена је употреба бројног придева³⁸ са именицом pluralia tantum у синтагми *двоје ланене гаће*. Лексема *тежињав* се у свим забележеним примерима јавља у непосредном окружењу именице *гаће*, са додатном информацијом, у неким од примера, која се односи на похабаност доњег дела рубља (*него ме тераш да перем тежињаве гаће и да их крпим*, КЛ, 28; *на врућини у тежињавим, поцепаним гаћама*, Госп., 88).

³⁸ В. Лалевић 1952: 23; Кликовац 2002: 89; Пипер, Клајн 2013: 138.

Лексема *дреја*³⁹ (хијатско *ј*) овде фигурира само у свом плуарском облику, у оквиру тематске групе одевања. Т. Милосављевић каже да „високу употребну фреквентност у говорима на истоку Србије бележи именичка лексичка јединица *дреје* [...] На Косову (околина Гњилана) има експресивну вредност у облику *древке* и на крајњем југу Србије (околина Враћа) *дрејке* [...] Изведеница је од основе глагола *дрети*. Од прасл. **drēti* развило се и *дерати*, што упућује на изворну семантику именице *дреја* „стара похабана хаљина” (Скок I: 432 према Т. Милосављевић 2015: 77), што показује и једно од забележених значења ове лексеме. Германизам *шлеп* припада термилошком регистру свадбене терминологије и у роману *Свињски ујед* јасно се види да је реч о чину венчања Милене и Боре Јуриша. Лексема *долама*, која се примарно односи на одећу као део народне ношње, у свим забележеним примерима заправо реферише на официрску униформу, а лексема *рекла* у значењу ’блуза’ упућује на грађанску ношњу – потиче из немачког језика и у романима *Кућа Лукића* и *Конак у Крагујевцу* упућује на отменост у облачењу – *имаш реклу господску* (КЛ, 53); *на њој је рекла немачка* (КУ, 87).

Лексема *опаклија* има суфикс *-лија* који је карактеристичан за именице које су примљене из турског језика. Немотивисани турцизам, крзнени део одеће – *опаклија*, према речима Вукосаве Ракић, „највише је служила сељацима када иду на њиву да се њоме огрну” (Ракић 2011). Код Клајна, када говори о женским именицама на *-ица*, налазимо лексему *опаклија*, која је по Скоку настала „укрштањем турског *уаракли* ’овчији’ с нашим *опак* у смислу ’наопако’ (Клајн 2003: 146).

Именице *копоран* / *копаран* означавају службену одећу и употребљене су у два значења – ’војничка блуза’ и ’кратак горњи капут с рукавима’, а која налазимо у докторској дисертацији Марије Ђинђић – *Турцизми у савременом српском књижевном језику* (Ђинђић 2013: 324). У РСГВ стоји само значење војничке блузе. Из контекста романа се уочава да није реч о народној ношњи, односно о сукненој хаљини с рукавима која је по ивицама и шавовима украшена гајтаном.

Врста прслука *зубун* „израђиван је од белог сукна домаће израде, без рукава, с предње стране отворен целом дужином, која је досезала до испод колена. Ношен је преко кошуље или поврх гуњића. Зубуни за свакодневну употребу били су скромније израде, док су они намењени свечаним приликама били по леђима и предњим полама накићени ’кићанкама’ (’бућама’) од разнобојног вуненог конца и шљокицама” (Ивановић-Баришић 2017: 62). Врста мушког прслука без рукава – *џамадан* припада народној ношњи и у роману *Удовице* се види да је био израђен од чохе.

Лексема *џока*, заједно са другим сродним лексемама, сведочи о народној ношњи у 19. и 20. веку, о етно-култури одевања у времену о којем Поповић пише. Из лексике Качера сазнаје се да је *џока* ’горња кратка хаљина, без рукава, ношена обично поврх гуња, лети преко кошуље’; ’мушка деца носе џоке и гуње израђене од народног сукна са простом израдом’; ’људи средњег имовног стања носили су преко лета џоку од белог сукна и дизлуке који су били ишарани гајтаном и црвеном чојом’ итд. (Петровић и Капустина 2011: 327). Према Ј. Бјеладиновић, *џока* представља један од најстаријих сукнених хаљетака који се развио из огртача и који временом, поред словенског именовања (нпр. *веленица* у Црној Гори), поприма и друге називе (*талаган*, *џока*) (Бјеладиновић 2011: 357). Ова лексема сведочи о међујезичкој интерференцији, односно о турско-орјенталном наносу у српском језику, као и лексема *бињиш*. Огртање бињишем се у турској царевини сматрало врстом одликовања (в. Шкаљић 1966: 144).

³⁹ Бела сукнена хаљина *дреја* била је уобичајена и у шопској ношњи (Клајн 2003: 40).

Функција лексеме *гајтан* као комада тканине јесте украшавање, као и лексеме *лампас*, која се односи на траку дуж спољашње стране ногавица на неким униформама.

Именица *колан* у значењу 'појаса који држи седло и самар чврсто уз коња' првобитно је припадала терминологији коњарства, док је касније развила и секундарно значење 'појас на оделу'. Лексема *вежоглава* има необележену описну синонимску дефиницију у стандардном језику ('марама која се повезује око главе'), а у РСАНУ је заступљена као *вежиглава* када означава императивну сложеницу са глаголом у првом делу. Она означава одевни предмет, а семантика ове лексеме, настале сложено-суфиксалном творбом, прозирна је због мотивних речи у својој структури. Творбену структуру ове лексеме чини друго лице једнине императива и именица са значењем дела тела. Лексема *нец*, пореклом из немачког језика, реферише на украсну или заштитну мрежицу за косу коју користе мушкарци, а лексема турског порекла – *чалма* односи се на повез, мараму омотану око феса.

Различити друштвени и културно-историјски процеси одразили су се и на лексику за именовање одеће у Србији, која сведочи о језичкој и културној интерференцији (забележена је тако лексика турског, немачког и француског порекла). Лексичка слојевитост ове групе сведочи, заправо, о културним слојевима, о старијем одевном слоју минулих времена, односно о традиционалној култури одевања српског народа из периода 19. и прве половине 20. века, а која представља и део пишчевог времена о којем он приповеда.

Лексеме *обојак* 'комад тканине који се носи уместо чарапе' и *назувице* 'врста вунених получарапа које се навлаче преко чарапа' сврстане су у групу која се односи на одећу, с тим што би могле да припадају и семантичкој групи која се односи на обућу, односно подгрупи која би се односила на кућну обућу. Именица *назувице* мотивисана је глаголом *назувати* у значењу навлачити, те отуда и именице у једнини *назувак* и *навлачак*.

2. Обућа и материјал

2.1. Опанци: *презувача*

*презувача** (обично у мн.) 'опанак који се преобува' – *Била је повезана црном марамом од грубог платна, обучена у реклу коју је носила њена свекрва, на ногама је имала црне вунене чарапе и опанке презуваче* (Уд., 144).

2.1.1. Материјал: *опута*

опута 'тања кожна врста којом се плету опанци' – *Она [Спасенија] је у мислима видела те несрећнике који по апсанама у Зајечару парају своје опанке, скидају опуту и вешају се пред очима других заточеника [...]* (Уд., 136).

2.2. Чизма, дубока ципела: *итивлета*

итивлета нем. варв. 'чизма, дубока ципела' – *И одећу и обућу је добила црну: један зубун, црне памучне чарапе и црне итивлете* (Уд., 64).

2.2.1. Део: луб

луб м (лок. лубу) 'део обуће око пете; чврста обла подлога' – [...] *рекло би се, да њено тело [Госпавино] иде испред, док су њене ноге задржавали јаки лубови ципела фабричке израде* (ЧА; 233).

Поводом горепоменутог лексема *назувак* (*назувач*), може се рећи и да је именица *презувача / презуваче* мотивисана глаголом *презувати се / презути се* у значењу 'обути другу обућу', с тим што у речницима нисмо пронашли и именицу *презувак* која је могла да настане по истом принципу као и именица *назувак*. Кожна врпца којом се плету опанци означена је лексемом *опута*, а у роману *Удовице* ова лексема је задобила и додатну употребну вредност, будући да је послужила Зебићу и другим затвореницима за вешање у затвору.

Дубоке ципеле *итивлете* обично су се куповале младима. Ј. Бјеладиновић, говорећи о народној ношњи рачанског краја, управо напомиње да су невесте из грађанске ношње XIX века преузимале *итивлете* које су, посредством младине ношње, ушле и у свечану народну ношњу (Бјеладиновић 1972: 25). Део обуће око пете који представља чврсту подлогу означен је лексемом *луб*.

3. Кућа, типови објеката за становање и борављење у домаћинству; ближи и даљи простор који чини домаћинство

3.1. Назив за домаћинство: *домазлук*

домазлук тур. 'домаћинство, домаће господарство' – *Домазлуци уређени, ником цреп није фалио, ни на свињцу* (КМ, 56); [...] *ниси побегао из затвора да би могао да се о кући и домазлуку бринеш* [...] (Оф., 73).

3.2. Назив за имовину: *мал*

мал тур. 'имовина (обично покретна), роба, стока, благо' – *У дукатима је Јефту донела читав мал* (Уд., 7); [...] *кад немаде Турчина и турског мала, он на своје ко на Турке* (Госп., 102).

3.3. Назив за кућу: *слеме*

слеме фиг. 'кућа' – [...] *као да је и овога пута очекивао да се појаве и они који су неповратно напустили „ово слеме”, како је он [Лазар] називао своју кућу* (ЧА, 94).

3.4. Назив за грађу: *јанија*

јанија тур. 'грађевинско дрво, дрвена грађа' – [...] *чека со из Влашке и тестере за стругање јаније, да гради куће, народ неће војишта* (Госп., 116).

3.5. Носећи стуб грађевине: тумбас, ћулсија

тумбас тур. 'камени стуб на коме лежи каква грађевина (амбар, воденица)' – Стојадин и његови – полегаше, за проиће, под тумбасе (КМ; 107); [...] „И немој се завлачити под тумбасе да тамо тражиш којешта, говорила би му [деда Лазару] мама [...] (ЧА, 187); **ћулсија*** 'дирек, носећи стуб; подупирач; главна подрумска греда' – Он фењер о ћулсију, а ја кроз прозорче гледам дал ми је човек читав, да простите (КЛ, 25).

3.6. Називи појединих делова

3.6.1.1.1. Део зида: кованица

кованица 'даска или летва укована у зид' – По ћошковима пробијају храстови косници и кованице, са којих је отпао креч мешан са блатом и плевом, као скелет мртвог коња (СУ, 145).

3.6.1.1.2. Зид од набијене земље: набој

набој 'зид од набијене земље; под од набијене глине' – Погледајте куд год оћете, све сама чатма и плетара, кованица и набој, једва је и наш господар подиго ову тврђу кућу (КУ, 89).

3.6.1.1.3. Греда у зиду: косник

косник 'косо положена греда у зиду; уопште коси подупирач' – Стара коса била је заденута за косник обешен о брвно штале (Оф., 44); По ћошковима пробијају храстови косници и кованице, са којих је отпао креч мешан са блатом и плевом, као скелет мртвог коња (СУ, 145).

3.6.1.1.4. Греда поврх зида: венчаница

венчаница 'греда поврх зида' – Препокривам, сређујем венчанице, калдрмишем обор, правим нове јасле (КМ, 71).

3.7. Врста покривке крова: шиндра

шиндра нем. 'дашчице, обично борове или букове, за покривање крова, шиндрика' – По падинама и обронцима угнездили се засеоци, по неколико кућа брвнара покривених шиндром (Госп., 202).

3.8. Део кровне површине: слеме / шљеме

слеме / шљеме – 'део куће, уздужна линија у којој се секу две кровне површине куће, врх крова' – Слеме на кући Чаратића пропало је [...] (ЧА, 52); А не помишља да је то мање опасно него кад се забленеш преко планине и гледаш небеса, а не видиш свога прага и шљемена и не видиш да ти оџак не дими и да су ти се у ватришту змије залегле (КМ, 28).

3.9. Улаз у кућу

3.9.1. Направа за затварање врата: *пранга*

пранга тур. 'окови на вратима' – Скинем прангу и станем на врата (КМ; 131); [...] три среза навлаче пранге на врата [...] (Оф., 113).

3.9.2. Део довратника: *дочекач*

дочекач 'на довратнику оно зашто се запиње скакавица' – Де које дрво замерачим, одсецам: за тулац, наплатак, ојиште, сврачине, дочекачу [...] (КМ; 71).

3.10. Називи за куће према врсти / квалитету материјала

3.10.1.1. Од лошег материјала: *уџера, чатрља*

уџера вар. 'мала кућа од лошег материјала, чатрља, страћара' – [...] јадна одела, која из црквеног мира и спокојства са једног старца одлазе да заврше по циганским чергама и уџерама (ЧА, 83); Пришли су уџери у дну коначког дворишта (КУ, 26); Амица је, каже, пролазио поред уџаре у којој је коначио Вук (233); *чатрља* тур. 'мала кућа изграђена одслабог материјала, уџерица, колиба' – Од оне чатрље што је близу коњушнице допираху звуци гусала [...] (КУ, 20).

3.10.1.2. Од чатме: *чатмара*

чатмара 'кућа од чатме (прућа, плетера или дрвених летава)' – Тај разговор је личио на догоревање какве дотрајале чатмаре [...] (ЧА, 224); У овом нашем прљавом Крагујевцу, који се надима са ових стотинак чатмара и плетара. Оће да буде престони град (КУ, 245).

3.10.1.3. Од плетера: *плетара*

плетара 'кућа од преплетеног прућа' – Погледајте куд год оћете, све сама чатма и плетара, кованица и набој, једва је и наш господар подиго ову тврђу кућу (КУ, 89).

3.11. Део куће

3.11.1. Остава за јело: *мутвак*

мутвак 'кухиња; остава за јело' – [...] а онда се Велизар придиже и одгега до мутвака (Оф., 39).

3.12. Називи за колибе

3.12.1. За људе: *котара*

котара 'колиба за људе' – Да не наступамо, не бисмо, каже, гледали ову грозоту – показује ми на куће спаљене, на згаришта, на некадање котаре (КМ, 15).

3.12.2. Покривена лошим сеном: *кровињара*

кровињара 'колиба покривена кровином, лошим сеном' – *Колиба у винограду била је проломљена, из влажне кровињаре провлачио се оштрик који се може видети у напуштеним и разрушеним зградама* (ЧА, 167).

Овој групи лексема припадају оне које у свом примарном значењу именују просторије за живљење, помоћне просторије и делове тих просторија, као и уопштени појам за домаћинство и окућницу и за покретну имовину. Многи радови потврђују да је у групи лексема које означавају кућу и покућство, најочљивији утицај извршио турски језик (Вукићевић 1996, Вуковић 2000, Букумирић 2006, Ђинђић 2013. итд).

Лексема *домазлук* представља простор који заузимају место за становање и помоћне просторије око тог места. Реч је о немотивисаном турцизму, будући да је као такав преузет и да није резултат домаћих творбених процеса. Управо М. Ђинђић каже да је на лексеме из тематских група које означавају кућу, покућство, окућницу, грађевине, објекте – највећи утицај имао турски језик (Ђинђић 2013: 96). Овај податак потврђен је и у наставку рада, у оквиру поглавља које се бави страном лексиком на испитиваном корпусу романâ. У појмове наменског карактера убрајају се *домазлук*, *миндерлук* и *чорбалук*, смештени у групу која означава домаћинство, односно кућне предмете и судове. Турцизам *мал арапског* порекла означава имовину и то обично ону покретну.

Мероним *слеме* се, пре свега, као и мероним *венчаница*, односи на део кровне конструкције. Овде је семантичко варирање (значење 'кућа') узроковано синегдохом, будући да долази до преобликовања архисеме и губљења значења партитивности. Лексеме *слеме* / *шљеме* означавају део куће, односно уздужну линију у којој се секу две кровне површине куће, врх крова. Поред екавског облика *слеме*, забележен је и ијекавизам *шљеме*. Турцизмом *јатија* означава се дрвени грађевински материјал, потпорни стубови означени су лексемама *тумбас* и *ћулсија*, а коси подупирач у зиду лексемом *косник*, чија прозирна мотивација јасно указује на начин на који греда стоји у зиду (укосо). У грађевински материјал убрајају се и *шиндра* 'дашчице за покривање крова, шиндрика', *набој* 'зид од набијене земље; под од набијене глине' и *кованица*. Лексема *кованица* означава даску или летву уковану у зид. У примеру – *Погледајте куд год оћете, све сама чатма и плетара, кованица и набој, једва је и наш господар подиго ову тврђу кућу* (КУ, 89), лексема *плетара* најверватније не означава кућу преплетену пружењем, већ материјал, односно начин градње, будући да се ова лексема налази унутар низа којим се даје информација о материјалу, односно о деловима који чине старије, трошне куће.

Познато је да се улаз у кућу доводи се у везу са кућним прагом који представља границу између приватног и јавног, између унутрашњег и спољашњег света. Праг се поистовећује са појмом дома и породице. Турцизам *пранга* ('направа за затварање врата') можда се може, због формалне сличности, довести у везу са именицом *праг*, а девербативна именица *дочекач* са глаголом *дочекати*. Само дочекивање гостију и гостопримство представљају веома важан (ритуални) чин за српског сељака и домаћина, те се стога то јасно одражава и у језику. Отуда не чуди толики број обичаја везаних за дочекивање госта.

На основу диференцијалних сема материјала од кога су саграђене колибе и куће, као и према елементима градње – сема изгледа и начина градње, забележени су корелативи обједињени диференцијалном семантичком компонентом вишег ранга која подразумева сему трошности и дотрајалости: *уцера*, *чатмара*, *плетара*, *чатрља*, *кованица*, *кровињара*,

котара. Данко Поповић често прецизира значења територијално употребљених лексема које функционишу у садејству са стандарднојезичим лексемама. У реченици *Погледајте куд год оћете, све сама чатма и плетара, кованица и набој, једва је и наш господар подиго ову тврђу кућу* (КУ, 89) долази до моносемирања контекстом, и то кумулацијом кохипонима којима се апстрахује интегрална сема. Употреба стандарднојезичког хиперонима (тврђа) *кућа* у функцији је конкретизатора значења регионалних лексема. Да је реч о трошним кућама, види се по детерминативу *тврђа* (кућа), који односом антонимије још више спецификује значења таксонима *чатма* и *плетара*.

Варирањем семантичког садржаја у речи *мутвак* долази се до метонимијског преноса *место / просторија — предмети / прибор у просторији*, односно секундарна семантичка реализација индукована је метонимијом.

Две лексеме са значењем *потина loci* означавају колибу – *котара* и *кровињара*. Оне указују на изглед односно на материјал од којег су саграђене (физичке карактеристике објекта). Поред лексеме *котара*, у *Удовицама* је забележна лексема *котар* која реферише на 'место где се сакупља сено, слама', те је врло вероватно да се и лексема *котара*, попут лексеме *кровињара* (као мотивну реч Клајн (2003: 48) наводи реч *кровина* 'сено за покривање крова'), односи на мању кућу, односно на колибу која је направљена од дасака, пружа и сена.

4. Покућство

4.1. Собни намештај

4.1.1.1. За одмарање: *миндерлук*

миндерлук тур. 'диван, софа, канабе' – [...] а *Марашли-Али-паша*, заваљен у *миндерлук*, чека у срми и чохи зеленој [...] (Госп., 75).

4.1.2. Одело, рубље

4.1.3. За девојачку спремину: *бошчалук*, *штафир*

бошчалук тур. 'дар, обично од једног пара рубља, увијен у мараму (бошчу), какве најчешће дарива млада' – *Узеше чарапе из бошчалука моје мајке и моје Живане, а ја им говорим: Шта ће вам те чарапе, људи, видите да су и мољци начели, то није за обување, то је за успомену* (КМ, 106); *штафир* нем. варв. 'девојачка опрема' – [...] *реквирирали смо постељину, тако рећи читав штафир капетанице Манојловићке и њезино велико огледало* (СУ, 42).

4.2. Кухињска опрема

4.3. Судови за обедовање и сервирање

4.3.1. Врсте судова: *порција*, *чорбалук*

порција лат. 'посуда, суд за јело' – *Вратимо се ми, па она јајца у једну порцију и на ватру* (КМ; 40); *чорбалук* 'здела, чинија за чорбу' – *Жене су приносиле чорбалукe; чорба се пушила, па и хладила* (КУ, 147).

4.3.2. Прибор за јело: *бештек*

бештек нем. варв. 'прибор за јело (нож, кашика, виљушка и др.)' – *Звецкали су тањири и бештеци* (КУ, 146).

4.4. Посуде за воду

4.4.1. Посуде: *баквица, бардак, цимента*

баквица 'дрвен суд за воду' – [...] *виђали су га на потоку, али нису видели да ли има крчаг или баквицу* [...] (ЧА, 212); *бардак* тур. 'крчаг, врч' – *Само је дохватио бардак са ракијом и натезао пуном снагом* (КУ, 266); [...] *кад се зна за мрачну прошлост у којој се Србија радовала крај бардака ракије и печене свињетине* (СУ, 76); *цимента* лат. 'лимени суд за пиће' – *Мајка се уплашила знака на књизи испод мога јастука, попила је цименту воде с коцком шећера* [...] (СУ, 13); *Узела је цименту са водом што се нашла поред ватре* [...] (Оф., 94); [...] *не смем да му кажем, само им принесем цименту ладне воде да се разгале* (КЛ, 91); [...] *Јасмина са рукама прекрштеним на својим меснатим грудима, налик на цименте* (ЧА, 154).

4.5. Посуда за млеко

4.5.1. За ношење: *ведро*

ведро 'отворен суд за ношење млека' – *Са ведрима у рукама, појави се Неда* (Оф., 99); *Моја снаја Радунка помузла краве, носи ведро млека и зове Вељка* (Уд., 160).

4.6. Посуде за намирнице

4.6.1. За брашно: *мутвак*

мутвак тур. 'кухињске потрепштине (кухињски прибор и намирнице)' – *Ударио је у мутвак са брашном, брашно се подигло као прашина* (Оф., 42).

4.6.2. За жито: *шиник*

*шиник***⁴⁰ тур. 'суд од букове даске' – *Онда је подигао шиник и уз тресак га бацио на њ. Да се није склонио – уби га Велизар* (Оф., 42).

4.7. Посуда и справа за личну хигијену

4.7.1. Суд за умивање: *леген*

леген тур. 'метални или емајлирани суд за умивање, лавор' – *Радич је држао ноге у легену, а ноге му изубијане и подбијене* [...] (Уд., 26); [...] *не слуша ме, ко да ја и не говорим, гледа преко мене и оног легена* [...] (КЛ, 58).

⁴⁰ У Речнику српских говора Војводине (2010) ова лексема има значење старе запреминске мере за жито и друге сипке материје. Код Вука има значење мерне јединице од десет ока. У Речнику косовско-метохијског дијалекта значи, пре свега, 'дрвени суд што служи као мера за жито', односно 'мера за површину земље' итд.

4.7.2. **Канта за вршење нужде:** *кибла, нокишир*

кибла нем. 'канта' – Одрешо је чакшире, погледао у киблу, али је оклевао да седне на њу (Оф., 67); **нокишир** нем. 'ноћни суд, ноћна посуда' – И он, мој унук, праунук Никодинов, сада ће да ради у некој болници, као болничар, да просипа нокишир (ЧА, 151); [...] хоће господар велику битку са Протом да добије, и то на малој ствари, на нокиширу (КУ, 125).

4.8. **Предмет за прање посуђа**

4.8.1. **Крпа за прање:** *судопера*

судопера 'крпа за прање судова' – Онда је села на столицу и погледала у дебелу жену, у чијим је рукама била мокра судопера (ЧА, 149).

4.9. **Постељина и простирка**

4.10. **Општи назив:** *перина, шареница*

перина 'комад постељине напуњен перјем којим се покрива' – Он је много сличнији вама, мученицима његове вере и нашег национа, него нама што смо испод топлих перина ушли у бунде као какве аге и бегови [...] (Уд., 56); **шареница** 'шарена поњава, простирка' – [...] показала је [Персида] на децу завијену у шаренице и покривену губерром која су цвокотала у грозници гладна и прозебла (Уд., 36); У углу је била простирка од сламе и преко ње две шаренице (КУ, 26).

4.11. **Предмети за ношење намирница**

4.11.1. **Плетени од прућа:** *мерица*

мерица 'плића корпа од лике или прућа са једном или две дршке' – Ја устадо, дадо јој ону мерицу, па на сокак из они стопа (КМ, 7); Носе мерице и покровце, луч и катран (Оф., 115); [...] држим мерицу у рукама, празну [...] (КЛ, 92).

4.11.2. **Ткани:** *бошча*

бошча тур. 'завежљај, платно у ком се чувају и преносе ствари' – Сутрадан, рано изјутра, госпожа Евдокија и Јанко унели су у кола бошче са оделом и вешом. И сланину (Уд., 69); Радојка је и даље пиљила у отворену бошчу на столу (Оф., 133); Јован Миоковић је, каже, носио торбу са Воздодом главом увијеном у бошчу, какве су ношене кад се кудгод пође у госте с даровима [...] (Госп., 219).

4.11.3. **Од дрвета:** *обрама / обрамица*

обрама / обрамица вар. 'мало повијена мотка с удешеним кукама на оба краја, која служи за ношење терета о рамену' – Стварно Василије, стоји и чека, а обрама му на рамену, и он носи ручак (Уд., 172); Табанисана од дугог пута, под теретом две торбе без обрамице, Бурђија је прекоревала Павла што је оставио кућу и имовину, жену и децу (Уд., 91).

У основи лексеме *миндерлук* са турским суфиксом *-лук* стоји турцизам *миндер* у значењу 'душек'. Уз лексему *бошча*, која припада тематском скупу са хиперсемом 'тканина', као један вид контекстуализације, наводи се зависна односна клауза: Јован Миоковић је, каже, носио торбу са Вождовом главом увијеном у *бошчу*, *какве су ношене кад се кудгод пође у госте с даровима*, којом се истиче одређена прототипична појединост денотативног типа. Поповић често даје додатне информације уз одређену лексему, а те информације су често енциклопедијског типа, будући да пружају знање о ентитету о којем је реч, доводећи га тако у директну везу са стварношћу⁴¹. Именице *бошчалук* и *штафир* могу се подвести под свадбену лексику.

Уместо германизма *бештек* данас је уобичајенија лексема истог порекла – *есцајг*. Лексеме *цимента*, *чорбалук*, *кибла*, *бардак*, *шиник* и *порција* припадају лексичко-семантичкој групи лексема са архисемом 'посуда'. Прве две лексеме, *цимента*⁴² и *чорбалук*, немају стандарднојезичке еквиваленте. *Баквица* је, може се рећи, везана за пољске радове, када се на изворима испуни хладном водом и понесе на поље. Будући да је у основи ове лексеме именица *баква* која служи за откивање косе, управо се *баквица* може довести у везу са кошењем, односно са косачима који имају обичај да пију воду након покошеног реда, односно откоса.

Суд за ношење млека, односно за мужу зове се *ведро*. Турцизмом *мутвак* означава се кухиња, остава за јело, као и кухињске потрепштине и намирнице. У *Официрима* је јасно да је реч о предмету у коме стоји брашно, односно да је реч о кухињској посуди и прибору. Пандани овој лексеми данас су (летња) кухиња, шпајз или менза. Лексема *шиник* се својим примарним значењем односи на стару меру за жито, док је у *Официрима* реч о посуди у којој стоји брашно. Што се тиче посуда и справа за личну хигијену, забележен је турцизам *леген* и германизми *кибла* и *нокшир* који се данас употребљавају најчешће у облицима *лавор*, *канта* и *ноћни суд* или деминутивно *ноша*.

Лексема *судопера* је у употреби у стандардном језику, али се може рећи да је једно од њених значења застарело – 'крпа за прање посуђа'. Пандани домаћој лексеми *шареница* су домаће лексеме *поњава* и *крпара*.

Лексема *мерица* примарно се односи на старинску запреминску меру за жито, зрнасту храну, брашно и сл., као и на течност и посуде за мерење таквих материја и количина. У романима Данка Поповића овај покрајинизам се односи на плићу корпу.

Лексема *обрама* и деминутивни синоним *обрамица* представљају традиционалну нараву, карактеристичну за давнашњу културу привређивања. Претпостављамо да је ова наrava изашла из уобичајене и свакодневне употребе крајем XX века, осим можда у још понеким сеоским срединама у којима се спорадично употребљава, будући да је пренос знатно олакшан употребом пољопривредних машина и других облика механизације. Највероватније су ове лексеме мотивисане соматизмом *раме*, будући да се *обрама* носи на том делу тела. Познато је да су се *обромом* чешће користиле жене приликом ношења намирница, воде, млека, затим, приликом ношења ствари за прање на реку, доношења ручка радницима у поље и сл. Отуда можда и процес деминуције, односно творба деминутива *обрамица*. У роману *Удовице* нема диференцијације према полу када се ради о особи која носи ову нараву, будући да је подједнако носе и мушкарци и жене (Василије,

⁴¹ А. Милановић сматра „да је однос писца према речима које сам сматра недовољно познатим недовољно испитана поетичка и стилистичка тема” (Милановић 2017: 75).

⁴² „Туђице у дијалекту, као год и у књижевном језику, представљају један од стваралачких процеса у језику. Ово се односи нарочито на оне туђице за чије појмове немамо домаћих лексема” (Ћупић 1984: 199).

Милутин, Ђурђија), али се зато, на суптилан начин, одређеним коментарима који прате пренос хране до војника, и самим насловим поглавља у оквиру кога се јавља ова лексема (*Ручконоше*), читавају одређена значења – омаловажавајући и ниподаштавајући однос према мушкарцу који носи обрамицу војницима. Суфиксалним деминуирањем именице *обрама* као да се језиком покушава, не да се умањи вредност поменутог посла који је обично резервисан за жене, већ да се можда ублажи тежина послова које жена обавља уз помоћ *обрамице*. Позивајући се на И. Грицкат (1994: 9), Клајн напомиње да семантичке промене деминутивног суфикса *-ица* могу ићи и до потпуне терминологијације (Клајн 2003: 115), што је можда и овде случај код речи *обрамица*.

5. Окућница

5.1. Објекат на окућници

5.1.1. Трем: *гонг*

гонг варв. нем. 'трем' – *Господин Сава Аћимовић пише да је Персидина казивања најчешће записивао док су недељом или којим другим благоданом седели у гонгу⁴³ куће Аћимовића, у Иригу (Уд., 9).*

5.1.2. Подметач за кацу за купање: *еведра*

еведра грч. 'греде које се подмећу испод каце или бурета да не буду на земљи' – *А после, за оваквог благодана, одлазио би да се окупа у каци која је на две еведре стајала у башти иза штале (СУ, 144); Лазар је седео на празној еведри држећи секиру у руци (ЧА, 196).*

5.2. Оставе, спремишта

5.2.1. Простор за сено: *котар*

котар 'место где се сакупља сено, слама, плева итд.' – *У јесен је њихов амбар био пун, а и кош, и котар (Уд., 74).*

5.2.2. Простор за сушење: *мишана*

мишана тур. 'зграда за сушење воћа, сушара, пушница' – *А он се распричио: Цела Шумадија мирише на суве шљиве, код Драгомира мишана, – то ти је, дијете, пушница за сушење шљива – код Поповића кућа три мишане, удара мирис суви шљива, душу лечи (КЈ, 78).*

5.2.3. Простор за складиштење робе: *магаза*

магаза тур. 'магацин, складиште робе' – [...] *Турци шаљу децу своју и жене господар-Младену да штогод зараде, или да у храни добију, а он из своје и трнавчеве магазе даје нештедимце да би се Срби што боље оружјем опремили [...]* (Уд., 13); [...] *Василије имугну испод трема и замаче за магазу [...]* (КЈ, 91); *Зар ја нисам ранио Београд*

⁴³ Нека врста предворја у сремачким кућама (прим. прип.).

из својих магаза [...] (Госп., 22); *Ми, чиниш волико, морамо да се заимамо, да пунимо кошеве, амбаре и магазе [...]* (КУ, 40).

5.3. Смештајни објекти за стоку

5.3.1. Објекат за крупну стоку, просторија за коње: *ар*

ар 'коњушница, штала' – *Поп је прихватио коња, одвео га у ар и брзо се вратио госту [...]* (Госп., 216).

5.4. Објекат за раднике

трло 'стаја за стоку; место где се зими држи стока' – *Кад, од Крстовића трла иду двојица и једна девојка у средини [...]* (КМ, 133); *Од Косанчића трла у сусрет им је ишла група жена у црнини* (Оф., 7); *Млађи ми се син вратио, ено га на трлу са женом и децом* (Госп., 84).

Германизам *гонг* има напомену приповедача дату у фусноти: *нека врста предворја у сремачким кућама*, која пружа додатну информацију о војвођанским кућама, код којих се *гонгом* називао отворени или затворени, наткривени простор дуж њих.

Лексема *еведра* не конотира објекат односно стају прекривену сламом и кукурузовином за смештај стоке, будући да се у *Свињском уједу* ради о чину купања након празника, у каци која стоји на две еведре у башти. У *Чаранићима* Лазар седи на празној *еведри*, односно на подметачу на коме нема каце или на даскама на којима тренутно нема бачве.

Лексема *котар* се у *Удовицама* не односи на некадашњу територијалну административну област, већ на ограђени простор за сено, сламу и сл. У *Удовицама* су у једном синонимском низу употребљене три лексеме – *амбар*, *кош* и *котар* – све три се доводе у везу са ботаничким терминима, односно са травом и са житарицама. За српског сељака веома је важно да амбари и кошеви, који служе за чување пољопривредних производа, буду пуни, односно да јесења берба, која се помиње у овом роману, буде успешна. Овим лексемама се свакако придружује и турцизам *магаза* чија је сврха складиштење хране.

Лексема *мишана* има пишчев метатекстуални коментар: *то ти је, дијете, пушница за сушење шљива*, што није неуобичајено код Поповића, будући да рачуна на ограниченост лексичког фонда читаоца, који зависи од друштвених и историјских прилика, али и од интересовања говорника једног језика и његовог окружења. Шљиве су се стављале на *лесе*, исплетене преграде или подметаче од прућа. *Мишана* је, према речима Гордане Гарић Петровић, била зграда која је обично карактерисала брдовите пределе Шумадије у којима је било развијено воћарство, а *лесе* су биле плетене од врбовог прућа тако да кроз њих нису могле пропадати шљиве, али су пропуштале топлоту из пећи (Гарић Петровић 2016: 71).

За лексему *ар* код Вука стоји да се може упоредити са облицима *ахар* / *хар* / *аар*, такође, у значењу 'коњушнице'. У РСАНУ са истим значењем, поред именице *ар*, наведен је турцизам *ахар*, односно варијанте *аар*, *акар* и *јар*.

Значење лексеме *трло* у наведеним романима разликује се од оног који је забележен у РСАНУ ('место где се зими држи стока'), будући да је ова лексема овде употребљена у значењу 'грађевина од прућа и дасака у које се радници на њивама

склањају у случају временских непогода или у којима се одмарају'. Блиска овој лексеми по начину творбе је забележена немаркирана лексема *појило* која, такође, означава место.

6. Земљиште: *сносак*

*сносак** '! уска, плитка јаруга' – *Орао сам, каже ми Живомир, у јесен четрес четврте године у Јелинцу, у сноску, до потока (СУ, 211); Кренем да сијем. Бацим бисаге на раме, сијем, и ону јаловину заобилазим, решио сам да цео *сносак* до потока не сијем. Греота је жито по гробовима сијати (СУ, 217).*

6.1. Необрађено: *парлог*, *рудина*

парлог мађ. 'пуста, необрађена, запуштена земља' – *Сунце је већ обасјало [...] голет, утрину, парлог [...] (Оф., 13); *рудина* 'необрађено земљиште обрасло травом, утрина' – [...] *седе на шумску рудину натопљену мирисом јагорчевине и подубице (Оф., 87).**

6.2. Од иловаче и песка: *прљуша*

прљуша 'мршава земља која се састоји од иловаче и песка' – *Због тога Радунка и није желела да Гвоздена одваја од куће, иако им је земља посна прљуша (Уд., 216); А на прљуши, па да је чистија од црквеног таса, ништа бујати неће и никаквим берићетом се оаснити нећеш (КУ, 203).*

6.3. Њива

6.3.1. Као последица крчења шуме: *лаз*

лаз 'њива добијена крчењем шуме и паљењем лишћа и грања' – *Јахали су шумом, па лазом (Оф., 32).*

6.4. Граница између њива: *синор*, *склад*

синор 'међаш, граница, гранични камен / појас' – *Примећује [Кондић], по синорима и врзинама, кроз жбуње провучен црвен конач сељачког плетива (Оф., 119); Према Наташи су у галопу долетале њиве, лужњаци, синори и шуме (ЧА, 29); *склад* 'међе од неузоране земље између двеју њива; замишљена линија дуж граничних њива' – *Седнем на склад и чекам. Откуд Космајци да пређу овамо? (КМ, 133); Зове ме да приђем складу (СУ, 199).**

Поред лексеме *сносак* стоји лексикографски знак опреза, будући да не можемо поуздано рећи у ком значењу је реализована ова лексема. С друге стране, код Вука стоји лексема *снос* у значењу 'што снесе вода на једно мјесто', те се може довести у везу са примерима из *Свињског уједа*, будући да се у сваком од њих лексема *сносак* јавља у непосредном окружењу предлошко-падежне конструкције „до потока”. Реч је о деминутивној изведеници на суфикс *-ак*, који донекле модификује семантички садржај мотивне именице забележене код Вука. Лексема *сносак* постоји у *Речнику Качера*, у

примарном значењу 'уска, плитка јаруга' (Петровић и Капустина 2011: 272), које се може узети у обзир приликом дефинисања лексеме забележене у роману *Свињски ујед*.

За неискрчену и необрађену земљу забележене су лексеме *парлог* и *рудина*. *Парлог* је мотивна реч за глаголе *парложити* у значењу 'запуштати' и *запарложити* (*се*) у значењу 'запустити' (ливаду, њиву, земљу уопште): [...] *тако сте ви запарложили нолику зиратну земљу* [...] (КЛ, 113); Префикс *за-* има значење почетности и ако се узме у обзир његово примарно просторно значење, односи се на почетак физичког занемаривања земљишта (у нашем случају њива, ливада и сл.)⁴⁴. З. Павловић, осврћући се на ојконим *Рудиње* и апелатив *рудина*, напомиње да је „рудом бојом, која обухвата нијансе риђег, црвенкастог, именована земља која, захваљујући састојцима такве боје, није доброг квалитета. Тако се каже рудина за сва земљишта која се не обрађују, те могу да буду само пашњаци” (Павловић 1994: 115). Такође, врста земљишта *прљуша* реферише на неплодну, „посну” и „мршаву” земљу. Карактеристични су примери у којима суфикс *-уша* обично носи негативну конотацију приликом именовања негативних женских особина: *простакуша*, *упишуља*, *намигуша*, *геакуша* и сл., а у овом случају и приликом именовања земље лошег квалитета. Синонимна овој лексеми је именица *прљуга*, такође, у значењу 'мршава земља'. Именица *лаз*, која реферише на њиву добијену крчењем шуме, може се довести у везу са искрченим земљиштем или крчевином.

Од апелатива турско-грчког порекла *синор* изведени су бројни оними, који су, поред средњовековног назива *међа*, очувани у називима река, потока и др.: Синорска река (Јужна Морава), Синорски поток (општина Баточина), Синорада (Подстрана, Хрватска) итд. *Синор* је мотивна реч за лексеме *синорити се* 'граничити се' и *синорција*** која се у Поповићевим романима јавља у значењу 'комшија са којом се дели међа' – [...] *краљ Александар позво био неке своје синорције на Опленац* [...] и причали тако, па им краљ реко да би он да откупи неке њине винограде и друго земљиште што се амо на Опленцу *синорило* са његовим, да кажемо, краљевим виноградима [...] А они, сељаци, Тополци, рекоше краљу да му неће продавати то земљиште. Нека, рекли, оћемо да останемо *синорције*, то нам је час и задовољство, па кад ти дођеш твојем винограду а ми нашим виноградима: да лепо седнемо и да се сити наразговарамо и сити грожеђа и бресака наједемо (КЛ, 74).

Лексема *склад* означава међу између две њиве, а В. М. Мићовић (1952: 261) додаје и значење узвишице у њиви до које се оре и, уопште, значење неког узвишења, уз напомену да Вук за лексему *склад* (складња, кладња) каже да значи још и *крстина*⁴⁵. Ову лексему, такође, налазимо у корпусу у значењу 'гомила од неколико снопова жита наслаганих унакрст један преко другога' (*Обилази* [Лазар] *крстине* да их не обори туђа стока [...] Да обиђе туђе жито, а треба да је овде, ЧА, 181).

⁴⁴ Овај глаголски префикс забележен је и у сложеном безличном перцепту *зајесенити* који се односи на природну појаву отпочињања јесени (*Подно, богати, сунце пригријало, а зајесенило* – и сам знаш како то може бити код нас у Шумадији, КМ, 120).

⁴⁵ Р. Драгићевић напомиње да је М. Поповић (1983: 82), за деривате именице *крст*, издвојио 46 лексема из *Рјечника* из 1818. године (Драгићевић 2018: 140), међу којима је и лексема *крстина*.

7. Фитоними, њихови делови и болести

7.1. Самоникло растиње: *кочобија, лобода, муар, оштрик, навитина, утрина, итир*

кочобија бот. 'биљка из породице трава *Andropogon gryllu*' – *Никада орана, ледина је сада пуцала, изваљивала се, а дугачка даска плуга нарочито подешеног за орање ледина превртала је уску бразду изврћући кадифасто-зелену површину кочобије, остављајући за собом храпаву површину орања* (ЧА, 192); *лобода* бот. 'једногодишња биљка из пор. лободњача' – *Наша је земља родна, после кише удари травуљина – итир, лобода, муар, не можеш да се одбраниш [...]* (КЛ, 12); *муар* бот. 'кормна биљка из пор. трава са класовима скупљеним у метлицу' (КЛ, 12); *оштрик* бот. 'вишегодишња бокораста биљка која расте на влажним теренима' – *Колиба у винограду била је проломљена, из влажне кривињаре провлачио се оштрик који се може видети у напуштеним и разрушеним зградама* (ЧА, 167); *навитина* бот. 'биљка пузавица из пор. жабљака *Clematis*' – *И навитина израсла, заврзла капију* (СУ, 144); *утрина* 'ситна трава која расте на утрини, на необрађеном сеоском земљишту' – *Вероватно је Никодин мислио да [...] тамо на ономе што њему припада нема корова, утрине и пустоши [...]* (ЧА, 215); *Сунце је [...] обасјало Кошутуцу, голет, утрину, парлог [...]* (ОФ., 73).

7.1.1. Коров: *аврље, итир*

аврље 'покошен и већ натруо коров' – *Ни крста нема тамо где су људи на иљаде бацани. Зарасли у коров и аврље* (КЛ, 73); *итир* бот. 'врста корова' – *Наша је земља родна, после кише удари травуљина – итир, лобода, муар, не можеш да се одбраниш [...]* (КЛ, 12).

7.1.2. Лековита биљка: *подубица*

подубица 'општи назив за род зељастих или дрвенастих ароматичних биљкака – неке врсте из тог рода' – *[...] седе на шумску рудину натопљену мирисом јагорчевине и подубице* (ОФ., 87); *Сапуњава топла вода, препуна разних трава – подубице, рузмарина и коњског босиока – које су пливале по површини, испаравала се пунећи собу миомирисима* (ЧА, 101); *Она ме нуди чајем од подубице и још неких трава* (СУ, 118).

7.2. Жито

7.2.1. Упредене стабљике жита: *ужад*

ужад 'већи број уједно упредених стабљика жита' – *[...] па једући гредом оде да плете ужад док се не окупе жетеоци* (КЛ, 131).

7.3. Део жита: *ошљика*

ошљика 'оштра иглица, бодљика на житном класу, чекињасто продужење плевне' – *[...] у последњем тренутку њена рука промени правац, па из Лазаревог гуња извади ражану ошљику* (ЧА, 14).

7.4. Плод који заостане после жетве или бербе: *пабирак*

пабирак 'плод који заостане после жетве или после бербе' – Само ће Лазар знати због чега је кукуруз *жут* и *кржљав*, због чега се на танушиној стабљини само зачињао корен, *пабирак*, без рода, без семена, баи као што је и онај који лежи два метра испод жила кукуруза за собом оставио само *пабирак* (ЧА, 195).

7.5. Прут на чокоту винове лозе: *кондир*

кондир грч. 'прут на чокоту винове лозе са два пупољка' – [...] како одсечем *кондир*, тако бљузну сокови, чистији од сузе (СУ, 197).

7.6. Болести

7.6.1. Општи назив: *ала*

ала тур. 'рђа од које страдају усеви' – Чуо је, каже, да је *ала усаравила летину* око Ваљева и око Чачка (КЛ, 60); Износио би [Лазар] *секиру на траву, окретао рез према небу и дозивао удављенике да отерају алу са сеоског атара* (ЧА, 122).

7.6.2. Биљка – паразит која напада жито: *уродица*

уродица бот. 'ливадар' – Ударише ти године приличне неприлике, па брани стоку од голубачке мушице, вотњаке од гусенице, жито од *уродице* (КМ, 86).

7.6.3. Болест која напада виноград: *пламењача*

пламењача 'болест коју изазивају паразити на многим биљкама' – Какви сте ви то људи, као да не знате како жеђ мори самртника и као да не знате да жедни мртваци навлаче *пламењачу* на винограде (ОФ., 154).

У романима су, између осталих, забележене лексеме које номинују биљке (*кочобија*, *оштрик* и *подубица* као лековита биљка), једна лексема којом се означава део биљке, тј. житног класа (*ошљика*), као и назив за упредене стабљике жита којима се везују снопови жита – *ужад*. Обично се поменута *ужад* плету од ражане сламе. У *Чаратићима* је уз именицу *ошљика*⁴⁶, као назив за део жита, односно за бодљику на житном класу, употребљен придев *ражан*. Као синонимни облик лексеме *подубица* у речнику САНУ стоји лексема мушког рода *дубачац* и лексема средњег рода *подубиче*.

И на нашем се материјалу уочава да се лексеме, синтагме и реченице јављају у функцији моносемирања и идентификације значења, и то биљака које спадају у непожељно, самоникло растиње. За *оштрик* се уочава да „воли” влажне просторије и да се обично може видети у напуштеним и разрушеним зградама; *итир*, *лобода* и *муар* су травуљине од којих се земља тешко брани; жито, такође, треба бранити од *уродице*; *навитина* расте тако да је чак „заврзла капију”, а у непосредном семантичком окружењу

⁴⁶ У Речнику Качера забележена је лексема *ошљара* као назив за стару сорту пшенице дугог осја односно *ошљике* / *ошље* (Петровић и Капустина 2011: 199), а која се може довести у везу са називом за део жита, које је забележено у *Чаратићима* (*ошљика*).

лексема *утрина* стоје лексема коров, пустош, голет, парлог, које је окружују, прецизирајући тако њено значење. Ради се о читавом једном низу контекстуалних синонима који редулицирају семантичке компоненте садржане у лексеми *утрина*. Коровска биљка *уродица* подводи се под паразитске биљке (домаћин: жито), исто као и *голубачка мушица* (домаћин: стока) и *гусеница* (домаћин: жито) у животињске паразите – [...] *на брани стоку од голубачке мушице, вотњаке од гусенице, жито од уродице* (КМ, 86).

Именица *аврље* може значити и 'отпаци уопште (од дрвета, сламе, камена и сл.)', али је вероватније да је употребљена у значењу 'покошен и већ натруо коров', будући да се јавља у суседству речи *коров*. Н. Ивановић у „Једном прилогу историји српске лексикографије” (Ивановић 2017: 59, 62) наводи ову именицу, напомињући да је у 19, до тада објављених, томова РСАНУ обрађено дванаест речи из Вукове *Рукописне збирке народних песама*, где се бележи лексема *аврљ*, *аврља* у значењу 'какво год дрвце у земљи; исп. патрљ'. Овом Вуковом формулацијом је, према Ивановићевим речима, „домен њеног значења сведен на један неодређени појам из класе појмова сродних по облику”, што боље повезује ову лексему са лексемом *патрљак*.

Ове именице спадају у домен народне материјалне културе и од велике су важности за човека чији је живот на селу везан за земљу коју обрађује и плодове које му она пружа. Стога је аграрна плодност од велике важности за сељака. За плод који заостане после жетве забележен је назив *пабирак* (*Само ће Лазар знати због чега је кукуруз жут и кржљав, због чега се на танушној стабљини само зачињао корен, пабирак, без рода, без семена*, ЧА, 75), а неплодна или – како писац каже – *посна земља*, именује се лексемом *прљуша*.

Назив за део винове лозе у процесу орезивања јесте *кондир* и потврду овог значења налазимо у роману *Свињски ујед*. С друге стране, значење лексема *крчаг* изведено је управо преко синонима *кондир*, *бардак* и др., када ове лексема значе 'посуда за течност'.

Лексема *ала* и *пламењача* реферишу на болести од које страдају усеви, а две глаголске лексема указују на последицу болести која је задесила усева (*усаравити*) и на стање биљке које је уследило услед напада биљних ваши на њу (*пробрцнути се*). Лексема *ала*, која је овде номинација за болест од које страдају усеви, посведочена је у српскохрватском, македонском и бугарском језику, а М. Бјелатић ју је протумачила као „јужнословенски, можда још прасловенски дијалектизам **xala*, који има паралеле на ширем словенском плану”, док је на југу „(x)*ала* у потпуности развила свој семантички потенцијал наслеђен из прсл. периода. Именица је првобитно вероватно означавала непогоду, олују и паралелно с тим демона који је изазива. Будући да су, према народним представама, основни атрибути овог демона огромна величина, снага и пројдрљивост, секундарно су се развила значења: створење огромне величине” (Бјелатић 2004: 143–144).

Б. Сикимић, проучавајући народне називе за кишу са сунцем, каже да се у словенским језицима монолексемна именовања ове појаве поклапају са називима паразитских болести биљака типа *пламењача* (*ала*⁴⁷ – рђа од које страдају усеви). Ауторка наводи бројне магијске фолклорне формуле које упућују на неповољно дејство ове метеоролошке појаве и којима се покушава отклонити таква опасност по усева⁴⁸. Она

⁴⁷ „Јужнословенски термин *ала* садржи два фолклорно условљена помака: демон > непогода коју демон изазива > болест коју непогода изазива” (више у: Сикимић 1996: 112).

⁴⁸ „У овом раду описана етимолошка подударност између термина за кишу са сунцем и биљну болест *пламењачу* може се сматрати за семантичку бинарну везу фолклорно условљену чињеницама духовне

закључује да се поред бинарне везе „киша са сунцем” и „пламењача” јавља и трећи члан, а то је изазивач болести „који се у фолклорној свести, потпуно равноправно са неким изазивачима људских или животињских болести, поима као демонско биће” (Сикимић 1996: 117). У роману *Официри* наилази се на веровање које је везано са смрћу и покојницима које мучи жеђ, па стога *жедни мртваци навлаче пламењачу на винограде* (Оф., 154). Душан Бандић, говорећи о народним веровањима у вези са мртвима, каже да се на територији источне Србије и у Банату до скоро сачувао обичај који је имао за циљ задовољавање потребе покојника за водом, познат као *изливање воде* (Бандић 2004: 261), ради заштите од жеђи, будући да су, према народном веровању, покојници жедни приликом преласка на онај свет. Води се у том поступку придаје профилактичка, заштитна моћ, а поступком *изливања воде* превенира се могућност наступања жеђи код покојника. Као последица жедних покојника, у *Официрима* се наводи да управо они „навлаче пламењачу на винограде”. С. Милорадовић наводи да је лексема *пламењача* забележена у речнику из Нишке Каменице (2007) и да је реч о широко познатом именовану паразитске биљне болести (Милорадовић 2018: 128), док Клајн подсећа, када говори о суфиксу *-ача*, да се облик *пламењача* данас ретко користи у значењу ’велика летња жега’ (Клајн 2003: 65).

8. Животиње, животињски производи и опрема

8.1. Свиње: *назимад*, *назимица*, *нераст*, *посек*, *прашчара*, *убојница*

назимад ж зб. им. од назиме, ’једногодишње свињче’ – *Било је крмача да и није било лепших у свету, и назимади, и прасади* (КЛ, 113); *назимица* ’прасица од годину дана која се није прасила’ – *И назимице се успалиле, бале, пене их спопадају* (СУ, 63); *нераст* ’неушкопљен, неујаловљен вепар; вепар за приплод’ – *Пун их [свиња] је сокак, скиче и грокћу; нерасту се узврпољили, салећу и заскачу крмаче* (СУ, 63); *Имо је нерастова сваке врсте: и за млађе и за старије крмаче* (КЛ, 113); *посек* ’свињче, говече, брав’ – *Поново рикну – ко ће други него Вељко. Кркља. Ко да се убија посек* (КМ; 123); *прашчара* ’крмача која се праси’ – [...] *књагињу, коју су сви у Шумадији волели, која је била жена душевна, која је хранила крмаче прашчаре да школује српске ђаке чак у Немачкој* (Уд., 84); *А кад му архимандрит Мелентије рече да би да оде у манастир, да га тамо чекају крмаче прашчаре, међу којима има прилично првешки* [...] (Госп., 100); *Она јесте одвојила тријес прашчара, храни их и школује ту децу* [...] (КУ, 165); *убојница* ’убојица, угојена свиња за клање’ – *Видиш ли, добро, како се ово море смирило и умирило, најело се српског меса, вели ми, па отежало и чисто придремало, ко убојница* (КМ, 46).

8.2. Крава: *првешка*

првешка ’крава која се први пут отелила’ – [...] *да га тамо чекају крмаче прашчаре, међу којима има прилично првешки* [...] (Госп., 100).

културе [...] Фолклорна свест тражи узрок болести, али је произвољност одабраних узрока очигледна; Болест је, на пример у српскохрватском језику, покривена много већим бројем термина и само неки од њих етимолошки су идентични са метеоролошким термином [...] Фолклорна свест, међутим, везује појаву пламењаче и са неким другим метеоролошким појавама. У питању је локална језичка универзалија – када је ова узрочно-последична веза једном успостављена у фолклорној свести, могућ је и семантички развој од метеоролошког термина ка биљној болести” (Сикимић 1996: 111–112).

8.3. Коњ: потегалац

потегалац 'коњ који добро вуче кола са теретом' – *Припалим цигару – неће ме коњи обрукати, одгледани су не може бити боље, могу хаубицу уз највеће локве сами да истргну; мирни су и потегаоци па ће њи војници завоleti [...]* (КМ, 99).

8.4. Опрема

8.4.1. Предње облучје на седлу: ункаш

ункаш тур. 'предње облучје на седлу' – *Говорило се да преко ункаша на његовом седлу [Ленкиног сина] с обе стране висе по две чутурице (ЧА, 80); Антоније је могао да убија врачаре, да сакати просјакe, да сече децу и веша о ункаш [...]* (Госп., 22).

8.4.2. Справа за вођење животиње: поводњак

поводњак 'уже или каиш (ланац), причвршћен на оглав за вођење животиње' – *Мирно се вратио на обалу, завио крави поводњак око рогова, пољубио је, окренуо се према Србији, ударио краву шаком по санима, поздравио је тако и показао јој правац [...]* (Уд., 49).

8.5. Производ од животиње

8.5.1. Уштављена кожа животиња: мешина

мешина 'одрта и обрађена, уштављена кожа' – *Кроз сав тај смрад распадања, пробијали су се и мириси који су значили живот, мирисале су штале и коњушнице, торови и обори, магазе и амбари и под њиховим стрехама сушене мешине [...]* (КУ, 122).

Код назива за именовање свиња присутна је диференцијација према полу и према функцији коју обављају, те отуда и специфични називи: *нераст* – вепар за приплод; *убојница* – свиња за клање итд. Такође, и код лексеме *првешка* присутна је поменута специфична дистинкција (крава која се први пут отелила).

Турцизам *ункаш* припада коњарској терминологији и у контексту Поповићевих романа употребљен је у функцији одредбе места, са глаголима *висити* (преко ункаша) и *вешати* (о ункаш). У основи лексеме *поводњак* стоји глагол (*по*)*водити*, што се може довести у везу са поводљивошћу за неким / нечим – крави је везан поводњак око врата, окренута је на одређену страну и показан јој је правац кретања.

Овде су наведени апелативни називи за животиње и за производе који се од њих добијају, као и за опрему. Већина овде наведених лексема односи се на домаће животиње. Девербативне именице *посек* и *убојница* мотивисане су глаголима, и то глаголом у значењу 'наношења промене по површини нечега' и глаголом усмрћивања – префискираним глаголом *посећи* и глаголом *убити*.

С обзиром на категорију живо / неживо, творбени формант *-ад* учествује у деривацији збирних именица са семантичком компонентом 'младо' и реферише углавном на живе ентитете. Из самог контекста можемо уочити одређени степен емпатије према „једногодишњем свињчету”: *Било је крмача да и није било лепших у свету, и назимади, и прасади* (КЛ, 113). Разлика између лексема *назимад* и *прасад* није значењске природе, већ

је у томе што је код друге лексеме наставак *-ад* у конкуренцији са плуралним обликом *-ићи* (*прасићи*), док код прве лексеме то није случај (в. Клајн 2003: 22).

Поред лексеме *назимад* са, како Клајн наводи, типично „граматичким” суфиксом (Клајн 2003: 22), забележене су и лексеме *прашчара* и *назимица*. Тако *прашчара* означава крмачу која се праси, а *назимица* реферише на прасицу од годину дана која се није прасила.

С. Ђуровић у раду „Називи за животиње у српском језику с обзиром на њихов род” напомиње да поједине врсте домаћих животиња „имају више различитих лексема за мушки односно женски род, попут во, бик, јунац односно крава, јуница или вепар, нераст, крмак, назимак или свиња, крмача, прасица”, а као разлог егзистирања више назива за оба рода наводи „потребу човека да разликује и функционално одреди животиње иако су исте врсте и истог рода. То значи да свака лексема има посебан семантички садржај, и поред значења мужјак или женка, има и додатно, специфичније значење које се тиче функције коју та животиња има или неких других битних карактеристика. Тако бик, нераст и пастув служе за приплод, во је уштројен и служи за вучу, вепар је такође уштројен и гаји се због меса, јунац и јуница су по узрасту млади код говеда, млади код коња су ждребац и ждребица, као и назимак и назимица, млади код свиња и сл.” (Ђуровић 2004: 55). С друге стране, када говори о префиксално-суфиксалној творби, Клајн наводи облик *назиме* у значењу „једногодишње свињче”, а за облик *назимац* стоји значење прозирне семантике „свињче које се окотило зими” (Клајн 2002: 207).

Лексема *потегалац*, са значењем које се односи на коња који добро вуче кола са теретом, а које стоји у РСГВ, мотивисана је глаголом *потегнути* (*потећи*), односно глаголом (*по*)*теглити* или именицом *потег* односно *потег* са значењем ’део кола на предњој страни који служи за пењање’, које налазимо, такође, у поменутом речнику. Код Милоја Стевановића (2017: 41, 109, 272) ова лексема се односи на човека, односно на доброг домаћина, на вредног радника који хоће да „запне” и да „потегне”, док се у *Књизи у Милутину* односи на доброг коња. Милан Шипка у својим *Причама о речима* помиње Драгишу Витошевића, који је истраживао народни језик и обичаје и који је управо забележио ову реч и њено значење: „Коњ је добар *кретош* или *потегалац* (кад хоће одмах да крене и добро потегне)” (Шипка 2009: 244).

9. Машине и њихови делови

9.1. Пољопривредне машине

9.1.1. Вршалица: *дреш*

дреш нем. ’вршалица’ – *Сав праињав, сувог грла и знојав, избацивао је снопове на дреш и упоран удисао мирис новог жита* (Оф., 122); [...] *није било бољег косача, сноп је преко дреша мого да пребаци* [...] (КЛ, 32).

9.2. Део плуга: *грдељ*, *цртак*

грдељ ’грдица на плугу која спаја предњи и задњи део’ – *Волови ми посустали, ја зауставим, седнем на грдељ плуга, запалим цигару* (КМ, 125); *цртак* ’гвоздени нож на плугу који пара, реже земљу’ – *Оне жице што се закачила за цртак на плугу на затегла, а ја не видим* (СУ, 215).

9.3. Грађевинска машина: земљождер

земљождер* фиг. 'машина која прокопава путеве' – Чујеш ли ти оне земљождере, – то Василије за оне машине што се чују, што пут прокопавају – ено и, насрћу на чауре, а никог нема да и заустави (КЛ, 15).

10. Алат, део алата и опрема

10.1. Секира: ванцага

ванцага нем. 'тесарска секира широке оштрице' – Држао је капу у левој руци, а у десној, стару ванцагу (Оф., 154); Оће да натерам Србе да сакрију оружје. Да отмам неколико ванцага, Срби да се уплаше и да оружје сакрију, крадом да се наоружају [...] (Госп., 41).

10.1.1. Горњи тупи део: ушница

ушница⁴⁹ 'ушица од секире' – Треба, кажу, да се вратимо, да побијемо Арнауте у тим кућама, они су побили наше дечаке, размрскали им главе ушницама секира, нису ни меткове тели да троше, побили дечаке и поскидали (КМ, 33).

10.2. Опрема

10.2.1. Коса

10.2.1.1. Футрола за оштрење: брусара

брусара 'водир, рог или издубен комад дрвета у коме се држе вода и брус за оштрење косе' – Под тремом сам пронашао косу, зарђалу, брус и брусару (СУ, 144).

11. Врста посла и начин рада у пољопривреди

11.1. Одвајање љуске од кукуруза: комишање

комишање 'чишћење одвајајући љуску, кору, комушину (од кукуруза)' – Сећам се да је ноћу звонио кад бисмо се враћали са прела или комишања (СУ, 206).

11.2. Део посла обављен у једном маху: постат

постат 'део посла који нпр. копачи или жетеоци узму у један мах да обаве' – Када су запреге кренуле на последњу постат [...] (ЧА, 64).

⁴⁹ Прилог ушмице 'ушицом од секире, мотике и сл. (ударити, лупити)' – Видели су и Булашевог стрица како Голуба убија будаком, ушмице, у слепо око (ЧА, 79); Из суда београдског су послали на касацију пресуду за Јована из Сопота што је Милију из Рогаче трипут ушмице у слепо око ударио на Тресијама о ваишару (КУ, 39).

11.3. Дељење приноса попола између власника и обрађивача: *наполица*

наполица 'привремени имовински однос у коме принос попола деле власник и обрађивач' – *Кажем му [Обраду Јеремићу] да се некако сналазим, да сам нешто земље у наполицу дала, а нешто и сама обрађујем* (СУ, 118).

Лексеме *дреш*, *грдељ* и *цртак* припадају ратарској терминологији – *дреш* се користи за вршидбу, *грдељ* и *цртак* су делови плуга (*nomina instrumenti*). Код Клајна, када говори о агентивном суфиксу *-ло*, стоји лексема *цртало*, варијантни облик са истим значењем као и забележени пример у *Свињском уједу* – *цртак*, и на том месту аутор наводи Скоково мишљење према коме је облик *цртало* изведен из глагола *цртати*, будући да је овај глагол некада значио 'резати, сећи' (Клајн 2003: 150). Сматрајући оправданим ово мотивацијско објашњење, облик *цртак* сврставамо у девербалне лексеме односно девербале.

У непосредном окружењу ручног пољопривредног алата – *коса*, забележене су лексеме *брус* и *брусара* – *брус* је камен којим се оштри коса, а *брусара* је футрола, односно посуда за воду за држање бруса приликом косидбе.

Лексема *земљождер* се не односи на геофага односно на онога који воли да једе земљу, већ на машину која прокопава путеве. Глагол *ждерати*, који је у основи ове сложенице, персонификован је, будући да се овај глагол примарно односи на човека који халапљиво једе и гута, а *земљождери* „насрћу” и ништа их не може зауставити. Именица *земљождер* носи негативну конотацију, будући да похлепно руши, гута, уништава, а онда и узрујава оне који живе у близини тог пута.

У тесарски алат убраја се *ванцага* – стара секира. Овај облик употребљен је и у пренесеном значењу када реферише на негативну особину која се односи на човека, те је *ванцага* заправо пробисвет, нерадник, особа од неповерења. За део секире забележена је лексема *ушница*. Употреба прилога *ушмице* ('ушицом од секире ударити, лупити') – у *Чарапићима* и у *Конаку у Крагујевцу*, и именица *ушница* ('стара секира') – у *Књизи о Милутину*, доводе се у везу са убијањем. *Ушницама* секира су деци размрскаване главе, а прилог *ушмице*⁵⁰ указује на начин на који су се, такође, крвнички убијали људи – горњим тупим делом секире или будака, у слепоочнице. Лексема турског порекла – *будак* ('за копање земље'), такође се убраја у алате, као и лексема *ванцага*, и обе имају развијену полисемантичку структуру, па се човек који је упоређен са будаком сматра глупим и неотесаним човеком, док је *ванцага* пробисвет и беспосличар.

Посао који се односи на одвајање љуске, односно комушине од кукуруза, у роману *Свињски ујед*, зове се *комишање* и убраја се у веће сезонске послове. Пандан глаголу *комишати* су глаголи *љушитити* и *крунити*. Именица која значи кору или љуску – *кумушина*, представља мотивацијску основу забележеној врсти пољопривредног посла. Варијантни облици овог глагола су лексеме *комити*, *кумушати*, *коми(на)ти*. У *Чарапићима* је забележена лексема која упућује на део посла обављен у једном маху од стране копача или жетеоца – *постат*. Именички деадвербијални дериват *наполица* прозирне је семантике и односи се на дељење приноса на пола између власника и обрађивача земље. Прилог *напола* у основи ове лексеме упућује на начин рада у

⁵⁰ Суфиксом начинских прилога *-мице* настао је и забележени прилог *љоштимце* (Госп, 22), 'пљоснатом страном', и „по Скоку од *пласка* с палатализацијом, али можда и од *плоштина/пљо* или *плоштира/пљо*” (Клајн 2003: 376).

пољопривреди, те тако налазимо код Вука и прилог *наполице*, као и облике *наполичар*, *наполичење* и *наполичити*. Као један од најчешћих суфикса који иду заједно са префиксом *на-*, Клајн наводи суфикс *-ица*, претпостављајући да би ова твореница управо могла бити изведена од прилога *напола* (Клајн 2002: 207).

12. Храна, јела и састојци

12.1. Општи назив за храну: *заира*, *манџа*, *провијант*

заира тур. 'храна, намирнице' – *И не по систему шанчева и других утврђења, јер би тиме, и поред довољно заире и џебане, у случају да ове крајине буду опкољене, други делови војске били осуђени на пропаст [...]* (Уд., 30); *манџа* тал. 'јело, храна' – *Шта је било? – господар Милош са прозора довикну доле, а они одоздо учесташе, и Живко, и Јован, и Стана, па све на Бегзу циганку: Тела да и отрује, манџом (КУ, 221); *провијант* тал. 'животне намирнице (нарочито војничка храна)' – *Таман подигнеш волове и укошкаш, а оно, узме држава, треба да вуку топове, да вуку комору, провијант (КМ, 8).**

12.2. Изразито масна храна: *мрс*

мрс 'храна која садржи у себи масноће (месо, нарочито сухо, сланина, млечни производи и сл.)' – *Зар је могуће да ће углед Боре Јуришиа, стечен у борби, сада да заложје за мрс и месо! (СУ, 57).*

12.3. Хлеб

12.3.1. Војнички хлеб: *таин*

таин тур. 'војнички хлеб' – *[...] ви [војска] сте заслужили овај таин што вам савезници дају; ви сте, вели, имали своје куће [...]* (КМ, 48).

12.4. Кувано јело

12.4.1. Од пасуља: *папула*

папула 'јело од куваног и згњеченог граха, пасуља или сочива и кромпира' – *Потом је Персида поставила јело: папулу (густ пасуљ скуван на води, али врло укусан, записао је Сава Аћимовић) [...]* (Уд., 42); *Зграда Народне канцеларије осећа се на бели лук, проју, кисели сир и папулу (Госп., 45).*

12.5. Квасац

12.5.1. којим се подлива млеко: *подливак*

подливак 'квасац којим се подлива млеко кад се прави сир' – *[...] јер је и мирисала на млеко, на вајат са карлицама [...] на дуге чаброва из којих никада неће ишчезнути мириси сока и подливке [...]* (ЧА, 44).

12.6. Скроб

12.6.1. Од пшенице: нишеста

нишеста тур. 'врста пшеничног скроба у праху за слатка јела' – *Сви су се радовали и унапред сладили, очекивали су многа јестива: шпаргле, саламе, сенф-сос, чорбу, паприкаш, ћевап, гибаницу, па и дезерте: шећерне бадеме, рахатлукуме, мутмел, нишесту, суво грозђе* (КУ, 146).

Ове територијално маркиране лексеме формирају посебан кулинарски дискурс из сфере свакодневног живота. Друштвени развој и подложност страним утицајима огледају се и у језичком инвентару кулинарске традиције. Поред лексеме *заира*, забележена су још два турцизма из ове групе – *таин* и *нишеста*. Хлеб *таин* је био намењен српским борбеним јединицама, а *нишеста* се односи на пшенични скроб (скробно кукурузно брашно), који, када одстоји у води и када се осуши, постаје бели прах који се користи за спремање слатких производа. У *Конаку у Крагујевцу* именица *нишеста* значи готов, спремљен производ, односно десерт, баш као и именица *мутмел* ('пшенично, меко брашно за колаче и теста'), која непосредно претходи лексеми *нишеста*, а која у поменутом роману такође реферише на десерт као спремљену намирницу. Поред *таина* који упућује на војнички хлеб, лексема *провијант* упућује на намирнице, односно на храну која је спремљена за војнике.

Када говори о жаргонизацији у творби речи, Ранко Бугарски наводи и лексему *манца* и у вези са њом помиње да се наставак *-ца* одомаћио у већем броју прозирних твореница и да је карактеристичан по одсуству значења, афективној вредности и аутентично говорној употреби (Бугарски 2003: 78).

Домаћи поствербал *мрс* од глагола *мрсити* доводи се у везу са опозитном лексемом *пост* (*постити*), која се везује за област православног хришћанства. С једне стране је уздржавање од одређене хране, пре свега, од меса као мрсне намирнице (пост, немрс), а са друге стране је мрс и мршење. У *Свињском уједу* именице *мрс* и *месо* стоје у непосредном контакту, у саставном напоредном односу – *Зар је могуће да ће углед Боре Јуриша [...] сада да заложје за мрс и месо!* (СУ, 57).

Лексема *папула* има пишчев метајезички коментар који се у погледу линеаризације налази у постпозицији и енциклопедијског је карактера: *густ пасуљ скуван на води, али врло укусан, записао је Сава Аћимовић*. Моносемирање ове лексеме извршено је јединицом већом од речи, чиме је постигнута хомореференцијалност лексеме и реченице, што их сврстава у контекстуалне синониме. Будући да се Д. Поповић, између осталог, користи *сказом* као начином приповедања, овде је на експлицитан начин дошло до транспоновања усмене речи у књижевни текст, односно у форму записа усменог казивања.

Лексему *подливак* Милица Радовић-Тешић наводи као пример именице код које није могуће са сигурношћу утврдити који је тип творбе у питању. Наиме, ауторка каже да ова лексема има у свом саставу и суфиксалну и префиксалну морфему: *под + лив + ак*, али да ипак није настала тим начином творбе, већ је реч о суфиксалној творби од глаголске префиксалне основе *подли-* (*-ва*) *-ти* (2002: 19). М. Радовић-Тешић даље наводи да је у оваквим случајевима „начине творбе најцелисходније утврђивати (1) по формалним показатељима, кад је то погодно и (2) по семантичким показатељима проверавати непосредну мотивисаност” (Радовић-Тешић 2002: 19). Када Клајн пише о проблемима рашчлањивања и идентификације твореница, наводи, примера ради, лексему *под-ваљак*, од ранијег *под-вољ-ак*, коју по начину постанка можемо, илустрације ради, довести у везу са

лексемом *подливак*. Клајн на том месту констатује да „значење префикса *под-* је несумњиво с обзиром на значење целе речи, али је основа још раније изгубила мотивацију, пошто се *вољ(к)а* ’гуша’ употребљава само за птице” (Клајн 2003: 181).

13. Количина / део и скуп некога / нечега

13.1. Количина

13.1.1. Сено: бреме

бреме ’количина сена, грања и сл. коју човек може понети увезану на леђима’ – *Привезао му је бреме сувог сена на леђа, креснуо шибицу и казао: Носи поздрав начелнику!* (Оф., 125); *Наум је опет донео бреме грања и бацио на гомилу* (Госп., 183).

13.2. Део

13.2.1. Парче: *исе*

исе тур. ’парче’ – *Тај човек је брзо појео своје исе печења, па је грицкао кору хлеба* (Госп., 184).

13.3. Скуп

13.3.1. Људи: *оројла*

оројла ’гомила људи на окупу’ – *Из Босне, опет, надире башибозлук – потурчењаци босански и са њима турска оројла која је из Србије протерана* (Уд., 46).

13.3.2. Гомила нечега

13.3.2.1. Јабукe: *стров*

стров ’гомила, хрпа (нпр. воћа које је олуја срушила)’ – *Стров опао по земљи, да свиње бар једну [јабуку] загризу* (КЛ, 18).

13.3.2.2. Жито: *крстина*

крстина ’гомила од неколико снопова жита наслаганих унакрст један преко другога’ – *Обилази [Лазар] крстине да их не обори туђа стока [...]* (ЧА, 181).

13.4. Ред, низ

13.4.1. Општи назив: *ђердан, шпалир*

*ђердан*** ’према ниска, низ’ – *У даљини се указао ђердан кућа* (Оф., 32); *шпалир* нем. ’ред воћака односно лозе, често посађен с обе стране стазе’ – *Одоздо, кроз прошарани шпалир воћа и шибља, долазила је црна, погурена, оронула фигура човека [...]* (ЧА, 154).

Овде наводимо неколико збирних именица за означавање количине или скупа некога / нечега. Реч је о именицама које означавају збирност, постајући тако *свеукупне именице* (В. Петров, 2015). Ове лексеме (*бреме, оројла, стров, крстима, ђердан, шпалир*) својим јединским облицима упућују на хомогени скуп ентитета, будући да се односе на

истоврсне референте. Именица *оројла* односи се на категорију бића, док су лексеме *стров*, *бреме*, *шпалир* и *крстина*⁵¹ из домена фитонима. Ове лексеме ограничавају одређену скупину и стога се могу подвести под партикуларизаторе-уобличиваче. Једино је лексемама *бреме*, *ђердан* и *шпалир* потребна допуна у генитиву множине у виду партитивне синтагме (в. Ивић 1980: 8; Драгићевић 2003: 145). Примарна семантичка реализација именице *ђердан* је 'огрлица', док је њено секундарно значење овде остварено метафоричком дисперзијом или асоцијацијом заснованој на семи која се односи на изглед предмета (ниска / низ кућа). Такође, лексема *шпалир*, најпре, припада војном регистру када означава колону војника у два реда, а писац је овде употребљава за означавање фитонима, односно редова воћа.

Лексемом *оројла* овде се изражава пишчев емотивни став у оквиру одређеног историјског контекста, што указује на експресију при избору лексеме, будући да је реч о недисциплинованој војсци (*башибозлук*) коју чине босански потурчењаци и турска *оројла*.

14. Предела и простори на њима

14.1. Ливада: *чаир*

чаир 'ливада, пашњак, пољана' – Ударим преко Петровића *чаира* (КМ, 67); Пошли смо у шетњу. У *чаире* (СУ, 135); Чујеш ли ти оне земљождере [...] *насрћу на чаире*, а никог нема да и заустави (КЛ; 15); [...] *чаири пуни јагњади* [...] (Госп., 104).

14.2. Брежуљак: *ћувик*

ћувик 'стрм, стрменит брежуљак' – [...] али то не значи да их нема, да се сваког трена неће јавити из потока, са *ћувика* [...] (Оф., 87); Стигосмо под *ћивук* Таблице (СУ, 135).

14.3. Јаруга: *сурдума*

сурдума 'стрмина, дубодолина, јаруга' – Гледам како гурамо и бацамо топове у *сурдуме* (КМ, 27).

14.4. Ров: *вучара*

*вучара*** 'опкоп, ров, шанац' – Идемо ми тако, боље рећи, тетурамо преко Албаније, из ледаре у ледару, из *вучаре* у *вучару* [...] То је некад било, док су се оци деци поклонима дрешили, сад је друго, сад су оци децу везали и у ледаре и *вучаре* завукли, зарад отаџбине (КМ, 28).

14.5. Полеђени простор: *ледара*

ледара 'полеђени простор' – Идемо ми тако, боље рећи, тетурамо преко Албаније, из *ледаре* у *ледару*, из *вучаре* у *вучару* (КМ, 28).

⁵¹ Код Вука лексема *крстина* је аугментатив од лексеме *крст*, док се у Речнику српских говора Војводине и у Речнику ужичког говора ова лексема јавља у значењу које је забележено и у Чаратићима.

За турцизме *чаир* и *ћувик* постоје домаћи семантички еквиваленти којима се именују општепознате реалије у народу, и то за *чаир* је еквивалент 'ливада, пашњак, пољана', а за *ћувик* – 'стрм, стрменит брежуљак'. Корен *стрм* је у основи глагола *стрмекнути се*. Овом глаголу близак је глагол *сурдукнути се* (*сурдук* – јаруга, провалија), који се може довести у везу са именицом *сурдума*, а која, такође, означава 'стрмину', попут лексема *ћувик*.

Лексема *вучара* није могла са сигурношћу да се дефинише, али се претпоставља да је реч о мотивним глаголима *вући се* / *вуцарати се* који су у основи, у том случају, девербативне именице *вучара*. Да је реч о *вуцарању*, може се закључити управо по употребљеном глаголу *тетурати*. У истом значењу бесциљног ходања и тумарања јавља се и глагол *базати* (*Ваљда зато што смо чак доведе стигли, госн мајоре, што је Србија пропала, а ми по свету базамо*, КМ, 49). С друге стране, могуће је да су лексема са значењем *попина loci* – *ледара* (од именичке основе) и *вучара* (од глаголске основе) настале суфиксалном творбом (суфикс *-ара*) и, у том случају, ове именице би припадале творбеном типу месних имена. С друге стране, могуће је да је лексема *вучара* мотивисана именицом *вуча*, односно вучењем, тегљењем под неким теретом или неког терета. Поред значења за лексема *вучара* стоји лексикографски знак опреза (!).

15. Затвор

15.1. Општи називи: *апс*, *апсана*, *бајбок*

апс тур. 'затвор' – *Богами, чича Милутине, ту ти ја не могу помоћи, ко не измири задужење, мораће у апс, ово је сад борба против кулака*⁵² (КМ, 163) / *апсана* [...] *Милутине, ови су људи опасни, они су за апсану створени, њи би свака влас на свету апсила* (КМ, 184); *У апсани ко лопов и ајдук* (Госп., 136); *бајбок* вулг. нем. варв. 'затвор' [...] *побегло однекуд овамо да се због свога сагрешенија од тамошњи закона сакрије; па ето, уместо да лежи у неком бајбоку, оно овде у Конаку памет просипље* [...] (КУ, 261); *Не иде се у бајбок за лажни него за противне речи* (КЛ, 83).

Поред лексема *апс* и *апсана*, забележен је и германизам *бајбок*. Изведеница *апсана* у значењу 'затворског простора' састоји се од основинске речи *апс* и именичке творбене морфеме турског порекла *-ана*, која има значење места, односно затвореног смештајног простора. Са истим значењем забележен је и германизам *бајбок*. У *Конаку у Крагујевцу* стоји глагол *арестовати* у значењу 'ухапсити', који у својој основи има лексема италијанског порекла – *арест*, у значењу 'затвор': [...] *отац Васиљ лично отишо и довео децу у Пасевиће, а сердар рујански Јован Мићић напао на ону кућу де су деца некоћ била на арестово сина домаћинова* (КУ, 18).

16. Војска

16.1. Турска војска: *башибозлук*

башибозлук ист. тур. 'нередовна, недисциплинована (турска) војска' – *Људи од снаге и угледа си разјурио, примако си себи башибозлук, оне најбрже у јазми за место поред теме* (КУ, 199).

⁵² „Ми смо наше српске домаћине, сам темељ наше националне и државне егзистенције, третирали као што су у Русији третирали кулаци” (Петровић 1990: 15).

16.2. Особа / војник: милитар

милитар лат. заст. и покр. 'милитарац, онај који је из Војне границе (крајине)' – *Као да је она [Јелена] крива што се Србија испразнила. Што деца умиру. Што милитари по контумацима Србима узимају и последњу златну пару* (Госп., 6).

16.3. Врста оружја

16.3.1. Пушке: аджара, малихерка, ребранка, танџара

аджара* 'врста пушке' – [...] *ниси амо дошо војском да командујеш и да нас обучаваши пушке истурати и аджаром махати* (КУ, 219); **малихерка*** 'врста пушке' – *Бајонетом набијеним на аустријску малихерку, Милун суну у постељу* (Оф., 111); *Та сеоска луда и добрчина нити је војску служила, нити је икад пушку у рукама имала и сад је са зарђалом малихерком изашла пред капетана* [...] (154); **ребранка*** 'назив за неку врсту оружја' – [...] *од сунца ти се сложило, а ништа ни јео ниси, а ни навико ниси на косу, није коса берданка, него ребранка* [...] (Госп., 126); **танџара*** 'врста старе пушке' – [...] *зар да завршиши рат ко пандур, а може бити и ко робијаш; е па нећеш, капетане, врднем санћим да пишам, па испразним танџару; нећу ја пушком са Кајмакчалана и Доброг Поља дечурлију да плашим* [...] (КМ, 62); [...] *нити је ред да се пуни танџара и да се шупљо у груди окреће човеку* (КЛ, 90); *Желим да и победим, али не желим да се то уради анциаром, прахом и оловом* (Госп., 49).

16.3.2. Пиштољ: парабела / парабелум

парабела / парабелум лат. 'велики аутоматски пиштољ парабелум' – *О једном рамену виси му „парабела”, о другом торбица са секцијама* (СУ, 213); *Нисам се измакао него сам пожурио да откопчам футролу свог „парабелума”* (СУ, 68).

16.3.3. Топови: абердар, кумбара, прангија

абердар тур. 'топ или пушка чијом се пуцњавом даје хабер, нешто оглашава, објављује' – *Дабоме, абердар је опалио, дао му знак за јуриш и он је полетео* (Госп., 161); **кумбара** тур. заст. 'врста старинске гранате, врста топа, лумбарда' – *И гледамо ми како се кумбаре од експлозије дижу, гране букове и јелове се ломе* [...] (Уд., 188); **прангија** тур. 'врста топа за избацивање сигналних метака и за пуцање приликом каквих свечаности' – [...] *Гарашићи неће само вући конопац и палити прангије о литијама* [...] (СУ, 10); *Кад су се огласиле прангије, салвом од двадесет експлозија, државни изасланик се намрштио* [...] (Оф., 50).

16.3.4. Митраљез: бренгал

бренгал* 'енглески митраљез' (прим. прип.) – [...] *засипа [митраљез] нас енглеским куршумима, убија и пева: „Певају бренгали лепше него лани, јер са њима рукују млади партизани”* (Уд., 196).

16.4. Оруђе

16.4.1. Двоколице за превоз топова: *предњак*

предњак 'предње двоколице зак(в)ачене за лафет које служе за премештање и превоз топова' – [...] *сад треба да измичемо, далеко је Шумадија – седе капетан Миловановић на предњак и рече да и ја седнем* (Уд., 154).

16.5. Муниција, део оружја, опрема

16.5.1. Муниција: општи назив: *џебана*

џебана тур. 'муниција' – [...] *и ништа се страшили нисмо, сваки није ни оружја имао, џебане нисмо имали, коју смо све од другог за новце куповали и од Турака отимали* [...] (Уд., 29); *И да сам највише свога богатства за оружје и џебану потрошио, купујући по Аустрији и преносећи крадом преко Саве* (Госп., 22); *И војску и џебану имали бисмо кад горе наше озелене* [...] (КУ, 71).

16.5.1.1. Пушчано или топовско зрно: *тане*

тане тур. 'пушчано или топовско зрно' – *И не би им много вределе ни пушке, јер дрвеће је заклон и од ока и од танета* (Уд., 43); *Псето се [...] залете без лајања, као залутало тане – умало га не уједе* (Оф., 92).

16.5.1.2. Патрона: *фишек*

фишек / *вишек* тур. вар. 'набој, метак, патрона' – *У Београду има ливница, лију се звона и топови дан и ноћ, казивао је Радич, а има и где се набијају фишеци поваздан* [...] (Уд., 13); *Зар ја нисам [...] сиротињу и српску и турску ранио да би набијала фишеке за нашу војску – помислио је Младен и оћутао* (Госп., 22); *А ја, да ли сам ја икад кога оставио рањена и без вишека да гледа испред себе Турке? – питао се господар* (КУ, 90).

16.5.1.2.1. Опрема за фишеке: *фишеклија*

фишеклија 'кожни појас с преградицама, са џеповима у којима стоје фишеци' – *Вељко наточио капетанову и своју чутуру, обукао униформу, ставио и опасач и фишеклије, узео пушку и муницију, неколико „крагујевки”* (Уд., 164).

16.5.2. Део оружја

16.5.2.1. Део пушчане цеви: *шупљо*

*шупљо** 'пушчана цев' – [...] *нити јеред да се пуни танџара и да се шупљо у груди окреће човеку који не сече по својој вољи, него свој лебац зарађује том тестером* (КЛ, 90).

16.6. Послови

16.6.1. Чување и неговање коња: оборка

оборка вој. 'послови око чувања и неговања коња' – [...] *Милошенда се појавио на докату и момцима који су вршили оборку коња довикнуо: Де су кнезови?* (КУ, 75).

Највећи број војне лексике води порекло из турског језика⁵³ због непосредних ратова и контаката са Османлијама или војном силом Отоманске империје.⁵⁴ Утицај турског језика на српски језик био је и даље снажан након доласка Срба на територију Хабзбуршке монархије⁵⁵.

Лексема *башибозлук* изведена је карактеристичним турским суфиксом *-лук*. Реч о суфиксу који „у оквиру одговарајућег контекста појачава и (пре)наглашава негативно, и често негаторско, конотативно значење основинске речи” (Радић 2010: 71), а што доводи до запажања да облици са *-лук* „погодују емотивном језику” (Радић 2001: 71). Употребом лексеме *башибозлук* (и других лексема са овим суфиксом попут *азијатлук*, *арнаутлук*, *аргатлук*) писац постиже стилско-семантичку интензификацију и пејоративност свога језичког израза. Лексеме са суфиксом *-лук* указују на социјални аспект значења ових лексема у одређеном прошлом времену (в. Радић 2001: 73).

Када се ради о војној лексици, преовлађују називи за оружје, односно средства за одбрану у борби – *аджара*, *малихерка*, *ребранка*, *танџара*. Роман *Свињски ујед* бележи варијантне облике лексема које се односе на пиштољ – *парабела* / *парабелум*. Када је реч о топовима, забележена су три турцизма – *абердар*, *кумбара*, *прангија*. У основи је именице *абердар* (*-дар*⁵⁶) турцизам (*х*)*абер*, у значењу 'вест, глас', тако да се у *Господарима* *абердаром* даје (оглашава се, објављује се) знак за јуриш. Лексема *кумбара*, поред примарног значења, у *Официрима* је употребљена у значењу „прашине”**, која се у овом случају дигла због просипања брашна, будући да је основно значење ове лексеме ('врста старинског топа') мотивисало горепоменуто значење – *Ударио је у мутвак са брашном, брашно се подигло као прашина. Претуриле су се и неке вреће са брашном, дигла се*

⁵³ „Учвршћујући власт на новој територији, Османлије су утицале на лексички фонд српског језика у областима администрације, војске, а затим и у области занатства, свакодневног живота итд.” (Драгићевић 2010: 46).

⁵⁴ В. рад Ђ. Оташевића у коме се бави војном терминологијом на корпусу романа „Заборављени гробови” Мата Блажевића (Оташевић 2015: 99–108). И у Вуковим *Историјским списима* је, према речима Р. Драгићевић, очекивано да се највећи део турцизама односи на оружје и ратовање, наводећи лексеме *мебана*, *кумбара*, *фишек* (Драгићевић 2018: 132) – које налазимо и у Поповићевим романима.

⁵⁵ Турцизми преовлађују у односу на све остале позајмљенице у многим групама лексема. Р. Драгићевић каже да „према подацима које износи М. Ђинђић у својој докторској дисертацији / Ђинђић, 2013: 97–98/, у књижевном језику предвуковског периода (од 1660. до 1817. године) у највећем броју тематских група преовладавали су турцизми: занати, занимања, покућство, кулинарство, одећа и тканине, накит и украсни предмети, боје, аграрне културе, домаће животиње” (Драгићевић 2016: 119). Д. Ћупић наводи да су историјске прилике „диктирале да наши, српскохрватски народни говори дођу у додире са низом других језика, понајвише са романским, германским и турским, у једном периоду и са грчким” (Ћупић, 1984: 197). С. Ристић напомиње да је истраживање на *Грађи за речник страних речи у предвуковском периоду* В. Михаиловића, које обухвата несловенску лексику у периоду од 1660–1817. године, показало „да у лексици покућства доминирају турцизми, што се потврдило и прегледом корпуса другог тома” (Ристић, 1996: 253). Д. Ћупић на туђице у дијалекту, али и у књижевном језику, гледа као на стваралачки процес у језику, нарочито на оне туђице за чије појмове нема домаћих, еквивалентних лексема (Ћупић, 1984: 199).

⁵⁶ Суфиксом *-дар* изведена је и лексема *азнадар* у значењу 'благајник' (КУ, 90), о којој ће бити речи у делу који се тиче занимања.

кумбара (Оф., 42). В. Јовановић сврстава лексему турског порекла *кумбар* (тур. *kumbara*) у застареле називе за оружја (Јовановић 2016: 163). Употреба *прангије* као предмета најпре се везује за одређене свечане догађаје када значи 'топ за избацивање сигналних метака', али може се односити и на 'ручну нараву у виду цилиндра, која се пуни експлозивом да би се пуцало', будући да су се у *Официрима* „огласиле прангије, салвом од двадесет експлозија”. Лексема *бренгал* није пронађена у речницима, па је као значење наведена примедба приповедача из фусноте ('енглески митраљез'), која функционише као метатекстуални коментар.

Поименичена изведеница *предњак* у значењу 'двоколице' мотивисана је придевом *предњи*. Овај придев, који је у основи именице *предњак*, чини значење ове лексеме прозирном када се односи на предње коње у запрези или на предње волове при орању, будући да је јасна мотивација према положају, односно према месту где се налазе ове животиње. Тако је антоним овој лексеми именица *стражњак*, која се односи на вола који вуче од страга. Из контекста романа *Удовице* не може се са сигурношћу дефинисати значење лексеме *предњак* – капетан Миловановић је пошао на пут, сео на предњак и позвао и свог пријатеља да седне и он, јер „далеко је Шумадија”, морају да „измичу”. Дакле, реч је у овом случају о превозу људи, а не о премештању неког предмета.

Лексеме које се односе на муницију турског су порекла – *тане*, *фишек* / *вишек*. Уз именицу *фишек*, у двама романима, потврђен је глагол *набијати* (на *фишек*), у значењу 'пунити ватрено оружје'.

В. Јовановић, поред лексеме *фишеклија* (-лија), наводи лексему *џебана* са квалификатором „заст.” и каже да је велики уплив страних несловенских речи у српски војни термилошки речник, сврставајући поменути лексему у традиционалне турцизме којих је све мање у стручној терминологији (Јовановић 2016: 169, 170). Клајн, говорећи о суфиксу *-ана*, каже да је настао „од персијско-турског *hane*, тако да улази и у етимологију неких турцизама где га не осећамо као суфикс”, дајући управо као пример лексему *џебана* (Клајн 2003: 39). Твореницу *фишеклија*, насталу суфиксацијом од такође забележене *фишек*, Јовановић сврстава у лексику ужег термилошког одређења. Реч је о термину страног порекла, који је у српски термилошки систем ушао у некој фази развоја српске војне терминологије (Јовановић 2016: 71). Из исте терминологије, за означавање тимарења, храњења и појења коња у војсци забележена је лексема *оборка*.

17. Музички инструменти

17.1. Дувачки: *грнета*, *зурла*

грнета 'народни дувачки инструмент сличан кларинету' – [...] *без такве музике српскога би књаза дочекивала музика турска, зурле, грнета, таламбаси, па би то могло да буде ружно за Србију и српског књаза* (КУ, 150); *зурла* тур. 'врста народног дувачког инструмента с јаким звуком' (КУ, 150).

17.2. Врста бубња: *таламбас*

таламбас тур. 'врста малог старинског бубња' (КУ, 150).

З. Марковић се позива на Ц. Рихтмана када каже да се под појмом народни музички инструмент „подразумевају сви они музички инструменти са којима се народ служи у својој традиционалној пракси, од најпримитивнијих клепала, гуслица и пишти па до

инструментата градске производње, зурна, грнета, ћемана, хармоника” (Марковић 1987: 15). Поред *грнете*, забележене су и лексеме турског порекла *зурла* и *таламбас*. Зурле спадају у аерофоне, односно у дувачке инструменте. Именица *таламбас* припада групи балканских турцизама. Овај инструмент се користио за оглашавање / обавештавање и потврђен је и у Вуковом *Рјечнику* (1852).

18. Манифестација

18.1. Вашар: *панађур*

панађур грч. ’вашар’ – [...] *кад глава српског верховног Војда почиње да смрди, причају о пољским радовима, о плаићу и крстинама, о цени рогате стоке и свиња на панађурима у Руми и Митровици, и по другим варошима у Ћесарији* (Госп., 209).

У водичу кроз *Народну културу Срба у XIX и XX веку* каже се да је назив *панађур* (панагир или панагјур) позајмљен из грчког језика и да означава „скуп људи који се скупљао ради прослављања светитеља или празника коме је црква посвећена” (Влаховић 2003: 16). М. Ђинђић, у раду које се бави *Лексиком турског порекла у 19. тому речника САНУ*, поменуто лексему сврстава управо у лексеме турског порекла (Ђинђић 2015: 486). Поред ове лексеме, у романима је присутна и лексема (марвени) *вашар* (мађ.), која означава облик традиционалног народног окупљања. Атрибуирањем именице *вашар* – односним придевом *марвени*, сужава се значење поменуте именице, будући да је овде реч о сточном вашару – ономе на коме се продавала марва. Синонимна лексема словенског порекла јесте *сајам*, која није забележена у нашем корпусу.

19. Човек

19.1. Психичке, моралне и карактерне особине

19.1.1. који се лако узнемирује: *секант*

секант тал. ’који се лако узнемирује’ – *Лука је, еј, Василије, човек секант, матори су његови дамари, може да се шлогира на куд ћу ја ако он одма не умре* (КЛ, 99).

19.1.2. Битанга: *ванцага*

ванцага нем. ’битанга, прописвет’ – *Што си ти упопињио ту ванцагу! – псује Вучић Алексу* (Госп., 186).

19.1.3. Ветропир: *голоигро*

голоигро ’ветрењаста особа, ветропир’ – *Ал велим, нека гракће и нека пресказује [Гавран] што му је воља, ја јунице да браним морам, шта је сељак човек без рогате стоке, голоигро, стока и сам, лук и проја, да се не лажемо, нема за шта псето да га уједе* (КМ, 73); *Чиниш волико, нећу да се стидим од сваког голоигра који из те попишане Јевропе дође амо* (КУ, 34).

19.1.4. који говори лоше о неком: дјевкалица

дјевкалица* фиг. 'онај који говори лоше о некоме; олајавати некога – *А ти, Амица, немој слушати де сикире лају, него послушајде ти де лају двоноги курјаци. Двоноги курјака и нема у садашњем нашем опстојатељству, има само двоноге паишчади, да кажем, дјевкалица, па ја њи слушам и ево и приводим у апсану. Имам ту једног што што је противне речи о теби говорио* (КУ, 39).

19.1.5. која се руга некоме: подруга

подруга '!' – *Окрвавила је руке [Љубица]. Убила је Петрију, ону опајдару. Да није Милошеве силе и господарства, да је он човек кућевник и домаћин осто, не би ни Петрија потегла из Сарајева у Црнуће да буде Милошу милосница [...] Већ проклиње крв кумовска, и крв оне подруге њезине, Петрије* (КУ, 235).

19.1.6. Лака жена: прделесница

прделесница* '! погрд. назив за женску особу лаког морала' – [...] *ваљда неће доћи дан да се секирама сечете због те прделеснице, а она, чија није била, чија бити неће* (ЧА, 198).

19.1.7. Прождрљивац: локмар

локмар погрд. варв. 'прождрљивац' – *Што ти, бре, Амица, ниси ти локмар, него си барјактар био [...]* (КУ, 157).

19.2. Способности

19.2.1. Слаб човек: танковина

танковина* 'слаб човек' – [...] *несретниче, ни аџија се, иако људина, не могаде одржати у њему, а ти ћеш јадо, и танковино моја! [...]* (Уд., 90).

19.2.2. Лош мајстор: ништамајстор

ништамајстор* 'онај који мајсторске послове не обавља добро' – *Да није тако, зар би се ти, 'нолико школован човек, са овим нерадницима, ништамајсторима и пропалим студентима под истим барјаком нашао и зар би ти своју каријеру у свињском обору завршио?* (СУ, 108).

19.3. Именовање особина и поступака

19.3.1. Лукавство: мусоведа

мусоведа лат. 'лукавство, подмуклост' – *Сахрани ме, госпoде Боже, сиромаштине, мусоведе, видовне и невидовне, тешкога дуга, невернога друга, турске силе и братске пизме...* (КУ, 234).

19.3.2. Злоба, непријатељство: омраза, пизма

омраза лат. 'мржња' – *Није се бојао њихове омразе – има друга, преча посла и морања* (Оф., 31); **пизма** грч. 'омраза, непријатељство, злоба' – *Шта ћеш ти у кнежевској јазми и пизми, шта ће теби ацијин коњ, и седло ацијско* (Уд., 90); *Фала је Богу, нико се нашој судбини није радовао. И нико речи није у пизми изустео* (ЧА, 159); *Раздвојили су људе и у пизму нагонили* (КУ, 217).

19.3.3. Издајство: лолинство

лолинство* 'издајство' – *Добро, мислим се ја онда: ако сте ви то о кнезу Павлу све утврдили, на његову душу; не би, мислим се, било лепо да ви човека издајницом називате, напрасно; али ако сте ви све то проучили и ако за све то имате доказе... платиће свако своје лолинство, па и кнез Павле* (КМ; 97); [...] *народ су оставили да сам плати сва њина лолинства и надимања [...]* (Госп., 149).

19.4. Порекло

19.4.1. Туркиња: ханума

ханума 'Туркиња' – *И Совет има, а леба нема него буле и хануме просе и дају се за лебац и за паре, а зна се да су заражене и ту су се наши многи упропастили, ал беше и за то лека* (Уд., 13); *Покупили људи, војводе, ослободиоци отечества турске анове, итали и магазе, па скеле и ћумруке, турске куће, турске буле и ануме, турско руво и оружје* (Госп., 122); *Мирисале су Туркиње, буле и хануме одбегли Турака* (КУ, 33).

19.5. Део тела

19.5.1. Коска: коцања

коцања 'коска' – *Зар због мртвачки сандука и краљевски коцања да изгинемо!* (КМ, 20); [...] *мислим се докле ли ће нашим костима да назива и коцање што су по којеквим врлетима и јаругама иструлиле током ратова [...]* (КЛ, 41).

19.5.2. Стомак: мешина

мешина 'трбух, стомак у ширем смислу' – [...] *зашто сад да дринцам у поњавама, шта сад имам да чувам и да негујем у овој мешини – удари се шаком у груди* (КЛ, 5).

19.6. Звање

19.6.1. Титула: рог

рог** 'титула, звање' – [...] *исувише је то од царског генерала са три рога, румелијског валиса и београдског везира, господара београдског пашалука* (Госп., 37).

19.7. Породични и родбински односи

19.7.1. Дете

19.7.1.1. Мало дете: *макања*

макања тур. 'мало, нејако дете, физички недорасла особа' – *Немој ме правити макањом, неће моје здравље да страда због браде, други разлога је зато било и биће* (КМ, 173).

19.7.1.2. Женско дете: *женскиња*

женскиња 'женска особа' [...] имамо *женскиња*, ту ни Немачка с нама не може барабар (КУ, 160).

19.7.2. Наследница: *масанка*

масанка 'она која је наследила имовину, наследница'⁵⁷ – [...] *није било прсатије и друсније младе. Била је и масанка. У дукатима је Јефту донела читав мал* (СУ, 7).

19.7.3. Даљи род: *прика*

*прика*** 'даљи род' – *Јели, бре, прико, – Василије га тако назва јер су и они нека даљна својта – што узесте овај дан за прославу* [...] (КЛ, 67).

19.8. Болести

19.8.1. Висока температура: *врућица*

врућица мед. 'болест праћена високом температуром' – *Не знам чији је, не познајем дете, ал познајем да га је рана запекла, да је у врућици* (КМ, 130).

19.8.2. Плућно обољење: *јефтिका*

јефтिका грч. мед. 'заразно плућно обољење, плућна туберкулоза, сушица' – *Колике је само јефтिका однела, па ратови, да не причам...* (КЛ, 23).

19.8.3. Цревно обољење: *срдобоља*

срдобоља мед. 'дизентерија, тешка заразна болест у цревима' – *Срби неће помрети од куће, они ће сигурно помрети од срдобоље и других болештина* (Уд., 51).

Антропоцентрична лингвистика, као један од праваца савремене лингвистике, поставља човека у центар лексичког система. Свесни разних терминолошких недоумица када је у питању човеков „унутрашњи свет”, определили смо се за именовање особа према психичким и моралним особинама, што је заправо формулација С. Ристић (2004). Творбеном и семантичком анализом придева са значењем људских особина бавила се Р. Драгићевић (2001), док се Гордана Штасни (2013), такође, бавила овом проблематиком,

⁵⁷ Значење *мирацике јединице* код Петровић и Капустина 2011: 157.

односно номинацијом човека према карактеру и интелектуалним својствима у српском језику. О именицама са секундарним значењем носиоца карактерне особине у *Речнику српских говора Војводине* писао је Н. Санковић (2020), пејоративне називе за мушка и женска лица у српским народним говорима на територији Војводине обрађивале су Д. Станић и Ј. Јанковић (2013), о психичким особинама човека у српском призренском говору писала је Т. Милосављевић (2017) итд.

Значења издвојених лексема негативна су у погледу моралног вредновања, будући да се њима денотирају непожељне психичке и моралне особине човека⁵⁸. Овим лексемама се изражава емоционални однос говорника према другоме и даје се оцена различитих аспеката човекове личности: особе које важе за пробисвете и ветропире, особе које су прождрљиве, које су лење и не желе да раде итд.

Реч је, дакле, о номинационим јединицама негативне експресивне тоналности којима се квалификује одређена особа и које се са творбено-семантичког аспекта могу сврстати у категорију тзв. имена носилаца особина – *nomina attributiva*. Забележене су именице добијене у творбеном процесу композиције (*голоигро*, *ладолеж*⁵⁹, *ништамајстор*), као и именице семантичке деривације, а у нашем случају је то германизам *ванцага*, који примарно има неутрално значење 'тесарска секира широке оштрице' (Оф., 154; Госп., 41), а секундарно развија, механизмом полисемије, експресивно, погрдно значење 'битанга, пробисвет', и то трансформацијом одређених сема из своје семске структуре. Нејасним се чини начин развијања пејорације код лексеме *дјевкалица** 'онај који говори лоше о некоме, који „лаје“ о некоме', која није пронађена у коришћеним речницима. Мотивисана секундарном семантиком глагола *лајати*, на основу семантичког окружења (*Послушајде ти де лају двоноги курјаци. Двоноги курјака и нема у садашњем нашем опстојатељству, има само двоноге пашчади, да кажем, дјевкалица*), ова лексема се може довести у везу са општепознатим изразом *пас који лаје не уједа* (насупротив двоногим курјацима стоје двонога пашчад или дјевкалице), па је тако могуће да је лексема *дјевкалица** настала метафором, и то оном зоонимског типа, према 'псу који много лаје', а што се обично доводи у везу са брбљивошћу која се у колективној свести носилаца језика претежно односи на женски род. Такође, могуће је девербатив *дјевкалица* довести у везу са глаголом *кевтати / кефтати* и значењима 'брбљати, блебетати' и 'оговарати, олајавати'. Облик *кевтати* синониман је облику *ћевкати*, који је, заправо, у основи нејотованог јекавизма – *дјевкалица*. У *Речнику Качера* забележена је именица *ћевкалица* у значењу 'пашчета који се гласка кратким лавезом', односно глагол *ћевкати* у значењу 'гласкати се кратким лавезом, тихо лајати' (Петровић и Капустина 2011: LVIII, 86). Метафорички пренос индукован је семом оглашавања пса.

Лексема *подруга* има лексикографски знак опреза, будући да контекст све време указује на то да је реч о Петрији (једна од историјски потврђених Милошевих љубавница), па би лексема *подруга* требало да има значење 'милосница (еуф.), љубавница', док је у РМС наведено покрајинско значење 'жена из другог брака'. Међутим, у последњој реченици види се да *подруга* може бити само *њезина* (Љубичина). Могуће је да је реч о

⁵⁸ Радмила Жугић се бавила творбено-семантичком анализом пејоратива за мушка и женска имена (2009, 2010, 2014), а Ана Савић–Грујић негативном номинацијом човека (2013) и творбом придева са значењем човекових физичких особина (2016). Обе ауторке су посматрале наведене појаве у призренско-тимочким говорима.

⁵⁹ Н. Ристивојевић Рајковић је проучавала погрдне називе за мушкарце и жене, и међу именицама које наводи налази се и именица *ладолеж*. Ауторка долази до закључка да је управо лењост негативна особина која се у највећој мери повезује са мушкарцима (Ристивојевић–Рајковић 2014: 138).

префиксалној творби по – друга (нар. другарица, пријатељица), са експресивном вредношћу и додатном компонентом подругљивости, начињеној према именицама *подругљивица* и *подругљивка*, или пак према семантички сродном глаголу *подругати се* (учинити поругу, наругати се).

За лексему *прделесница* може се рећи да је вероватно мотивисана прилогом придевског порекла *лесно* ('лако'), те отуда подругљиво значење 'жене лаког морала', где се запажа језичка слика света⁶⁰, унутар које је женска особа која лако ступа у интимне односе неморална жена – блудница.

У основи лексеме *локмар* извесно је да стоји глагол *локати*, у погрдном значењу 'пити преко мере халапљиво и гладно'. Поред лексеме *локмар*, у речнику САНУ забележени су синонимни покрајинизми *локмара*, *локман*, *локмаш*, *локмаџија*, као и глаголи *локмарити* и *локмашити*, у чијој основи стоји покрајинизам турског порекла *локма* ('залогај; комад, парче') (1981: 556).

Занимљива је лексема *танковина**, која није пронађена у консултованим речницима, а чији суфикс *-овина* указује на то да је реч о аугментативној твореници. Међутим, ова оказионална лексема има, пре свега, хипокористично значење, што се и види из самог контекста у роману *Удовице*, због емфатичког односа саосећајности према некоме ко је слаб, па чак и присвајања неког као таквог, што се види у употреби вокативног облика присвојне заменице *моја*. Значењска вредност ове атрибутивне именице заснива се на појмовној вредности мотле и ханумеивног придева.

Лексема *ништамајстор** сврстана је у ову групу као именица за означавање човека према његовој (не)способности за обављање неког посла. У питању је сложени регионализам оказионалног карактера, у чијем се синтагматском окружењу налазе стандарнојезичке јединице које управо „оснажују” значење поменуте лексеме. С. Ристић овакве именице сврстава у групу лексема којима се именују лица, особе према делатности, занимању, професији и сл. (Ристић 2006: 68). Ова сложеница се може довести у везу са полусложеницом коју налазимо код Вука, *ништа-чоек*, такође, прозирне семантике.

За именовање одређених људских особина и поступака забележене су лексеме страног порекла: *мусоведа*, *омраза* / *пизма*, као и лексема *лолинство* која није пронађена у консултованим речницима, с тим што код Вука налазимо облик *лолати се*, односно *лолање* у значењу 'скитати се', односно 'скитање'. Облик *мусоведа* ('лукавство') употребљен је у контексту молитвеног дискурса, са атрибутивним модификаторима – *видовна* и *невидовна*. У оба романа се именица *лолинство* употребљава са глаголом *платити*, с тим што је у *Књизи о Милутину* реч о јасној алузији на неминовно и врло извесно задовољење правде (*платиће* свако своје *лолинство*, КМ, 97).

М. Бјелетић каже да лексема *ханума* у бугарском, грчком и румунском означава 'Туркињу', док се у српскохрватским, албанским и македонским речницима не могу наћи таква одређења (Бјелетић 1995: 215). Код Поповића се јавља у значењу 'турска жена' (*Мирисале су Туркиње, буле и хануме одбегли Турака*, КУ, 33).

Соматизми *коцања* и *мешина* имају пејоративан призук. Експресивно употребљена лексема *коцања* одликује се повишеним степеном негативне експресивности, будући да нема аугментативно значење 'велика кост', већ само својом формом (суфикс *-ања*) припада аугментативима. С друге стране, наставак *-ања* има деминутивно-хипокористичан

⁶⁰ [...] сваки језик на свој начин рашчлањава свет, тј. поседује сопствени модел концептуализације стварности. Због тога говорници сваког језика имају сопствену слику света, а језичка личност има задатак да организује садржај свога исказа у сагласју са колективном сликом света (Драгићевић 2010: 12).

тон када се ради о именовану малог, нејаког детета – *макања*. Лексема *мешина* примарно означава подерану и препарирану кожу за држање и преношење пића и неких намирница, а овде је дошло до метафоричког преображаја поменуте примарне семантике.

Именица *рог* је употребљена у значењу које није забележено ни у једном од коришћених извора. Да је реч о поседовању више титула, види се из самог семантичког окружења које долази након употребљене лексеме *рог*: царски генерал је румелијски валис, београдски везир и господар београдског пашалука – царски генерал са три рога.

Лексема *макања*, према речима Драга Ћупића, има ширу дијалекатску изоглосу не само у Црној Гори, већ и у косовско-метохијским говорима (Ћупић 1990: 37). Фемининум *женскиња* у *Конаку* у *Крагујевцу* употребљен је донекле са примесом омаловажавања. Данас се мовиране лексеме (фемининуми) са суфиксом *-(к)иња*, као и са суфиксом *-ка* који запажамо у речи *масанка*, употребљавају често за означавање жене као носиоца занимања, одређене титуле, звања, вршиоца радње и др.

У основи лексеме *масанка*, која је, такође, фемининалног значења, стоји именица *мас* (маст), односно придев *масан* (мастан). Ова лексема је изведена или суфиксом *-ка* (*масан* + *ка*) или суфиксом *-анка* (*мас* + *анка*). О суфиксу *-анка* писали су неки аутори (С. Бабић 2002; И. Клајн 2003), али овде се не ради о моционом суфиксу (М. Стевановић 1989; Пипер, Клајн 2014), већ о изведеници женског рода са значењем имовинског статуса, односно о именици која је употребљена у значењу 'богате наследнице'. Ако се погледају сва значења речи *маст* / *мастан*, уочава се повезаност са значењем богатства и изобиља. Наиме, ово су нека од значења лексема *маст* и *мастан*, као и израза који у себи садрже поменуте лексеме, а који се доводе у везу са значењем лексеме *масанка* ('наследница; богата наследница'): 1) хранљив због масти коју садржи, богат; 2) богат састојцима хранљивим за растиње, усеве; плодан, родан (о обрадивом земљишту); 3) у којему има доста хране и других добара, у којему влада изобиље; који има свега доста, имућан, богат; 4) који доноси добар, обилан приход, добитак, уносан; 5) који је високог износа (о нечему што се добија), високе вредности, обилан, богат; 6) *пливати у масти* – 'бити богат, живети у изобиљу'; 7) *обрати част и маст* 'добро искористити неку ситуацију, извући све користи за себе'; 8) *у кога је маст у њега је власт* – ко је богат, ко има средстава, може спровести што хоће (САНУ, 1984).

Лексема *прика* овде се односи на даљи род, а не на деминутивно и хипокористично значење 'пријатеља', које је забележено у речницима.

Све лексеме за означавање болести код људи припадају слоју народних медицинских термина који имају свој стандардни облик у савременом језику (*врућица* – грозница изазвана температуром; *јефтিকা*⁶¹ ~ туберкулоза; срдобоља ~ дизентерија), будући да је народна лексика, према Вукићевићевим речима (1995: 267), „брзо нестајала пред експанзијом терминолошке и професионалне медицинске лексике”. Што се тиче номинација болести, Душанка С. Вујовић, проучавајући лексичко-семантичке одлике термина из области народне медицине, каже да „називи за болести чине највећу семантичку групу медицинских назива”, а да је њихова номинација „најчешће врло транспарентна јер болести обично имају своје карактеристичне, врло уочљиве симптоме који често служе као мотивациона база за именовање болести” (Вујовић 2017: 366). У прилог реченом имамо лексему *врућица* („горење” коже).

⁶¹ Код примера *сушица* – туберкулоза – *јектика* „диференцијација је извршена с обзиром на последице, с обзиром на установљен узрок, с обзиром на уочљиво стање” (Матијашевић 1982: 128).

20. Занимања

20.1.1. Лекар: *хећим*

хећим тур. 'лекар' – *Поносиш се Томом Вучићем, а његова жена Анула срамном бољком је закитила и књаза и све књажевске чиновнике редом, не могу да их излече ни хећими, ни бербери* (Уд., 79).

20.1.2. Инжењер: *инцилир*

инцилир 'инжењер' – *Мала Госпоја Јеленка приђе асталу, а Немац инцилир, устаде да јој столицу потури да и она седне иако у нас није адет да и жене седају за софру са мушкарцима* (КУ, 145).

20.1.3. Сликара: *живописац*

живописац заст. 'сликара' – *Ту слику је израдио живописац пролазник* (ЧА, 10); *Седео је два дана пред живописцем* (Госп., 15).

20.1.4. Пекара: *екмеџија*

екмеџија тур. 'пекара' – *Радним данима они су на разним пословима – раде код екмеџија, сапунџија, у пекмезари* (Госп., 63).

20.1.5. Коњушар: *сеиз*

сеиз тур. 'коњушар' – [...] *викнуо је Сретен и нагло, као никад дотле, скочио на коња, тргао вођице из руку свога сеиза* (ЧА, 76).

20.2. Врсте занатлија

20.2.1. онај који прави медене колаче и фигуре од теста: *лицидер*

лицидер нем. 'занатлија, обртник који прави медене колаче и фигуре од теста, колачар' – *И даље је [Јасмина] посматрала његово изборано лице, дуги смешни нос, чело и седу косу, ту скулптуру направљену тако неспретно као што паланачки лицидери праве колаче – бисте великих људи, у које деца не смеју да загризу* (ЧА, 151).

20.2.2. онај који израђује простирке од козје длаке: *мутаџија*

мутаџија тур. 'занатлија који израђује мутапе, покровце или простирке од козје длаке, струнар' – *И испред својих ћепенака и радњи. Изашао и Баџа ковач [...] Икела мутаџија* (СУ, 33).

20.2.3. онај који прави кола: *колара*

колара 'занатлија који прави кола' – *Син Пула колара скочио* (КМ, 115).

20.2.4. Бравар: шлосер

шлосер нем. варв. 'бравар' – Удај се, Милена, за Бору Јуриша, боље нека он улегне у ове наше салоне него да се у њих украју геаци и шлосери (СУ, 40).

20.3. Власник објекта

20.3.1. Гостионице: чокалија

чокалија тур. 'онај који држи чокациницу, малу гостионицу, крчму' – Бурђија је приметила да се био праметнуо, носио је кецељицу као каква чокалија, оно мало речи је цедио кроз зубе као да је Цинцарин или Чивутин (Уд., 115).

20.4. Чувар објекта

20.4.1. Затвор: апсанџија

апсанџија 'чувар затвора' – Чекај! – казао је господар Вуку и окренуо се апсанџији који је већ био ту да се господару нађе на услузи (КУ, 92).

20.5. Обављање посла

20.5.1. онај ко доноси ручак: ручконоша

ручконоша 'особа која носи ручак некоме' – Е па такву смо војску добили, изгубили смо ону војску пређашњу, сад су војсци потребне ручконоше (Уд., 171).

20.5.2. онај ко добавља / снабдева: лиферант

лиферант нем. 'снабдевач, добављач' – [...] сазнао је да су све то платили виђени трговци и поседници, бивши војни лиферанти, ратни богаташи (Оф., 22).

20.5.3. Тајни агент: кофидент

кофидент лат. 'тајни агент, шпијун, доушник' – Неко нам се у суџук потишо честити пашо, неко нам воду мути, не знам само да л су твоји ил моји, Срби или Турци, а шпијуна и кофидентата је било и биће, па би то писмо могло бити написано и с немачке и с руске стране (Госп., 80).

20.5.4. Благајник: азнадар

азнадар тур. 'благајник' – А ти, је ли, – присетио се књаз – јел, берберине, ти си оно од азнадара иско сто гроша да уредиш кућу (КУ, 90).

20.5.5. онај ко живи на селу и обавља сеоске послове: геак

геак тур. 'сељак' – То је, бре, све ајдук, марвени трговац, геак, устаник, чиниши волико, то је све са пушком и аџаром срасло (КУ, 96).

Теренско истраживање традиционалне материјалне културе и старих изумирућих заната нашло је своје место у оквиру московске етимолошке школе Олега Трубачова и у оквиру етнолингвистичке школе Никите Толстоја. На домаћем се терену многи аутори такође од 80-их година интензивније баве истраживањем заната и занимања: *О војвођанској коларској терминологији* писали су Ј. Вуковић, Ж. Бошњакковић и Љ. Недељков (1984: 258), о *воденицама* Љ. Раденковић (1995: 23–27), о *воденичарској лексици горње Метохије* (2002: 159–170) и о *запрежној терминологији у говорима северне Метохије* М. Букумирић (2006: 341–366), о *коларској и качарској лексици у Грузи* писао је М. Вукићевић (2000: 235–240), а исти аутор има рад о *запрежној лексици у поменутом месту* (2009: 79–88). Објављене су монографије о *ткачкој лексици Драгачева* (Комадинић 1992) и о *ткачкој лексици југоисточне Србије* (Марковић 2006), као и о *ратарској и повртарској лексици села Дебелице* (Милошевић–Петровић 2009) итд. *Из шумарске терминологије кладањског краја* рад је С. Реметића (1982: 269–274), а *из речника рабаџија с планине Тара* рад је В. Николића (1988: 43–58), док је о *лексици коњарства у Горњем Заостру* (североисточна Црна Гора) писао М. Вуковић (2007: 111–144), а о *ковачкој лексици у Запаљу* Тања Милосављевић (2011: 165–184) итд.

У лексемама које су потврђене у Поповићевим романима одражава се архаични културни код, карактеристичан за одређени историјски тренутак. На тај начин је могуће преко језика реконструисати старије стање културе⁶² и уобличити појмовну сферу из човековог непосредног окружења (исп. Толстој 1995: 47–61). Побројане лексеме из ове лексичко-семантичке групе данас се углавном не употребљавају у савременом језику, или се пак могу чути на неком ограниченом простору. Ове именице припадају типу *potina agentis*, будући да означавају вршиоца радње или носиоца занимања. Називи за вршење неког посла који се ретко данас могу чути, односе се на занатлије који праве медене колаче, затим на струнаре, на занатлије који израђују мутапе, покровце или простирке од козје длаке, на оне који праве кола, држе мале крчме, чувају затвор, носе ручак радницима итд.

Многе лексеме ове врсте, углавном позајмљене из других језика, представљају архаичну лексику, припадају пасивном лексичком фонду и имају еквиваленте у савременом српском језику. Поменути еквиваленти су у општој употреби, и то су: инжењер (*инџилир*), бравар (*шлосер*), шпијун (*кофидент*), добављач (*лиферант*), коњушар (*сеиз*), благајник (*азнадар*), пекар (*екмеџија*), сликар (*живописац*). Као израз ниподаштавања, Милош свесно употребљава лексему *ећим*, избегавајући лексему *лекар*:

„реч *ећим* употребио је намерно да би избегао реч *лекар*, јер турска реч није подразумевала школованог лекара, доктора, као што је то био случај са онима који су медицину завршавали у Пешти, и Бечу, или у којим другим европејским градовима, него је на турском та реч подразумевала неког ко се бави лечењем и без школе, па према томе и без угледа који школа даје, неког ко је у том послу (а не само у том) сумњив, само приучен, полутан, обично нека врдalama која је избором тог позива избегла веће и теже обавезе у животу, најчешће у војсци и другим јавним пословима, неког ко је много вичнији и спретнији у пословима тровања него у лечењу. И кад буде крај крају, каже Давидовић, та реч на турском означава неког кога не мораш поштовати” (КУ, 49).

⁶² „Лексика везана за појмове материјалне и духовне културе резервоар је података о материјалним и духовним вриједностима једнога народа – јер култура налази своју интерпретацију у језичким облицима, гдје посебно мјесто припада лексици” (Рамић 2019: 93).

Застарела лексема *живописац* припада сфери православне духовности, будући да се односила на црквеног сликара. У РЈАЗУ стоји да је реч о девербативу од *живописати* ('сликати') (23: 431), па отуда данас у употреби и придев *живописан* у значењу 'сликовит, шаролик'.

Када је реч о турским суфиксима, за именички суфикс *-лија* Б. Марков напомиње да на стилском плану још увек није изгубио своју продуктивност (Марков 1957: 162). Лексеми *чокалија* П. Радић је сврстао у семантичку категорију изведеница које именују вршиоца радње (Радић 2001: 38–39). Суфикс *-ија* се сматра најпродуктивнијим међу турским суфиксима, а у нашем корпусу су са овим суфиксом забележене лексеме *екмеџија*, *апсанџија* и *мутанџија*. За именовање занатлија потврђена је једна домаћа реч – *колар* и две речи стране провенијенције – *лицидер* и *мутанџија*. У основи изведенице *апсанџија* стоји (*апс*)ана, тј. затвор, а реч *мутанџија* има именичку основу *мутан*, која означава простирку од козје длаке. Изведеница *азнадар* се односи на престижно занимање и представља дериват који је начињен од мање продуктивног турског суфикса *-дар*, будући да спада у ређе суфиксе у српском језику. Сложена лексема *ручконоша* се може довести у везу са лексемом *обрама*, будући да су се *обрамом* преносиле намирнице, односно доносио ручак радницима у поље и сл.

Поред лексеме *геак* и оне за означавање особе женског пола – *геакуша* (СУ, 114), на корпусу Поповићевих романа забележене су и синонимне експресивне лексеме *гегула* (КМ, 45) и *геџа* (КМ, 21). Овде смо, поред турцизма *геак*, побројали и све оне лексеме које су у Поповићевим романима употребљене у циљу омаловажавања и ниподаштавања српског сељака. Клајн претпоставља да је облик *геџа* (са суфиксом *-џа*) настао према облику *геак*, напомињући да Скок ове две лексеме „даје у две засебне одреднице, али обе речи су нејасног постања, а по смислу, ако не по постању, несумњиво су повезане” (Клајн 2003: 206). С друге стране, облик *геџа* је више употребљен у хипокористичном значењу, у смислу показивања наклоности и разумевања према српском сељаку.

Ради илустрације богатства назива за занимања и вршење неког посла у Поповићевим романима навешћемо овде све оне (и маркиране и немаркиране) називе који су потврђени у романима, уз навођење објашњења за оне мање познате. Највише оваквих назива забележено је у роману *Свињски ујед*. Ове лексеме сведоче о социјалном раслојавању језика и тематској разудености занимања којима су се Срби бавили у одређеном времену и друштвеним околностима. Са становишта савременог језика, готово све лексеме се могу окарактерисати као застареле. Само осам занимања се односи на женски род, што сведочи о социјалном статусу и улози жене у друштву тога времена (жена је: траварица, врачара, ткаља, шнајдерка, келнерица, апотекарица, глумица, балерина). Нигде није навођен извор, будући да су само маркиране лексеме предмет анализе рада, док су немаркиране лексеме овде дате само као илустрација широког спектра занимања у Поповићевим романима.

У роману *Књига о Милутину* (11): *меанџија*, *фамилијаз* (обично школски послужитељ), *копач*, *кафеџија*, *челар*, *калемар*, *цревар*, *колар*, *црквењак*, *геометар*, *касапин*; *Удовице* (22): *хроничар*, *барјактар*, *марвени трговац*, *берберин*, *хеџим* (лекар), *аскер* (турски војник), *папуџија*, *сарач* (седлар), *помељар*, *тобџија*, *инајдерка*, *орач*, *косач*, *нишанџија*, *официр*, *позајмичар*, *четовођа*, *ручконоша*, *коморџија*, *пекар*, *пилот*, *опанчар*; *Свињски ујед* (45): *калфа*, *столар*, *мутавџија* / *мутанџија* (струнар), *абација* (занатлија који израђује одећу од грубог сукна), *екмеџија* (пекар), *адвокат*, *новинар*, *писатељ*, *железничар*, *ковач*, *ћурђија* / *чурчија* / *кожухар* (крзнар), *шегрт*, *поткивач*, *терџија*, *седлар*, *буреџија*, *капаџија* (капар), *шустер*, *фотограф*, *зубар*, *апотекар* / *апотекарица*,

гвозђар, шећерџија, шлосер / бравар, глумица, балерина, писар, митраљезац, траварица, монтер, алатничар, механичар, тесар, армирач, трамвација, чувар, теолог, воскар, капелник (зборовођа, диригент капеле), жетеоци, инжењер, свештеник, баитован, воденичар (млинар), пластилац; **Чаранићи** (19): поштар, стражар, наполичар, гробар, хармоникаш, музичар / музикант, сеиз (коњушар), декоратер, надничар, болничар, посленик, надгледник (надзорник), кочијаши, лицидер (колачар), отправник (возова), милиционер, глумац, дресер, златар; **Официри** (5): лиферант (снабдевач, добављач), кључар (тамничар), дрвосеча, врачара, деловођа (општински секретар); **Кућа Лукића** (9): ткаља, машинист, клоμφер (лимар), шофер, ветеринар, поткивач, келнерица, пословођа, синорџија (геометар); **Господари** (3): гуслар, сапуњија, татарин (гласник на брзом коњу, курир); **Конак у Крагујевцу** (11): рабација (превозник робе теретним запрежним возилом), рудар, историк (историчар), азнадар (благајник), ашчија (кувар, гостионичар), цариник, граматичар (стручњак у граматици), говедар, апсанџија, инџилир (инжењер), кавазџибаша (стражар).

21. Места и објекти ван куће

21.1. Трг: мејдан

мејдан тур. 'широк слободан простор у насељу, трг; вашариште' – *Београдски везир [...] стоји крај отвореног прозора свога конака на Кале-мејдан* (Госп., 33).

21.2. Дућан, продавница: ћепенак

ћепенак тур. 'мали дућан, продавница' – [...] *терговци да затварају дућане, магазе и ћепенке, па сви да дочекају књаза, заједно са оном децом* (КУ, 150).

21.3. Станица: итација

итација лат. варв. 'станица' – *Синовче, сићем са итације* (КМ, 67).

21.4. Царинарница: ћумрук

ћумрук тур. 'царинарница' – *Покупили људи, војводе, ослободиоци отечества турске анове, итале и магазе, па скеле и ћумруке, турске куће, турске буле и ануме, турско руво и оружје [...] (Госп., 122); Покуповао је меане и магазе, прикупио тапије од најбољи њива и ливада, закупио скеле и ћумруке* (КУ, 163).

За означавање одређених места и објеката ван куће забележене су стране лексеме – *мејдан, ћепенак, итација и ћумрук*. Именица *мејдан* у оквиру полусложенице *Кале-мејдан*, која је забележена у *Господарима*, задржала се у свом синонимном облику *мегдан*, у називу за културно-историјски комплекс, односно у називу за најпознатији београдски парк *Калемегдан*, као и у познатом фразеолошком изразу *изаћи (некоме) на мегдан*, у значењу 'обрачунати се (са неким)'. Лексема *ћумрук* се увек јавља у најближем окружењу лексеме *скела*, што је очекивано, будући да су скеле превозиле људе и одређена добра преко реке до царинарнице (*ћумрука*).

22. Митска бића

22.1. Ђаво: кус, непоменик, шејтан

кус 'враг' – *Еј, несреќни Василије, остари, скоро ће и тебе опевати, а ти са кусим једнако другујеш [...]* (КЛ, 157); *непоменик* 'онај кога не ваља ни поменути' – *И страховала [Ђурђија] да јој се у кућу није вратио њен човек, него сами непоменик* (Уд., 76); *шејтан* 'ђаво, враг, сотона' – *Али, авај, кад је то било – шејтан је све однео* (Госп., 34).

22.2. Вештица: мора

мора 'вештица' – *Карађорђе опет належа да коси, па бије косом ко да неку мору истерује* (Госп., 122).

У српској култури је познато давање заштитних имена злим, демонским и митским бићима како би се предупредиле негативне последице приликом изговарања забрањеног имена. Тако, табуисани назив *непоменик*, прозирне семантике, има апотропејски карактер. С. Ристић ову именицу с префиксом *не-*, карактеристичну за народни говор, сврстава у групу негираних именица из митолошке, празноверне сфере, која не реализује значење одрицања него се употребљава као номенклатурни назив (Ристић 2004: 105)⁶³. Лексеме *кус*, *непоменик*, *шејтан* и *мора* резултат су ситуативног раслојавања и представљају еуфемистичне називе за ђавола, односно за вештицу. Таквим номинатима прикрива се негативна семантика денотата ових лексема, доводећи их у везу с митолошким табуима. Будући да је код Словена ђаво представљен као приказа „покривена црном длаком, с роговима, реповима и копитама” (Словенска митологија 2001: 71), а с обзиром на то да се речима приписује магијска функција, приповедач употребом супстантивизираних лексема *кус* обезвређује стереотипну и прототипичну представу ђавола с репом, умањујући му тиме вредност и снагу. Познат је у народу израз *не може кус са репатим*, где *кус* реферише на слабе и немоћне, па се управо избором ове лексеме у *Кући Лукића* ђаволу приписују особине немоћи и слабости.

Сан као мотив присутан је у скоро свим Поповићевим романескним остварењима и стога га овде посебно помињемо. Тако јунак из романа *Удовице*, Радич, каже за потурице да му долазе у сан и у тим сновима „све нашки говоре, јербо су наши и били, па се истурчили, проверили” (Уд., 20). Фикција, у овом случају, као потврда стварности и реалног историјског искуства и истине, с обзиром на сан, као простор ониричког, пружа управо могућност да и несвесно као „друга стварност” потврди свесно, односно оно што се на јави догађа. Тако реалност и иреалност бивају подједнако истините и реалне.

Мотив заборављања је овде важан, будући да мушкарце из породице Величковића као да прати проклетство, јер су „војници безгробници и неопојани у туђој земљи” (Уд., 68). Зато Стојанка убеђује Дамњана да не креће са српском војском 1915. године, да

⁶³ „Еуфемистичка употреба која карактерише негираних именица ове групе на комуникативном плану се реализује као говорна стратегија маскирања, камуфлирања правог садржаја, што је такође својеврсна игра имена и значења, и што се јавља као семантичко-творбени потенцијал именица ове парадигме [...] Употреба ових именица у фолклору и народном говору и њихова идиолекатска употреба у савременом језику одражава континуитет у развоју једног веома значајног функционално-стилског дела лексикона и чува његов потенцијал за индивидуално и колективно креирање експресивних и прагматичких садржаја из најразличитијих сфера човековог духовног и материјалног живота” (Ристић 2004: 106, 108).

Величковићи „једном на свом гробљу заимају и један мушки, домаћински гроб, да мушкарцима и домаћинима не побијају крстаче у празну ледину” (Уд., 148). И овде је присутно веровање повезано са сном – и лоше предсказање означава сањање некога из ове породице:

„зато што су безгробници и да људи не воле да им Величковићи ни у сан наиђу, привиђају им се као вампири [...] Они што су по белом свету јендеке зајазили сад колају помрчином, а и оне жене што су на гробљу саме од страха аветињају, јер ни у гробу женама и деци није ласно без мушких глава и домаћина” (Уд., 148).

23. Негруписане лексеме

23.1. Натпис увредљивог садржаја: *пашквил*

пашквил тал. ’натпис увредљивог, клеветничког садржаја у штампаном облику’ – *За тебе сам, – вели Младен – чуо кад си Југовићеве пашквиле против премудрог Доситеја лепио по тарабама и буџаџима београдским* (КУ, 162).

23.2. Камен са кога се узјахује на коња: *бињакташ*

бињакташ ’камен с кога се узјахује на коња’ – *Ајде лези онде! – књаз је руком показао на бињакташа* (КУ, 92).

23.3. Авион: *ероплан*

ероплан ’авион’ – *Надлеташе нас и ероплани* (КМ, 42).

23.4. Кривина: *чаврма*

*чаврма** ’кривина’ – *Додуше, и сад у Србији можеш да погинеш час посла, може да те поједе помрчина, да те убије сокак и чаврма [...] (Госп., 126); [...] кроз многе шуме и чаврме треба проћи до Земуна* (КУ, 264).

23.5. Мала пукотина: *пуџија*

*пуџија*** ’напрслина, мала пукотина’ – *Кроз пуџије на саставима брвана на поду угледала је ногу. У витлу је нечије тело* (Оф., 43).

23.6. Доњи крај: *пола*

пола ’доњи крај завесе’ – *На рукаву Госпавине рекле гаснула је непомична светла зрака која је допирала између несастављених пола клечане завесе* (ЧА, 164).

23.7. Дугме: *пулија*

пулија тур. ’дугме, пуце у облику металне куглице’ – *[...] вољ ти ћепенке мутацијске са свакојаким седлима ишараним и уларима, са пулијама, прапорцима и кићанкама* (Уд., 77).

23.8. Оно што има облик каиша: *каиш*

каиш (о сланини) тур. 'оно што има облик каиша' – *После сустигосмо комору, тако се зове, а кака је комора која нема да ти пружи каиш сланине, или шаку брашна, ал добро* (КМ, 37).

23.9. Школска клупа: *скамлија*

скамлија грч. 'клуба' – *И сад су напустили скамлије, дигли барјаке, псују, певају, кличу и подврискују* (КМ, 96).

Италијанизмом *паишвил* се денотира нова функција постојеће реалије, будући да је у савременом српском језику уобичајен латинизам *платат*, који се, између осталог, односи и на проглас у виду саопштења за јавност, а у циљу пропагирања неких политичких идеја. Значење лексеме *паишвил* је уже одређено, будући да се она односи само на оне натписе који су увредљивог, клеветничког карактера. Турцизмом *бињакташ* денотира се значење камена с кога се узјахује на коња. Ваннормативна архаична именица *ероплан* означава појам за чију номинацију данас постоји друга лексичка јединица – авион. Лексема *чаврма* се могла чути и на подручју Пећи у XIX и првој половини XX века (Менковић 2013: 76). Значење лексеме *пуција* могуће је одредити из самог контекста, будући да се ради о простору, односно шупљини на поду, на саставима брвана, у овом случају у воденици, или о пукотини уопште. Мотивацијска основа ове именице управо би био глагол *пући* (*пукнути*). Именица *пола* се односи на доњи крај одеће или на ширину платна – у овом случају реферише на завесу, док се именица *каиш* односи на део нечега што је исечено и изрезано и има облик каиша – у контексту романа *Књига о Милутину* односи се на сланину.

II.1.0.2. Глаголи

У граматикама се за глаголе обично каже да су то променљиве речи које означавају радње, стања или збивања (Станојчић–Поповић 1992: 97). Глаголи се одликују богатијим семантичким потенцијалом у односу на друге врсте речи (исп. Чудинова 1998: 53). Због разноврсности грађе, у представљању глагола комбиновали смо постојеће поделе које нам предочава литература (Васиљев 1971; Апријан 1974; Најда 1975; Ковачевић 1986, 2015; Левин 1993; Гортан–Премк 1997; Пипер 2001; Филиповић 2004; Симић и Јовановић 2007; Драгићевић 2010; Ристић 2011, 2012; Штрбац 2011; Маринковић 2012 итд.) и сопствену класификацију приликом номинације издвојених група глагола, допуштајући тако да сама грађа диктира коначно груписање⁶⁴. Глаголи су разврстани према семантичком критеријуму. Глаголи говорења, мишљења, осећања или опажања обично се дефинишу као они којима се казује да неко говори, мисли, осећа или опажа. Поменути процеси нераскидиво су повезани, будући да се њихова значења узајамно преплићу. У основи човековог поимања света стоји *говор* и *говорење* као најважнија ментална и когнитивна активност. С. Ристић када говори о глаголима визуелне перцепције каже да „у перцептивне

⁶⁴ Б. Тошовић износи сумњу у могућност свеобухватно важеће семантичке класификације глагола, која је, према мишљењу Кузњецове, тешко остварива због њихове веома сложене семантичке структуре, јер се та структура „не може лако формализовати и класифицирати” (Тошовић 1997: 114).

глаголе, осим глагола вида спадају и глаголи слуха, укуса, мириса и осета” и да је велики „број метафоричних значења са смислом глагола интелектуалних радњи: става, суда, мишљења (о некоме / нечему), пажње, контроле, проверавања, очекивања, наде, настојања, тежње, интересовања, бриге, старања, предвиђања и сл., затим глагола осећања: љубави, мржње, неподношења; глагола кретања и положаја у простору: сретање, виђење / виђање (с неким), усмерености, управљености (према нечему)” (Ристић 2012: 121, 125).

Глаголи су подељени према врсти радње коју означавају и та подела се не заснива на некој од постојећих системских класификација глагола. Код Стевановића (1969), на пример, налазимо следећу номенклатуру – глаголи кретања, мировања, осећања, мишљења, давања, ударања, додиривања, потицања, стремљења, управљености, изузимања итд. Дакле, у представљању глагола комбиноване су постојеће поделе које нам предочава литература и сопствена класификација приликом номинације издвојених група глагола.

1. Лексеме којима се означава процес говорења

1.1. Глаголи са компонентом ’брбљања; причања без смисла’

лапарати ’причати којешта, брбљати, блебетати’ – *Овако ни чобани у Србији не лапарају, знају да и трава има уши* (КУ, 109); *нагваждати* ’причати којешта, наклапати, наглабати’ и *нагважђање* – *Неће, вели, да се надмудрује с Грцима [...] прсла би му главуца да са мудрим Грцима нагважда* (Госп., 53); *Најгоре је Амици што господар Вукова нагважђања озбиљно слуша* (КУ, 132); *презвоњавати* разг. пеј. према звоњава ’говорити којешта, брбљати’ – *Василије седи и гледа ме искоса, ко вели: чујеш ли ти учу како превозава* (КМ, 8); *трлити*** ’фиг. млатити, причати којешта’ – *Давидовић покуша да објасни Лазареву бригу за царство небеско и за душу народа, али га господар пресеце. Немој и ти да трлиш Давидовићу! Кака душа, каки бакрачи, у то ти нико паметан не верује!* (КУ, 237); *троњосати* ’досађивати бесмисленим причама’ – *Кад смо насамо, ти се са Амицом спрдаш, а умеш и да троњошеш и кињиш* (Госп., 47); *цалати* ’фиг. брбљати’ – *Ђурђија, много цалаш, и за блаже речи многи су, рекох ти, упишали крушку* (Уд., 79); *цакати* ’причати, чаврљати’ – *Е, ушукутри се господар – а ко, Амица, ко је научио немачки цакати?* (КУ, 157).

1.2. Глаголи са компонентом ’оштрог одговарања’ и ’грдње’

избрецнути се ’оштро одговорити’ – *Ал се он наљути, избрецну се на баба Јоку и стаде да прети, јес, Бог је један* (КЛ, 108); *(из)резилити* тур. ’ружити, (из)грдити’ – *Увребам прилику да приђем Младену насамо и све му скинем са срца, а он ме резили: Не може се, вели, о томе судити из сељачког опанка* (КМ, 22); *Није прошло ни годину дана откад је пред буковичком црквом Милан Крстовић изрезилио Спасенију због хвалисања* (Уд., 123); *Што ме грлиш кад ми децу резилиш – мислим се* (КЛ, 18); [...] *баш као да час пре није резилио Србе што су му донели мито* (Госп., 76); [...] *најгоре је било кад си ме резилио због моје браде, кад си ме јарцем назвао и безобразником што нисам обријан дошо на скупштину* (КУ, 70); *калпити* ’обасипати грдњама, грдити, ружити’ – [...] *што теби треба да ме калпиш кад знаш да сам сужањ и да ја нисам катил ником ни за што!* (КУ, 157); [...] *зашто си нас за совру позвао па нас на комаду леба и на соли овако калпиш ко да у нама човек никад није заданио [...]* (КУ, 151).

1.3. Глаголи са компонентом 'добацивања', 'додавања'

досаљати 'фиг. додавати још мало (о разговору)' – *Василије, није време за шегачење, пресече га Милутин, не стај ми на жуљ, не досаљај (Уд., 172); **дотукнути*** 'добацити у разговору' – *Би ја да оном Јовановом пријатељу некако дотукнем да Луку замаје и забуни, да га не учи руковању оном справом, али он не примећује моје знаке [...]* (КЛ, 38); **дотурати**** 'додавати у разговору, добацити' – *А Василије дотура, вели: У срећна времена за церић је Димитрије гађо из кратежа* (КЛ, 89); **извитлати**** 'добацити (о речима)' – *[...] Ко је у Крагујевац довео сестру Леке капетана? Вук! – као из пушке извитла старац Милија, уплашио се, човек, види да је враг однео шалу* (КУ, 120).*

1.4. Глаголи са компонентом 'одговарања', 'проговарања'

исповрнути 'одговорити, одвратити' – *[...] Боже, како су се лепо распричали, кад Василије исповрну: Ето, тако ти је кад је свој човек владар, па можеш да му скрешеш у брк* (КЛ, 75); **опепелити** 'прозборити' – *Али Живомир не да ни опепелити: Јеси, чим си био са њима, са убицама* (СУ, 218).

1.5. Глагол са компонентом 'ућуткивања'

усекнути 'ућуткати некога' – *Добро је књаз усекнуо Грке. Узврпољили се Грци, нису очекивали да ће им он као на пању. Као сабљом* (Госп., 50).

1.6. Глагол са компонентом 'саветовања'

сјетовати 'саветовати' – *[...] видиш да сам ја у праву кад те сјетујем да по Србији побијеш све писмене* (КУ, 197).

1.7. Глагол са компонентом 'благиости у говору'

шкропити** 'фиг. запљускивати (о лепим речима)' – *Мајор Калаић нас дочека, чисто се и обрадова, а благ је и умиљат, па како је од нас виши и кад седи, он нас шкропи лепим речима и још умилнијим погледом* (КМ, 137); *Господар, онако лепо расположен и како га бог дао, па још и лепо обучен, прошетка сагнуте главе, па подиже поглед и стаде благо шкропити речима, све као да му мед из уста цури* (КУ, 135).

1.8. Глагол са компонентом 'причања на страном језику'

заносити 'говорити (о страном језику)' *[...] ништа не каже што оне не говоре ко што се код нас говори, него у говору заносе туђински* (КЛ, 36).

1.8.1. Глагол са компонентом 'припреме пред говор'

затегнути (о говору) 'задржати дах пред говор' – *И затегнем ја да причам из једног витиља* (КМ, 53).

Издвојене лексеме односе се на вербално општење и припадају подручју менталних активности. Побројани глаголи потпадају под глаголе перцепције и налазе се у основи комуникативног процеса. Прототипично значење (*говорити*) узима се као типично значење категорије говорења, али које обухвата и остала значења као што су *одговарање*, *ућуткивање*, *наклапање* и сл.

Д. Гортан-Премк под термином делимичних, релативних синонима подразумева речи „сличне референцијалне вредности” (Гортан-Премк 1997: 140), а у синонимски ред убраја групу речи сличног значења (Исто: 140). С. Ристић на глаголе *рећи* и *казати* гледа као на метајезичке модификаторе и локутивне карактеризаторе говорног чина (Ристић 2006, 2007), а Р. Драгићевић сматра „да семантичка сличност међу лексемама може бити различитог интензитета и да је зато боље говорити о скали синонимности него о бинарном односу истозначница-блискозначница” (Драгићевић 2007: 245). Глаголе говорења је Р. Жугић (2011) разврстала у девет синонимских редова са следећим доминантама: *грдим / изгрдим, галамим / изгаламим се, лупетам, свађам се, питам (питујем), подстичем / подстакнем, гунђам, крвелељим се и муцам*.

Глаголи несвршеног вида који граде синонимски ред према критеријуму семантичке блискости су следећи: *лапарати, нагваждати, презвоњавати, трлити, џалати* и *џакати* са значењем ’млатити, причати којешта, наклапати’; *досаљати* и *дотурати* са значењем ’добавити у разговор, додавати’.⁶⁵

Код лексеме *опелити* ’прозборити’, префиксацијом (*о-*) се радња интензивира и постиже се перфектизација радње, а као последицу имамо резултативност и моменталност.

Писац често употребљава још неке глаголске лексеме у непосредном окружењу овде издвојених глагола. Оне функционишу као конкретизатори и на тај начин се говорна ситуација чини разумљивијом: А Василије *дотура*, вели [...] (КЛ, 89); Шта ова Немчања *лапара* и млатара? – упитао је књаз доктора (КУ, 211). Глаголи, према Кузњецовој, представљају граматички центар реченице, а њихово лексичко значење, управо, контекстуално је условљено, будући да зависи од лексичког окружења (Кузњецова 1967: 209–210). Овде то окружење бивају „сродни” глаголи *велити* и *млатарати*. А. Савић-Грујић напомиње да је „у основи деривата *млатина* [...] глагол *млати* (*млатара*). Његово примарно значење јесте ’удара’, али је у овом случају употребљен фигуративно па је лексемама *млатина* [...] именована особа која говори без везе, трабуња, лупета” (Савић-Грујић 2013: 104–105).

Све издвојене лексеме имају исту хиперсему – ’говорити’, док, на пример, лексеме *лапарати, нагваждати, презвоњавати, трлити* и *џалати* имају у свом семском садржају допунску сему ’брбљати’⁶⁶. Забележен је и турцизам са хиперсемом ’говорити’ – *џакати*, у значењу ’причати’, којим се реферише на причање на страном (немачком) језику. Глаголи *троњосати* и *џакати* се могу чути у Великом Поморављу. У косовско-ресавским и призренско-тимочким говорима се може чути глагол *џакати* са значењем ’галамити, викати’.

⁶⁵ Лексема *дотукнути* јавља се у истом овом значењу, али је нема у овом синонимском реду, будући да важи општа законитост према којој само чланови истог глаголског вида могу припадати синонимском реду.

⁶⁶ У романима су веома заступљени стилски маркирани, експресивни пејоративни глаголи са значењима ’брбљати, лупетати, чаврљати, лупетати, булазнити’, који се налазе у одељку у коме се бавимо експресивном лексиком: *брстити, дробити, жвалавити, џавалетати, млатарати, тандркати, тотрљати, трабуњати, тртљати*. Стана Ристић, управо, наводи мишљење Апријесјана који сматра да је продукција експресива најчешћи начин настајања синонима (Ристић 2004: 124).

Најбројнији синонимски ред чине глаголи са доминантом 'брбљати', која представља централни члан лексичко-семантичке групе глагола говорења. Данко Поповић обилато користи синонимне лексеме за исту или сличну радњу која се везује за процес говорења, што умногоме доприноси експресивности и разуђености његовог стилског израза. У РГСВ стоји глагол *троњошати се*, у значењу 'дрмусати се, труцкати се (о ономе ко се вози у колима) (РСГВ 2019: 214), а значење 'досађивати бесмисленим причама', за које претпостављамо да је оно које употребљено у роману *Господари*, забележено је у речнику Качера, поред значења 'мучити се, растрзати се од послова и недаћа' (Петровић и Капустина 2011: 292).

Забележени су глаголи са компонентом оштрог одговарања и грдње – *избрецнути се*, (*из*)*резилити*, *калпити*. У основи глагола *изрезилити* је именички или придевски турцизам *резил* у значењу 'срамота', односно 'осрамоћен, понижен'. Прва два глагола, са превербалним формантом *-из*, чија је функција да доведе радњу до краја, управо и значе да је процес осорног обраћања некоме, издирања и грдње завршен. Сва три поменута комуникативна глагола имају заједничку доминантну сему – висина тона, а глагол *избрецнути се* – изражено значење резултативности. Глагол *исповрнути*, употребљен у значењу 'узвраћања истом мером', могуће је упоредити са фигуративним значењем несвршеног глагола *исповртати* – 'помињати, враћати се у говору, позивати се на нешто'. Извесно је да је свршени глагол *поврнути се*, у значењу 'вратити се', у основи употребљеног глагола *исповрнути*, са значењем 'узвратити'.

У основи префиксалног глагола *усекнути* стоји облик *секнути*, односно глагол *сећи*. Будући да је књаз *усекнуо* Грке, као на пању, као сабљом, поредбена предлошко-падежна и именичка конструкција доводе се у везу са одсечним (оштрим, одлучним) говором (*сећи* / *секнути*) и бритким (оштрим) језиком (уп. са 'бритка сабља'; 'бритак на језику'; 'језик је моја бритка сабља'). Овде је забележен израз *као на пању* у значењу 'брзо одговорити, одлучити, решити'. Само поређење са сабљом реферише на одважност и храброст приликом давања одговора. Ијекавизам *сјетовати у Конаку у Крагујевцу* прозирне је семантике и значи 'саветовати', према мотивној именици *сјет* ('савет'). Метафорички употребљен глагол *шкропити* доводи се у везу са благошћу, умилношћу, са лепим речима и слаткоречивошћу, будући да господар из *Конака у Крагујевцу* говори, односно шкропи речима „као да му мед из уста цури”. Код Вука облик *шкропити* односно *кропити* доводи се у везу са капима, те можда отуда изведено значење 'запљускивање речима'.

Глагол *заносити* је у непосредној вези са прилогом *туђински*, што имплицира начин говорења – причање на страном језику, које се у колективној свести носилаца језика поима као туђе, страно, непознато, насупрот нашем, домаћем и познатом. Израз *заносити* / *заводити* језиком поима се и као говорење са извесним потешкоћама. Глагол *заносити (се)* у неким од својих значења доводи се у везу са скретањем са правог пута, са несигурним ходом, са довођењем у заблуду и обмањивањем, као и са поводљивошћу. Лука са носталгијом и жаљењем слуша свог унука Јована и праунучиће како му се обраћају путем магнетофона, и како у свом говору „заносе туђински”. Управо се горенаведена значења овог глагола подударају са Лукиним поимањем одласка најближих у иностранство и напуштања дома и земље. Млади иду странпутицом, „заносе” страним језиком на туђем путу, не знају језик земље из које су потекли. „Туђинско заносење” се доводи у везу са подвалама: *Нама је неко грдно подвалио* (КЛ, 49) – речи су Луке из романа *Кућа Лукића*. У одржаној здравици се уочава жеља за повратком ближњих – за повратком на прави пут:

Нека наше куће не прокисну, у огњишту змије да се не залегну, нек се наши из туђине врате (КЛ, 46).

Полисемични глагол *затегнути* (*тегнути) нема мотивну реч. Може се довести у везу са синонимним глаголом *запети / напети*, односно са напрегнутошћу, у овом случају – гласовног апарата, пред исповедно говорење без прекида (у једном даху).

2. Лексеме којима се означава процес кретања / одсуства кретања

2.1. Глаголи са компонентом 'наилажења'

набаурити 'наићи' – *А понајвише страујем да откуд не набаури и Василије* (КЛ, 121); *Све тако госпа Љуба, кад ето ти Василија, на сву ову муку и Василије набаурио* (Уд., 183); *наманути* 'наићи, кренути' – *Послао га четовођа села, наређује да припремим и однесем ручак за четнике, наманули, каже, ето их у Сарамандићима, треба војска да једе* (Уд., 171).

2.1.1. Глагол са компонентом 'нагло и масовног наилажења'

највоштити 'наићи (нагло и масовно); нагрнути' – *У Београду има пашин конак, има Доњи и Горњи град, има пашчади на све стране, има Чивута, Јермена и Турака, а сад још и Срби највоштили* (Уд., 13).

2.1.2. 'о предмету' којим управља човек

*умилити*** 'полако се појавити (о предмету)' – *Зовнуо је још једном, а онда у собу умили дуга пушка и упери се према губеру* (Оф., 111).

2.1.3. 'наилажење кришом'

привулати се 'пришуњати се, кришом приближити се' – *Мораћу некако да се довијем, да се привулам некој кући и да украдем дувана* (Уд., 156).

2.1.4. 'о смрти'

*улуњати се***⁶⁷ 'фиг. ушуњати се' – *Немој, вели, да се смрт улуња, да је нико не примети и да јој се нико не огласи [...]* (КМ, 188).

2.2. Глагол са компонентом 'излажења'

изодити 'излазити' – *Е па, јебем ти Јевропу, ако је она саспела да пиша у крчаг, и ако та господа не смеју ноћу из куће да изоде ни да пишају [...]* (КУ, 125).

⁶⁷ У РМС јављају се лексеме *улуњити се* и *улуњити се*: фиг. 'умирити се правећи се мртав, притајити се' (РМС: 503, 505).

2.3. Глагол са компонентом 'отежаног ходања'

траљати 'тешко ићи, шепати' – Удри, вичи, посрћи, запомагај, траљај по блату, укопавај се у земљу, гини (КУ, 207–208).

2.4. Глагол са компонентом 'аветињског ходања'

*аветињати** 'ходати аветињски, ходати као авет или утвара ноћу' – С киме да останем после Лукине смрти? Са утварама? Зар сам заслужила да по оволикој авлији, по оволиким зградама и оволикој кућерини аветињам сама, да сањам сина и унука, да сањам свекра и, најпосле, Луку (КЛ, 143); Они што су по белом свету јендеке зајазили сад колају помрчином, а и оне жене што су на гробљу саме од страха аветињају, јер ни у гробу женама и деци није ласно без мушких глава и домаћина (Уд., 148).

2.5. Глагол са компонентом 'јурњаве'

*дрепити** 'јурнути (о бежању)' – Павле устукну корак, па потеже из пушке, онај дрепи о ледину (КМ, 38).

2.6. Глагол са компонентом 'јахања'

*одјазати*** (о коњу) 'одјахати на коњу' – Препознао је Давидовић Белца којим је господин Саватије одјазао рујанском кнезу Јовану Мићићу (КУ, 217).

2.7. Глагол са компонентом 'падања' као последица кретања

*дрепити** 'нагло пасти и лупити (о тле)' – А кад је подесио штулу да би се спустио, свом тежином дрепио је на под, колико је дуг (КУ, 261).

2.8. Глагол са компонентом 'померања предмета' којим управља човек

*жсалацати*** фиг. 'мицати брзо неким предметом' – Фотографи жсалацају апаратима, сликају мртве жене и децу (КМ, 14).

2.9. Глаголи са компонентом 'кочења' (одсуство кретања)

2.9.1. од страха

*поткочивати се** 'кочити се од страха' – Не вреди ти да се плашиш и поткочујеш, рече себи Миленија, жена Велизара Сеничког (Оф., 13); *поткочити се** 'изгубити способност кретања као последица каквог психичког стања (страха и сл.)' – Они се поткочили, виде да су се срели са мртвацима, а мртваци се ничега не боје (КМ, 38); [...] кад звекну капија. Ја се поткочила, знам ко је (КЛ, 81); Милош извуче писмо из џоке и показа га Николајевичу. Овај се поткочи, али просто рече да он за то писмо не зна (КУ, 171); *урожити се** 'не померити се, стати у месту' – Пођем му у сусрет, а он се урожио. Ни да се помери (КМ, 92); Форвец, форвец, – виче Ранко Змај, а Немац се урожио. Ни

макац (Уд., 213); *уштапити се* 'укочити се' – *Требало би да потрчи оцу у сусрет, треба и сам да крене према Ивану, али му се ноге уштапиле* (Оф., 18).

Овде су издвојене глаголске лексеме које означавају кретање, било да се ради о кретању човека (промена положаја субјекта радње), или о извесном померању, тј. премештању одређених предмета којима управља човек или субјекат радње (*жсалацати***, *умилити*). Глаголи *набаурити* и *наманути* јављају се у значењу 'наићи, кренути', а њима је близак и глагол *највоштити** у значењу 'наићи у великом броју'. Према критеријуму семантичке блискости наводе се релативни синоними свршеног вида са значењем 'пришуњати се, ушуњати се' – *привулати се* и *улуњати се*** са значењем кретања. Употребом појмовне метафоре *улуњати се* појам смрти се концептуализује као живо биће. Смрт се метафоризује као сила која хода крадомице и која се изненада појављује. Поред архисеме „премештање кога или чега у простору”, М. Ковачевић „начин кретања” и „правац кретања” сматра најважнијим диференцијалним семама (Ковачевић 1986: 120–121). Горепомнутим глаголима близак је глагол *умилити*** 'полако се појавити', без обзира на то што се односи на пушку (овде су у покрету и агенс и објекат), будући да њу у рукама држи човек⁶⁸.

У облику *изодити* највероватније стоји глагол *отићи / отиди*, будући да облик *оди* не постоји, већ само императив од глагола *ходити (ходи)*. Префикс *из-* упућује на везу са имперфективним парњаком глагола кретања – *отићи*, односно на глагол *излазити (исходити)*. И. Бјелаковић напомиње да је „употреба глаголских колоката изведених од глагола */ходити/* вероватно била подржана руским језиком” (в. И. Бјелаковић 2018: 54 према Анисимова, Иванова и др. 1975), наводећи примере глагола *заходити, исходити* и сл.

Наведене су и глаголске лексеме које се према остварености кретања налазе „између” наведених лексема, будући да означавају отежано кретање – услед извесних физичких потешкоћа или телесне исцрпљености (*траљати*). Мотивација за глагол *траљати* ('тешко ићи, шепати') може се наћи у именици *траља* – у значењу 'дроњак, рита', односно у именици *траљаче* – 'старе, изгажене ципеле'. Српски сељак је уморан од ратовања и вођења борбе за туђе интересе; он је „ислужени” ратник (КМ, 142) који је поистовећен са одбаченим, безвредним стварима – са *крпом*: *И не гледа у мене, а каже да сам каљав: оће да ме збуни, крпу од мене да начини* (КМ, 80). Семантичком деривацијом приликом које настаје фигуративно значење 'нешто што ничему не служи, што ништа не вреди', долази до антропонимизације ствари – *крпа*. Српски сељак је „траљав” и „табанисан” – „он трапуља” (КМ, 56; Госп., 88). Из контекста се може уочити да је глагол *трапуљати* синониман глаголу *траљати*, којима се само наглашава отежаност у ходу и изнуреност српског сељака.

Деноминални глагол са значењем кретања *аветињати* доводи се у везу са утварама и аветима, али и са лутањем ноћу, будући да је то време када управо владају демонске, натприродне силе. Да се ради о ноћи, види се из оба примера: у првом се тетка Роса, у разговору с доктором, пита да ли је заслужила да *по оволиким зградама и оволикој кућерини аветињам сама, да сањам сина и унука, да сањам свекра и, најпосле, Луку* (КЛ, 143), а у другом *они што су по белом свету јендеке зајазили сад колају помрчином, а и оне жене што су на гробљу саме од страха аветињају* (Уд., 148).

⁶⁸ О зависности кретања од воље субјекта в. Ковачевић 1986: 121.

Глагол *дрепити* у значењу 'нагло пасти и лупити (о тле)' синониман је глаголу *брепити* у чијој је основи ономатопејска реч *бреп* за означавање тупог објекта од пада. Глагол *буннути* са истим значењем, у чијој основи је узвик ономатопејског порекла *бун* – познатији је данашњем читаоцу. Уз глагол *дрепити* у значењу 'јурнути (о бежању)' употребљена је одредба места – *ледина*, која се уз глаголе попут, на пример, *бречити* може запазити у (покр.) изразу *бречити главом о ледину* ('пропасти'), као и уз глаголе *опалити*, *разбити*, *треснути*, *ударити* (о ледину) и сл.

Значење 'одјახати' префиксално-суфиксалне лексеме *одјазати* није забележено у консултованим изворима, а може се можда довести у везу са глаголом *зајазити*, односно са именицом *јаз* – у смислу преласка одређеног пута, превазилажења одређеног јаза. Код Вука стоји глагол *одјазити* односно *одјапити* у значењу 'отворити широм врата'.

С обзиром на то да у *Књизи о Милутину* фотографи који „жалацају” фотоапаратима сликају мртве жене и децу, можда је могуће мотивацију овом глаголу тражити у именици *жалац* у значењу убода⁶⁹. За ситуацију фотографисања и брзог мицања фотоапаратом којим управља човек, употребљен је глагол *жалацати*, који се, најпре, сликовито доводи у везу са *палацањем* / *жалацањем* змије (*жалац* – језик змије; *бости жалцем*), као и са осом, пчелом или стршљеном, будући да код Вука *жалац* значи 'жаока'.

Добро је познато да је кретање у својој основи супротстављено појму мировања, па и саме лексеме, ако се погледају примери *покретљив* и *крут* из Скоковог речника (1971: 191–192), сликовито показују блискост антонима, јер воде порекло од прасловенског глагола *кретати се*. Овде су наведене и оне лексеме које означавају одсуство кретања⁷⁰, као последицу отпора изазваног страхом, а коме је непосредно претходило кретање (*поткочи(ва)ти се**, *урожити се**, *уштапити се*). 'Кретати се' у овом случају има значење диференцијалне семе 'стати'.

Видски парњаци *поткочити се* / *поткочивати се* јављају се у значењу 'изгубити способност кретања од страха; кочити се од страха'. Овом значењу блиско је и значење лексема *урожити се* и *уштапити се* 'стати у месту'. Драгана Мршевић-Радовић напомиње да „ће баш *укоченост*, *одрвенелост*, с једне, и *треперење*, *дрхтање*, с друге стране, бити међу претпостављеним етимолошким значењима лексема *страх* и *страдати*” (Мршевић-Радовић 2008: 188). Лексема која означава неконтролисаност кретања јесте лексема *дрепити* у значењу 'пасти', будући да је у одсуству воље, нехотице дошло до промене положаја агенса.

Побројаним глаголима означавају се процеси којима се денотирају просторни односи кретања, померања и премештања, што иде у прилог антропоцентричности језика, будући да кретање представља универзални процес у човековом доживљају света (исп. Стаменковић 2013: 12), а што код писца Данка Поповића сликовито илуструју представљени регионализми.

И овде, захваљујући семантичком контексту, тј. додатном пишчевом појашњавању употребљена дијалектизма, врло често значење лексеме бива прозирно: Не вреди ти да се плашиш и поткочујеш (Оф., 13); Пођем му у сусрет, а он се урожио. Ни да се помери (КМ, 92). Форвец, форвец, – виче Ранко Змај, а Немац се урожио. Ни макац (Уд., 213); Немој, вели, да се смрт улуња, да је нико не примети (КМ, 188). У последња два примера

⁶⁹ „Од (...) ие. корена **gьhen-* је и „жалац” (балтословенско, свесловенско и прасловенско **жсдло*, где је самогласник *a* настао од палаталног назала). Постоји и буг. *жиља* „бодем”, од чега је у источним крајевима настао *ожилџак*, „бразготина”, на западу (Skok)” (Башић 2016: 273).

⁷⁰ О одустајању од кретања писао је Б. Левин (1993: 248).

присутно је навођење клауза у циљу указивања на прототипично значење регионализма. *Урожити се* је двоструко контекстуализовано, и то клаузом ни да се помери, као и народним изразом *ни макац*, који је познатији читаоцу од употребљеног глагола. Негирање помоћу речце *ни* овде служи и истицању речи којој претходи, добијајући „опште значење крајње границе у домену негирања”, а „реченице у чијој је структури речца *ни* често се испуштањем негираног предиката [...] своде на своје елиптичне облике, што реченици даје већу емфатичност” (Пипер и др. 2005: 973).

3. Глаголи којима се исказује намера

3.1. Глагол са компонентом 'обрачунавања и свођења рачуна'

*исквитати се** 'обрачунати се, раскусурати се' – *Отвори му, ја ћу с њим да се раскусурам, он је мој дужник [...]* *Радич је, кажем ти, само је он вако лупао на врата од како се у ослободиоце и спасиоце уписао – Персида се, канда, мало уздигла на јастуку – пусти га да се исквитамо* (Уд., 75); *Никаке Грке немој пуштати на ме, нећу да чујем, јавио сам ја њима што сам имо и тео. Исквитали смо се* (КУ, 61).

3.2. Глагол са компонентом 'заstraшивања'

*ћебовати** 'стављати некоме ћебе на главу (у затвору) у циљу заstraшивања' – *Е да смо се ми надали да ће они Милутину ћебе на главу, друкчије би ми, ал ко се томе мого надати (...) Не знам да л' прође два дана откако га ћебоваше, срце му попусти. Старачко срце, синовче, попустило* (КМ, 186) и *ћебовање** с гл. им. од *ћебовати* – *Ја мислим да су они били сигурни да Милутин неће казати за ћебовање... ја тако мислим* (КМ, 186).

3.3. Глагол са компонентом 'убијања'

смлатити 'сатрти, пребити' [...] – *Боже, што си Василију оставио ноге у читавом стању кад има наку главу, што и њега ниси смлатио с ногу ко и мојег Луку* (КЛ, 62).

3.4. Глаголи са компонентом 'надметања, предњачења у нечему'

горњати (се) 'надметати се, такмичити се' – [...] *Срби славе то, па се још наши учењаци горњају који ће више да залуди народ* (КЛ, 238); *испрвачити* 'испредњачити' – *Један број нас испрвачи, осили се, као и наше* (КУ, 208) / *првачити* 'предњачити' – *Оће и оно да првачи. Оће да засени неписмене Србе просвеићенијем и књижством* (КУ, 223).

3.5. Глаголи са компонентом 'угађања некоме, повлађивања'

мостити 'фиг. удовољавати нечијим жељама, чинити по вољи, угађати (некоме)' – *Све што је требало да сам стекне имо је од браће: снаје да га дворе и да му мосте, да га чисте и облаче, јес, богами, две снаје, две чигре, па се све утркују која ће пре и боље око њега* (КЛ, 64); *Сви ти се додворују, сви ти мосте* (КУ, 199); *Нико више не говори пред њим истину, сви му суле и мосте, а он верује улицима [...]* (КУ, 188); *сулитити** тур. 'одобравати, потврђивати; повлађивати' – *Ја му све сулим гредом до Крстовића бунара, па*

се са њим растанем и ударим пречицом према чаирима (КЛ, 132); Нико више не говори пред њим истину, сви му суде и мосте, а он верује улицицама [...] (КУ, 188).

3.6. Глагол са компонентом 'прибављања нечега'

навасати 'набавити, прибавити у довољној количини' – Уместо да засучеш рукаве и клепаиш будак, да пљунеш у дланове и да пањеве крчиш, њиве да ореш и сејеш, да навашеш свега што нам је потребно [...] (Уд., 72); Шта би било кад би се споменици откривали де год се пуцало проишли ратова, ко би толико камења навасао [...] (КЛ, 62); Ал прво, Драгићу, морамо Турке прогнати, па да нам цркве и школе прораде, па да књига навашемо и да онда буде штогод боље (Госп., 145).

3.7. Глагол са компонентом 'извлачења користи'

оаснити се (тур. hasna) 'извући хасну, корист, окористити се' – А на прљуши, па да је чистија од црквеног таса, ништа бујати неће и никаковим берићетом се оаснити нећеш (КУ, 203).

3.8. Глагол са компонентом 'ината'

ускопистити се 'заинатити се' – Чекај, бре, Лазаре! – не дам ја, стра ме потегнуће онај нож, а све у Петра погледам, да се не ускописти па да не плати главом ко јагње ђурђевданско (КМ, 70); [...] није се, ваљда, та уважена наука [...] ускопистила да замаје и сломије једног нешколованог човека (Оф., 56); Мој Лука се ускопистио, оће, прост човек, под старос пошто-пото да научи како се справама рукује (КЛ, 37); [...] кад ме пашиа попритегне па се ускописти и стане да иште, а он је така дртина [...] (Госп., 131); Са њима треба да градиш и уређујеш државу, – ускопистио се архимандрит, а Прота се чуди, шта му је, као да не познаје Милоша [...] (КУ, 221).

3.9. Глагол са компонентом 'одговорности'

узодговарати* 'сносити одговорност за свој поступак' – Је ли, Вучићу [...] да ми пред Богом за овакво дело не узодговарамо и да се народу не замерисмо? (Госп., 201).

3.10. Глаголи са компонентом 'удешавања, шепурења'

диплити се** 'фиг. удешавати се, лицкати се' – [...] таки је човек био [Величко Величковић], ваљда му то и од имена и презимена долазило, све је био жељан неке величине и изгледа, волео да се дипли и гланца, па се вако заустави пред једном капијом, а ту стоје две девојке (КМ, 57); **олати се*** 'шепурити се' – Ми да јагаганом сечемо турске главе, а они да секу пером, па још и да нас надгорњају, да испредђаче. Ене-де! И да се оле ко да су војводе, ко да се војводом постаје читајући и пишући (КУ, 129); **раколити се** 'шепурити се' – Бацао је погледе на положаје смејући се и раколећи се (Оф., 108); А Прежа задовољан што је Луку научио, чисто се раколи [...] (КЛ, 42); **чустрити се** 'шепурити се' – Ето, он се ускопистио па би да чува нешто, чустри се ко каки стражар, а не види јадан да нигде нема онога што он чува (КЛ, 124); Иде [Јаков] као да је још онај

који је био, чустри се и прси, па и ленту вазда носи, одликовања прикачиње, као да му сад то нешто вреди (Госп., 8).

3.11. Глаголи са компонентом 'заузимања одређеног става'

3.11.1. Крут став

ушчустрити (се)* 'укрутити се, заузети крут став, стати мирно' – Величко Величковић, наредник из друге чете, пришио чин, посто наредник, одело преправио, затегао се, ушчустрио се, чини ми се да се био и намирисао, тако је човек био, ваљда му то и од имена и презимена долазило, све је био жељан неке величине и изгледа [...] (КМ, 57); Давидовић стави своје наочаре и, онако ситан, ушчустри се и стаде мирно, при чему мало куцну својим потпетицама како су то чинили ћесарски официри пред својим старешинама (КУ, 99); **фиг.** 'очврснути, укрутити' – Како ли је сад Луки, помислим и осврнем се, а он стоји, туга га ушчустрила, па ко неки војник (КЈ, 34).

3.11.2. Усправан став

ушчустрити (се) 'усправити се поносно' – Човечуљак се ушчустрио, на прсте се подиже и пушку уза се попритеже (Оф., 142); Погледавши кроз отворен прозор [...] уочивши како се на улици господар Јаков ушчустрио и почео корачати чврстије и испришеније [...] (Госп., 23); Док су се приближавали везировом конаку, господар Милош их је погледом опомињао да се ушчустре и држе боље и јуначније (Госп., 218).

3.11.3. Надмен став

ушчустрити (се) фиг. 'заузети надмен став' – А ти, Павле, што си се ту ушчустрио и који си се кијак надуо, ко да си ми султанову главу доно! – бреца се господар Милош (Госп., 204); **б)** 'шепурити се' – Чисто се човек мало и ушчустри, ваљда мислио да Црни Сретен није тако црн кад га на једну јабуку румену сломише [...] (КМ, 110).

3.11.4. Поносан став

чустрити се* несвр. **1.** 'усправљати се поносно' – Па зар није од нас довољно што смо срушили ту ћесарску војску и влас, мислим се, него треба сад да се чустримо и да лупамо израђављеним ногама и распаднутом обућом по аустријској калдрми – ал шта можеш, ствара се велика држава (КМ, 61).

3.12. Глагол са компонентом 'уздицања до неког положаја'

упопињити* 'фиг. узвисити до положаја, власти' – Што си ти упопињио ту ванцагу! – псује Вучић Алексу (Госп., 186).

3.13. Глагол са компонентом 'нагодбе'

насулити се 'нагодити се с неким' – Стојадин ману главом па вели: Сретене, зар не можемо да се насулимо. Имамо, вели, заједничке непријатеље, комунисти се јачају и

све и је више, што ми да се убијамо кад су нам исти барјаци и кад смо под истим капима? (КМ, 109).

3.14. Глагол са компонентом 'дотеривања, сређивања'

3.14.1. Предмета

*догнати*** 'средити нешто' – *Него, побро, да ти ја дам паре па да Враћевиницу мало догнаш и опоравиш [...]* (Уд., 199).

3.14.2. Људи

догнати се 'дотерати се, средити се' – *Све варошанке, лепо се догнале* (Уд., 177) / *догонити* 'средити, дотерати' – *И себе догони, трља уста, трља браду, бркове догони* (КЛ, 20).

3.15. Глагол са компонентом 'кинђурења'

надодати се 'уопште претерано и неукусно се накитити, накинђурити се' – *И што си се ти, бре, тако надодоа, – никако да се српски књаз окани берберина – накинђурио си ми се, вели, као каки кнез, испрсио си се ко да си барјак носио* (КУ, 92).

3.16. Глагол са компонентом 'нуђења нечега'

понукаати 'понудити некоме нешто' – *Не понука га столицом, што би учинио сваки Србин да му се когод у посети нашао* (Госп., 58–59); *Ајде, Лука, смири се – понукам га оним чајем* (КЛ, 86); *Понукам торбу и шта је у торби. Видиш ли ти, чича Милутине, како ми тучемо Немце? – не може да ћути ни кад једе* (КМ, 127); [...] *господар Милош седе и понука господара Младена да и он седне* (КУ, 67).

3.17. Глагол са компонентом 'извлачења нечега на видело'

исповрљити – 'изнети на видело, извући, извадити' – *Принесем ја још једну шољу, налијем је, Василије приђе, па тек испод гуња исповрљи новине* (КЛ, 81).

3.18. Глагол са компонентом 'послуживања храном'

заложити се 'нахранити се, послужити се храном' – *И заложили се погачом коју су зором месиле домаћице тамнавске* (Госп., 159).

3.19. Глагол са компонентом 'одржавања литије'

литијати цркв. 'одржавати, организовати литију' – *Тачно је, Росо, – вели Василије – народ неће да литија* (КЛ, 127).

3.20. Глагол са компонентом 'излежавања'

*издандаћити се** 'изврнути се, опружити се' – *Да имаи пара па да бираи где ћеш да летујеш, где да зимујеш. Да се разгаћии и да се издандаћии поред неке дугоноге* (СУ, 204).

3.21. Глагол са компонентом 'штројења'

ушк(р)опити *фиг.* 'онеспособити' – *Тражила је [Ленка] да јој Душан понавља како њен син није ушкопио Булаша, оног младића који је умро у мукама [...]* (ЧА, 70).

3.22. Глагол са компонентом 'равњања гажењем'

*угљичкати** 'гњецајући, газећи учинити меким, угацати' – *Шаренице и губери вукли су се по блату које су српске избеглице угљичкале* (Уд., 50).

3.23. Глагол са компонентом 'дојења'

подајати 'дојити' – *Увече је овде посматрао Анђелију при светлости зажарене пећи, подајала је дете. Гледао је обнажене дојке своје жене и главицу детињу како цима дојку, силовито* (Оф., 15).

3.24. Глагол са компонентом 'бајања'

затрављивати (о животињи) 'подврћи бајању помоћу струка траве (болесно живинче)' – *Да је среће, синовче, ја би ти казиво како се овцама пушта крв и стока затрављује, али шта ћу, казује се оно што се мора* (КМ, 178).

3.25. Глаголи са компонентом лечења

исцелити / извидати 'излечити некога' – *Чувај кућу, спасавај душу, досад си спасавао државу и главу, сад спасавај кућу и душу; ако те, вели, кућа и жена не извидају, неће те исцелити никаке медицине – то ти је, вели, од мене* (КМ, 70).

Реч је о семантичкој категорији намере, која подразумева обавезно постојање објекта на који је усмерена одређена делатност / намера / акција (ка другоме или ка самоме себи). Овде је појам намере схваћен шире од самог појма интенције који је дат у РСАНУ као *жеља да се нешто учини, тежња за нечим, хтење, намера; идеја, концепција, замисао*. Ова категорија је повезана са широм категоријом каузативности (појмовне категорије узрока, циља, намене...) и она је као таква била предмет спорадичних истраживања (Ивић 1954; Гортан-Премк 1963–1964; М. Ковачевић 1988. и др.). Појам намере је повезан са појмом волунтативности (воље) и представља вољну одлуку вршиоца радње да реагује, стављајући се у семантичку улогу доживљавача или изазивача емоција.

Употребљене лексеме илустрација су Поповићеве умешности и жеље да свој књижевни израз учини доступним читаоцу и да му приближи Шумадију и њен друштвени и политички живот у одређеном историјском тренутку. Међутим, Поповићев књижевни

израз обилује и навођењем синонимних облика и читавих конструкција уз мање познату регионалну лексему. Дајемо овде неке од тих лексема и њихово лексичко окружење: волео је да се дипли и гланца (КМ, 57); Сви ти се додворују, сви ти мосте (КУ, 199); Отвори му, ја ћу с њим да се раскусурам [...] пусти га да се исквитамо (Уд., 75); пришио чин, посто наредник, одело преправио, затегао се, ушчустрио се [...] тако је човек био, ваљда му то и од имена и презимена долазило (КМ, 57); ушчустри се и стаде мирно (КУ, 99); туга га ушчустрила, па ко неки војник (КЛ, 34); уочивши како се на улици господар Јаков ушчустрио и почео корачати чвршће и испршеније (Госп., 23); господар Милош их је погледом опомињао да се ушчустре и држе боље и јуначније (Госп., 218); А ти, Павле, што си се ту ушчустрио и који си се кијак надуо, ко да си ми султанову главу доно! (Госп., 204); чустри се ко каки стражар (КЛ, 124); Иде [Јаков] као да је још онај који је био, чустри се и прси (Госп., 8); подиже поглед и стаде благо шкропити речима, све као да му мед из уста цури (КУ, 135); Не знам да л' прође два дана откако га ћбоваше, срце му попусти. Старачко срце, синовче, попустило (КМ, 186); а умеш и да трошошеш и кињиш (Госп., 47); Нико више не говори пред њим истину, сви му суле и мосте, а он верује улицима (КУ, 188); прекустрио се [...] снуждио се, богме (КМ, 189); па још и да нас надгорњају, да испредњаче (КУ, 129); Ђурђија је покушавала да умири и сумоше свога човека (Уд., 73) итд.

Поред примера за референтну синонимију, као један од модела контекстуализације (диплити се и гланцати се; дворити и мостити (некога); раскосурати се и исквитати се; чустрити се и прсити се; надгорњати⁷¹ и испредњачити, сумосати и умирити), има и примера поредбених, сликовитих конструкција, уведенних поредбеним везником *к(а)о*, у којима долази до извесног односа еквиваленције, где се у садржају зависне клаузе може уочити субјективан став приповедача и чиме се указује на денотативне и конотативне карактеристике референта: туга га ушчустрила, па ко неки војник (КЛ, 34); што си се ту ушчустрио и који си се кијак надуо, ко да си ми султанову главу доно (Госп., 204); чустри се ко каки стражар (КЛ, 124); стаде благо шкропити речима, све као да му мед из уста цури (КУ, 135). Н. Рамић напомиње да „објашњења која се тичу тога каквим све поређењима прибјегавају носиоци појединих говора заслужују нарочиту пажњу, јер асоцијативно повезивање сегмената стварности и формулисање поредбених фразеолошких структура у великој мјери зависи од услова у којима носиоци појединих идиома живе, од њиховога односа према стварности, успостављених вриједносних судова и др.” (Рамић 2019: 147).

Забележени глаголи *сулити* и *насулити* нису видски парњаци у оном ширем, општеприхваћеном смислу, будући да немају исто лексичко значење, мада префиксацијом може настати глагол који задобија ново значење. Тако глагол *сулити*, који није пронађен у коришћеним речницима, значи 'одобравати, потврђивати, али и повлађивати', док префиксирани глагол *насулити се* има узајамно значење које се односи на нагодбу – 'нагодити се, договорити се'. Куркина, говорећи о словенском континуанту *сутъ*, наводи глагол *сулити* „у значењу 'гурати, сунути', које се објашњава као партицип на -I глагола **suti* (уп. рус. дијал. *сулять* 'гурати, полагаати, стављати нешто некуда', буг. дијал. *изсулвам*, *изсулям*, *изсуля* 'блебетати, говорити у невреме, не мислећи' итд.) (Куркина 2013: 143).

⁷¹ Када говори о префиксу *над-* са придевском осномом, И. Клајн наводи облике *надгорњати* 'надвисити' и *надгорњавати се* 'надметати се, такмичити се', не сматрајући оправданим то што је облик *надгорњавати* у РМС означен као покрајински (Клајн 2002: 295).

У основи префиксираног глагола турског порекла *оаснити се* стоји именица (*х*)асна. Овај глагол и његово значење ('окористити се') може се довести у везу такође са префиксираним глаголом истог значења *овајдити се*, чија је мотивна именица такође турцизам, са фонолошким алтернацијама *вајда / фајда*.

У преосталим примерима, дијалекатска реч је прозирнија због тога што приповедач врши нагомилавање клауза које је ближе појашњавају. Тако, на пример, након лексеме *ушчустрити се* стоје облици: пришио чин, посто наредник, одело преправио, затегао се; стаде мирно; почео корачати чвршће и испршеније; (да се) држе боље и јуначније; који си се кијак надуо. Након лексеме *ћебовати* следи информација да је старачко срце попустило као последица *ћебовања*, што појашњава значење ове лексеме⁷², будући да је поступак смештен у одређени социјални оквир, у затворско окружење⁷³. Поред географски дистинктивних језичких варијетета, у романима Данка Поповића уочено је социјално дијалекатско диференцирање, па тако бележимо примере социјално мотивисаног језичког раслојавања – *ћебовати* и *ћебовање*.

У основи општеупотребне лексеме *смлатити* из романа *Кућа Лукића* је именица *млат* – „средњовековно ударно оружје, које се састојало од дршке и ударача са гвозденим шиљцима или без њих” (Јовановић 2016: 154). Владан Јовановић наводи и лексему *батина*, па каже да се слично догодило и са историзмом *бат* у значењу 'батина, буздован штап', који је у основи лексеме *батина*. Ова лексема забележена је у роману *Конак у Крагујевцу: Како је само чист био, а лежи на ледини и моли да му батином не поцепају чоане чакшире [...]* (КУ, 161). *Батина* је, према Јовановићевим речима, могла настати као аугментатив према речи *бат*. Упућујући на Г. Шкриванића (1957: 58), Јовановић напомиње да су под утицајем турског језика називи појединих оружја замењени речима турског порекла (нпр. *топуз* и *буздован* су заменили реч домаћег порекла *палица*) (Јовановић 2016: 154).

Глаголу *горњати (се)* синоним је глагол *горњачити (се)*, у значењу 'бити испред других'. Облик познат савременом језику је глагол *предњачити* са истим значењем. У основи ових глагола стоје месни придеви *горњи* и *предњи*, који показују извесну сличност у значењу – *горњи* – *предњи*, *доњи* – *задњи*; *горњак* – *предњак*, *доњанин* – *горњанин*. Другим речима, оно што је *напред* поима се као да је при врху – *горе*, и обратно, оно што је *назад* поима се као да је при дну, односно *доле*. Примера ради, и у дефинисању лексеме *глава*, у речницима се као семе нижега ранга наводе семе положаја – *горњи део човечијег, односно предњи део животињског тела* и др. Овим глаголима се придружују и глаголи *првачити* и *испрвачити* у значењу '(ис)предњачити' – оно што је *напред* заузима предњи део, односно почетна, прва места. У основи ових глагола је лексема *првак* 'онај који је први у нечему', те отуда и значења ових глагола 'предводити, бити први, најбољи'.

Лексеме као што су *диплити*⁷⁴ *се* и *догнати се* у одређеним примерима функционишу као синоними, у значењу 'удешавати се; дотерати се', затим, лексеме *олати се* и *раколити се* у значењу 'шепурити се', *срадити се* и *сумошити (се)* у значењу

⁷² М. Ковачевић управо наводи да у синонимском односу не стоје само лексичке јединице, већ постоји појам епимоне, под којом се, између осталог, подразумевају и јединице надлексичких нивоа (лексичко-синтагматска, лексичко-реченична, синтагматско-синтагматска, синтагматско реченична синонимија) (Ковачевић 1998: 178).

⁷³ Жаргон говорнику зајемчава припадност одређеној групи (Милорадовић 2012: 19).

⁷⁴ Н. Рамић, говорећи о апстрактним значењима која се некада лексичким механизмима преноса метафорички развијају у локалним говорима, напомиње да је „у народним говорима често уобичајена спецификација према врсти инструмента – *ћурлик ~ ћурликати, дипле ~ диплити*” [...] (Рамић 2019: 81).

'смирити се'. Неке од лексема имају прозирну семантику – *подајати* (дојити дете), с тим што се овај глагол може односити и на животиње, односно на младунчад (јагње, јаре, теле) који сисају туђу овцу, козу, краву, односно на дете које се дохрањује дојењем, чија мајка нема довољно млека. Глаголски префиксални дериват *срадити* (*се*) у значењу 'смирити се' не може се довести у везу са имперфективним глаголом *радити*. У РСГВ стоји глагол *срадати* у значењу 'патити, трпети' (2019: 122), које не можемо довести у везу са забележеним глаголом у *Конаку у Крагујевцу*. Полипрефиксирани, перфективизирани глагол *узодговарати* није забележен у консултованим речницима, а у контексту романа *Господари* има исто лексичко значење ('сносити одговорност') као и стандардни, монопрефиксирани облик *одговарати*, што их сврстава у видске парове.

Код видских парњака *чустрити се** ('усправљати се поносно') и *ушчустрити се** ('усправити се поносно') префикс у- нема утицај на значење глагола, већ само помера тежиште са процеса на резултат, иако је уочено да се видски парњаци не морају увек значењски у потпуности подударати (Дешић 1985: 85; исп. Ђуровић–Спасојевић 2014), овај пример показује семантичко преклапање, без обзира на перфективност / имперфективност наведених лексема. Глаголи *олати се** и *раколити се* употребљени су у значењу 'шепурити се'. П. Скок наводи ономатопеју *раколити се*, којом се опонаша глас кокошака – уз синонимно *кокодакати* (I: 250, II: 17), што се може довести у везу са уобичајеним шепурењем пернатих животиња. Такође, и код Вука налазимо објашњење да се овај глагол односи на кокош када хоће да снесе, будући да се тад она *раколи*.

Префиксирани облик негативне експресивности *упоњићити*, у значењу 'унапредити, узвисити некога до положаја власти', нисмо пронашли у коришћеним речницима. У основи овог глагола највероватније је облик *попињати*, а не именица *поп*. Глагол *попети* (*се*), односно нестандартни облик *попињати* (*се*), налазимо у речницима, али и у народној песми из босанског Скопља – у песми *Дилбер Мандалина*, коју је забележио Феким Бајрактаревић. Из контекста ове песме може се закључити да глагол *попињати* има значење кретања које садржи просторну семантичку компоненту, а које се односи на градњу нечега што иде у висину – што се „успиње”, односно на изградњу шатора: *А кад хрупџи пашич чадорџија, / Па он сиде чадор попињати* (Бајрактаревић 1960: 8). Дакле, за шатор се у овом примеру може рећи да припада „вертикалном” локализатору, и управо ова вертикална оса, односно вертикално кретање, представља семски потенцијал за настанак пренесеног значења у примеру *упоњићити* (некога) – учинити да се неко уздигне, успење до неке висине, односно до неког положаја (просторна метафора – више је горе). Поимање апстрактног појма напретка, односно напредовања у смислу побољшања одређеног положаја, концептуализује се помоћу изворног домена кретања.

Глагол *догнати* реализује се са доменом 'предмет' (*манастир*), а као повратни глагол – са доменом 'биће' (*варошанке*), где је присутно ширење употребног домена са ствари или предмета на бића. У свом основном значењу глаголи *догнати* / *догонити* имају значење 'дотерати', примера ради – сламу, односно стоку из паше, или дотерати / довести некога негде, а могу се у повратном облику (*себе* / *се*) односити и на дотеривање особе, као у *Удовицама* и у *Кући Лукића*. Ј. Грковић-Мејџор напомиње да „путеви семантичког развоја рефлектују људске когнитивне способности и њихов развој” (Грковић-Мејџор 2008: 52), наводећи три типа семантичког развоја, односно промене, а метафоризацију као једну од поменутих промена. Управо у наведеним примерима се огледа процес метафоризације, односно поређења по сличности изворног и циљаног домена.

Предлошко-падежна конструкција *на + додати* представља мотивацијску основу за придев *надодан* у значењу 'претерано накићен'. Предлог *на* само додатно појачава значења глагола (на)китити се, (на)кинђурити се, (на)додати се.

Префиксирани, стимулативни глагол *понукаати* у значењу 'понудити некоме нешто' мотивисан је обликом *нудити*, односно деминутивним обликом *нуткати*. Перфективним презентом *исповрљити* означена је изненадна радња. Овим глаголом постигнута је одређена неочекиваност и динамичност, будући да објекат на који прелази овај глагол, а то су новине, све време прати нека врста одбацивања и обезвређивања. У самом наслову овог поглавља, дакле у повлашћеној позицији, стоји „да новине треба избегавати”. Глаголу *исповрљити* претходи, као нека врста најаве, звецкање капије. Стиче се утисак да поменути неочекиваност и изненадност, које су постигнуте употребом глагола *исповрљити* (Василије износи новине испод гуња, дакле, нису биле одмах виљиве), уносе немир и „сикирацију” (КЛ, 81) у уобичајену сеоску свакодневницу која је у својој суштини предвидљива и стабилна. Када су доспеле у Лукине руке, новине су се тресле, будући да су то „артичине” у којима има само „лагарија” (КЛ, 81), а које су пореметиле, односно узбуркале уобичајени сеоски ритам живљења, што се и физички одражава на Луку, односно на његове руке. Овај глагол, али са компонентом неког дешавања, односно настајања или појављивања (о нечем неповољном), забележен је у *Свињском уједу – Ја се помео, још косу не испуштам из руку, укипио сам се, стојим ослоњен на косиште. Шта ли ће сад да се исповрљи, шта ли ће из мрака сећања да изрони?* (СУ, 149). Овом глаголу претходи пометеност јунака, укипљеност и нека врста слеђености због оног што сећање може да донесе, будући да Борин друг из детињства, Данило, политички емигрант, долази из иностранства по први пут – Бора улази на капију после више од четрдесет година. И у контексту овог романа, лексемом *исповрљити се* имплицира се представа о некој наглој, изненадној и неочекиваној појави, с обзиром на то да је и сам Василије направио паралелу, поредећи себе са мртвацем који је васкрсао, али да није једини – *Свуда где живе Срби лутају сабласти* (СУ, 149).

Твореница *заложити се*, у значењу 'послужити се храном', мотивисана је највероватније именицом *залогај*, будући да се ради о погачи која је, претпостављамо, испечена на огњишту на коме се *залаже* ватра. Овај глагол није необично чути и у литургијском, односно црквеном дискурсу, те је у роману *Господари* овај глагол и уведен сликом попа Луке, војводе тамнавског, који се „журно примицао цркви” (Госп., 158), а та црква је пробудила у њему многе реминисценције на време када се спремао за свештеника, сећање на парохију и на поменути погачу коју су месиле тамнавске домаћице. Из црквеног дискурса долази и глагол *литујати*, који се, сликовито поредећи, може довести у корелацију са глаголом истог постања – *молитвати* (према: *молитва*), а који је такође настао истом творбеном конверзијом као и глагол *литујати* (према: *литуја*).

Треба указати и на то да Поповић често у блиском окружењу употребљава лексеме од којих једна има примат у језичком осећању савременог говорника, на пример: *Да имаиш пара па да бираиш где ћеш да летујеш, где да зимујеш. Да се разгаћииш и да се издандаћииш поред неке дугоноге*. На овај начин се текст чини пријемчивијим за читаоца, али се оваквим појашњавањем и појачавањем свакако постиже и знатнија ефективност стилског израза, будући да је у питању „гомилање различитих ријечи истог или сличног значења” (Шкарић 1988: 167). Глагол *издандаћити се* могуће је довести у везу са глаголом *исповрнути* у значењу 'извртања' нечега (нпр. нечијих речи), односно са покрајинизмом *исповртати се* у значењу 'замахом, покретом тела одбацити нешто, бацити се нечим'. У *Свињском уједу* употребљен је глагол *издандаћити се* у значењу 'изврнути се', и то са

пропратним околностима које указују на ленствовање и доколицу, будући да се у примеру помиње време летовања, ношење доњег веша, односно купаћег костима, као и зимовање. Стога, највернију паралелу овај глагол можда има са погрдним глаголом *изврндупити се*, у значењу 'извалити се, лећи'. У прилог овој тврдњи иде и таутолошки израз *дан на дан* у значењу 'из дана у дан', који се можда може довести у везу са глаголом *издандаћити се*, будући да указује на целодневно, свакодневно излежавање.

Префиксирани облик *ушк(р)опити*, у значењу 'уштројити', примарно се односи на кастрирање животиња, односно овна, вепра итд., а у *Конаку у Крагујевцу* пејоративно реферише на човека. Варијантни облик *ушкопити* употребљен је у роману *Чаранићи* највероватније у значењу 'онеспособити (некога); нанети му тешке телесне повреде', а настао је зоонимском метафором. У свом основном значењу овај глагол реферише на онеспособљавање расплодних органа животиње, а у првом примеру на репродуктивни орган код човека, док је у другом примеру највероватније реч о виталним органима уопште, након чега је и наступила Булашева смрт у тешким мукама.

Глагол *угљичкати** је доведен у везу са деминутивним глаголом *гацати*, будући да ова два глагола имају исту архисему – 'газити по блату' – то потврђује и реченица која претходи овој лексеми: *Шаренице и губери вукли су се по блату* [...]. Код Вука налазимо деминутивну лексему *угљичак* која се не може довести у везу са нашим глаголом, будући да значи 'угљен' (угљенчић).

Несвршени облик *подајати* у роману *Официри* забележен је у *Ускочком говору*, односно опозиција према виду *подојити* — *подајати* (Станић 1974: 229). Посматрано на граматичком нивоу, од несвршеног облика *дојити*, префиксацијом је настао свршени, стандардни облик *подојити*, док код лексеме *подајати* префикс *по-* није довео до перфективизације, будући да трајање радње (дојења) траје. Облик *подајати* формално и значењски се можда може довести у везу са глаголом *подати* ('дати'), односно са имперфективним обликом *подај*, који се чешће може чути у употреби, а у смислу (по)давања хране, храњења млеком.

Глагол *затрављивати* припада обредној терминологији и спада у акционалну, ритуалну радњу бајања, а помоћу ритуалног предмета – струка траве, над болесном стоком као агенсом или предметом ритуалне радње.

Два синонимна глагола *извидати* и *излечити* употребљени су у непосредном окружењу у *Књизи о Милутину*. Глаголу *извидати* писац на неки начин даје предност над глаголом *исцелити*, будући да се чини да веће поверење има у исцелитељску моћ алтернативних начина лечења и у народне лекове, пре него у званичну медицину за коју је овде резервисана реч *исцелити*. Када је реч о лечењу, у *Конаку у Крагујевцу* налазимо множинску изведеницу *лекарија* (КУ, 236), која је деривирана суфиксом *-ија* и значи одређена лековита средства или лекове. Милутин се вратио из рата са изгубљеним оком, а дочекују га у дворишту мајка Гвозденија и жена Живана. У тексту романа, мајка Гвозденија каже да ако Милутина не *извидају* кућа и жена, неће га *исцелити* ни медицине, где жена и кућа задобијају апотропејску моћ. Писац тако показује своју веру у кућу и у породицу као стуб куће, приписујући им највише исцелитељске моћи. У Скоковом речнику налазимо да је глагол *видати* највероватније био у вези са псл. *vid- / ved*, са значењима 'видети, знати', односно 'лечити погледом, виђењем, магијом' (Скок 3: 586). Управо жена и кућа *виде* и *знају* како да *извидају* ратне ране повратника из рата, односно празнину која је остала након губитка чула вида, али и душевне ране које прате оног који се вратио из рата („лечење погледом, виђењем”). Отуда Милутинова мајка и каже да из рата „никад не долазе они људи који су отишли” (КМ, 69). Једна од метода свакако је

хумор, онај наивни, сељачки хумор и мирење са ситуацијом која не може да се промени ламентирањем над губитком, па тако мајка, након што је запазила да њеном сину недостаје око, ословљава Милутина са „ћоро мој, ћоро”; на његову констатацију „остадо без ока”, мајка одговара – „Ако, каже, нико те неће манисати” [...] добро је, вели, што је око, што није рука” (КМ, 68) итд.

4. Глаголи којима се означава одређено стање или понашање

4.1. Глагол са компонентом 'опорављања'

коварнути се 'опоравити се' – Све ја тако, казује ми мајка, а Живана се просто коварну и придиже у постељи: Ене де, вели, мучи га Милутин (СУ, 120); И да се продаје по Немачкој, да се коварнемо и ојачамо (КУ, 39); *наножити се* 'стати на ноге, дићи се; опоравити се' – Мало по мало, наножисмо се ми који смо преживели (КМ, 46).

4.1.1. Придев за значењем 'добростојећи'

*наножен** 'добростојећи (о здрављу)' – Лазара Сеничког нисмо сарањивали, видиши да је још наножен. Зар не чујеш како лепо говори? (КЛ, 159).

4.2. Глаголи са компонентом 'напредовања, побољшања, богаћења'

*бољирати*** 'напредовати (о послу); побољшавати се (о здрављу)' – Радим, стичем, бољирам, а Живану од доктора до доктора, од манастира до манастира, па кувамо траве, па враџбине... и фала је богу (КМ, 72); И фала је богу, бољира [здравље], како која година – ја све чвршћи (КМ 83); [...] све може и треба да буде опроштено, па и Милутиново страдање, ако је земља стасала и народ бољиро (СУ, 194); [...] Зар је њему тако бољирало да би могло и у варошицу поћи? – пита ме. Зна, каже, да је Лука поодавно спао с ногу [...] (КЛ, 132); [...] да ли се од оног конгреса у Бечу наовамо штогод изменило у корист Србије, је ли штогод за нас бољирало? – питао се Јаков (Госп., 13); Чиниш волико, нађубри њиву, удариће и коров свакојаки ал ће и кукуруз да бољира, јес вала (КУ, 203); *заимати (се)* 'стећи иметак, обогатити се' – Нисмо је [имовину] на коцку заимали (КМ, 20); Чекните док се Милутин заима, па ће бити и држави и Милутину – кажем, а извршиоци ни да чују (КМ, 73); [...] живи негде у Немачкој [Фићун], причали су ми да се тамо заимао (СУ, 199); Напунила се земља ратних богаташа [...] а све је потрчало да се обогати и заима [...] (Оф., 12); И Јован се заимао, баба Росо [...] свега је, каже, у Јовиној кући (КЛ, 40); Ако оћемо да се заимамо [...] ондак да поштујемо Немца (КУ, 35); *подсолити се** 'стати на ноге у материјалном смислу' – Ама, жено, претрпи се још коју годину док се још мало не подсолимо, онда ћу ти купити, а сад скупљам паре да купим коње (КМ, 85); *поткожити се* 'ојачати, поправити се (физички или финансијски)' – Људи ће да се врате, кад се мало поткоже – Миливоје се, богме, забринуо (КЛ, 115).

4.3. Глагол са компонентом 'доласка у болесно стање'

*пробрцнути се** 'доћи у болесно, абнормално стање (о памети, разуму)' – Ако војска доколичи, она се лако пробрцне; удари јој у главу, оће да насрне на женско, да проспе силу тамо где не треба [...] (Уд., 168).

4.4. Глагол са компонентом 'претварања у нешто друго'

преумити (се) 'сметнути с ума; претворити се у нешто друго' – *И види да је везир нешто грдно преумио, мисли везир да је земан да Милоша уплаши и сломије (Госп., 231); Камо памет? Ти је не имао! / А у шта си, брате, преумио? (КУ, 117).*

4.5. Глагол са значењем 'старења и оронолости'

изанђати 'онемоћати, оронутити, остарити' – *Немој ти, Лука, изанђао си више него ја [...] (КЛ, 32); Како ја вако слаба и изанђала да га гледам (КЛ, 100); Докторе, – збаци Лука онај губер, а једва говори, дабоме, изанђо човек – јеси дошо? (КЛ, 144); [...] мислим се и гледам га нако изанђалог [...] (КЛ, 157); **огрињати*** 'остарити' – *Изнесе људи Луку пред кућу, једва га изнесоше, све је то огрињило, нема праве и сигурне мушке руке (КЛ, 157); **одртавити** пеј. 'сасвим онемоћати, оронутити' – *А Живана мени за очи: Одртавио си, вели, у ратовима а не знаш како се с војском разговара (КМ, 132).***

4.6. Глагол са компонентом 'умиривања'

срадити се** 'смирити се' – *Којекуде, и ја сам мислио да ће се Милош срадити на ће се са њим моћи, а уздо сам се и у наше кумство (КУ, 224).*

4.7. Глагол са компонентом 'утишавања'

сумошити (се)* 'умирити (се), утишати (се); смирити (се)' – *Дела, народе, сумоши се; ајде да чујемо како је погинуо мученик? (КМ, 88) Сумошите се, људи! – опет довикнем ја (КМ, 90); И мој је отац погинуо у востанију – Бурђија је покушавала да умири и сумоше свога човека (Уд., 73); Несрећна мајка, удовица Јабланова, не могаде да сумоше свога сина богослова па је у помоћ позвала брата Чедомира [...] (СУ, 15); Не може [Митров усвојеник] да се сумоше. Псује Србе по Хрватској што су на своје мртве заборавили (КЛ, 73); Оће ли се кад ова ајдучија сумосати, попо? – упита Љубица архимандрита (Госп., 92); Љубица је молила Проту да он, као човек са великим заслугама за Србију, смогне куражи да приговори Милошу не би ли се Милош сумосао (КУ, 187).*

4.8. Глагол са компонентом 'повлачења у себе, ћутања'

ушукутрити се 'ућутати се посрамљено, повући се у себе због страха' – *Али Перо зна кад како треба да се влада па се ушукутрио, не мрда и ћути ко заливен, види да је омашио (КМ, 71); Сви се ушукутрили, ћуте (Уд., 184); А Василије се ушукутрио, ћути ко заливен (КЛ, 103); Је ли, Вучићу, – пријахује Павле из Лисовића, ушукутрио се и покуњио (Госп., 200); Што сте се ви ушукутрили? – господар Милош погледа по присутнима, који су се већ на помен закона ућутали (КУ, 96).*

4.9. Глагол са компонентом 'уплашености'

уванцати се* 'уплашити се, препасти се' – *Шта ово сад говориш, пред књазом? – размишљао је Ђорђе Парезан, али се, каже, био уванцао да и њега господар не прозове за*

мишљење, које, дабоме, не може бити друкчије исказано него како вољи господаревој одговара (КУ, 100).

4.10. Глагол са компонентом 'узубуђења'

текнути *фиг.* 'узбудити, ганути' – Одједном, нешто мене текну – што ли је она баш уочи прославе сањала мрвог ратника (КМ, 91); [...] загрлили се седећи и певају „На многаја љета”. Мене нешто текну (КЛ, 46).

4.11. Глагол са компонентом 'ликовања, наслађивања'

сеирити** *тур.* 'ликовати, наслађивати се туђом неповољном ситуацијом' – Како ће само Турци да сеуре. И како ли ће параду да праве? (Госп., 214); Василије сеури што је насикиро мојег Луку, па га, санћим и теши. И још више подбада (КЛ, 62).

4.12. Глагол са компонентом 'жалости'

прекустрити се* *фиг.* 'снуждити се, покуњити се' – Ево ти и Василија, прекустрио се. Сад ће ваљда бити по заслуги – снуждио се, богме, Василије, ништа није остало од оног његовог шеретлука, видим, потресла га смрт Милутинова [...] (КМ, 189); [...] Лука, брате, поздрави ми синове, реци да и отац поздравља и извештава да су џабе изгинули – прекустрио се Миломир Бошковић, како и не би, два му сина за данашњицу погинула на сремском фронту, заједно са нашим сином (КЛ, 158); Господар Милош се прекустрио, не знам шта му је, каже Амица (КУ, 213).

4.13. Глагол са компонентом 'обогаљености'

обагљавити 'постати бангав, хром' – [...] чисто ми смешно да се и говори о Лукином одласку у даљ – он не прелази преко потока, обагљавио је [...] (КЛ; 99); Која би га сила његовим обагљавилим ногама могла доведе довести? (КЛ, 132).

4.14. Глагол са компонентом 'сушења, губљења свежине'

побрцнути се* (о биљци) 'почети губити свежину, почети венути, осушити се' – Окренем откос да ослободим вишињицу од травуљине (лист јој се побрцнуо и савио, спопале га биљне ваши) [...] (СУ, 146).

4.15. Глагол са компонентом 'згрчености'

сквржити се* **1.** 'згрчити се' – Тукла нас је артиљерија, казивао је Вељко, а ја се са покојним Милојем сквржио иза једне букве (Уд, 187); **2. фиг.** 'смањити се временом (о предмету)' – Примећујем да се варошица смањила, да су куће остариле за време рата, поникле у себе, сквржиле се (СУ, 33).

4.16. Глагол са компонентом 'припреме лица за плач'

*зарожити се*** 'смежурати се пред плакање; расплакати се' – *Што плачеш, војниче? – пита ме дете, а ја се зарожим на плачи* (КМ, 30); *Ако се опет зарожеш! Пази! повисио је глас* (Оф., 34).

Овде су издвојене лексеме којима се номинује одређено стање, као и лексеме којима се означава стање испољено кроз одређено понашање. За означавање напредовања заступљене су лексеме: *бољирати*, *заимати се*, *подсолити се* и *поткожити се*. Поповић употребљава деадвербијални глагол 'напредовати (о послу), побољшавати се (о здрављу)', који је настао од компаратива прилога *добро* и суфикса *-ирати*, што не представља продуктиван модел у стандардном језику, те је овај глагол стилски маркиран. Позната је конструкција *ићи набоље*, с тим што не постоји лексемски еквивалент када бисмо хтели за нешто да кажемо да *иде нагоре*. У основи глагола *заимати се* стоје лексеме: *најам*, *најамити*, *зајмити*, *зајам*, *заимати се* и сл.

У основи глагола *поткожити се* стоји предлошко-именичка конструкција *под + кожа*. Именица *кожа* представља део тела, а предлог *под* указује на положај који је са друге стране (коже), односно испод коже. Масне наслаге (под кожом) у великим количинама, поред значења које указује на гојазност и гојење, асоцирају и на богатство (напредак), што се огледа у изразима: *живети као бубрег у лоју*, *пливати у сласти и масти* и др. Овај глагол се може довести у везу са гојењем животиња, односно са товљењем, будући да се у сеоским срединама богатство и изобиље некада мерило и количином стоке, односно свиња у једном домаћинству.

Блиске су по значењу префиксирани лексеме којима се номинује неповољно (здравствено) стање у које човек доспева: *огрињати* 'остарити', *изанђати* 'онемоћати, оронати, остарити' и *одртавити* 'сасвим онемоћати, оронати'. Глагол *одртавити* спада у негативни експресив високе тоналности којим се именује одређено стање. Овим лексемама се денотира психофизичко стање које је изван воље субјекта, а у том смислу им се придружују и глаголи *пробрцнути се* 'доћи у болесно стање (о памети, разуму)' и *уванцати се* 'уплашити се, препастити се'. Насупрот њима налазе се лексеме које денотирају повољно човеково стање: *коварнути се* 'опоравити се' и *наножити се* 'стати на ноге, опоравити се'. Описни језички израз *наножен* са значењем 'добростојећи (о здрављу)' није забележен у коришћеним речницима и монографијама.

И код ове групе глагола може се, захваљујући додатном пишком „појашњењу”, лакше појмити значење издвојене лексеме, што ово штиво чини ближим савременом читаоцу: И да се продаје по Немачкој, да се *коварнемо* и *ојачамо*. Пишчева зналачка контекстуализација овде се огледа у употреби стандардне лексеме уз дијалекатску, што их доводи у однос референтне синонимije. Такође, након глагола *ушукутрити се*, у свим потврдама, следи конструкција у оквиру које се спецификује ова лексема: *покуњити се*, *ћутати ко заливен*, *ћутати*, *ућутати се*.

Облик *уванцати се* нисмо пронашли у консултованим речницима, али из контекста романа *Конак у Крагујевцу* уочљиво је да се овај глагол односи на онога ко се уплашио, ко нема храбрости да искаже своје мишљење, већ „како вољи господаревој одговара”. Претрагом по интернету, наишли смо само на један траг који нас води ка овом глаголу, а ради се о мање познатим речима и изразима у књижевном делу Новака Килибарде,

црногорског књижевника и историчара књижевности. Поменути речник⁷⁵, који се налази у новом издању збирке приповедака *Вражји врти*, саставио је Божидар Илијин Миличкић. Објашњење које је дато уз овај глагол уклапа се у фигуративно значење ове лексеме у Поповићевом роману, будући да се односи на онога 'ко се унередио, ко је изгубио контролу', због страха и немања петље и храбрости – Не мога сиром да стисне петљу, но се *уванца* па му се стра циједи у чарапе. У Поповићевом делу избегнута је лексема вулгарног значења, која се односи на физиолошко стање.

Глаголом *текнути* се изражава одређено емоционално стање и проживљавање ('узбудити, ганути'), а Скок га доводи у везу са глаголом *такнути* (III: 453). Турцизам *сеирити* такође се односи на одређено емоционално стање (узбуђење, ганутост) (КМ, 128; Уд., 21; КУ, 47), док се у романима *Господари* и *Кућа Лукића* јавља у значењу које нисмо пронашли у коришћеним речницима – 'ликовати, наслађивати се туђом неповољном ситуацијом'. Емоционално стање снужености и покуњености изражено је перфективизованим глаголом *прекустрити се*, који нисмо пронашли у консултованим речницима. Паралела се може направити са глаголом *кустрити*, односно *кутити* у значењу 'савијати' (ЭССЯ 13: 136), будући да онај који пати и који је покуњен сликовито корелира са оним који је савијен, који се пресавио од бола. Пандан овом глаголу је глагол *пресамитити се*. Да је реч о снажном душевном болу види се из контекста романа *Књига о Милутину* и *Кућа Лукића*, у којима је онај који *се прекустрио* погођен смрћу свога ратног друга, односно смрћу својих синова – Василија је потресла Милутинова смрт, а Миломир Бошковић по покојном Луки поручује својим мртвим синовима да су цабе изгинули на Сремском фронту. Отуда и глагол *прекустрити се* употребљен у пренесеном значењу 'снуждити се, покуњити се'.

Групи лексема које означавају здравствено стање особе са телесним недостатком припадају придевске лексеме *бангав*, *бангљав* и *багљаисан* које су наведене у одељку о придевима. У *Кући Лукића* употребљен је глагол *обагљавити*, са доменом *о ногама*, као и облик *обагљавиле* ноге, у чијој основи је неназализовани облик *багљав*. Овај глагол се можда може довести у везу са именицом *богаљ*.

Глагол *сквржити се* са префиксом *с-* може да се сврста у оне глаголе који код Клајна имају социјативно значење, односно подзначење сабијања и умањења, постепеног или потпуног уништења (Клајн 2002: 280–281). Значење деструкције овог префикса присутно је и код Пипера и Клајна (2014: 247–248), а може се довести у везу са овим примером. Глагол *сквржити се* може се подвести под глаголе са тотално-објекатским значењем, будући да је субјекат у потпуности обухваћен радњом⁷⁶. Могуће је да у основи овог глагола стоји соматизам *кврга* ('задебљање, чвор, чворуга и сл.'), који се може довести у везу са значењем употребљеним у роману *Удовице* – згрченост људи (попут савијања у чвор), а онда и са фигуративним значењем физичког смањивања кућа услед старости у роману *Свињски ујед*.

Лексему *зарожити се* 'смежурати се пред плакање; расплакати се' могуће је довести у везу са глаголом *зарозати се*, који се најчешће односи на ствари (чарапе, ногавица, хаљина и др.), али се у пренесеном значењу користи и у изразу *зарозати се* – од плакања. Управо се фацијална експресија човека пред плакање, односно грчење мишића лица, мрштење и „гужвање” коже лица може довести у везу са „зарозавањем / зарожавањем” лица које претходи радњи плакања.

⁷⁵ <https://novakkilibarda.wordpress.com/rjecnici-uz-prozu/> [30. 1. 2021.]

⁷⁶ О акционалности и тотално-објекатским значењима глагола уп. Љ. Поповић (2008).

5. Глаголи визуелне перцепције (гледање / посматрање)

5.1. Глагол са компонентом 'краткотрајног гледања'

ђернути 'погледнути' – Ђернем у њиног мртваца и видим, вири му марама из цепа (КМ, 38); *Ја ђернем на Луку и Василија – Лука се мало намрштио, а Василије опет о Куманову* (КЛ, 65); *Уђе у собу, са врата ђерну Луку, па изађе и ето га под тремом* (КЛ, 141); *Ђерне оком у њих па се окрене* (Госп., 50).

5.2. Глагол са компонентом 'испитивачког посматрања'

ђеркати 'посматрати испитивачки' – *Сркуће и смијуљи се, погледује у Луку испод ока, ђерка како се Луки тресу новине у рукама* (КЛ, 81).

5.3. Глагол са компонентом 'уживања у посматрању'

сеирити тур. 'са уживањем посматрати' – *Само сикће: Шта би ти, Милутине, да савезници сами победе Немачку па да после сами сеуре и деле свет* (КМ, 128); *И у манастиру Вољавчи како је сеурио Руднички бик. Јест, вала, нагонио наше девојке да му играју и да га служе, а после одабере себи за ту ноћ [...]* (Уд., 21); *Сеури баи као какав паша* (КУ, 47).

5.4. Глаголи са компонентом 'бечења, буљења'

издрљити (се) 'избечити (се)' – *А она [Живана], оволоке очи издрљила, загледа попове, загледа оне људе и жене и децу, застајкује, запиткује ме* (КМ, 103); [...] *а мој се Лука издрљило, макнуо губер с очију и гледа ме* (КЛ, 141); **искрљешити се** 'избечити, избуљити, разрогачити очи' – *Искрљештио се Василије, гурка ме да гледам у дворишта поред који пролазимо, ко да је, боже ми опрости, важно да л' вешају о питомо ил о дивље дрвеће* (КМ, 15); [...] *све ја тако, кад ли се мој Лука искрљешти, маршну ме* (КЛ, 69); [...] *искрљештио се господар Милош – чим се ушепртљаш и станеш лагати, ти заборавиш српски* (КУ, 62).

У овој групи су наведени глаголи визуелне перцепције. Глагол *ђернути* има рекцијске допуне: ~ у некога, ~ на некога, ~ некога и ~ оком у некога. Последња у низу наведених допуна – (*ђернути*) оком у некога – представља плеонастичку конструкцију. У сваком примеру за овај глагол постоје субјекат и објекат перцепције, и сваки пример потврђује да објекат мора бити синтаксички реализован, будући да глагол *ђернути* у нашем корпусу увек захтева објекатску допуну. Деминуирани видски корелат *ђеркати* употребљен је у значењу 'меркати' нешто (погледати на нешто / некога). Глаголи *издрљити (се)* и *искрљешити се*, творени веома продуктивним префиксом *из-*, функционишу као изразито експресивни синоними.

6. Глаголи са значењем мишљења

6.1. Глагол са компонентом 'замишљања, очекивања'

заумити (се) 'замислити (се), смислити' – Све тако Велибор, ко да ми само треба да се окренемо, па да се тако и оствари оно што је он заумио (КМ, 10); Не морате зарадити све што сте заумили (КЛ, 44); [...] заумио се мој Лука – нема више оне Србије [...] (КЛ, 71).

6.2. Глагол са компонентом 'лутања у мислима'

забасати фиг. 'залутати (о мислима)' – Загледао се некуд и у мислима забасо (КЛ, 6).

6.3. Придев са компонентом 'скривених мисли'

запретен (о мислима) фиг. 'притајен, сакривен' – [...] *господару као да се оте запретена мисао: А је ли ти, берберине, вељаше господар, што ће теби берберину онако лепа жена?* (КУ, 92).

6.3.1. Придев са компонентом 'заборава'

затурен (о сећању) фиг. 'заборављен, одбачен' – *Па то ти кажем, Јакове, ми смо ти затурени, – казао је Младен – нас нико не урачунава* (Госп., 17).

Глаголском сложеницом / сраслицом *заумити се* у значењу 'замислити се' именује се психичка активност. Мотивација овог глагола је прозирна, будући да се ради о ономе што је иза мисли / ума, односно о скривеним и подсвесним мислима. Паралела се може наћи са универбалном, придевском твореницом *заумни*, која, такође, може означавати и оно што је значење њених саставних делова. Такође, твореница са друкчијом префиксацијом *преумити* може се довести у везу са глаголом који је у употреби у стандардном језику – *превидети*.

Глагол *забасати* и придеви *запретен* и *затурен* употребљени су у фигуративном смислу. И. Клајн (2002: 251–253) издваја шест значења префикса *за-*, те, најпре, наводи 'просторно значење (потекло од предлога *иза*)' у примерима *заћи*, *затурити* и др., а које се може довести у везу са примерима *запретен* и *затурен* у Поповићевим романима, док се глагол *забасати* са компонентом лутања (о мислима) доводи у везу са значењем 'залажење у страну, у непожељном правцу'. Са истим значењем употребљен је и глагол *заумити* у роману *Кућа Лукића*, а значење 'чисте перфектизације' (Клајн 2002: 254) код овог глагола уочљив је у примерима у романима *Књига о Милутину* и у *Кући Лукића*. Лексичким механизмом полисемије, односно метафоричким асоцијативним везама према сличности, настала су нова значења лексема *забасати*, *запретен* и *затурен*. Према речима Д. Гортан-Премк, нова значења настају мутацијом архисеме, док се најпродуктивније семе које омогућавају извесна семантичка померања односе, између осталог, и на трансформацију категоријалног обележја конкретно → апстрактно (Гортан-Премк 2004: 90–109). Управо је овај тип трансформације индуктор полисемантичке структуре наведених лексема – метафоричка трансформација, односно метафоричка асоцијација заснована на трансформацијама типа конкретно–апстрактно. Метафоризацијом конкретних значења дошло се до ширења постојећих значења. Ј. Грковић-Мејџор овај тип семантичке промене,

када долази до кретања од когнитивно једноставнијег ка когнитивно сложенијем, подводи под *принцип раста* (Грковић-Мејдор 2007: 312), сматрајући метафоризацију „темељним принципом развоја нових значења” (Исто: 351), при чему је полазна тачка у метафоризацији физичко искуство, не само когнитивно једноставније но и еволутивно примарно” (Грковић-Мејдор 2008: 49).

7. Глагол са компонентом 'уништавања приноса'

7.1. Глагол са компонентом 'уништавања приноса'

*усаравити** 'уништити, упропастити' – *Чуо је, каже, да је ала усаравила летину око Ваљева и око Чачка* (КЛ, 60).

Глаголска лексема *усаравити* указује на последицу болести (*ала, пламењача*) која је задесила усеве. Значење овог глагола мотивацијски се може довести у везу са лексемом *усар* која код Вука значи 'гусар', упућујући притом на именицу *хајдук*, а обе именице су повезане са уништавањем, пљачкама и разбојништвом. У РСГВ именица *усар* значи 'лако наоружани коњаник аустроугарске војске' (2019: 291).

8. Глаголи којима се означавају радње и процеси везани за сеоске и кућне послове

8.1. Глагол са компонентом 'обрађивања земље'

зиратити тур. 'обрађивати земљу, орати' – *Није ти ђаво памет однео да гробље, зиратиш* (СУ, 218); [...] *тако сте ви запарложили нолику зиратну земљу [...]* (КЛ, 113); *А ја ко велим да би ти мого продати своју земљу; нема ко да ти је зирати, што ће ти...* (118); *И што је, можда, добро, јер сада Срби не гледају на свет и живот преко нишана, него свијају огњишта и зирате земљу боље него икад раније* (КУ, 207).

8.2. Глаголи са компонентом 'упрезања волова у јарам'

искошкати 'испрегнути (волове или коње)' – *За време окупације, таман дођеш до јунади, кад ето их, наоружана ордија, узме јунца, узме ти вола, искошка из јарма* (СУ, 211); *кошкати* 'упрезати у јарам (вола и сл.)' – [...] *шта ви о аутима знате; целог живота сте презали коње и кошкали волове, а сад о аутима развезли причу [...]* (КЛ, 70); *укошкати* 'утерати и везати заједно у јарам волове' – *Таман подигнеш волове и укошкаш, а оно, узме држава, треба да вуку топове [...]* (КМ, 8).

8.3. Глагол са компонентом 'неговања животиње'

*одгледати*** (о коњима) 'однеговати' – *Припалим цигару – неће ме коњи обрукати, одгледани су не може бити боље* (КМ, 99).

8.4. Глагол са компонентом 'обуздавања животиње'

завиличати 'обуздати, натерати на послушност, притегнути' – *Завиличаше га па – јашу* (КМ, 71).

8.5. Глагол са компонентом 'тимарења'

осењати 'истрљати коња сеном' – Анта је сишао доле код момака, каже, да пита који би момак да му коња осења и отимари и да га назоби, наградиће га Анта, каже, по заслуги (Госп., 135).

8.6. Глагол са компонентом 'слагања воћа'

парадати 'слагати, стављати у ред, редати на лесе (о шљивама)' – Треси шљиве, купи, парадај на лесе, пристављај, истављај, пребирај (КЛ, 79).

8.7. Глаголски придев са компонентом 'прекривања, загртања усева'

прегрнут** (о кукурузу) 'прекривен' – Ливаде манастирске нису покошене, трава им презрела, кукурузи нису прегрнути [...] (КУ, 57).

8.8. Глагол са компонентом 'проклизавања пољопривредне машине'

опикнути (о плугу) 'омакнути, оклизнути' – Тачно и сад знам где се шта изорава и где може да опикне плуг (СУ, 193).

8.9. Глаголи са компонентом 'ложења'

јандити 'пламтети, буктити' – Устаде, наложи ватру – јанди ватра у воденици, а њему све хладније (Оф., 90); **најандити*** 'наложити' – А зими, кад настане доколица, ти седни поред огњишта, најанди ватру на деци читај књиге ако гдегод до какве књиге дођеш (Уд., 74).

Овде су представљене лексеме којима се именују нека радња или процес који спадају у домен сеоских и кућних послова. Глагол *зиратити* води порекло од именице турског порекла – *зират*, у значењу 'плодна земља; земљорадња', те отуда и придев *зиратан* у значењу 'плодан, обрадив' (о земљи). Глаголи *укошкати* и *искошкати*, са значењем упрезања волова, представљају чланове истог антонимијског пара. Будући да се ради о лексемама са истом основом, реч је о творбеној антонимизацији под којом се подразумева коришћење творбених средстава (в. Шипка 1990: 139) – у нашем случају префикса *у-* и *из-* који функционишу као антонимизатори којим се постиже опозитни однос, а што у нашем случају подразумева извођење као творбени начин.

У основи глагола *одгледати* стоји полисемантички глагол визуелне перцепције – *гледати*, а значење овог перфективног глагола ('неговати') може се довести у везу са глаголом *пазити*, будући да је јасна веза између овог глагола и чула вида, те отуда и значења 'пажљиво гледати', 'мотрити', 'чувати', 'бити обазрив'. Наведена значења глагола *пазити* иду у прилог значењу лексеме *одгледати*, будући да упућују на значења: бити обазрив према некоме (~), водити рачуна о (~), мотрити на (~), обраћати пажњу на (~), чувати (~), бринути / старати се о (~), имати у виду некога, гајити некога и сл.

Глагол *завиличатити* у свом примарном значењу се односи на коња – 'обухватити омчом око доње вилице или предњих зуба; зауларити, зауздати', док је у *Књизи о*

Милутину реч о метафоричком преносу – *завиличати човека* (Пера). Из контекста се не може са сигурношћу тврдити да је реч о фигуративном значењу 'стављања под контролу / покоривања некога', будући да се непосредно пре употребе глагола помиње везивање руку на леђа, односно физичко обуздавање човека: *Људи скочише, заурлаше, на очас Пера пред кафану изгнаше, везаше му руке на леђа. Завиличаше га на – јаши. Прво Манојло, на онда сви остали. Један за другим. Кроз село, сокаком...* (КМ, 71). Перо је украћен налик животињи, али везивањем руку. Јасна је алузија на коња – *Домаћину и честиту човеку је за јахање потребан коњ, а не комишија* (КМ, 71). Прозирна је мотивација овог глагола – предлошко-падежна конструкција *за + вилица*. Префиксом *за-* мења се лексичка категорија речи – отуда глагол *завиличати*.

Префиксирана лексема *осењати* употребена је са доменом *о коњу*, и нема мотивацијске сличности са значењем 'сен, сенка; одсјај, одблесак', које је наведено у РМС (1990: 203) уз именицу *осен* односно *осена*. Реч је о радњи трљања коња сеном, а у *Речнику Качера*, уз овај глагол, сазнајемо из примера да се коњ осења како не би назебао кад је знојав, а дува ветар (Петровић и Капустина 2011: 195).

Лексему *парадати* у значењу 'ређања' и 'слагања' могуће је довести у везу са придевом *пар*, односно са значењем 'једнак, раван' – ређати, слагати, поравнати, како би све било једнако. Глаголски придев *прегрнут*, односно глагол *прегртати* синониман је глаголу *загртати* (усеве), односно *огртати*, у чијој основи стоји покрајинизам *огрт*, у значењу 'пригртање земље уз стабло, стабљику биљке окопавањем, загртање, загрт', односно у основи глагола *загртати* лексема *загрт* у значењу 'друго окопавање кукуруза'. За глагол *прегрнути*, односно за глаголски придев *прегрнут* не може се рећи да у својој основи има лексему **прегрт*.

Глагол *опикнути* може се довести у везу за јединицом мере, односно са мером за дужину – *пик* (48–78 цм). Размак између бразди, закључујемо са извесном дозом опреза, износи један пик, а плугови за орање су често подесиви на 48 или на 78 см. Онда када *опикне* плуг – то највероватније значи да дође до спајања бразди, односно до ситуације када плуг „склизне” (опикне, „омакне се”) у претходну бразду.

Лексеме *јандити* и *најандити* се разликују по виду, али и по значењу, будући да прва значи 'пламтети, буктити', а друга 'наложити (ватру)'. Ове лексеме, делимично идентичног значења, имају исту архисему, односно семантичку компоненту 'горења' (појмовна вредност коју деле сви чланови семантичке групе), и неку од диференцијалних семантичких компонената, с обзиром на то да несвршени облик глагола *најандити* овде нема значење 'ложити'.

9. Негруписане лексеме

*заценути се*** 'фиг. отворити се (о вратима)' – *Ајде! – кажем. Врата се заценуше, неко пита: Стрина Живана, јеси ли жива?* (КМ, 190);

*одринглимити** 'отклопити ринглу са шпорета' – *Добро, – одринглимит ја шпорет, па погледам – а ти ли си, Ненаде!* (КМ, 191);

отповрсти 'скинути повраз са посуде' – [...] *наређује да сви отповрзу лонце и шерпе и отворе торбе, оће, вели, да изврши смотру, да прегледа јело* (Уд.,173).

Глагол *заценути се* у значењу 'отворити се (о вратима)' означава инхоативност, односно почетак радње⁷⁷ и, такође, означава зависност од агенса, будући да га овај „подстиче” на кретање. Овај глагол се не може довести у везу са зацењивањем, односно са губљењем даха при смејању или плакању.

Лексема *одринглити* значи 'отворити' и реферише на део плотне на шпорету. Категоријално значење деноминалног глагола *одринглити* са семемом 'отворити' мотивисано је именицом *рингла* (нем. варв. 'гвоздени прстен на плочи над ватром код штедњака'). Лексему *одринглити* нисмо пронашли у коришћеним речницима, а очигледно је пример жеље говорника да именује дату ситуацију, проузроковану изванјезичким факторима, превазилазећи тако лексичку празнину. На тај начин је постигнут паралелизам између мишљења и језика, актуализацијом неименованог концепта. Ова лексема данас није у великој мери подруштвљена због измењеног начина живота и због замене, у већини домова, штедњака на дрва, код којих је ринглу могуће отворити, односно померити – електричним штедњацима код којих су рингле фиксирани.

Глагол *отповрсти* је са семемом 'отворити' и мотивисан је именицом *повраз*, која значи 'покретна, полукружна дршка, ручица на посуди'. У РМС је наведен и глагол са супротним значењем од овог, и то *повразити* 'свезати повразом; исп. поврсти' у примеру: *Повразача, узица што се поврази лонац* (Вук Рј).

II.1.0.3. Придеви

1. Лексеме за означавање особа према спољашњем утиску

1.1. Придеви са компонентом 'дефектности'

*багљаисан** 'шепав' – [...] *они сви личе један на другог, све је то кргаво и багљаисано* (ЧА, 157); *бангав* '!сакат' – [...] *на опет лупи оним његовим бангавим прстима по новинама* [...] (КЛ, 85); *бангљав* 'који је дебелих стопала, који је оболелих ногу; који храма' – *А ми, солунци, кажем ти, вако, напред, пред оном децом идемо бангљави* (КМ, 96).

1.1.1. Придев са компонентом 'измучености као последица дугог хода'

*табанисан** 'измучен дугим ходом' – *А наши, онако траљави и табанисани, завирују кроз капије, погледају у дворишта, гледају штале, оборе* (КМ, 56); *Табанисана од дугог пута, под теретом две торбе без обрамице, Бурђија је прекоревала Павла што је оставио кућу и имовину, жену и децу* (Уд., 91); [...] *војска српска маршира, трапуља, табанисана, на врућини у тежињавим, поцепаним гаћама* [...] (Госп., 88).

1.2. Придев са компонентом 'снаге'

друсна 'снажна и једра женска особа' – *У њезин бидермајерски салон друг Фићун је уселио партизанку Бису, друсну сељанку, сада члана среског комитета, одговорну за рад*

⁷⁷ За префикс *за-* Клајн каже да је „један од семантички најсложенијих и најнеодређенијих, без иједног 'прототипског' значења, а са много нијанси које се могу различито тумачити и које граматичари различито класификују” (Клајн 2002: 251).

АФЖ-а (СУ, 87); [...] била је најлепша у неколико села, од Тополе па до Крагујевца, а ни даље, није било прсатије и друсније младе (Уд., 7).

1.3. Придев са компонентом 'доброг изгледа'

личит 'виђен, наочит, леп' – Оне девојке се погледаше и растадоше, одоше без речи, видим, не верују да Величко зна француски; видим, бре, да им ни најуреднији и најличитији међу нама ништа не значе (КМ, 57); Кришан је и личит, ко уписан (КЛ, 29).

1.4. Придев са компонентом 'претераног физичког изгледа'

надодан 'накинђурен, претерано накићен' – Хрлио је у Европу надодан, у својим оделима од чохе баиш претерано нагиздане гајтанима, срмом (КУ, 27).

1.5. Придеви са компонентом 'ношења црнине за неким'

порушен 'који је у црнини' – Видевши Павла у црној кошуљи, избеглице су га питале због чега је порушен (Уд., 65); А ја сам, ко што ти и онда пред целом скупштином реко, необријан и порушен дошо због смрти мога брата Милана (КУ, 70); б) 'који изражава жалост, који се носи у знак жалости за неким' – Павле је сваком одговарао да је порушен за својим оцем Радичем (Уд., 65); Ја претрну од оне црнине и не стиго да је упитам што је порушена (КЛ, 129); / рушан 'који је у жалости за неким' – Ја [Персида] јесам рушина, али ја сам сељанка, и мој је Радич био сељак, не могу ја за њим бити рушина у господском оделу кад нисам госпоја (Уд., 64).

1.6. Придев са компонентом 'обнажености'

заголићен* 'обнажен' – Ми смо, каже, против Турака грдно ратовали, ал, руку на срце, ваког јада и срама од њи не видесмо – показује на једно детенце убијено, женско, заголићено, да бог прости (КМ, 16).

Групи лексема које означавају здравствено стање особе са телесним недостатком припадају придевске лексеме *багљасан*, *бангав* и *бангљав*, код којих долази до квалификовања човека делом тела, а то су доњи удови. Овом скупштином лексема карактерише се човек према стеченој телесној особини која постаје његово доминантно својство. Придев *табанисан** ('измучен дугим ходом') добијен је суфиксацијом од именичке основе *табан* (+ *-исан*). Поред придева, заступљен је и деноминални глагол *табанисати**, настао продуктивним моделом извођења глагола на *-исати*. Овај глагол, поред значења 'корачати табајући', носи додатну информацију – измученост као последицу дугог хода, а коју реализује у значењу придева *табанисан** ('измучен дугим ходом').

Лексема *друсна* припада групи придевских лексема којима се представља општи физички изглед особе стаменог стаса. Придев *личит* односи се на физички изглед мушкарца, будући да подразумева особине физике снаге, кршности, наочитости, али и лепоте (*уписан*), што се види у роману *Кућа Лукића*, будући да је непосредно након придева *личит* употребљен компаративни облик у широј употреби – *ко уписан*. Придев

личит може се довести у везу са именицом *лик*, а она са *изгледом* и именицом *вид* (*виђен*, *гледан*), која јасно указује на придев *наочит*. С друге стране, придев који је синониман облику *наочит* – придев *личан*, такође се може довести у вези са забележеним придевом. У основи придева *наочит* стоји предлошко-падежна конструкција – предлог *на* и соматизам *око*, односно фразеологизам *на око* који значи 'наочит, згодан; виђен'.

Претерано упадљив, неодмерен физички изглед изражен је девербативним придевом *надодан*, који је изведен суфиксом *-ан* од глагола *надодати се*, који је забележен у значењу 'накинђурити се, претерано и неукусно се накитити' (КУ, 92). Префиксалном творбом од глаголске основе настао је партиципски облик *надодан*. Према Клајновим речима, суфикс *-ан* се веома ретко додаје глаголским основама и изведенице настале тим суфиксом су углавном афективне – хипокористичне или пејоративне (Клајн 2003: 38).

Трпни глаголски придеви *порушен* и *рушан* имају исто значење 'који је у црнини, у жалости', а настали су према глаголу *порушити се* 'обући црнину, у црно се завити као знак жалости за покојником'.

Префиксирани облик *заголићен* нисмо пронашли у консултованим речницима, осим глагола *голићити се* у значењу 'лако се облачити (у нескладу са годишњим добом) у Речнику *ужичког говора* Р. Цвијетића. Пандан придеву *заголићен* је придев *разголићен*, са префиксом *раз-*. Префикс *за-* уноси специфичну нијансу у семантички садржај овог придева, будући да се чини да садржи компоненту обнаживања од стране другог лица, насилним путем, што имплицира и могућу радњу силовања. У контексту романа *Књига о Милутину* ради се о ратном стању и о убијеном, женском, *заголићеном* „детенцету”. Пишчева вера у божју правду и милостивост уочљива је употребом конструкције „да бог прости”, одмах након придева *заголићен*, а можда је реч и о пишћевој обзирности, с обзиром на то да се овај израз обично користи када се каже нешто непримерено – овде је то освртање, односно показивање на убијену и голу девојчицу.

2. Лексеме за означавање човека према психичким особинама

2.1. Придеви са компонентом 'љутње, беса и осорности'

дрнован 'махнит, бесан, пргав' – *Обрад јесте прек и дрнован, али је и покајан, има душу, можеш га на рану привити* (СУ, 119); *дурновит* 'осоран' – *И због тога што је Мелентије, руку на срце, дурновит поп* (Госп., 98); *зверовит* 'нагао, прек' – *Зато су и били тако љути и зверовити, зато што је то негда једна крв била; поманитали су због тога што нису истрајали у својој вери* (Уд., 42); [...] *смрди и људско месо што се на ватри пекло, па ти не помаже што знаш да су они према нашој нејачи још гори и црњи били, јер од Арнаута и других отуд, крцалија, ништа зверовитије није се могло видети под капом небеском* (Уд. 20); *најеђен* 'љутит, срдит, гневан' – *Персида се вратила „здрово најеђена”*. *Сава Аћимовић записује да је грдила и Аустрију и Русију* [...] (Уд., 67).

2.2. Придеви са компонентом 'способности'

*баставан** 'способан, предузимљив' – *Ударим у земљу и око зграда. Баставан сам био. Препокривам, сређујем венчанице, калдрмишем обор, правим нове јасле* (КМ, 71); *уметан* 'умешан, вешт' – [...] *снаја јој је вредна и уметна, све јој баста и иде од руке* [...] (Уд., 117).

2.3. Придев са компонентом 'старости и немоћи'

изанђао (о човеку) 'онемоћао, оронуо, остарео' – *Немој ти, Лука, изанђао си више него ја [...]* (КЛ, 32); *Како ја вако слаба и изанђала да га гледам* (КЛ, 100); *Докторе, – збаци Лука онај губер, а једва говори, дабоме, изанђо човек – јеси дошо?* (КЛ, 144); [...] *мислим се и гледам га нако изанђалог [...]* (КЛ, 157).

2.4. Придев са социјалном компонентом 'зрелости'

*свршит** '!особина онога ко је стасао, сазрео (о људима)' – *Одо ја школи, а тамо – шта да ти кажем. Учионица пуна свршити људи, искупили се, дабоме, да нам учитељ каже шта се ово догађа, зашто опет морамо у рат* (КМ, 8); *Мени га би жао, ето, свршит човек, и на положају, доктор је, куд ћеш више [...]* (КЛ, 22).

2.5. Придев са компонентом 'образованости'

учеван 'школован, учеван' – *Што, – дрну се она – да ниси много учеван!* (КМ, 154).

2.6. Придев са компонентом 'пријатне нарави'

нараван 'који је пријатне, благе нарави' – [...] *обојица – добри људи и лепи, поштени и наравни, нико ту децу никад не чу да штогод опсоваше, да неког нагрдише, а своју мајку поштују и за све је приупиткују* (КЛ, 101).

2.7. Придев са компонентом 'страха'

пудљив 'страшљив, плашљив' – *Дабоме, поновила је – плаши се, мада она плашљива и пудљива уистину није била никада* (КУ, 50).

2.8. Придев са компонентом 'кукавичлука'

*танкомуд** 'за особу која нема храбрости; обично уз именицу *господа*' – *У Бечу и Пешти си школе учио, нагледо си се лепи кућа, слика и прилика, и напудроване танкомуде госпоре [...]* (КУ, 174); *Не дај, Милоше, танкомудој господи да те лаже; имаши своју памет и држи се свога пута [...]* (КУ, 238).

2.9. Придев са компонентом 'кривице'

*катил*** 'крив' – [...] *што теби треба да ме калтиш кад знаш да сам сужањ и да ја нисам катил ником ни за што!* (КУ, 157).

2.10. Придев са компонентом 'охрабрениости'

*осмељен** 'охрабрен' [...] *Давидовић је то изговорио осмељен држањем Протиним* (КУ, 197).

2.11. Придев са компонентом 'сметености'

*уклеван** 'јадан, несрећан' – *Све до смрти своје свекрве Бранке Радунка је, записује хроничар Зарија, била уклевна жена, која је све послове обављала по туђој вољи и заповести* (Уд., 211).

2.12. Придев са компонентом 'ласкања'

*удворичав** погрд. 'који ласка, који се улагује' – [...] *како би ова земља изгледала да се у њој намножи писара и којекаки чиновника – људи удворичави и никаки, без своје земље и стоке* (КУ, 54).

2.13. Придев са компонентом 'безвољности за храном'

*злоран*⁷⁸ (о храни) 'који нема воље за јелом, који је без апетита; коме храна слабо користи' – [...] *није никад био јешан, вазда је био сув и злоран, али те погаче, с тим људима, остао је жељан* (Госп., 159).

Облици *дрнован*, *дурновит*, *зверовит* и *најећен* представљају релативне синониме, од којих је онај који је прозирне мотивације – *зверовит*, облик код којег су психичке особине прекости и беса изражене у највишем степену. У придевима *дрнован* (дурнован) и *дурновит* може се видети паралела са глаголима *дурити се* / *дурнути се* (придев *дурљив*). Ј. Влајић-Поповић наводи глаголе са значењем 'полудети; бити ћакнут, бесан' и места где су ти глаголи забележени, те тако бележи, између осталог, облике: *дрнути* 'помамити се' (Вук; Пива и Дробњак, Вуковић 1940: 383), *задрнути се* 'разбеснети се' (Босна), *здрнут се* 'полудети' (Косово, Елезовић I 207), *дрнут* 'ћакнут' (Ц. Река, Марковић 1986: 298), док је придеве *дрновит* и *дрнован* у значењу 'бесан' подвела под *adjectiva descriptiva* (Влајић-Поповић 2002: 148–149).

Придеви *баставан**, *најећен*, *пудљив*, *танкомуд** и *удворичав** мотивисани су карактерним својствима особе. За облик *баставан* тешко је пронаћи мотивацију и разјаснити његово значење. Могуће је направити паралелу са придевима забележених код Скока – *bastahov*, *bastāškī*, односно са глаголима *bastahovati*, *bastāšiti*, у значењу 'радити посао' (Скок 1971: 117).

Девербативни придев *уметан* ('умешан, вешт') мотивисан је глаголом *умети*. Н. Рамић наводи лексему *умјетан* са истим значењем, као пример творбене продуктивности, односно лексикализације пригодно забележених лексема – „Несумњиво је да су то примјери [...] превођења оказионализама мотивисаних комуникативном ситуацијом у лексички систем идиома” (Рамић 2019: 6). Забележен је и девербативни придев *свршит** '!особина онога ко је стасао, сазрео (о људима)'. Поред ових придева, јавља се и придев *учеван*, који је мотивисан глаголом *учити* и значи 'школован, учен'. Лексеме *свршит*, *удворичав* и *уметан* настале су према постојећим творбеним моделима. Под ову групу лексема могао би се подвести и придев *табанисан* (в. II.1.3.3. Придевски експресиви), настао од глагола *табанисати*, који није потврђен у књижевном / стандардном језику, за разлику од глагола *табанати*.

⁷⁸ У *Речнику Куча* наводи се ова лексема у значењу „пробирљив на храни” (Петровић, Ћелић, Капустина 2013: 148).

Суфиксирани придевски облик *пудљив*, са хиперсемом 'страшљива особа', мотивисан је психичким својствима човека, односно типом његовог темперамента. Значењски блиска сложеница *танкомуд*, у оба случаја у *Конаку* у *Крагујевцу*, иронично реферише на господу – *танкомуда* господа лажу; у Бечу и Пешти су напудрована танкомуда господа, тако да је уочљиво погрдно нијансирање овим придевом. Антоним овом вулгаризму, који нисмо пронашли у консултованим речницима, је придев *мудат*, у значењу 'који има крупне, велике мошнице', као и атрибутивна именица *мудоња*. Значење сложенице *танкомуд* креће се унутар саставних елемената који је чине, тако да прозирност садржаја ове лексеме произилази из њихове мотивисаности, а према начину употребе сврстана је у експресиве са пејоративним, фигуративним значењем.

Непромењени придев *катил* забележен је у значењу 'крив', а етимон овом турцизму је, заправо, именица истог гласовног склопа, у значењу 'убица, насилник, крвник'.

Придев *нараван* ('који је пријатне нарави') добијен је суфиксацијом од именичке основе *нарав*. Особине смелости и храбрости огледају се у попридевљеном трпном придеву *осмељен* (охрабрен), који у својој основи има глагол *смети*, односно *осмелити* у значењу 'охрабрити, осоколити, одважити'.

Придевска твореница *уклеван* највероватније је употребљена у *Удовицама* са значењем које упућује на несрећу и јад, будући да придев *уклет* у основи употребљене сложене творенице *уклеван* значи, између осталог, 'јадан, несрећан'. Код Вука налазимо префиксирани облик *уклетва*, синониман облику *клетва*. Значење 'сметен, постиђен' (Петровић и Капустина: 304), које налазимо у *Речнику Качера*, такође се може довести у везу са значењем 'јадан, несрећан', будући да је Радунка све послове, све до смрти своје свекрве Бранке, обављала по туђој вољи и заповести. Отуда се осећање сметености, стида и несреће код Радунке јавља као последица немања самопоуздања и права на избор. У основи забележене лексеме стоји придев *уклет*, чије је једно од значења 'изгубљен', односно '(за)поседнут', што се уклапа у то да Радунка није владала својом вољом, те је уочљиво, на неки начин, фолклорно, магијско, дејство, с обзиром на представу жене над којом свекрва има великог утицаја, а што ову младу жену чини *уклевном*, односно преображеном.

Погрдна лексема *удворичав* реферише на особу која је полтронске природе и у контексту романа *Удовице* односи се на Вука Карацића, будући да је књаз Милош, у разговору са Давидовићем рекао да је неповерљив према писарима и чиновницима – они су „удворичави и никаки”. Лексеме исте семантике налазе се међу архаичном лексиком, и то су *лижисахан* (КМ, 66) и *чанколиз* (КУ, 163), чије полисемантичке структуре дозвољавају метафоричку трансформацију – метафоричка асоцијација заснована на трансформацијама конкретно–апстрактно.

Сложена твореница *злоран* (женски род: *злорана*) можда се може довести у везу са именицама *зло* и (*х*)*рана*, будући да се односи на сувоњавог човека без апетита – дакле на онога који не уноси довољно количине хране. У контексту романа *Господари*, лексеми *злоран* претходи описна карактеризација која садржи придев *јешан* („није никад био јешан”). Пандан придеву *злоран* је облик *злојешан*.

3. Придеви са компонентом 'људског и животињског потомства' и 'другог стања'

3.1. Без потомства: *бездетан*

бездетан 'који је без деце, без порода' – [...] а у њену кућу уселио се неки главаш, Веселић, или тако некако, неки бездетни пречанин што су га поставили за главног у

Србији (СУ, 212); *прекинут***⁷⁹ фиг. 'особина онога који је остао без потомства, без наследника' – [...] *не говорим ти због мене, са мношом можете како вам падне у главу, ја сам човек прекинут, али има људи који се настављају* (КМ, 168); *Не говорим ти због мене, са мношом можете као вам падне у памет, ја сам човек прекинут, немам сина нити ћу имати унука, али има људи који се настављају* (СУ, 232).

3.2. Трудноћа

3.2.1. Жена: носећа, суждребна

носећа (само у ж. роду) 'фиг. која је у другом стању, бременита (за жену)' – [...] *они нису знали да је Лазарева унука била носећа и да се породила* [...] (ЧА, 99); *Стана лепотица, господарева милосница, за коју су сви у Конаку знали да је носећа* (КУ, 221); *суждребна* 'која је у другом стању (за жену)' – [...] *нека је, немојте је тући кад је суждребна* (КУ, 204).

3.2.1.1. Подизање детета: одњихан

одњихан 'однегован' – *Била је то породична колевка. У њој је одњихан Сретен, а касније Сретенова деца* (ЧА, 98); *Ено вам оцеви и браћа и куће из којих сте се испилили, које су вас одњихале, стењу од неправде, под наметима какве ни Турци нису узимали* (Уд., 97).

3.2.2. Кобила: спрасна

спрасна 'она која ће се опрасити' – *Видиш, наш Радоје расте, имамо жита, биће га до новог; ја сам сукна изаткала, крмача нам је спрасна* (КМ, 78).

У роману *Свињски ујед* забележен је придев *бездетан* (СУ, 212), који је настао комбиновањем као творбеним поступком, без + окрњена основа *дет* + *ан*, а који се односи на човека који је без порода – на бесплодног, безродног, јаловог човека. У *Речнику косовско-метохиског дијалекта* Г. Елезовића забележен је облик *бездетка* (и *бездеткиња*), који се односи само на женски род, односно на нероткињу, док у РСГВ стоји значење 'који нема деце'. Девербативни придев *прекинут*** забележен је у фигуративном значењу 'особина онога који је остао без потомства, без наследника', а који је по пореклу – трпни глаголски придев. Придеви *свршит*, *табанисан*, *удворичав* и *уметан* нису потврђени у расположивим речницима, док код девербативног придева *прекинут* – 'особина онога који је остао без потомства, без наследника', значење није потврђено у расположивим речницима. Придеву *прекинут*, у истом контексту, придружује се и метафорично употребљен глагол *одњихати*.

Семантички дијалектизам *носећа*, 'фиг. која је у другом стању, бременита (за жену)', еуфемистично је употребљен у резултату поимања трудноће као табуа, што се види и из наших примера, будући да је, примера ради, Лазарева унука била *носећа*⁷⁹ и да се

⁷⁹ У вези са овим придевом потврђена су два глагола – *занети* 'затруднети' (ЧА, 98) и *изјаловити се* 'побацити плод' (КУ, 221), што такође представља процес еуфемизације, као последицу друштвене табуизације која се одсликава у језику.

породила, а да за то други нису знали (ЧА, 99).⁸⁰ С. Ристић у раду који се бави концептом 'стида' у српском језику говори о појму културног стида „који се јавља на основу општеважећих критеријума једне заједнице у одређеном периоду њеног развоја” (Ристић 2006: 265), закључујући из језичког корпуса да се концепт емоције 'стида' доводи у везу са концептом 'љубави' (Исто).

Из контекста романа *Чарапићи* може се запазити комуникативна намера говорника да приликом употребе глагола *занети* укаже на трудноћу која није пожељна и друштвено прихватљива, будући да се ради о ванбрачном детету (копиле – негативна тоналност), које је притом зачето са непријатељем. Д. Поповић употребљава и зоовербе *искотити се* (Књига о Милутину), *котити се / окотити* (Чарапићи), *накотити се* (Господари), којима се, према речима М. Стојановића, изражава „изразита пејоративност, погрдан и омаловажавајући став” уколико се не употребе у свом примарном, неутралном значењу (Стојановић 2013: 145).⁸¹

У *Конаку у Крагујевцу* се за бремениту жену каже да је *суждребна* (КУ, 204), што представља процес семантичке деривације приликом којег долази до антропонимизације придевског зоонима, а што сведочи о ванјезичкој стварности, те поимању жене у датом времену и датој средини. У истом роману јавља се глагол *изјаловити се*, који се, на пример, код Вука односи на краву или кобилу које су побациле теле, односно ждребе и сл. Такође, у говору Куча овај се глагол најпре односи на животињу (изјаловила се када побаци плод), а побачено младунче се зове *изјаловче*. У примеру из поменутог романа он се односи на жену, тако да је дошло до преноса номинације с једног појма на други на основу сема нижег ранга. Због секундарне реализације значења овог глагола, његова употреба је експресивно маркирана. Будући да је у питању побачај који је намеран (помоћу посебно направљене *манце*), може се запазити начин на који се у колективној свести концептуализује и сегментира ванјезичка стварност.

Суфиксом *-ан* изведен је и девербал *одњихан*, а према глаголу *њихати* – љуљати дете у колевци. У полисемантичкој структури речи *колевка* (*љуљка*) сема 'обично подешена за љуљање' постаје продуктивна за индуковање асоцијативне семантичке реализације 'однегован, одгајан'.

Префиксална твореница, односно префиксално-суфиксални придев *спрасна* упућује на домен *о животињама*, а у основи је изведен именицом. Пандан овој лексеми је префиксирани облик *скотна*, који је мотивисан именицом која реферише на пород животиње. Забележен је и облик *супрасна* са форматом *су-* (КМ, 153; Госп., 105), који се са формалне и значењске стране може упоредити са обликом *суждребна* (КУ, 204).

⁸⁰ Белић је у књизи *О језичком развоју и језичкој природи*, поводом придевске употребе глаголских прилога, изнео став према коме „партиципи глаголски прелазе у придевске речи на тај начин што им се значење промени у значење особине или што им се привремено вршење радње измени у стално, тј. у сталну радњу која се схвата као особина (Белић 1941: 73), с обзиром на то да, према Белићевом схватању, сваки глаголски облик постаје придевом онда када изгуби временски карактер” (Исто: 186).

⁸¹ „Пошто се животиње и биљке, као полазни појам, доживљавају и когнитивно и лексички као хијерархијски нижи појмови у односу на човека – а појам човека има највиши лексички ранг (Гортан-Премк 1997: 108), секундарне семантичке реализације добијене на овакав начин увек су експресивне, а у случају животиња погрдне. Д. Гортан-Премк износи мишљење да су све метафоре које полазе од лексема које именују човека или његове делове експресивно немаркиране, а све метафоре које полазе од ствари, биљака и животиња и завршавају се на именовању човека експресивне” (Стојановић 2013: 107–108).

4. Придев са компонентом 'уважавања при ословљавању'

коџа (тур. *kosa*) 'уважени, поштовани, велики (обично уз име или звање)' – *Да учине нову буну у Србији па да изгубе и Срби Турци, да падну и Марашли-Али-паша и коџа Милош* (Госп., 39); *Не би да Милош није – коџа, да није „сијатељни”, „свемилостивјејши”, „премилостиви”, „верховни”* (КУ, 235).

Туцизам *коџа* се јавља као непроменљиви придев у значењу 'уважени, поштовани, велики (обично уз име или звање)'. Ради се о окамењеном облику, будући да је реч о титули, што се запажа и из контекста – уз *коџа* стоји да је Милош „сијатељни”, „свемилостивјејши”, „премилостиви”, „верховни”.

5. Придев са компонентом 'разуларености' (о коњу)

*узловѣрен** (о коњу) 'разуларен, необуздан' – *Узловѣрен коњ пошао је назад, није хтео у шипражје* (Оф., 149).

Овај придев се може довести у везу са обликом *унезверен* ('избезумљен, неразборит'). Мотивација овог придева је прозирна (*улар / оглав*), будући да је јасно и на кога се односи овај придев (на коња). Стављањем улара, видокруг коња бива сужен, а он физички ограничен, те отуда и сликовито значење неразборитости, из које произилази стање немоћи, необузданости, разуларености (узловѣрености).

6. Придев са компонентом 'похабаности, устајалости' (о одећи)

*извекчао*** (о одећи) 1. 'истрошити се, поцепати се дугом употребом, похабати се, отрцати се' – *Чакшире му у закрпама [...] И гуњ извекчао* (СУ, 66); 2. у прид. служби: р. пр. од извекчати 'устајао, који је од стајања изгубио свежину' – *Госпава је као и увек одисала мирисом јачим од извекчалог мириса тамјана и измирне [...]* (ЧА, 36); *И он се нагнуо према њој и запахнуо је извекчалим мирисима босиока и тамјана, мирисом варошичке цркве, мирисом који није ишчезавао из његовог одела, па чак ни из његовог изгледа* (ЧА, 171).

Лексеме *извекчао*** и *изанђао* јављају се као синонимне лексеме за семему 'поцепан, похабан'. Прва лексема се јавља и у значењу 'устајао од дугог стајања', док друга лексема развија и фигуративно значење 'онемоћао, оронуо, остарио'⁸² када се односи на човека. У *Чарапићима* придев *изанђао* забележен је са доменом 'о одећи', у значењу 'излизан од дуге употребе, отрпан, стар' – *Госпава је тешила Лазара вредним радом и бригом за кућу, двориште и оно мало преостале земље, која се још увек у жути, изанђалим земљишним књигама општинског суда водила на име Лазара Чарапића* (ЧА, 203). Лексема *извекчати* није пронађена у речницима, а претпостављамо да је мотивисана именицом *век* – у смислу проласка времена, што за последицу има похабан гуњ, односно устајао мирис босиока и тамјана који не ишчезава из Јеремијиног одела (ЧА, 171).

⁸² Ова лексема је забележена и у *Речнику говора јабланичког краја* у фигуративном значењу 'излапити, посенилити' (Жугић 2005: 120).

7. Придев са компонентом 'јачине, снаге' (о молитви)

јаторан 'јак, снажан' – *Чиниш волико, сад смо ми јачи и надвладавамо, наша је молитва јаторнија на ће, божјом помоћи, да угуши оју [...]* (КУ, 134).

Покрајинизам *јаторан* има значење 'јак, снажан', потврђено у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика* (1973: 608), с тим што се у потврђеном примеру овај придев не односи на физичку особину човека, већ је апстрактног карактера. У поменутом речнику стоји да се придев *јаторан* понекад јавља само у компаративу, што је случај и у роману *Конак у Крагујевцу*. Именица *јатор*, између осталог, означава и 'вољу', те се може наћи паралела између значења ове именице са значењем забележеног придева који реферише на снагу и јачину. Такође, у савременом језику постоји синтагматски спој који је у честој употреби – *снага воље*, који сведочи о повезаности мотивне и изведене речи.

8. Придев са значењем 'плаховитости' (о облацима)

аловит (о облацима) фиг. 'плаховит, силан, помаман' – *Молимо Бога за кишу и да одагна аловите облаке са села* (КЛ, 127).

Придев *аловит* се може довести у везу са лексемом *ала*, која је забележена у роману *Чаратићи – Износио би* [Лазар] *секиру на траву, окретао рез према небу и дозивао удављенике да отерају алу са сеоског атара* (ЧА, 122). Овде се *ала* поистовећује са непогодом од које страдају усеви. Осећање разбеснелости повезује лексему *ала* (непогода, неприлика) и махните, поамане облаке. Драгана Мршевић-Радовић напомиње да у извесним ситуацијама није лако „разликовати але као демонска бића ветра од истоимених или сродних демона олујних, кишних и градоносних облака”, констатујући мотивацијску сличност између израза *бити алосан* у значењу 'полудети' и придева из Вуковог Рјечника *алосан* са значењем „који је полудио, коме су але узеле памет или здравље” (Мршевић-Радовић 2008: 108).

9. Придев са компонентом 'непокошеног сена'

старокосан (о сену) 'који није свеже покошен; који је од старе, зреле траве' – *Мириш пушчане масти и старокосног сена мешао се са мирисом штале [...]* (ЧА, 59).

Сложеница *старокосно* мотивисана је облицима *старо* (давно) и *кошено*. Ополит овом придеву јесте облик *младокосно* (сено), који се, за разлику од *старокосног*, односи на младу, непокошену траву.

10. Придев са компонентом 'масноће' (о поду)

олајисан према *олај* мађ. 'мастан' – [...] *хтео је да поврати одлучност коју је имао током рата, али га његови бивши ратни другови сколише и оборише на олајисани под Моравијине кафана* (СУ, 80).

Придев *олајисан* настао је према хунгаризму *олај* 'уље', па дознајемо да је под Моравцијине кафане био намазан уљем, што сведочи о некадашњој пракси премазивања пода *олајем* ради његове трајности⁸³. Одлучност Боре Јуриша, бившег богослова и повратника из рата, који је надимак *Јуриш* баш и задобио у рату, обезвређена је и обесмишљена, самим тим што су га његови бивши ратни другови *сколили* односно опколили и оборили на *олајисан*, прљави под – *Батргао сам се да устанем са прљавог пода чаршијске кафане*.

11. Придеви са компонентом 'новчане вредности'

артијан (о новцу) 'за предмете од папира, првенствено новац' (КМ, 27); *звечећи* (о новцу) 'који звечи (за предмете од метала, првенствено новац)' – *Знаете ли, велим, колко су нас искоштали ови волови и они шта нам пропадоше, знате да нам Арнаути нису сено продавали за паре артијане, него за звечеће* (КМ, 27).

Опозициони пар *звечећи* наведен је овде само због свог опозита – *артијан*.

12. Негруписани придеви

*тесан*** (комп. тешњи) 'који је близу нечега, који је просторно на малој удаљености од нечега' – *Из године у годину све је тешње окружавала кућу Чарапића, тако да се већ по рођењу Лазаревог сина Сретена могло наслутити да ће и та кућа убрзо припасти варошици* (ЧА, 5).

узапћен (о писму) 'ухваћен' – *Давидовић је, каже, био убеђен да писац тог писма није шпијун и због тога се чудио што је његово писмо узапћено* (КУ, 81).

Компаратив једносложног придева *тесан* (*тесн-*) јавља се у спацијалном, прилошком значењу. Придев *узапћен*, са доменом *писмо*, мотивисан је глаголом *узаптити* са референцијалном вредношћу 'ухватити, задржати, заробити'. Овај глагол реферише на претрес ради провере робе и претходи процесу заплене, те овде не значи 'заплењен', будући да постоји наговештај, према речима господара Милоша, да ће *узапћено* писмо Немца из Крагујевца наставити пут ка Лајпцигу – *Нико не сме знати да је ово писмо читано [...] јербо је писмо уваћено на ћемо га, може бити, и пустити да иде куд је упућено* (КУ, 81).

II.1.0.4. Прилози

Позната је подела на пунозначне и непунозначне речи, односно – на појмовне и функционалне речи. Прилоге смо сврстали у прву групу, свесни чињенице да су „прилози једина врста која се изразито дели између ова два типа” (Грицкат 1983: 3), а поделили смо их према значењу – на прилоге за начин, за место, за време и на прилоге за појачавање тврдње. И. Чутура наводи да се „известан, и не мали, број прилошких лексема не може прецизно значењски класификовати, будући да је на граници двеју значењских група.

⁸³ Гордана Драгин наводи да је лексема *олај* примљена румунским посредовањем и да покрива ареал северног и североисточног Баната (Драгин 2016: 211).

Семе које ови прилози садрже могу бити актуелизоване тако да изражавају претежно једну или претежно другу значењску компоненту” (Чутура 2006: 69). Прилози су сврстани у пунозначне речи, будући да већина наведених прилога, а нарочито прилози за начин и они за појачавање тврдње, не указују само на односе / релације међу члановима у реченици, већ утичу на значење других речи и читавих реченица, односно на саму информацију / поруку која се преноси реченицом.

II.1.0.4.1. Прилози за начин

будибокснама ’врло чудно, наопако’ – [...] њему праснуо ћеф да прави неку скупштину, *будибокснама*, скупштину... (Госп., 148); *гредом* ’у пролазу, пролазећи, узгред’ – *Идем кући и све гредом мислим о тим Словенима* (КМ, 9); *Идем и све гредом мислим како ли ћу и затећи* (КЛ, 100); *једвито** према изразу: на једвите јаде ’после много тешкоћа и напора, улажући велике напоре, с муком, тешко, једва’ – *Оће да воде две јуничнице из моје итале, а ја и тек једвито прибавио* (КМ, 73); *нагуске* ’уназад, натрашке’ – *Окупљени не знају зашто се камион нагуске okreће споменику српских ратника. Хоће споменик да сруше, говори се* (Уд., 212); *уклевно** ’постиђено’ – *Уклевно је стајао међу сељацима* (Оф., 157); *ушмице* ’ушицом од секире, мотике и сл. (ударити, лупити)’ – *Видели су и Булашевог стрица како Голуба убија будаком, ушмице, у слепо око* (ЧА, 79); *Из суда београдског су послали на касацију пресуду за Јована из Сопота што је Милију из Рогаче трипут ушмице у слепо око ударио на Тресијама о вашару* (КУ, 39).

Сложени лексикализовани прилог реченичног порекла *будибокснама* налазимо у основном прилошком значењу ’врло чудно, наопако’. Ова сраслица је настала синтаксичком творбом и није дефинисана методом творбене парафраза, будући да семантика ове речи не одговара семантици њених синтаксичких делова. Р. Маројевић (2005: 692) поводом ове лексеме каже да је облик *буди* „окамењени облик трећег лица једнине императива и ова конструкција је значила ’нека буде Бог с нама’ (Исто: 692).

Прилог *гредом* (*гред*) С. Ристић сврстава у прилоге који именују напоредност, попут прилога *узгред*, *успут*, *мимогред*, *мимоходом* и др. (Ристић 1990: 100). Суфигиран прилошки лик *једвито* није забележен у посматраним реченицама, а код Вука налазимо облик *једвице*. Прилог *једвито* је настао према изразу који садржи придев *једвит* – *на једвите јаде*, у значењу ’с тешком муком’. Употребом деминутивног облика се, у контексту романа *Књига о Милутину*, чини се, само ублажавају тежина и мука српског сељака који тек што је прибавио ’две јуничнице’, а већ мора да се помири са чињеницом да их власт и држава узимају. Поред прилога *једвито*, именица која означава младо женско говече – *јуница*, употребљена је у деминутивном облику, чијим посредством се одсликава однос наклоности сељака према стоци коју поседује. Облик *нагуске* значи ’кретање натрашке, ходање стражњицом’. Облици *натраг*, *страга* (са задње стране), *уназад*, плеонастички облик *стражњица* – мотивацијска су основа за прилог *нагуске*, односно прилог *нагуз* у основном значењу ’уназад’, као и у фигуративном значењу ’наопако’ – будући да је реч о камиону окренутом *нагуске*, који је дошао да руши споменик српским ратницима (фиг. ’како не ваља, зло, рђаво’).

Што се тиче прилога *уклевно* у *Официрима*, горепоменутом придевска твореница *уклеван* у *Удовицама* упућује на несрећу и јад, будући да придев *уклет* у основи употребљене сложене творенице *уклеван* значи, између осталог, ’јадан, несрећан’. Значење ’сметен, постиђен’ (Петровић и Капустина: 304), које налазимо у *Речнику Качера*, такође

се може довести у везу са значењем 'јадан, несрећан', будући да је Милан постиђен и несрећан због тога што је убио свог ратног друга Ивана Кондића. Осећа се јадним и смешним, будући да је, изигран и исмејан, одведен у болницу за психијатријске болеснике.

Прилог *ушмице* (ударити ушима од секире или будака) партиципског је порекла. С. Ристић у књизи *Начински прилози у савременом српскохрватском књижевном језику* каже да је у основи лексичког значења оваквих речи „значење мотивирајућих речи, а граматичко значење дају им посебни суфикси”, у нашем случају – суфикс *-ишмице*. У оба примера стоји иста локализаторска информација о месту на лицу, односно на телу које је задобило тешке или смртне повреде – у слепоочницу.

II.1.0.4.2. Прилози за време

једноман 'одједном, одједанпут' – *Једноман*, бану Павле (Уд., 80); *крај крају* 'напоследку' – *И кад буде крај крају, каже Давидовић, та реч на турском означава неког кога не мораш поштовати* (КУ, 49); *наома* необ. вар. 'одмах, убрзо' – *Милутин је то њему опростио наома, није Милутин злопамтило* (СУ, 120); [...] *српска зора [се] неће јавити наома, него постепено* (Госп., 92); *оломлане* 'пре две године, преклане; пре неку годину' – *У тој књизи, вели Рака, грдно се осуђује српска војска што је оломлане гушила арнаутску побуну* (КМ, 38); *отоич* 'малопре' – *Зар не рече да су отоич овде убили хаџи Милутина Гарашанина, а ти, како те дао Бог* (Уд., 89); [...] *ето, ти слаби људи, ти си њи отоич тако назвао, који су себе на тој, ајд да кажем скупштини тако ласно изневерили* [...] (Госп., 172); *Отоич су и о Сими разговарали* (КУ, 244).

Преобликовање прилошког израза (*крај крају*) којим се изражава правац или смер (простор) у временски⁸⁴ прилог (време 'напоследку') резултат је метафоричког преноса, будући да је „основно човеково филогенетско искуство физичко, еволутивно примарно, когнитивно најједноставније” (Грковић-Мејџор 2008: 55).

Док је блиска временска удаљеност изражена прилогом *наома*, који се састоји из предлога *на* и прилога *о(д)ма*, као и прилогом *отоич*, сложеним прилогом *оломлане*⁸⁵ изражава се већа временска дистанцираност. Неочекиваност неке радње изражена је прилогом *једноман*, што га значењски сврстава у групу прилога за начин. Да је реч о изненадној и неочекиваној радњи види се и употребом глагола *банути* ('доћи изненада неcome'), који већ садржи компоненту наглости, чиме се интензивира наглост радње – *Једноман*, бану Павле. Прилогу *једноман (-ан)*, у значењу 'одједном', пандан је варијантни облик *наједном (на-)*, истог значења. По овом дијалекатском моделу са паразитском партикулом настали су многи придеви попут *ономад ~ ономадне, онда ~ ондак, овде ~ овдена, тамо ~ тамона* и сл.

⁸⁴ „И у науци о језику се време посматра као кретање, трајање, протицање – као процес који тече, и управо се у том начину његовог посматрања успоставља веза временске пројекције са просторном пројекцијом” (Милорадовић 2017: 33).

⁸⁵ Прилозима *лани*, ретко обликом *лане*, *полани* / *оломлане*, означава се, према речима Ж. Бошњаковића, сукцесија година (Бошњаковић 2012: 287).

II.1.0.4.3. Прилози за место

вуде 'овуда' – *Треба ли мени живети у овој авлији, треба ли ја вуде да пролазим* (КМ, 109); *отале* 'одатле' – *Лука, ајде отале, не одустајем ја — оћеш да озебеш [...]* (КЛ, 6); *отуд-одуд* 'с једне и с друге стране' – *Поћем за послом, на отуд-одуд погледнем, из прикрајка, кришом погледам у Луку* (КЛ, 107).

Правац пролажења изражен је прилогом за простирање *вуде*, место потицања – сложеним прилогом *отуд-одуд*, а полазна тачка кретања – прилогом *отале*.

II.1.0.4.4. Прилози за појачавање тврдње

безбели тур. 'сигурно, заиста, дакако, наравно' – *Има, безбели, има свакојаки писама па и неваћени* (Госп., 79); *Чекај море, отићи ћеш – безбели, ја шта ћеш, ал причекај!* (КУ, 231); *богамти** 'баш, вала, заиста' – *У богамти, пуче ми пред очима* (КМ, 83); *здраво* 'врло, веома; много' – *Персида се вратила „здраво најећена”*. *Сава Аћимовић записује да је грдила и Аустрију и Русију [...]* (Уд., 67); *јабогме* 'дакако, наравно' – *Јабогме, не можеш ти како ти хоћеш* (Уд., 71); *почем* прил. и везн. заст. и покр. 'можда, случајно' – [...] *што не иде да своје имање и кућу гледа, ил се, почем, у шуму не одметне кад онакви шума имаде свуда по Шумадији* (Госп., 224); [...] *оће законе небеске да мења, па што се и у земаљске не би трпо, ако би му когод, почем, дозволио* (КУ, 159); *санћим* (тур. *sankim*) 'као, као бајаги, тобоже' – [...] *е па нећеш, капетане, врднем санћим да пишам, па испразним танџару; нећу ја пушком са Кајмакчалана и Доброг Поља дечурлију да плашим [...]* (КМ, 14); *Василије сеури што је насикиро мојег Луку, па га, санћим, и теши* (КЛ, 62); *Ама ја на оно мислим у којем се пише да ти, санћим, позиваш Кара-Ђорђија да се у Србију врати [...]* (Госп., 79); *А Тома се укурвио. Санћим, није знао на шта Амица мисли* (КУ, 130).

Побројаним прилозима се истиче лични став говорника према ономе о чему се говори. Поред прилога *јабогме*, забележени су и облици *јашта* (КМ, 36), *дабоме* (Госп., 103) и *јакако* (КМ, 142, 161), што сведочи о контекстуалној синонимији и стилској обележености наведеног територијално маркираног прилога. Овај прилог, као и прилози *безбели*, *богамти* и *почем* сврстали смо у прилоге са модалним значењем⁸⁶ (Ристић 1990: 123–131). Вук прилошки израз *безбели* није забележио у *Рјечнику*, али у пивско-дробњачком говору постоје два фонетска лика – *безбели* и *брзбели* (Вуковић 1938–1939: 79), при чему је од значаја и податак да су у делу херцеговачко-крајишког дијалекта чести оријентализми на *-ли* (Окука 2008: 64). Р. Драгићевић напомиње да „висок интензитет неке радње Вук исказује”, између осталог, и прилогом *здраво* (Драгићевић 2018: 128).

Позајмљеница *санћим* егзистира заједно са стандарднојезичким обликом *бајаги*. Овај прилог је свртан у контрафактивне прилоге (квалификација М. Ивић у: И. Грицкат: 1983: 20). Такође, према класификацији М. Ивић, прилог *здраво* припада онима са пресупозиционом службом, будући да је у питању нека појачана мера; њиме се одређује интензитет особине именоване другом речју.

⁸⁶ „Прилози са интегралном семом уверености која се реализује као већи или мањи степен уверености говорног лица у реалност садржаја исказа” (Ристић 1990: 125).

II.1.1. Синсемантичке лексеме

У наставку су представљене непунозначне или синсемантичке лексеме (заменице, узвици, речце, везници, предлози), којима се не именују десигнати него одређене релације. Непунозначне или функционалне лексичке јединице представљене су да би се илустровала укупност лексичких реализација.

II.1.1.0. Заменице

ве 'ви' – [...] *баи* *сте* *племенити* *и* *баи* *би* *ве* *раја* *једва* *дочекала* [...] (Госп., 136); *њински* 'њихов (језик)' – *Ти* *знаи*, *господару*, *да* *ја* *не* *знам* *немачки* – *Амици* *није* *право* *што* *господар* *на* *њега* *наврће* *разговор* – *знаи* *да* *ја* *њински* *нисам* *мого* *научити* [...] (КУ, 157); *штогођ* 'штогод, нешто' – *Није* *таку* *слободу* *ни* *Црни* *Ђорђе* *желео*, *нити* *је* *штогођ* *о* *њојзи* *знао* (Госп., 90).

У грађи је забележена сложена допусна заменица у јекавском лику, односно неодређена именичка заменица *штогођ*, у значењу 'штогод, нешто', затим, именичка лична заменица, односно дијалекатска енклитика *ве* у значењу 'ви' и посесивна придевска заменица *њински*, која не значи 'на њихов начин' и, стога, није прилог, већ се јасно односи на „њихов језик”, тј. на немачки (о заменицама као „празним” речима, о непостојању инхерентног значења заменица, о њиховом граматичком и лексичком значењу и о различитим дефиницијама заменица в. Клајн 1985).

II.1.1.1. Предлози

понад 'изнад' – *Кад* *су* *стигли* *на* *брег* *понад* *манастира* *Крушедола*, *Персида* *је* *угледала* *црквени* *торањ*, *а* *онда* *је* *чула* *и* *звоно* (Уд., 56); *Испод* *куће* *воћњак*, *понад* *куће* *ливада* *и* *у* *њој* *осамљени* *цер* (СУ, 7); *Беише* *одјутрило*, *е-хеј*, *сунце* *поприлично* *одскочило* *понад* *Орашачког* *брда* [...] (КЛ, 136); *Зора* *се* *забелела* *понад* *крушке* *о* *којој* *је* *и* *овога* *пута* *висио* *човек* (КУ, 72); *поради* 'ради' – *А* *господар* *Милош* *га* *пошаље* *Јовану* *Мићићу*, *кнезу* *рујанском* *поради* *трговине*, *јадна* *му* *трговина* (КУ, 216); *через* заст. 'због' – [...] *а* *Немци* *због* *спискова* *који* *њима* *ни* *за* *шта* *нису* *потребни* *да* *пале* *наше* *куће*, *убијају* *чељад*... *све* *через* *неке* *артије* *која* *ником* *осим* *нама* *самима* *није* *потребита* (КМ, 128); [...] *јесу* *ли* *ови* *овде* *через* *тебе*, *или* *через* *мене*?! (КМ, 161); *Ове* *рукавице* *нису* *через* *ладноће*, *овакве* *рукавице* *у* *Бечу* *носи* *господа* *и* *кад* *не* *пуца* *церић*, *и* *усред* *лета* (КУ, 8).

Сложени предлог *понад* с генитивом показује да се неко / нешто налази у простору поврх, изнад некога / нечега. У свом саставу има два права, немотивисана предлога – *по* и *над*, и јавља се у позиционом значењу. Префигираним сложеним предлогом *поради* (*по* + *ради*) исказује се намера, циљ или намена ради које се врши радња, а предлогом с генитивом – *через* исказује се узрок.

II.1.1.2. Везници

вољ-вољ – Фала је богу, видиш, можемо да седимо под нашим тремом и да гледамо ову лепоту и милину, вољ ти да се окренеш према Орашцу, вољ ти према Опленцу [...] (КМ, 78); **јали** 'или' – [...] многи се острвио на му је било једнако на кога ће анцир окренути и ко му је на штучу: ја л Турчин, ја л Србин (Уд., 71); **јербо** 'јер' – А Црни Ђорђе иде по шанцу – имађаше коња, ал га оставио на страну јербо се у своје ноге поуздавао више него у коња, као и вазда (Уд, 12); Зато ти велим: нема комита јербо нема Србије (КЛ, 72); Ви нисте тели да напустите градове, јербо су у градовима биле ваше магазе [...] (Госп., 20); [...] умиру много а пара немају за гроб и опело, јербо тамо нема ни гроба за џабе нити попови православни оће да опевају православно братију џабе (КУ, 69); **како** 'као' – А ови јоште и на опанке своје заударују и гледају се како зверови [...] (Госп., 211); Чиниш волико, ако наша мутна и манита крв стане баиш ко вотњаци да процветава и ако све семе проклијава како ово семе које у земљу сијемо, онда збогом државо српска (КУ, 19); [...] Склонили смо се да нас нико не гледа, како да смо јели крадено (СУ, 8); **тер** 'те' – [...] пак лепо на ону страну њину, тер га они закитише цвећем и некоје значке му прикачише (Уд., 13); **толи** '(а) камоли' – Лука није способен ни своје бриге да брине, толи краљевске (КЛ, 120).

Побројани везници углавном представљају фонетске ликове који су непознати књижевном језику. Д. Барјактаревих каже да постоји разлика у употреби везника *вољ-вољ* и *ја л* зато што се употребом првог везника не искључује ни једна од двеју могућности, док везник *ја л* има карактер „категоричког захтевања да се учини једно од онога двога што се износи у обема реченицама” (Барјактаревих 1966: 141): у изразу: *вољ ... вољ*. Раставни везник *јали* (*ја л*) представља спој везника *ја* и речце *ли*, а у корпусу је забележен са редукованим финалним вокалом, за разлику од везника *толи*. Везником *јербо* изриче се узрок ономе што је казано у главној реченици. Везником *како* у значењу 'као' изражава се тип односа (поређење) међу повезаним реченицама. Везник *тер* је са партикулом *р* у односу на стандарднојезички *те*. Овај везник има функцију спајања напоредних конструкција. Везником *толи* у значењу '(а) камоли' истиче се неједнакост у поредбеној реченици.

II.1.1.3. Речце

дако – Дако ми Срби сад штогод научимо и опаметимо се (КМ, 102); Да ако се поп спотакне па ће му се Амица смејати [...] (Госп., 99); [...] школуј ти њи, неће то бити на срамоту, дако Богу буде угодно, и народу (КУ, 165); **дела** 'хајде' – Него, дела да се њему нађе која жена, да му она ствар не удари у главу (КУ, 160); Росо, вели Лука, дела постави софру, дај сира из наприке [...] (КЛ, 44); Дела, дела, – кажем им – вуците мачка за реп па ће вам после ђаво бити крив (КЛ, 72); Него, дела, лепо, реши што о Карађорђу, а посигурно знаш да и ми знамо де смо (Госп., 21); Дела, људи, сумоши се; ајде да чујемо како је погинуо мученик? – оћу ја онај свет да умирим, питам учитеља, нек нам каже нешто више (КМ, 88); Ал добро, дела, школуј ти њи, неће то бити на срамоту, дако Богу буде угодно, и народу (КУ, 165); **ја 1.** 'јест, да' – Ја! Казао је Јаков. Добро је учинио ако је отишао у Србију (Госп., 11); Стари Доситије... којекуде. Ја! У Србију... (Госп., 59); **2.** 'да, него' – Нисам, Лука, заборавила како смо живели – помиљујем га, тако сам ја и раније

увек кад га видим забринута, ја како ћу, зашто је жена него да је уз свог човека кад му је тешко [...] (КЛ, 9);

Речца *дако* употребљена је за истицање очекивања, наде која се граничи с уверењем да ће бити, односно да ће се догодити оно што се казује реченицом пред којом стоји, као и са значењем персонификације појма надања. Речца *дела* употребљена је у императивном значењу 'хајде' – за наговарање, нуткање, за умиривање и стишавање, за истицање жеље, као и при нерадом саглашавању с нечим. Речцом *ја* за потврђивање у одговору се изриче слагање, сагласност, пристанак на нешто и уз упитне заменице и прилоге, обично у дијалогу, када се, у облику питања на раније изражену сумњу, питање и сл. заправо даје и истиче потврдан одговор као оправдан, несумњив.

II.1.1.4. Узвици

еја 'е(ј)' – *Еја!* Стари Доситије... којекуде. *Ја!* У Србију (Госп., 59); *ене* (понекад појачано са *де*: ене-де): 'гле!' – *Ене, а што? Тако, да би на чистац истерали* (КМ, 191); *Ене – де, а што? – пита је* (КМ, 187); [...] *Ене де, вели, мучи га Милутин* (СУ, 120); *Ене де, а што? — питам га лепо, не увијам* (КЛ, 61); [...] *ене де, да ви слушате мене, а ви слушати ни Карађорђа нисте тели* (Госп., 21); *Господа... у Бечу, ене-де!* (КУ, 8).

На узвике се у сербокроатистичкој литератури различито гледа.⁸⁷ Узвици могу бити у функцији експресивизације говора, будући да код њих асоцијативно, експресивно значење бива доминантније од дескриптивног, и тада се њихово граматичко значење граничи са лексичким значењем. Клајн за узвике каже да „немају лексичко, него само уопштено емоционално или фоносимболичко значење” (Клајн 2002: 140). Њима је, управо, могуће успостављати посебан вид комуникације са говорником, што се види и из наших примера. Узвик *еја* је употребљен за дозивање, а узвик *ене* за изражавање чуђења.

II.1.2. Табеларни приказ територијално раслојене лексике

Територијално раслојавање језика повезано је са другим видовима диференцијација, будући да су границе међу слојевима у језику флуидне. Насупрот хомогености, стоји језичка хетерогеност и варијантност које се заснивају на динамичности и флексибилности језика (о раслојавању језика в. Радовановић 1986: 165–166; Бугарски 1996: 93–96; Брозовић 1970: 10–12). В. Лабов, управо, у свом раду *Језичка географија* (1956), говори о лингвистици варијетета која не подразумева само дијалекатска варирања, него и варијетете социјалних група и оне варијетете које зависе од ситуације (ситуативне), а које се односе, пре свега, на језичке стилове.

⁸⁷ Јокановић-Михајлов узвике посматра као скупине гласова – условни језички знаци (Јокановић-Михајлов 1998: 247). Према морфолошко-семантичком критеријуму, узвици се деле на оне којима се исказују емоције, за дозивање, за обраћање животињама и опонашање животињских и људских звукова итд. О семантичким и формалним принципима поделе узвика писали су Јокановић-Михајлов (1997: 172), Х. Барић (2005: 283), М. Ковачевић (2008: 89) и други.

У овом раду бавимо се само маркираним језичким јединицама, не узимајући у обзир необележене стандарнојезичке лексеме. То значи да лексеме које наводимо и анализирамо носе додатну стилску информацију у односу на неутралне језичке јединице. Маркиране су по разним критеријумима, и посматране су са становишта савременог језика као поступак онеобичавања и карактеризације говора ликова и одређене друштвене средине у датом историјском раздобљу, што не би било могуће ако се не узму у обзир различити типови раслојавања.

Управо због утицаја различитих екстралингвистичких фактора (друштвени, политички, психолошки и др.), може се говорити о различитим типовима језичке употребе или функционисања, будући да се у језику одражавају колективне културолошке информације, социокултурне специфичности и уврежене, традиционалне вредности. Будући да је значење неодвојиво од употребе, референција је као компонента значења условљена комуникационом ситуацијом и неодвојива је од ње.

Богати инвентар (регистар) језичких средстава којим располажемо у овом делу рада у директној је вези са употребом лексема и изванјезичком стварношћу (циљ приповедања, тема, место, време и др.), што ово истраживање доводи у везу са прагматиком. Управо се у тој интеракцији језичког и ванјезичког контекста одражава одређена комуникативна ситуација која производи комуникативни ефекат, што поменути анализу доводи у везу и са стилистиком.

АНТРОПОЦЕНТРИЧНА ЛЕКСИКА				
Област	Диференцијална сема, хиперсема	Врста речи	Лексема	Етикета
Особа	'жена'	Именице	друга 'другарица, пријатељица' (КЛ, 52); женскиња 'женска особа' (КУ, 160); подруга '!жена из другог брака мужевљева' (КУ, 235); ханума 'Туркиња' (Уд., 13; Госп., 122; КУ, 33); прделесница* '! назив за женску особу лаког морала' (ЧА, 198); упишуља 'девојчица, недорасла жена' (КМ; 58; КУ, 46); макања 'мало, нејако дете' (КМ; 173); мантијаш 'свештено лице' (КУ, 38); оројла 'гомила људи на окупу' (Уд., 46).	погрд. погрд. фиг. подр.
	'дете'			
	'свештено лице'			
	'скуп људи'			

	<p>'обављати посао'</p>	<p>Именице Nomina agentis</p>	<p>геак 'сељак' (КУ, 96); лиферант 'снабдевач, добављач' (Оф., 22) хећим / ећим 'лекар' (Уд., 79; КУ, 49); лицидер 'занатлија, обртник који прави медене колаче и фигуре од теста, колачар' (ЧА, 151); шлосер 'бравар' (СУ, 40); кофидент 'тајни агент, шпијун, доушник' (Госп., 80); меанција 'крчмар, власник механе' (КМ, 71); ручконоша 'особа која носи ручак некоме' (Уд., 171); сеиз 'коњушар' (ЧА, 76); чибукчија 'онај који израђује чибукe' (КУ, 220); милитар 'милитарац, онај који је из Војне границе (крајине)' (Уд., 71; Госп., 6); чокалија 'онај који држи чокациницу, малу гостионицу, крчму' (Уд., 115); мутапција 'занатлија који израђује мутапе, покровце или простирке од козје длаке, струнар' (СУ, 33); колар 'занатлија који прави кола' (КМ, 115); гибаничар 'назив за четнике (из другог светског рата)' (КМ, 176; СУ, 75); инцилир 'инжењер' (КУ, 145); камердинер 'собни слуга' (КУ, 47); кломфер 'лимар' (КЛ, 71); азнадар 'благајник' (КУ, 90); екмеција 'пекар' (Госп., 63); живописац 'сликар' (ЧА, 10; Госп., 15); коца 'уважени, поштовани, велики (обично уз име или</p>	<p>герм. тур. герм. герм. варв. лат. тур. тур. заст. тур. тур. погрд. герм. варв. герм. варв. тур. тур. заст. тур.</p>
	<p>'титула, звање'</p>	<p>непр. прид.</p>	<p>коца 'уважени, поштовани, велики (обично уз име или</p>	<p>тур.</p>

		глаголи	звање)' (Госп., 39; КУ, 235); диринцити 'напорно радити' (КЛ, 44); дрљати 'шкрабати' (КУ, 40).	фиг.
	'ЕТНИК'	Именице	Влах 'назив (погрдан) за припадника друге вере, човека из другог краја и сл.' (Госп., 228); мујага** 'Муслиман' (КЛ, 54; Госп., 161); Немчања* 'Немац' (КУ, 211); Туркешања 'Турко' (Госп., 75; КУ, 68); Чивут 'Јеврејин, Жидов' (Уд., 7); белотреп 'који се односи на Немца' (Госп., 31, 156).	погрд. погрд. аугм. и пеј. погрд. презр. етн.
	'ФИЗИЧКЕ ОСОБИНЕ' 'одевање'	именица	додола 'неукусно одевена женска особа' (Уд., 55; Госп., 164);	
	'без одеће'	глагол	догнати се 'дотерати се' (Уд., 177) / догонити 'средити, дотерати' (КЛ, 20);	
	'хромост'	придеви	заголићен* 'обнажен' (КМ, 16); бангав '!квргав' (КЛ, 85); бангљав 'који храма' (КМ; 96); багљаисан* 'шепав' (ЧА, 157);	
	'коса'	глагол	обагљавити 'постати бангав, хром' (КЛ, 99, 132);	
	'лепо развијен, снажан'	придеви	колмован 'коврчан' (СУ, 123) / наколмован 'наковрчан' (Госп., 14); личит 'вићен, наочит, леп' (КМ, 57; КЛ, 29);	фр. варв.
	'старост'	именица	коска** 'снажан човек' (КМ, 13);	фиг.
		глаголи	изанђати 'остарити, оронуту' (КЛ, 32, 100, 144,	

	<p>’снага’</p> <p>’говорити’</p> <p>-лепо, умилно</p> <p>-страним нагласком</p> <p>’неразговорно, причати којешта’</p>	<p>придеви</p> <p>глаголи</p>	<p>157);</p> <p>одржавити ’сасвим онемоћати, оронутити’ (КМ, 132);</p> <p>извекчати ’оронутити, остарети’ (ЧА 158; КЛ, 163);</p> <p>огрињати* ’остарити’ (КЛ; 157);</p> <p>друсна ’снажна и једра женска особа’ (СУ, 87; Уд, 7);</p> <p>јаторан ’јак, снажан’ (КУ, 134);</p> <p>коварнути се ’ојачати, тргнути се, опоравити се’ (Оф., 106; СУ 120; КЛ 138; КУ, 39);</p> <p>опепелити ’прозборити’ (СУ, 218);</p> <p>шкропити** ’запљускивати (о речима)’ (КМ, 137; КУ, 135);</p> <p>заносити ’говорити неки језик са страним изговором’ (КЛ, 36);</p> <p>мрнциати ’мрмљати’ (КУ, 211);</p> <p>брстити ’брбљати’ (КУ, 158);</p> <p>презвоњавати ’брбљати, причати којешта’ (КМ, 8);</p> <p>пртљати ’блебетати, брбљати’ (КУ, 268);</p> <p>жвалавити ’трућати, лупати’ (КМ, 167);</p> <p>трлити** ’млатити, причати којешта’ (КУ, 237);</p> <p>зацавлетати ’почети чаврљати’ (КЛ, 20);</p> <p>досаљати** ’!додавати у разговору с одређеном намером’ (Уд., 172);</p> <p>дотукнути* ’добацити у разговору’ (КЛ, 38);</p> <p>дотурати** ’добацити’ (КЛ, 89);</p> <p>извитлати** ’добацити (о</p>	<p>пеј.</p> <p>разг. пеј.</p> <p>фиг.</p> <p>фиг.</p> <p>фиг.</p>
--	--	-------------------------------	---	---

	<p>’викати, оштро одговорити’</p> <p>’прекинути у говору’</p> <p>’пред говор’</p> <p>’учинити да се неко утиша, да престане да говори’</p> <p>’гледати’</p> <p>-испитивачки</p> <p>-ништа не предузимајући</p> <p>-с уживањем</p> <p>’фацијална експресија’</p> <p>-плакање</p> <p>-широко отворити очи (од страха, чуда, муке)</p> <p>’усправљати се’</p> <p>’узимање хране’</p> <p>’без апетита’</p>		<p>речима)’ (КУ, 120);</p> <p>исповрнути ’одговорити, одвратити’ (КЛ, 75);</p> <p>заграјити ’почети викати на некога тражећи нешто, прекоревајући’ (КМ; 88);</p> <p>избрецнути се ’оштро одговорити’ (КЛ, 108);</p> <p>усекнути ’ућуткати некога’ (Госп., 50);</p> <p>затегнути ’задржати дах пред говор’ (КМ, 53);</p> <p>сумошити се* ’утишати се’ (КМ, 88, 90; Уд., 73; КЛ, 73);</p> <p>ђернути ’погледнути’ (КМ; 38; КЛ, 65, 141; Госп., 50);</p> <p>ђеркати ’меркати’ (КЛ, 81);</p> <p>на готове очи* ’посматрати нешто и ништа не предузимати’ (КЛ, 46, 61);</p> <p>сеирити ’посматрати с уживањем’ (Уд., 21);</p> <p>зарожити се** ’!смежурати се пред плакање, расплакати се’ (КМ, 30; Оф., 34);</p> <p>искрљештити ’избечити, избуљити, разрогачити очи’ (КМ, 15, КЛ, 69; КУ, 62);</p> <p>издрљити (се) ’избечити (се)’ (КМ, 103; КЛ, 141);</p> <p>чустрити се* ’!придизати се; усправити се налик стражару’ (КМ; 61; КЛ, 124);</p> <p>заложити се ’нахранити се, послужити се храном’ (Госп., 159);</p> <p>злоран ’који нема воље за јелом, коме храна слабо користи’ (Госп., 159).</p>	
	<p>ТЕМПЕРАМЕНТ</p> <p>нарав’</p> <p>’немир’</p>	<p>придев</p> <p>именица</p>	<p>нараван ’који је пријатне, благе нарави’ (КЛ, 101);</p> <p>секант ’који се лако узнемирује’ (КЛ, 99).</p>	итал.

	<p>ОСЕЋАЊЕ 'збуњеност'</p> <p>'сажаљење'</p> <p>'смелост'</p> <p>'страх'</p> <p>'секирација'</p> <p>'стид'</p> <p>'душевни бол'</p> <p>'самоћа'</p> <p>'кривица'</p> <p>'клонулоост'</p> <p>'мржња'</p> <p>'љут'</p>	<p>глаголи</p> <p>придев</p> <p>глагол</p> <p>придев</p> <p>прилог</p> <p>глагол</p> <p>именица</p> <p>придев</p> <p>глагол</p> <p>именица</p> <p>придев</p>	<p>ушукутрити се 'збунити се, ушепртљати се' (КМ, 71; Уд., 184; КЛ, 103; Госп., 200; КУ, 96);</p> <p>јаднити* 'жалити неког, сажаљевати' (Уд., 114);</p> <p>осмељен 'охрабрен' (КУ, 197);</p> <p>уванцати се* 'уплашити се, препасти се' (КУ, 100);</p> <p>пудљив 'страшљив, плашљив' (КУ, 50);</p> <p>ждерати (се) 'једити (се), узрујавати (се), секирати (се)' (КМ, 34; КЛ, 13; Госп., 60);</p> <p>уклеван* 'сметен, постиђен' (Уд., 211);</p> <p>уклевно* 'постиђено' (Оф., 157);</p> <p>жуљити 'тиштати, сметати' (СУ, 155; Госп., 80);</p> <p>проштац 'самац' (КЛ, 9, 68);</p> <p>катиц** 'крив' (КУ, 157);</p> <p>кљокнути 'посустати, изнемоћи, клонити (од тешког рада, старости и др.)' (КЛ, 124);</p> <p>пизма 'омраза, непријатељство, злоба' (Уд., 90; ЧА, 159; КУ, 217);</p> <p>најеђен 'љутит, срдит, гневан' (Уд., 67).</p>	<p></p> <p>фиг.</p> <p>фиг.</p> <p>фиг.</p> <p>грч.</p>
	<p>КАРАКТЕР</p> <p>'лукавство'</p> <p>'слабост'</p> <p>'прождрљивост'</p> <p>'поквареност'</p> <p>'ништарија'</p>	<p>именице</p>	<p>мусоведа 'подмуклоост' (КУ, 234);</p> <p>танковина* '!слаб човек' (Уд., 90);</p> <p>танкомуд* '!за особу која нема храбрости; обично уз именицу <i>господа</i>' (КУ, 174, 238);</p> <p>локмар 'прождрљивац' (КУ, 157);</p> <p>пезевенк 'покварењак' (Госп., 139);</p> <p>уштва 'никакав човек,</p>	<p>лат.</p> <p>фиг.</p> <p>погрд. фиг.</p> <p>погрд.варв.</p> <p>тур. погрд.</p> <p>пеј.</p>

	<p>'улизиштво'</p> <p>'окрутност'</p> <p>'бес'</p> <p>'дрчност'</p> <p>'беспосличар, 'мангуп'</p> <p>'превртљивост'</p> <p>'слабоумник'</p> <p>'сељак, простак'</p>	<p>придеви</p> <p>именице</p>	<p>неваљацац' (КМ, 78); лижисахан 'улизица' (КМ; 66); чанколиз 'онај који се улагује из користољубља' (КУ, 163); удворичав* 'који се улагује, који ласка' (КУ, 54); зверовит 'нагао, прек' (Уд. 20, 42); дрнован 'махнит, бесан' (СУ, 119); дурновит 'дуран, осоран' (Госп., 98); голанфер 'гоља и изелица, беспосличар' (КМ, 183); ђилкош 'обестан млад човек; нерадник, кавгација, разбијач' (ЧА, 114); ладолеж 'нерадник, ленштина' (Госп., 100); голоигро 'ветрењаста особа, ветропир' (КМ; 73; КУ, 34); мотовило 'непостојан, превртљив човек' (Уд., 174; 176); млатишума 'лудак, будала' (Госп., 50, 79); гегула 'сељак, сељачина, простак' (КМ, 45); геак / геакуша 'сељачина, простак; сељанка' (КМ; 59; Оф., 98; СУ, 114); геца 'сељак, геак (обично за србијанског сељака' (КМ, 21); цепаница 'неотесана, проста особа' (КМ, 40; КУ, 211).</p>	<p>презр.</p> <p>погрд.</p> <p>тур. варв. мађ.</p> <p>погрд.</p> <p>погрд.</p> <p>погрд.</p> <p>тур. подр.</p> <p>фиг. погрд.</p>
	<p>СПОСОБНОСТИ</p> <p>'вешт'</p> <p>'глуп'</p> <p>'који није добар мајстор'</p>	<p>придеви</p> <p>именице</p>	<p>уметан 'умешан, вешт' (Уд., 117); баставан* '!способан' (КМ; 71); ђогат 'незналица; умно ограничен човек' (КУ, 220); ништамајстор* 'онај који мајсторске послове не</p>	<p>тур. фиг.</p> <p>фиг.</p>

	<p>’половичност’</p> <p>’репродукција’</p> <p>-побачај</p> <p>-без потомства</p>	<p>придеви</p> <p>глаголи</p> <p>придев</p>	<p>обавља добро; нерадник’ (СУ, 108);</p> <p>полутан ’неизграђен човек’ (КУ, 49);</p> <p>носећа ’која је у другом стању, бременита’ (ЧА, 99; КУ, 221);</p> <p>занети ’затруднети’ (ЧА, 98);</p> <p>изјаловити се ’побацити плод’ (КУ, 221);</p> <p>прекинут** ’особина онога који је остао без потомства, без наследника’ (КМ; 168; СУ, 232).</p>	<p>фиг.</p>
	<p>ФИЗИЧКО</p> <p>СТАЊЕ</p> <p>’лудило’</p> <p>’болест’</p> <p>’о болести’</p> <p>’узбуђеност’</p> <p>’опоравак’</p> <p>’спавање’</p> <p>’одгајати’</p>	<p>Глаголи</p> <p>именице</p> <p>глаголи</p>	<p>преумити (се) ’сметнути с ума; претворити се у нешто друго’ (Госп., 231; КУ, 117);</p> <p>пробрцнути се* ’доћи у болесно, абнормално стање (о памети, разуму)’ (Уд., 168);</p> <p>јџфика ’заразно плућно обољење, плућна туберкулоза, сушица’ (КЛ, 23);</p> <p>срдобоља ’дизентерија, тешка заразна болест у цревима’ (Уд., 51);</p> <p>врућица ’болест праћена високом температуром’ (КМ; 130);</p> <p>извидати ’излечити’ (КМ, 70);</p> <p>текнути ’1. такнути, дирнути’ (КУ, 91) и ’2. фиг. узбудити, ганути’ (КМ, 91; КЛ; 46);</p> <p>наножити се ’стати на ноге, дићи се, устати’ (КМ, 46; КЛ, 159);</p> <p>дринцати ’проводити време у спавању, дремати’ (КЛ, 5);</p> <p>одгледати** ’однеговати’ (КМ, 99);</p> <p>одњихати ’однеговати’ (Уд., 97; ЧА, 98);</p>	<p>грч. мед.</p> <p>мед.</p> <p>мед.</p> <p>заст.</p> <p>пеј.</p>

	<p>’снуждити се’</p> <p>’сазревање’</p>	придев	<p>прекустрити се* ’снуждити се, покуњити се’ (КМ, 189; КЛ, 158; КУ, 213);</p> <p>свршит ’!особина онога ко је стасао, сазрео (о људима)’ (КМ, 8; КЛ, 22).</p>	
	<p>КРЕТАЊЕ</p> <p>’с напором; шепати’</p> <p>’шуњати се’</p> <p>’облик кретања’</p> <p>’угацати нешто’</p> <p>’у великом броју’</p> <p>’мицати брзо неким предметом’</p> <p>’уназад’</p>	<p>глаголи</p> <p>прилог</p>	<p>изодити ’излазити’ (КУ, 125);</p> <p>кланцати ’ходати с напором’ (Оф., 109; Госп., 129);</p> <p>траљати ’тешко ићи, шепати’ (КУ, 208);</p> <p>привулати се ’пришуњати се’ (Уд., 156);</p> <p>маказати ’кретати се слично облику маказа’ (ЧА, 42);</p> <p>угљичкати* ’гњецајући, газећи учинити меким, угацати’ (Уд., 50);</p> <p>највоштити* ’наићи у великом броју, нагрнути’ (Уд., 13);</p> <p>наманути ’наићи, кренути’ (Уд., 171);</p> <p>жалацати** ’мицати брзо неким предметом’ (КМ, 14);</p> <p>нагуске ’уназад, натрашке’ (Уд., 212).</p>	<p>фиг.</p> <p>фиг.</p>
	МИРОВАЊЕ	глаголи	<p>урожити се* ’не померати се, стајати у месту’ (КМ, 92; Уд., 213);</p> <p>уштапити се ’укочити се’ (Оф., 18);</p> <p>ушчустрити се* ’стати мирно, укрутити се’ (КМ, 57; КУ, 99; КЛ, 34).</p>	фиг.
	МИСЛИТИ	глаголи	<p>думати ’мислити’ (Уд., 18);</p> <p>забасати ’залутати’ (КЛ, 6);</p> <p>запретен ’притајен, сакривен’ (КУ, 92);</p> <p>затурен ’заборављен, одбачен’ (Госп., 17).</p>	<p>рсл.</p> <p>фиг.</p> <p>фиг.</p> <p>фиг.</p>

	АКТИВНОСТИ	Глаголи		
	'у затвору'		крпати 'кубурути, натезати се с нечим' (КМ, 30–31); троњосати 'досађивати бесмисленим причама' (Госп., 47); пржити 'причињавати болове, мучити' (КМ, 55); ћебовати* 'стављати некое ћебе на главу (у затвору), са циљем застрашивања' (КМ, 186);	фиг.
	'онеспособити'		ушк(р)опити** 'онеспособити' (ЧА, 70);	
	'кудити'		(из)резилити 'ружити' (КМ, 22; Уд., 123; КЛ; 18; Госп., 76; КУ, 70);	фиг.
	'одбрана'		крџумати се 'мучити се, ломатати се по тешком терену' (КМ, 17; Уд., 71);	
	'смирити се'		сумошити се* 'умирити се, смирити се' (СУ, 15; Госп., 92; КУ, 187);	
	'саветовати'		сјетовати 'саветовати' (КУ, 197);	
	'одобравати'		сулити* 'одобравати, потврђивати' (КЛ, 132; КУ, 188);	
	'силом одузет'		(правит коме) чапрез(-) диван 'клањати се, метанисати' (КМ, 61; Госп., 121);	тур.
	'с муком стећи'		узапћен 'заплењен' (КУ 81); скунаторити 'мало-помало скупити, саставити; једва стећи' (СУ, 187; КУ, 15);	
	'(по)кајати се'		пишманити се '(по)кајати се, одуста(ја)ти од чега' (КМ, 95; Уд., 91; СУ, 121; Госп., 214);	
	'заинатити се'		ускопистити се 'заинатити се' (КМ, 70; Оф., 56; КЛ, 37; Госп., 131; КУ, 221);	фиг.
	'удешавати се'		диплити се** 'удешавати се, лицкати се' (КМ; 57);	
	'шепурити се'		олати се* 'шепурити се' (КУ, 129); раколити се 'шепурити се'	

			(Оф., 108; КЛ, 42); ушчустрити се* 'заузети надмен став' (Госп., 204); чустрити се* 'шепурити се' (Госп., 8).	
	<p>МЕЂУЉУДСКИ ОДНОСИ</p> <p>'надметати се; предњачити'</p> <p>'обрачунати се с неким'</p> <p>'омаловажавати другог'</p> <p>'оговарање'</p> <p>'угађати некоме'</p> <p>-претерано</p> <p>'нагодба'</p> <p>'загрлити неког'</p> <p>'мучити се'</p>	<p>Глаголи</p> <p>именице</p> <p>глаголи</p>	<p>горњати се 'надметати се' (КЛ, 238); надгорњати 'испредњачити' (Госп., 189; КУ, 129); првачити 'предњачити' (КУ, 223) / испрвачити 'испредњачити' (КУ, 208); исквитати се* 'раскусурати се' (Уд., 75; КУ, 61); багателисати 'потцењивати, ниподаштавати' (СУ, 190; Госп., 221; КУ, 167); дјевкалица* '!онај који лоше говори о некоме, који олајава другога' (КУ, 39); милогузје* 'угађање' (СУ, 76); мостити 'удовољавати нечијим жељама, чинити по вољи, угађати (некоме)' (КЛ; 64; КУ, 188, 199); насулити се 'нагодити се с неким' (КМ, 109); обиснути се 'обесити се, окачити се (у загрљају)' (Оф., 147). истезати се 'мучити се' (ЧА, 15).</p>	<p>фиг.</p> <p>фиг.</p>
	<p>ЖИВОТНЕ ОКОЛНОСТИ</p> <p>'побољшати се'</p> <p>-материјално</p> <p>-о послу, о здрављу</p>	<p>Глаголи</p>	<p>подсолити се* 'стати на ноге у материјалном смислу' (КМ; 85); бољирати** 'напредовати (о послу); побољшавати се (о здрављу)' (КМ, 72, 83; СУ, 194; КЛ, 132; Госп., 13; КУ,</p>	<p>фиг.</p>

	<p>’обогатити се’</p> <p>’окористити се’</p> <p>’о нечем неповољном’ ’издајство’</p> <p>’кривица’</p> <p>’без надзора одраслих’</p> <p>’побуна’</p> <p>’бити у жалости’</p>	именице	<p>203);</p> <p>поткожити се ’ојачати, поправити се (физички или финансијски)’ (КЛ, 115);</p> <p>заимати (се) ’стећи иметак, обогатити се’ (КМ, 20, 73; СУ, 199; Оф., 12; КЛ, 40; КУ, 35);</p> <p>ушићарити ’извући корист из чега, окористити се (нечим)’ (Госп., 101);</p> <p>оаснити се ’извући хасну, корист, окористити се’ (КУ, 203);</p> <p>исповрљити се ’настати, појавити се’ (СУ, 149);</p> <p>лолинство* ’издајство’ (КМ; 97; Госп., 149).</p> <p>кабахатлук ’кривица, грех’ (КУ, 157);</p> <p>(пустити децу у) сампас ’у скитњу без икаква посла, безбрижно, да се сами брину о себи’ (КМ, 99);</p> <p>ребелија ’бунтовник, одметник’ (Уд., 10, 126; Госп., 17; КУ, 15);</p> <p>рушан ’који је у жалости за неким’ (Уд., 64) / порушен а) ’који је у црнини’ (Уд., 65; КУ, 70); б) ’који изражава жалост, којисе носи у знак жалости за неким’ (Уд., 65, КЛ, 129).</p>	<p>тур.</p> <p>тур.</p> <p>лат.</p>
	<p>СМРТ</p> <p>’начин погубљења’</p> <p>’кретање’</p>		<p>преставити се ’умрети’ (СУ, 120; КЛ, 136);</p> <p>омрсити крушку* ’завршити обешен, бити обешен о крушку’ (КУ, 109).</p> <p>улуњати се** ’притајити се (о смрти)’ (КМ; 188).</p>	<p>фиг.</p>
делови тела	<p>’рука, нога’</p> <p>’кости’</p>		<p>кљаст ’сакат’ (КМ, 146; КУ, 51);</p> <p>коцања ’кост’ (КМ, 20; КЛ, 41).</p>	

СУЈЕВЕРЈЕ				
	'митска бића'	именице	мора 'вештица' (Госп., 122); шејтан 'ђаво, враг, сотона' (Госп., 34); кус 'враг' (КЛ, 157); непоменик 'онај кога не ваља ни поменути' (Уд., 76); надарити 'навести, навући некога на зло' (КЛ, 67; Госп., 174).	празн. тур.
	'језички табу'			
	'магијске радње'	глагол		

ДРУШТВЕНЕ ИГРЕ				
	'карте'	именица	табланет 'врста карташке игре' (Оф., 135).	фр.

КУЋА И ПОКУЋСТВО				
ГРАЂЕВИНЕ И ЊЕНИ ДЕЛОВИ кућа		именице	слеме 'кућа' (ЧА, 94); домазлук 'домаћинство, домаће господарство' (КМ; 56; Оф., 73); уцера 'мала кућа од лошег материјала, чатрља, страћара' (ЧА, 83; КУ, 26, 233); чатмара 'кућа од чатме (прућа, плетера или дрвених летава)' (ЧА, 224; КУ, 245); кованица 'даска или летва укована у зид' (СУ, 145); плетара 'кућица од плетера' (КУ, 89); чатрља 'мала кућа изграђена одслабог материјала, уцерица, колиба' (КУ, 20); набој 'зид од набијене земље; под од набијене глине' (КУ, 89); чатма 'зид начињен од прућа, плетера или дрвених летава, облепљен блатом' (КУ, 89); мутвак '1. кухиња; остава за јело' (Оф., 39) и '2. кухињске потрепштине (кухињски прибор и намирнице)' (Оф., 42); еведра 'ограда од трске или кукурузовине; заклон' (СУ, 144; ЧА, 196);	фиг. вар. тур. тур. грч.
	'о зиду'			

	'о светлу'		ведло 'светло' (КМ, 190; КУ, 229); гонг 'трем; нека врста предворја у сремачким кућама (прим. прип.)' (Уд., 9);	варв. герм.
	'о поду'	придев	олајисан 'према <i>олај</i> : мастан' (СУ, 80);	мађ.
	'о вратима'	глагол	заценути се** 'отворити се' (КМ, 190);	фиг.
		именица	пранга 'окови на вратима' (КМ; 131; Оф., 113);	тур.
	'о шпорету'	глагол	одринглити* 'отклопити ринглу са шпорета, отворити' (КМ; 191);	
	'о ватри'	именице	најандити* 'наложити' (Уд., 74); ар 'коњушница, штала' (Госп., 216); косник 'косо положена греда у зиду; уопште коси подупирач' (Оф., 44; СУ, 145); кровињара 'колиба покривена кровином, лошим сеном' (ЧА, 167); котара 'колиба за људе' (КМ; 15); трло 'стаја за стоку, тор' (КМ, 133; Оф., 7; Госп., 84); мишана 'зграда за сушење воћа, сушара, пушница' (КЛ; 78); магаза 'магацин, складиште робе' (Уд., 13; КЛ, 91; Госп., 22; КУ, 40); ћепенак 'једно од два крила, горње или доње, која су у старинских дућана служила уместо врата' (КУ, 150); шиндра 'дашчице, обично борове или букове, за покривање крова, шиндрика' (Госп., 202); тумбас 'камени стуб на коме лежи каква грађевина (амбар, воденица)' (КМ; 107; ЧА, 187); ћулсија* 'дирек, носећи стуб; подупирач; главна подрумска греда' (КЛ; 25); венчаница 'греда поврх зида' (КМ, 71); дочекач 'на доворотнику оно	тур. тур. тур. герм. тур.
објекат				
делови објеката				

<p>АЛАТ, ПРИБОР, ПОМОЋНЕ СПРАВЕ</p>	<p>'о секири'</p> <p>'о плугу'</p>	<p>именице</p> <p>прилог</p> <p>именице</p> <p>глагол</p>	<p>брусара 'водир, рог или издубен комад дрвета у коме с држе вода и брус за оштрење косе' (СУ, 144);</p> <p>ванцага 'тесарска секира широке оштрице' (Оф., 154; Госп., 41; Уд., 161);</p> <p>ушница 'ушица од секире' (КМ, 33);</p> <p>ушимице 'ушицом од секире, мотике и сл. (ударити, лупити)' (ЧА, 79; КУ, 39);</p> <p>земљождер* 'машина која прокопава путеве' (КЛ, 15);</p> <p>дреш 'вршалица' (Оф., 122; КЛ, 32);</p> <p>грдељ 'гредица на плугу' (КМ; 125);</p> <p>опикнути 'омакнути, оклизнути' (СУ, 193).</p>	<p>герм.</p> <p>фиг.</p> <p>герм. варв.</p>
<p>НАМЕШТАЈ</p>		<p>Именице</p>	<p>миндерлук 'диван, софа, канабе' (Госп., 75);</p> <p>перина 'комад постељине напуњен перјем којим се покрива' (Уд., 56);</p> <p>скамлија 'клуба уопште' (КМ; 96);</p> <p>шареница 'шарена поњава, простирка' (Уд., 36; КУ, 26).</p>	<p>тур.</p> <p>грч.</p>
<p>ОДЕЋА, ОБУЋА И ТКАНИНА</p> <p>одећа</p>	<p>'скут'</p>	<p>Именице</p>	<p>гаће 'чакшире' (КМ, 11);</p> <p>лажигаће 'врста старинских мушких гаћа' (КУ, 130);</p> <p>дреја 'врста хаљине' (КЛ, 53) и 'старо одело' (Госп., 63);</p> <p>пола 'доњи крај одеће' (ЧА, 164);</p> <p>шлеп 'дугачак скут женске хаљине који се вуче по земљи' (СУ, 47);</p> <p>шлофијанка* 'поткошуља' (КЛ, 35);</p> <p>рекла 'блуза' (КМ, 7; КЛ 53; КУ, 87);</p> <p>клучан 'испреплетан црвеним и белим шарама' (ЧА. 145; Уд.,</p>	<p>герм.</p> <p>герм.</p>

			113); строга 'који је јасно изражених линија' (КМ; 110); долама 'горња одећа, дуга до испод колена' (СУ, 78; Оф., 77); штафир 'девојачка опрема' (СУ, 42); зубун 'врста прслука' (Уд, 64); копоран '1. кратак горњи капут с рукавима' (ЧА, 72) и '2. војничка блуза' (КМ; 101; Оф., 7); бињиш 'огртач, плашт' (Госп., 33); опаклија 'дуги крзнени огртач' (Уд, 57); стајаћи гуњ (одело) 'сукнени огртач са рукавима који се носи уместо горњег капута само за време празника' (КМ, 11, 143; КЛ, 99); чалма 'повез, марама омотана око феса, турбан' (СУ, 158; Оф., 40; Госп., 43); цамадан 'врста мушког затвореног прслука с рукавима' (Уд., 38); колан 'појас на оделу' (Оф., 43); вежоглава 'марама за косу' (КЛ, 129); нец 'укупна или заштитна мрежица' (ЧА, 233); назувице 'вунене получарапе' (Уд, 55); цока 'прслуче које се облачи преко гуња' (КМ, 91; КЛ 61; КУ 171); гајтан 'упредена врпца као украс на одећи, ознака чина на војничкој униформи' (КМ, 91; КЛ, 152; КУ, 27); лампас 'трака (црвена, златна и др.) дуж спољашње стране ногавица на панталонама и на неким униформама' (Уд., 52); пулија 'дугме у облику металне куглице' (Уд, 77);	тур. герм. варв. тур. тур. вар. тур. тур. тур. тур. герм. тур. тур. фр. тур.
	'од овчије коже'			
	'за главу'			
	'за косу'			
	'за ноге'			
	'део ношње'			
	'укупна; ознака чина'			
	'дугме'			

<p>ОБУЋА</p> <p>тканина</p>	<p>'за презување' 'о опанцима'</p> <p>'за транспорт'</p> <p>'за пренос дарова'</p> <p>'за увијање ногу'</p>	<p>глагол</p> <p>именице</p> <p>придеви</p> <p>именице</p> <p>придев</p> <p>именица</p>	<p>надодати (се) 'ставити на некога превише украса и сл., претерано, неукусно украсити, накитити' (КУ, 27, 92);</p> <p>штивлета 'чизма, дубока ципела' (Уд.);</p> <p>луб 'део обуће око пете' (ЧА, 233);</p> <p>презуваче* 'опанак који се преобува' (Уд., 144);</p> <p>опута 'тања кожна врста којом се плету опанци' (Уд., 136);</p> <p>шајкан 'израђено од чоје домаће производње, сукнено' (СУ, 11; Госп., 210);</p> <p>ћенарски 'који је од танког памучног платна украшеног на ивицама' (КМ, 120; КЛ, 39);</p> <p>кангар 'предиво од вуне' (КЛ, 64);</p> <p>бошча / бошче 'завежљај, платно у ком се преносе ствари' (Уд, 69; Оф., 133; Госп., 219);</p> <p>бошчалук 'дар увијен у бошчу' (КМ, 106);</p> <p>тежина 'набијена кудеља' (КМ, 8);</p> <p>тежињав 'који је од тежине' (КМ, 179; КЛ; 28; Госп., 88);</p> <p>обојак 'комад тканине којим се увијају ноге, стопала' (КМ, 94).</p>	<p>герм. варв.</p> <p>герм.</p> <p>тур.</p> <p>тур.</p>
<p>ХРАНА</p>		<p>именице</p>	<p>заира 'храна, намирнице' (Уд., 30);</p> <p>манца 'јело, храна' (КУ, 221);</p> <p>нишеста 'врста пшеничног скроба у праху за слатка јела' (КУ, 146);</p> <p>мутмел 'ситно млевено, квалитетно, фино бело брашно' (КУ, 146);</p> <p>мрс 'храна која садржи у себи масноће (месо, нарочито сухо, сланина, млечни производи и сл.)' (СУ, 57);</p> <p>таин 'војнички хлеб' (КМ, 48);</p> <p>провијант 'животне намирнице</p>	<p>тур.</p> <p>итал. тур.</p> <p>герм. варв.</p> <p>тур. итал.</p>

	'мера'	глагол	сносак* '!' 'уска, плитка јаруга' (СУ, 211, 217); бреме 'количина сена, грања која се може понети на леђима' (Оф., 125; Госп., 183); зиратити 'обрађивати' (СУ, 218; КЛ, 113, 118; КУ, 207);	тур.
	'о сену'	придеви	старокосни* 'који није свеже покошен' (ЧА, 59);	
	'о кукурузу'	именице	прегрнут** 'прекривен' (КУ, 57); комишање 'чишћење одвајајући љуску, кору, комушину (од кукуруза' (СУ, 206);	
	'земљиште'		парлог 'пуста, необрађена, запуштена земља' (Оф., 13); рудина 'необрађено земљиште обрасло травом, утрина' (Оф., 87); прљуша 'мршава земља која се састоји од иловаче и песка' (Уд., 216; КУ, 203);	мађ.
	'биљке'		кочобија 'биљка из породице трава <i>Andropogon gryllus</i> ' (ЧА, 192); лобода 'једногодишња биљка из пор. лободњача' (КЛ, 12); муар 'кормна биљка из пор. трава са класовима скупљеним у метлицу' (КЛ, 12); павитина 'биљка пузавица из пор. жабљака <i>Clematis</i> ' (СУ, 144); утрина 'ситна трава која расте на утрини, на необрађеном сеоском земљишту' (ЧА, 215; Оф., 73); штир 'врста корова' (КЛ, 12); аврље 'покошен и већ натруо коров' (КЛ, 73);	бот. бот. бот. бот. бот.
	'болест'		оштрик 'вишегодишња бокораста биљка која расте на влажним теренима' (ЧА, 167); пламењача 'болест коју изазивају паразити на многим биљкама' (Оф., 154).	бот.

СТОЧАРСТВО	<p>'бременита'</p> <p>'кожа'</p> <p>'предмет'</p> <p>'о воловима'</p> <p>'бајање</p>	<p>именице</p> <p>придев</p> <p>именице</p> <p>глаголи</p>	<p>убојница 'убојица, угојена свиња за клање' (КМ, 46);</p> <p>посек 'свињче, говече, брав' (КМ; 123);</p> <p>нераст 'неушкопљен, неујаловљен вепар; вепар за приплод' (СУ, 63; КЛ, 113);</p> <p>спрасна (КМ, 78) 'скотна (о крмачи)';</p> <p>првешка 'крава која се први пут отелила' (Госп., 100);</p> <p>прашчара 'крмача која се праси' (Уд., 84; КУ, 165);</p> <p>мешина 'одрта и обрађена, уштављена овчија кожа уопште' (КУ, 122);</p> <p>поводњак 'уже или каиш (ланац), причвршћена оглав за вођење животиње' (Уд., 49);</p> <p>запатити 'почети гајити, узгојити' (КМ; 72);</p> <p>завиличити 'обуздати, натерати на послушност, притегнути' (КМ, 71);</p> <p>кошкати 'упрезати у јарам вола' (КЛ, 70) / искошкати 'испрегнути вола' (СУ, 211) / укошкати 'утерати и везати заједно у јарам волове' (КМ; 8);</p> <p>затрављивати 'подврћи бајању помоћу струка траве (болесно живинче)' (КМ; 178).</p>	
ЖИВОТИЊЕ		именица	оборка 'послови око чувања и неговања коња' (КУ, 75);	вој.
БИЉКЕ		<p>придев</p> <p>именице</p>	<p>узловен* 'разуларен, необуздан' (ОФ., 149);</p> <p>подубица 'вишегодишња зељаста биљка' (Оф., 87; ЧА, 101; СУ, 101; СУ, 118);</p> <p>уродица 'ливадар' (КМ; 86);</p>	бот.
ИМОВИНСКИ ОДНОСИ		именице	<p>мал 'имовина (обично покретна), роба, стока, благо' (Уд., 7; Госп., 102);</p> <p>наполица 'привремени имовински однос у коме принос</p>	тур.

			попола деле власник и обрађивач, односно одгајивач' (СУ, 118); масанка 'наследница' (СУ, 7).	
--	--	--	--	--

МЕСТА				
ПРЕДЕЛИ		именице	ћувик 'стрм, стрменит брежуљак' (Оф., 87; СУ, 135); чаир 'ливада, пашњак, пољана' (КМ, 67; СУ, 135; КЛ; 15; Госп., 104); вучара** '!опкоп, ров око зидина утврђеног насеља, шанац' (КМ; 28); синор 'међаш, граница' (Оф., 119; ЧА, 29); чаврма* 'кривина' (Госп., 126; КУ, 264); сурдума 'стрмина, дубодолина, јаруга' (КМ, 27).	тур. тур. грч.-тур.
	'сеоска међа' 'окука'			

УСТАНОВЕ, ИНСТИТУЦИЈЕ И МЕСТА				
	'затвор' 'чувар'	именице глагол именице	апс (КМ, 163) / апсана (КМ, 184; Госп., 136) 'затвор'; апсанција 'чувар затвора' (КУ, 92); арестовати 'стављати у притвор, затворити' (КУ, 18); ледара 'полеђени простор' (КМ, 28); калакурница* 'неозбиљна институција, огрезла у недостатку основних вредности и начела' (КМ, 44; СУ, 114); мејдан 'широк слободан простор у насељу, трг; вашариште' (Госп., 33); панађур 'вашар' (Госп., 209); штација 'станица' (КМ, 67); ћумрук 'царинарница' (Госп., 122; КУ, 163); предњак 'предње двоколице зак(в)ачене за лафет које служе	фиг. тур. кал; пеј. тур. грч. лат. варв.
	'о држави' 'царина' 'превозно средство'			

			за премештање и превоз топова’ (Уд., 154).	
--	--	--	---	--

ПРЕДМЕТ И ПОЈАВЕ ИЗ ПРИРОДЕ

ПРЕДМЕТ		именице	бињакташ ’камен с кога сеузјахује на коња’ (КУ, 92);	
ПОЈАВЕ	’о облацима’	придев	ала ’рђа од које страдају усеви’ (КЛ, 60); аловит ’плаховит, силан, помаман’ (КЛ, 127).	

ПРЕДМЕТИ

МУЗИЧКИ ИНСТРУМЕНТИ		именице	грнета ’врста кларинета’ (КУ, 150); зурла ’врста народног дувачког инструмента с јаким звуком’ (КУ, 150); таламбас ’врста малог старинског бубња’ (КУ, 150); скангале* ’ствар, дотрајала ствар’ (КУ, 146);	муз. тур. тур.
СЕДЛО		придев	ункаш ’предње облучје на седлу’ (ЧА, 80; Госп., 22); шлајфован ’брушен, оштрен’ (КМ; 159);	герм. варв. тур.
ТРГОВИНА		именице	еспап ’предмети, роба за трговину’ (КМ, 106; Уд., 87; Госп., 90; КУ, 5);	тур.
новац	’о новцу’	придев	жућак ’дукат, златник’ (КМ; 33); артијан ’за предмете од папира, првенствено новац’ (КМ, 27);	
ОРУЖЈЕ		именице	малихерка* ’врста пушке’ (Оф., 111, 154); парабела (СУ, 213) / парабелум (СУ, 68) ’велики аутоматски пиштољ’; прангија ’врста топа за избацивање сигналних метака и за пуцање приликом каквих свечаности’ (СУ, 10; Оф., 50); тане ’пушчано или топовско зрно’ (Уд., 43; Оф., 92);	лат. тур. тур.

ШТАМПА	'о сабљи'	именица	ребранка* 'назив за неку врсту оружја' (Госп., 126); ћорда 'сабља' (Госп., 88, 124); фишек 'набој, метак, патрона' (Уд., 13; Госп., 22; КУ, 90); фишеклија 'кожни појас с преградицама, са џеповима у којима стоје фишеци' (Уд., 164); шупљо* 'пушчана цев' (КЛ, 90); џебана 'муниција' (Уд., 29; Госп., 22, КУ, 71); танцара* 'врста старе пушке' (КМ, 62; КЛ, 90; Госп., 49); абердар 'топ или пушка чијом се пуцњавом даје хабер, нешто оглашава, објављује' (Госп., 161); пашквил 'натпис увредљивог, клеветничког садржаја у штампаном облику' (КУ, 162); уздубочен* 'наслоњен' (Госп., 184); усарчен*?!' (КУ, 170).	тур. фиг. тур. вар. тур. итал.
ПОЛОЖАЈ	'о ражњу' 'о зобници'	придеви		

II.1.3. Експресивна територијално маркирана лексика

У овом делу рада водили смо се, пре свега, монографијом Стане Ристић (2004) о експресивној лексици, која према ауторкиним речима, представља посебан функционално-стилски слој. На лексичком плану, експресиви функционишу као јединице другостепене (секундарне) номинације за исказивање субјективне оцене и емотивног става у синонимним редовима, у полисемним структурама и у одређеним творбеним моделима (Ристић 2004: 241). С обзиром на теорију језичке личности Ј. Н. Караулова (1989), С. Ристић закључује да „компоненте значења експресива и на номинационом и на комуникативном плану одражавају неке социјалне, психичке и когнитивне карактеристике језичке личности српског језика” (Исто: 241–242).⁸⁸

И на корпусу Поповићевих романа потврђено је да се експресивност остварује, углавном, у именичким и глаголским лексемама. Представљена лексика у овом поглављу не исцрпљује се датом класификацијом и анализом, будући да се креће само у оквиру

⁸⁸ Проблемом експресивности, када је у питању страна литература, бавили су се, како се наводи у поменутој монографији, М. Грепл (1967), Е. В. Кузњецова (1989), Ј. Апријан (1995), В. Телија (1986, 1996), С. Калева (1994), М. Љапон (1989), А. Вјежбицка (1996), Р. Јакобсон (1966), као и Ј. Зима (1961), А. Требска (1987), Е. Масловска (1988), В. П. Мурат (1988) и др.

територијално раслојене лексике. Неке од лексема припадају и другим језичким слојевима, што сведочи о испресецаности лексикона српског језика.⁸⁹

Због неуједначености критеријума и често интуитивног одређивања експресива, водили смо се следећим параметрима приликом идентификовања експресива, а који су овде сажето наведени с обзиром на монографију Стане Ристић (2004). У поменутој монографији се доленаведене ставке не наводе дословно као критеријуми, већ као путокази приликом идентификовања и препознавања експресивне лексике:

- емотивно-експресивни импулс;
- проширивање творбеног и семантичког потенцијала језика преко парадигматских односа;
- увођење појединца (језичке личности) у језик;
- илокуцијски утицај на емоцију и когницију адресата (реципијента) на другом крају комуникационог ланца (превага прагматичког а не когнитивног плана језичке личности);
- намера и став субјекта према објекту именовања;
- у првом плану – субјект именовања;
- маркираност у односу на неутрална језичка средства;
- постојање субјективних конотативних компоненти значења;
- личносни карактер употребљених лексема;
- изражавање индивидуалних и заједничких особина језичке личности;
- ситуациона, односно контекстуална условљеност значења експресивних јединица;
- исказивање аксиолошког (вредносног, евалуативног) и емотивног односа;
- апеловање на осећања и постизање одређеног перлокутивног ефекта;
- дискурса или текста у којем дата лексема функционише; емоционална маркираност;
- мењање установљених вредности у заједничкој слици света од стране говорног субјекта.

Реч је о номинационој делатности „у којој субјекат говора није заинтересован ни да одрази реалије света, ни да их оцењује, него да постигне одеђено деловање на адресата путем исказивања личног (емоционалног) односа према свету (своје допадање или недопадање), и то на такав начин да се у говору јасно испољи субјективност таквог односа [...] Зато експресивне језичке јединице, како истиче Телија, више одражавају (одсликавају) него што означавају реалност” (Ристић 2004: 24–25, према Телија 1986: 11–12). У Поповићевим романима забележене су јединице и *инхерентне* (промена структуре на фонетском или творбеном плану) и *адхерентне* експресивности (пренесена значења на семантичком плану). Ове прве се одликују „формалним показатељима своје необичности за разлику од јединица адхерентне експресивности које ту необичност показују само на семантичком плану” (Ристић 2004: 49–50). Међу јединице *инхерентне* експресивности С. Ристић убраја посебне типове афиксалне деривације (семантичко-морфолошка

⁸⁹ Ова класификација и анализа експресивне лексике није обухватила опсежнију анализу семантичког садржаја експресива, односно анализу релевантних конотативних и денотативних сема које организују њихово лексичко значење, већ је реч о сведеном осврту на лексику овог типа.

деривација), композицију, творбено немотивисане номинације необичног гласовног склопа, деривационе јединице аугментативног и деминутивног типа које реализују пејоративна и хипокористична значења. Код јединица *адхерентне* експресивности именовање се реализује као семантичка деривација – преношењем имена са једног садржаја на друге, и то на основу аналогije преко тропа и фигура (метонимијом, метафором и поређењем) (Исто: 49–50).

На нашем корпусу забележено је много више јединица инхерентне експресивности. Експресивна лексика је подељена на *именичку* и *глаголску*, а у знатно мањем броју забележене су и неке *придевске* и *прилошке* експресивне јединице. У оквиру придевских експресива (*табанисан, надодан*) дати су и одређени глаголски експресиви (*табанисати, надодати*), који имају исту мотивациону основу као и придеви настали од њих. Као средство експресивизације присутан је и процес универбизације, који подразумева сажимање „сложеног, вишечланог имена, при чему новонастала реч задржава исто денотативно значење као и мотивирајући вишечлани, аналитички еквивалент, али добија ново, конотативно значење” (Исто: 189). Од именичких универба, добијених суфиксалним типом деривације, који се односе на лица, забележени су: *џабалебарош, бадаваџија, докоњак*, а универб који именује одређену реалију, у овом случају дукат или златник, јесте универб *жуњак* такође, изведен суфиксалном деривацијом. Од глаголских универба забележени су: *аветињати, маказати и њебовати*, такође, изведених суфиксалном деривацијом мотивационе основе, суфиксима: *-ињати, -ати, -овати*. Што се тиче придевских универба, забележен је придев *удворичав*, са сложеним еквивалентом ’који се удворује, улагује’.

Параметар ’пола’ се показао веома важним и број експресива за особе мушког пола већи је него за особе женског пола. У корпусу Поповићевих романа ретки су негативни експресиви високог степена тоналности.

На избор лексема за тумачење утицали су, понајвише, контекстуална, односно ситуациона условљеност лексема, а затим и лексичко значење лексема, односно њихова семска структура – евалутивне и емотивне семе које утичу на експресивно значење лексема. Од лексема погрдног значења представљене су оне које су у коришћеним речницима представљене неким од семантичких квалификатора (*неј., погрд., подр., презр.* и сл.), као и оне које у речницима нису обележене неким од побројаних стилских маркера. Контекст је често имплицирао погрдну реализацију лексема, које се у Поповићевим романима најчешће остварују семантичком деривацијом као лексичким механизмом полисемије (метафора, метонимија, синегдоха). Одређивање степена (високи, повишени и снижени) којим је окарактерисана пејоративна, презрива, подругљива или иронична негативна конотација одређених лексема резултат је емотивно-аксиолошке субјективне оцене погрдног призвука забележених лексема.

II.1.3.1. Именички експресиви

Најпре су издвојене, према моделу који је изложила С. Ристић, водећи се новијим тенденцијама у развоју лингвистичких теорија (когнитивна лингвистика и теорија језичке личности), експресивне јединице којима се именују „лица чија се понашања и поступци оцењују као одређене психичке или моралне (карактерне) особине” (Ристић 2004: 53). Тако су представљене: именице типа ’особа + психичка или морална (карактерна) особина’

(именице негативне експресивности високог, повишеног и сниженог степена експресивности и именица позитивне експресивности према етничкој припадности), именица типа 'особа + спољашња особина', начин одевања, именица необичног гласовног склопа, експресивне јединице према именовању поступка, људи и животиња, етника / порекла, затим, области, следбеника одређене идеологије, занимања, предмета / машина, као и лексеме настале семантичком деривацијом – антропонимизацијом предмета, зоонима и станишта. На крају је дат експресив за именовање државе.

У речи погрдног значења убрајамо оне лексеме које у својој семској структури садрже неку од компонената негативне тоналности (пејоративна, подругљива, иронична). Будући да се, према речима С. Ристић, „категоријалне семе које организују лексичкосемантичке групе јављају у опозицији: позитивна – негативна експресивност, а диференцијалне семе које организују подгрупе експресива указују на степен експресивности: снижена, повишена и висока експресивност” (Ристић 2004: 60), тако је представљена и ова лексика. С обзиром на то да се експресиви заснивају на специфичностима конотативне семантике (конотација као макрокомпонента значења), поред језичког плана, према речима С. Ристић, анализа овакве лексике обухвата и комуникативни, когнитивни и прагматички, функционално-стилски и нормативни план (Исто: 54).⁹⁰

Именице типа 'особа + психичка или морална (карактерна) особина'

- Именице негативне експресивности:

високог степена: *пезевенк* тур. погрд. 'покварењак' – *Кара-Борђије није ајмана, није пезевенк, зна он које је време за целу Европу наступило* (Госп., 139); *уштва* пеј. 'никакав човек, покварењак' – *Боже, мислим се, свака ли уштва пандурска мисли да може везати човека и домаћина; они, богати, заборавили да су наши стари владаре убијали и протеривали, а пандуре везивали, у свињце затварали, сплацинама ранили и појили* (КМ, 78).

повишеног степена: *ванцага* нем. 'битанга, пробисвет' – *Што си ти упопињио ту ванцагу!* – *псује Вучић Алексу* (Госп., 186); *голанфер* тур. варв. 'гоља и изелица, беспосличар' – *Да копамо, нека виде голанфери и сеџикесе, и нека виде ови што су нас поапсили да смо ми домаћини, да нисмо ко они* (КМ, 183); *дјевкалица** фиг. 'онај који говори лоше о некоме, који „лаје” о некоме' – *А ти, Амица, немој слушати де сикире лају, него послушајде ти де лају двоноги курјаци. Двоноги курјака и нема у садашњем нашем*

⁹⁰ „Експресивно значење чува информације о типским ситуацијама, обједињује их кроз прототип, а преко њега и кроз концепт који је обогаћен и оценама културалне вредности и емоционалног односа субјекта, и указује на референт (101). У Телијином когнитивном приступу лексичко значење се мора повезати са ситуативношћу, са фрејмом одређене ситуације [...] Наше истраживање експресивне лексике показало је да се њихов сложени лексичко-семантички садржај (заснован на конотацији, као специфичној компоненти значења) никако не може свести само на лексички – језички (вербално-семантички) план, него да он обухвата и друге планове: комуникативни (са свим елементима: учесницима, садржајем, ситуацијом), когнитивни и прагматички (са елементима сазнајних и психичких карактеристика учесника у комуникацији и њихових актуелних намера, потреба и сл.), стилски и нормативни (са елементима функционално-стилске и нормативне примерености употребе у најширем смислу)” (Ристић 2004: 28, 39).

опстојатељству, има само двоноге паишчади, да кажем, дјевкалица, па ја њи слушам и ево и приводим у апсану. Имам ту једног што што је противне речи о теби говорио (КУ, 39); **ђилкош** мађ. 'обестан млад човек; нерадник, кавгација, разбијач' – Неком ђилкошу који има кола неће бити тешко да је стрпа у њих (ЧА, 114); **лижисахан** 'улизица' – Ево, видиш шта раде лижисахани по овим глупим новинама, како баљезгају о „нашим величанственим победама“, а не помишљају да један народ који је погубио половину свог укупном мушког живља, да не рачунамо жене, не може добити рат, тај народ је изгубио много више него што је један рат (КМ; 66); **локмар** погрд. варв. 'прождрљивац; пијаница' – Што ти, бре, Амица, ниси ти локмар, него си барјактар био [...] (КУ, 157); **млатишума** погрд. 'лудак, будала' – Мислили су Грци да ће и Милош као тамо неки европејски учењаци и млатишуме (Госп., 50); [...] ниси ти ђакон ни млатишума, ти си кнез (79); **мотовило** / **мотовилаш** погрд. 'непостојан, превртљив човек' – А мотовило је и човек и мотка (Уд., 174); Мотовилаш нешто промрси, ошину погледом Мијаила (176); **ребелија** 'бунтовник, одметник' – Само неколико дана после битке у Дрлупи, у којој су устаници грдно посекли Аганлијине криалије и ребелије, Радич је навратио кући и она га је једва препознала (Уд., 10); Како то да се једне године људи прослављају као јунаци, а друге године те људе убијају као протуве и ребелије (Уд., 126); [...] зар ниси приметио како са нама разговарају чиновници, ко да смо каке ребелије, ко да нисмо српске војводе (Госп., 17); [...] Милош да подмазује Турке, да моли Русе, да веша ајдуке и ребелије [...] (КУ, 15); **чанколиз** 'онај који се улагује из користољубља' – Назва господина Вука просјаком, чанколизом и протувом белосветском, па опет стаде преда њ (КУ, 163).

У групи лексема са заједничком архисемом 'лице (особа)' и интегралном семом 'морална или карактерна особина', највише је примарних експресива типа: *пезвенк*, *уштва*, *чанколиз*,⁹¹ *лижисахан*,⁹² *голанфер*, *локмар*, *прделесница* и др., а међу секундарним издвајају се: *ванцага* (примарно означава тесарску секиру), *мотовило* (примарно означава дрвену направу налик мотки, штапу) / *мотовилаш*, *цепаница* (примарно означава комад дрвета за цепање).

У непосредном окружењу, турцизму *пезвенк* претходи лексема *ајмана* ('битанга'), такође турског порекла, како би појачала тврдњу господара Милоша да се за Карађорђа не могу везати особине као што су покварност и нерадништво – Карађорђе није покварењак, битанга и скитница. У истом роману стоје Амицине речи одобравања, након Милошевих изјава, у којима такође долази до уланчавања лексема како би се потврдила чињеница да господар Милош није *паликућа* и *ајмана* (Госп., 50). Овој лексеми приружује се и именица високог степена негативне експресивности – *уштва*, са компонентом покварености. Полисемантичка лексема *ванцага* употребљена је и у основном значењу – када значи тесарски алат – стара секира, али је овај германизам употребљен и у пренесеном значењу

⁹¹ С. Ристић је лексему забележену из часописа „Скоротеча“, *чанколиз*, која је потврђена и овим корпусом, сврстала у групу погрдних имена за мушкарце који су неморални (153), а лексему *ђилкош* у групу мушкараца који су склони авантурама, скитњи, који су нестабилни, нестални, превртљиви (154). Историјски гледано, много је чешћи број погрдних имена за женске особе по спољашњем изгледу од броја имена за мушке особе, што сведочи о својеврсном континуитету (167).

⁹² С. Ристић наводи и лексеме *лижисахан* и *чанколиз* (тур. + лиз) које су забележене у *Речнику страних речи*, који представља страну несловенску лексему славеносрпског и српскословенског језика (Ристић 2004: 158). Ове две лексеме су забележене и у *Посрбицама* „које представљају дублете српског језика у односу на позајмљену лексему најчешће у виду контактних синонима“ (Исто: 158).

када реферише на негативну особину која се односи на човека, те је *ванцага* заправо пробисвет, нерадник, особа од неповерења. Лексема *голанфер* стоји у саставном напоредном односу са речју *сеџикеса*, док са друге стране, готово у антонимском односу, стоји лексема *домаћин*, која још више наглашава негативно нијансирање забележене лексеме *голанфер*. Облик *дјевкалица** највероватније је настао зоонимском метафоризацијом, будући да се из самог контекста види да се ради о 'псу који много лаје', односно о 'човеку који брбља'. Бројне су немотивисане именице које су преузете из страних језика, као, на пример, лексема из мађарског језика – *ђилкош*, која припада жаргонском језику. У сложеницама *лижисахан*, насталој композицијом, и у лексеми *чанколиз* стоји мотивни глагол *лизати*, који носи негативну конотацију, и именице – турцизми, *чанак* и *сахан*, које означавају посуду из које се лиже. Управо Петар Скок, у оквиру лексеме *чанак* наводи и лексему *чанколиз* у погрдном значењу човека „који лиже здјеле”. 'Удвориштво', 'лицемерје', 'конформизам' – показале су се као духовне особине које су погодне за погрдну номинацију субјекта именована и које, као такве, наилазе на осуду у колективној свести ликова романа. У основи лексеме *локмар* извесно је да стоји глагол *локати*, у погрдном значењу 'пити преко мере халапљиво и гладно'.

Императивна сложеница *млатишума*, као и сложеница *лижисахан*, настала је слагањем (глагол + именица). Овој групи лексема припада и именица из романа *Свињски ујед – јевиветар*. Лексемом *мотовилаш*, у чијој основи се налази назив за 'предмет', метафорично се именује погрдно значење 'превртљивости'. У роману *Конак у Крагујевцу* забележене су лексеме *џабалебарош* у значењу 'нерадник, готован', *докоњак* у значењу 'беспосличар' и *бадаваџија* у истом значењу ('беспосличар, нерадник; готован'). И ова карактерна црта показује колико је у свести говорника српског језика ова особина подложна критици, односно негативној колективној експресивизацији у језику.

Лексема *ребелија* примарно се, као заједничка именица, односи на буну и устанак, док у Поповићевим романима реферише на вршиоца радње, односно на побуњеника. Исто значење (*rebel*) има и у енглеском језику (Ристић, Симић, Поповић 2005: 253). Интензивирање одметништва и разбојништва уочава се у употреби лексема *протуве*, *ајдуци* и *криалије* (хајдуци) у непосредном окружењу лексеме *ребелија*.

сниженог степена: *клада*** фиг. 'стар, беспомоћан човек' – Кад нема млађи, не могу ни старци, не може клада да процвета [...] (КЛ, 14); *коска*** фиг. '!' – *Слабачак је и сувоњав, није, да кажеш, нека коска* (КМ, 13); *прделесница** 'погрд. назив за женску особу' – [...] *ваљда неће доћи дан да се секирама сечете због те прделеснице, а она, чија није била, чија бити неће* (ЧА, 198); *танковина** 'слаб човек' – [...] *несретнице, ни аџија се, иако људина, не могаде одржати у њему, а ти ћеш јадо, и танковино моја!* [...] (Уд., 90); *упишуља* фиг. 'девојчица, недорасла жена' – *Упишуље* [девојке], *вели, мисле да су испред нас, да су цивилизована господа* (КМ, 58); *Господар Милош се насмејао. И Давидовићеву жену назвао упишуљом* (КУ, 46); *џепаница* фиг. погрд. 'неотесана, проста особа' – *Ја јесам сељак, ал нисам џепаница, знам колико би нам наки људи узвредели* (КМ, 40); *Чиниш волико, ти си прост човек, Амица, ето, џепаница* (КУ, 211).

Будући да лексема *клада* у свом основном значењу реферише на одсечен комад стабла, који је обично оборен на земљи, отуда асоцијативно повезивање са старошћу, односно са беспомоћношћу, отежаном покретљивошћу и са „прекинутим растом и развојем човека” (одсечен, „непокретан” пањ). На само неколико страница у *Кући Лукића*, након констатације да „не може клада да процвета”, стоји готово гномски кондензован

израз *пањеви не цветају* (КЛ, 24). Метафоризацијом полазне семантичке реализације која означава 'комад расцепаног дрвета' настао је погрдни експресив *цепаница* који означава 'простог човека'. Проста, неугледна особа без манира доводи се у везу са особиним 'неотесаности', што је мотивисано примарним значењем одсеченог и неотесаног (необрађеног) стабла, односно балваном или пањем. Отуда се фигуративно за тромог, старијег човека користи лексема *клада*, синонимна лексеми *цепаница*.

У *Књизи о Милутину*, за студента Младена Јеринића, Милутин, сажаљивим тоном, каже да Младен није за војника, да је слабачак и сувоњав и да, поређењем са речју из анатомске терминологије, *није нека коска*. Именица *коска* овде не стоји као антоним са значењем јачине и снаге, већ се фигуративно односи на слабо, измршавело људско тело, чија се слабост још више појачава неодређеном придевском заменицом *нека / некаква (није нека коска)*.

Изведеница *прделесница* можда је мотивисана глаголом који означава физиолошку радњу, али могло би се рећи и да је ова лексема мотивисана прилогом придевског порекла *лесно* ('лако'), те отуда подругљиво значење 'жене лаког морала', где се запажа детаљ језичке слике света да се на женску особу која лако ступа у интимне односе гледа као на неморалну жену – блудницу. Суфикс *-овина*, у изведеници *танковина*, у свести говорника се најчешће везује за неживе појмове, у овом случају на оне који се односе на дрвену грађу, и то на буковину, храстовину и сл. Метафоризацијом је настала лексема *танковина*, која се односи на слабог („танког“) човека. Шаљиво-пејоративна (Клајн 2003: 195) лексема *упишуља* настала је од глаголске основе и суфикса *-уља*, док у називима крвава по телесним особинама овај суфикс нема поменути призвук погрдности, односно шаљивости – *Цветуља, Жутуља, Шаруља* (КЛ, 26).

- Јединица позитивне експресивности:

према етичкој припадности (аугментација мотивне основе етнонима): *Србенда*⁹³ 'аугм. од Србин' – *Крсте се и остали. И плачу људи. Умро без речи. Официрчина. Војничина. Србенда* (КМ, 43).

У *Господарима* је забележен и именички дериват са значењем збирности – *Србадија*. С. Ристић каже да „именице са суфиксом *-ија*⁹⁴ у савременом српском језику представљају продуктивну категорију са широким дијапазоном значења“, а да је највећи број мотивисан именичким основама (Ристић 2004: 95). Ауторка напомиње да је значајна употреба оваквих збирних именица са друштвено-историјског аспекта, иако су застареле и припадају народном језику, будући да илуструју политичко-идеолошке прилике у одређеном времену. С. Ристић лексеми *Србадија* истиче као пример експресивне употребе са позитивном конотацијом у смислу блискости, идентификације, емпатије (Исто: 100), што се поклапа са употребом ове лексеме у поменутом роману. Код ове лексеме се експресивно значење реализује као примарно, „јер се употребом именица овог типа актуелизују неке особине, карактеристике издвојеног, недељивог мноштва ентитета“

⁹³ У *Господарима*, као и у *Удовицама* и у *Конаку у Крагујевцу*, забележена је застарела лексема *Србаљ*.

⁹⁴ „Ситуацију у савременом језику компликује и чињеница да су многе наслеђене и новоприхваћене позајмљенице овог типа улазиле у српски језик као већ оформљени деривати чија је фонетско-фонолошка адаптираност знатно повећала број и продуктивност изведеница са суфиксом *-ија*“ (Ристић 2004: 95).

(Исто: 104).⁹⁵ Код И. Клајна је лексема *Србадија* без пејоративности, или са благо пејоративним и шаљивим тоном, и настала је збирним суфиксом *-адија* (*-ад + -ија*), с напоменом да су „омиљени у XIX веку били збирни етноними” (Клајн 2003: 82).

Јединице значења наведених лексема, употребљене у конкретној комуникативној ситуацији, сведоче о одређеним психичким и когнитивним карактеристикама⁹⁶ личности јунака у Поповићевим романима, с обзиром на ситуациону (контекстуалну) условљеност значења експресивних лексема. У монографији С. Ристић наводи се да се функција експресивних јединица конотативне семантике остварује „као намера да се стилским ефектом, нарочитим избором јединице именовања, искаже емоција и лични став (похвала или покуда) према објекту именовања и да се делује на реципијенте одређеном илокуцијском снагом, примереном комуникативној ситуацији” (Ристић 2004: 64).

Користећи лексеме *Србенда*, *официрчина*, *војничина* писац каже да је Милутин двоструко ганут призором: „Гарашанинова смрт га је поразила, али и уздигла. Милутина је дирнула истина да и овакви људи постоје”, наводећи још и то да је заједничка несрећа зближила српског сељака и српског официра, па зато Милутин има родитељски однос према поручнику Гарашанину, будући да је „у њему видео будућност Србије, а сад га носи на рукама” (Поповић 1990: 70–71). З. Петровић, управо, констатује да је једна од најлепших епизода *Књиге о Милутину* смрт поручника Гарашанина она у којој је Поповић показао „диван људски однос између српског сељака – ратника и српског официра” (Исто: 70).

С друге стране, висок степен негативне експресивности показују именице којима се изражава презир према карактерним особинама које се, у језичкој компетенцији изворних говорника српског језика поимају као негативне особине. Повишеним тоналитетом експресије одликују се именице којима се именују особе које испољавају следеће особине: полтронство, подмитљивост, глупост, дволичност, лицемерство, беспосличарство, самовољност, превртљивост и сл. Експресивне јединице сниженог степена негативне експресивности односе се на женски род – *прделесница* и *упишуља* – које указују на недораслост и неозбиљност. Овде изостаје нпр. причљивост као особина која се у свести говорника српског језика поима као одлика женског рода. Према овим особинама, као и према људској простоти и слабости, евидентан је толерантнији однос приликом лексичке номинације носилаца поменутих особина. Када је у питању ова лексичко-семантичка и лексичко-граматичка (именице) група лексема, у Поповићевим романима апсолутно преовлађују јединице са негативном конотацијом, што само иде у прилог томе да се у српској језичкој заједници више истичу негативне стране човека. Наш корпус потврђује закључке до којих долази С. Ристић када су у питању експресиви са значењем моралних и психичких особина човека. Ауторка сматра да експресиви са поменутиим значењем „показују не само културалне навике говорника српског језика него и особености

⁹⁵ „Употреба збирних именица за скупину припадника једне нације, вере у *ми* позицију представља ефектно стилско средство за националну / верску идентификацију, па се интерпретира позитивно. У нашем корпусу такву употребу илуструје пример хипокористичне употребе именице *Србадија* која се из *ми* позиције адресанта и адресата и њихове емпатије интерпретира позитивно [...] Употреба збирних именица уопште, а посебно употреба експресивних збирних именица, у ситуацијама када постоје могућности употребе плуара, није условљено само лингвистичким факторима ни факторима објективне реалности, него субјективним факторима, и то пре свега оценом актуелне ситуације и мотивационо-прагматичким циљевима субјекта именовања / говора” (Ристић 2004: 100, 105).

⁹⁶ „Сам процес издвајања особе – неког њеног својства и оцене тог својства засновани су на когнитивним представама о изванјезичкој реалности” (Исто: 65).

менталитета његове језичке личности” (Исто: 72). Наши примери, такође, потврђују „већ утврђене чињенице да је негативна оцена нечијег поступка која се исказује глаголима знатно блажа него када се исказује именицама” (Исто: 73); уп. нпр. *Он је уштва* (покварењак, никакав човек) (КМ, 78) : *То што је он урадио је покварено*.

Поповићев корпус се показао репрезентативним и релевантним приликом утврђивања социјалних и културалних фактора који детерминишу одређене карактеристике експресије. Експресиви функционишу као својеврсна спона између човека и језика, будући да се људско ангажовање одражава у језичкој делатности у којој се складиште информације о ситуационим стереотипима који владају у једној друштвеној и језичкој заједници. Пишчево знање о елементима комуникације (пресупозиција) и препознавање одређене ситуације доводе, управо, до правилне употребе експресивне лексике.

Именица типа ’особа + спољашња особина’

Начин одевања: *додола* етн. ’неукусно одевена женска особа’ – *Бојала се* [Персида] *да се у туђем руху не нагрди, да не личи на додолу* (Уд., 55); *Она је била сва шарена, као каква додола у Србији. Била је румена и намирисана* (Госп., 164).

Експресив *додола*, који се у ексцерпираним романима јавља у значењу ’неукусно одевена женска особа’ (Уд., 55; Госп., 164), С. Ристић убраја у речи непознатог значења и каже да је у дескриптивне речнике савременог језика, „са измењеним обликом или са другачијим, углавном непренесеним значењем” ушла, између осталог, и ова лексема (Ристић 2004: 156, 157).

Именица необичног гласовног скопа

гегула подр. ’Србијанац’ – *Не да, вели, европска госпоштина своје лепе лађе да и онереде гегуле* [...] (КМ, 45); [...] *чуше да нас овде, у крајевима које смо ослободили, називају србијанским гецама, гегулама, геацима, па и циганима* (КМ, 59).

Именица *гегула* окарактерисана је као „именица необичног гласовног склопа”, према формулацији коју даје С. Ристић (Ристић 2004: 13), а Јелена Јовановић ову именицу, као и именице *геак*, *геакуша*, *геца* сврстава у лексеме које представљају одређен друштвени слој (Јовановић 2018: 362). Номинационе јединице *геак*, *гегула* и *геца* ова ауторка одређује као погрдне називе у сфери ’понашање, навике’, „за особу која репрезентује примитивно, некултурно, сирово, неотесано [...] понашање (Исто: 439). Поред лексеме *геак*⁹⁷ и оне за означавање особе женског пола – *геакуша* (СУ, 114), на корпусу Поповићевих романа забележене су и синонимне експресивне лексеме *гегула* (КМ, 45) и *геца* (КМ, 21): [...] *Ко би из моје куће [Видосавине] истерао ону наоружану геакушу, вашу другарицу Бису, ко би ме спасао њеног смрада и неуредности, њене победничке бахатости?* (СУ, 114); [...] *нећу дозволити да ми је [каријеру] сатре један геак* (Оф., 98); *То је, бре, све ајдук, марвени*

⁹⁷ Па, мајку ти *геачку*, опсовао је наредник Вујић [...] (Оф., 108).

трговац,⁹⁸ *зеак*, устаник, чиниш волико, то је све са пушком и анџаром срасло [...] (КУ, 96). У *Времену лажи* писац образлаже употребу експресива *геца* речима: „Одмах после победничких ратова 1912–1978. српски сељак, ратник, доживео је да буде омаловажаван као *геца*. Пре свега, његов рад је био обезвређен, а такав социјални и друштвени положај сељака пратио је арогантан и ниподаштавајући однос према њему градског чиновника, чиновничкиња, па чак и интелигенције” (Поповић 1990: 13). Поповић инсистира на сељаштву и његовом великом значају током српске историје, али упозорава на социјалну, економску и моралну деградацију која је задесила сељаштво: „Треба се присетити свих оних радио-емисија и хуморески по новинама, у којима је сељак изврђаван руглу, и то веома неукусно. *Књигом о Милутину* ја сам желео да вратим углед нашем сељаку. Да се види колико је он чувар темељних вредности овог народа, колико је он чувар језика” (Исто: 13).

Експресивне јединице према именовану:

- **поступка:** *милогузје** ’угађање’ – *Никада их не би могао најести и пити, никада им не би било доста милогузја* (СУ, 76); *џурикање* нем. варв. ’натраг, назад’ – *Господар Милош је гледао Немцу у очи, овај му је објашњавао рукама и говорио немачки, а господар је само разумео реч „џурик”*. *Нема џурикања!* (КУ, 209).

Глаголска именица *милогузје* се, гледано из контекста романа *Свињски ујед*, односи на хедонистичко угађање које се граничи са претеривањем у храни и пићу – са напијањем и преждеравањем. Овде је ова лексема употребљена са дозом презривости, због раскалашног понашања ратних другова Боре Јуриша, који тек што су изашли као победници из рата. Посрбљена именица *џурикање*, према немачком прилогу *џурик*, у значењу ’натраг, назад’, употребљена је у *Конаку* у Крагујевцу, а обликом „нема џурикања” указује се на немогућност повратка – *Сви би ми некуд из ове коже и овог Крагујевца* (КУ, 209). Овај посрбљени калк *џурик* је и фонетски и морфолошки адаптиран, што се очитује и његовом употребом у српском језику, често у облику наредбодавног узвика који се упућује коњу како би начинио корак уназад.

- **људи и животиња** (Nomina attributi): (Мика) *Дилбер* (Микаило Дуњић): *Како не знаш ко је Мика Дилбер?! [...] Није тело да се жени, него се само облачило што је најлепше могли: вазда су на њему били јелек и антерија, па чакшире од официрског кангара [...]* (КЛ, 64); *Змај од ноћаја* (Стојан Чупић, један од најзначајнијих војвода Првог српског устанка): *Дабоме, дошао Змај од Ноћаја да опет сече Турке по Ноћају, да дижу војну [...]* (Госп., 103); (Хаџи) *Јуриш*: *Треба да те зовемо Бора Јуриш. И мање заслужне људе не зову правим именима, која су им дали глупи и верски затуцани кумови на криштењу. Ово име је подесније за песму него твоје криштено. Кад се човеку промени име, промени му се читаво биће, друкчије се живи* (СУ, 28); *Мисирка* (крáva): *Сећаш ли се, Росо моја, како је овде било, – показује ми место де су нам краве некад везиване: Мисирка, Цветуља, Жутуља, Шаруља, Була... [...]* (КЛ, 26); *Продан*: *А он, Хаџи-Продан, шта је урадио? Продо своју буну Молдавији, продо је Турцима. Јес, вала, господар-Младене, не зове се узалуд Продан* (КУ, 68); (Бора) *Шкодљиви*: *„Вероватно да је надимак „Шкодљиви” Ћатић добио*

⁹⁸ У подругливом значењу јавља се и сложени придевски експресив у синтагматском споју: *марвентерговска руља* (КУ, 270).

због тога што је својим аутомобилом марке „шкода” возао и заводио многе варошчанке, па чак и сељанке из околних села” (Уд., 214).

Име као потврда нечијих поступака и понашања служи у карактеризацији носилаца тих имена. У стилематичној лексеми *Дилбер* уочљив је поступак антономазије – када заједничка именица (*дилбер*) добија функцију властитог имена, у овом случају властитог надимка. Апелативизација антропонима заступљена је у псеудониму *Змај од ноћаја*, који се односи на Стојана Чупића, једног од најзначајнијих војвода Првог српског устанка. Ово преименовање служи прикривању правог идентитета поменутог војводе, што је, заправо, мотивисано ратним околностима. Надимак пореклом из војне терминологије реферише на брзину, напад и заузимање положаја. Наиме, усклична команда за напад на непријатеља, оличена у турцизму *Јуриш*, представља мотивацијску потврду за Борино (пре)именовање према његовом понашању и поступцима. Надимку као другом имену придаје се већи значај тиме што се ставља изнад имена добијеног на крштењу. У *Свињском уједу* постоји вера у то да име утиче на човеков живот, односно на његово биће, због идентификације са одређеним номинатом, што не чуди с обзиром на постојање блиске везе између бића језика и бића народа. Антропоним *Јуриш* указује на важност истицања јунаштва и неустрашивости у ратним условима, што се одражава и у језику. Зооними или, антропонимијски посматрано, надимци – *Мисирка*, *Цветуља*, *Жутуља*, *Шаруља*, *Була* – примери су за именовање крава у *Кући Лукића*. Мотивацијски посматрано, лексема *Мисир* није мотивисана очигледним физичким карактеристикама краве, што је обично случај приликом именовања животиња – посебна обележја на телу (цвет + -уља; шар(а) + -уља итд.), већ карактеристиком плодности. Потврду за ову констатацију налазимо у самом роману, након више десетина страница по забележеној лексеми, где за застарело име хебрејског порекла *Мисир*, које значи Египат, стоји да је реч о веома плодној земљи: *А земља им, кажу, била ко Мисир. Нигде роднија* (КЛ, 101). Плодност земље је доведена у везу са плодношћу животиње и управо тако језик рефлектује оно што је српском сељаку било од егзистенцијалне важности. Вера у оправданост и мотивисаност имена, односно надимка, уочљива је и у *Конаку у Крагујевцу*, будући да је Хаџи-Продан „продо своју буну Молдавији, продо је Турцима”. Паралела се може направити са познатим изразом *продана душа*. Овде се војвода Продан Глигоријевић директно доводи у везу са издајом и изневереним поверењем народа, будући да је његово име потврда те преваре, односно, у његовом се имену чак могло и наслутити издајство, јер „не зове се узалуд Продан” (име као предсказање). За попридевљени облик *Шкодљиви* у роману *Удовице* већ се наводи претпоставка за мотивацију овог надимка – најпре у имену аутомобила марке шкода, који је Ћатић возио, а онда и у самом значењу придева *шкодљив*, који само формално има сличности са именицом *шкода*, те је та чињеница добро искоришћена за игру речима – *Шкодљиви* је заводник, вози шкоду и „штетан” је и „погубан” за женски род. Код Вука лексема *шкода* значи ’штета’, што мотивацијски одговара значењу надимка који је употребљен у *Удовицама*. У РСГВ стоји придев *шкодљив* у значењу ’који шкоди, неповољан, штетан’, а у *Удовицама* је овај придев употребљен у одређеном придевском виду у антропониму *Шкодљиви*.

- етника / порекла: **баћушка** рус. фам. Рус – Баш лепо од баћушке нашега, руског цара, што нам није послао праве Русе, по томе се види колико нас је мајка Русија ценила [...] (Уд., 45)⁹⁹; **Чивут / Чивутин** погрд. 'Јеврејин, Жидов' – У Београду има пашин конак, има Доњи и Горњи град, има пашчади на све стране, има Чивута, Јермена и Турака, а сад још и Срби највоштили (Уд., 13); Бурђија је приметила да се био претметнуо, носио је кецељицу као каква чокалија, оно мало речи је цедио кроз зубе као да је Цинцарин или Чивутин (Уд., 115).

апелативизација етника: белотреп презр. 'који се односи на Немца' – Реци, Давидовићу, овој белотрепој ајмани да ми нисмо будале и да нисмо неки простаци како се њему чини (Госп., 31); **Шта оће тај белотрепи?** – господар Милош овлаш погледа доктора. Приметио је да се Немац о нечему раститује (156); **Влах** погрд. 'назив (погрдан) за припадника друге вере, човека из другог краја и сл.' – Диздаре, – позва Марашли-Али-паша – покажи кнезовима пут, испрати Влахе. Које Влахе, сад, честити пашо? – не издржа Вучић Перишић. Ми смо, вели, Срби и подоста смо учинили [...] Зар сад Власи да будемо, то је много за наш образ (Госп., 228); **мујага**** 'Муслиман' – Нећу да ми чита Андрића, нећу да слушама како су живеле и патиле мујаге, оћу да ми се каже како су живели и страдали Срби (КЛ, 54); Али, за војводу Луку то је тек био почетак личног обрачуна са једним од најцењенијих јунака међу босанским мујагама. Кулин-капетан, командант коњице и коњаник на гласу (Госп., 161); **Немчања*** погрд. 'Немац' – **Шта ова Немчања** лапара и млатара? – упитао је књаз доктора (КУ, 211); **Туркешања** аугм. и пеј. 'Турко' – **Лаже, претвара се Туркешања**, помислио је Јова Глигоријевић (Госп., 75); **И они су мене „туркешањом”** називали а сами су са пашом београдским ујдурисали (КУ, 68).

апелативизација области: арнаутлук 'земља или крај насељен Арнаутима' – Из арнаутлука долази крвотија и насилник, најцрњи Турчин и никакав муслиман, за којег нема ни Алаха ни Мухамеда (Уд., 46).

Квалификатор *фам.* уз лексему *баћушка* требало би да буде показатељ позитивне експресивности, али у контексту романа *Удовице* ова лексема употребљена је у ироничном тону, будући да се односи на руског цара Недобу, који је „смутио” Карађорђа, пославши руског царског изасланика, а не правог Руса.

Погрдни етноними *Чивут / Чивутин* уочавају се у роману *Удовице*, када се каже да у Београду има пашчади на све стране – *Чивута*, Јермена и Турака. Средоје Шаторац се, како стоји у роману, због „припетог” (сапетог) језика, односно у пренесеном значењу – због (за)везаног језика, пореди са Чивутином или Цинцарином. Овде се управо стереотипно поимање Чивута као тврдица и штедљивих особа доводи у везу са „економисањем” у језику, али не у оном лингвистичком смислу, већ у смислу шкрте употребе речи и начина на који се речи изговарају – неразговорно мумлајући, цедећи их кроз зубе.

Сложеницом *белотреп* не именује се било која особа белих трепавица, већ је ова физичка особина, која се може повезати са изгледом Немаца, употребљена у презривом значењу – *белотрепа ајмана* (Госп., 31). Ово именовање према физичкој карактеристици

⁹⁹ У *Свињском уједу* и у *Господарима* употребљена је иронична лексема за означавање републике Русије – деминутивни облик **мајчица** (СУ) и именица **родитељка** (Госп.).

мотивисано је, према речима А. Савић Грујић, семом изгледа у којој је садржана информација о боји трепавица (Савић Грујић 2016: 77, 78–79).

Етнимом словенског порекла *Влах* може значити и одређену друштвену класу – ознака за сточаре и номаде, или уопште за странце, односно „туђе” народе. Овде се не ради о етнимом за означавање романског становништва, већ је управо реч о погрдном значењу: *Марашли-Али-паша је тако назвао Вучића Перишића и остале кнежеве, на шта је Перишић одговорио – Ми смо, вели, Срби и подоста смо учинили [...] Зар сад Власи да будемо, то је много за наш образ* (Госп., 228). Употребом ове лексеме, честитост и достојанство српских кнежева доведени су у питање. Гледање на Србе, односно на српске кнежеве, као на туђинце у сопственој земљи подудар се са чињеницом да су Турци управо хришћане називали Власима, баш као Германи Келте итд.

У *Кући Лукића* и у *Господарима*, лексема *мујага*, написана малим словом, не значи властито име, него означава муслимане као етничку скупину. Могуће је да је управо почетно мало слово знак непоштовања и ниподаштавања босанских *мујага*, односно Кулин-капетана, команданта коњице и коњаника на гласу, као и оних *мујага* из Андрићевих романа.

Сви наведени етнимом употребљени су у негативном значењу: за означавање Немца – *белотреп* и *Немчања*, за Турчина – *Туркешања*, за Муслимана – *мујага*, за Јеврејина – *Чивут*, а за означавање припадника других народа и конфесија – *Влах*.

Употребом лексеме *арнаутлук* писац постиже стилско-семантичку интензификацију и пејоративност свога језичког израза. Лексема са суфиксом *-лук* указују на социјални аспект њиховог значења у одређеном прошлом времену.¹⁰⁰

- **следбеника одређене идеологије: *гибаничар*** погрд. ’назив за четнике (из другог светског рата)’ – [...] *избројали сте нам сваку јаловицу и сваку гибаницу коју смо појели, гибаничарима сте нас звали* (КМ, 176).

Код лексеме *гибаничар* реч је о погрдној, идеолошкој номинацији четника у Другом светском рату. Метонимијска трансформација остварена је по моделу *јело* и *човек као конзумент тог јела*: [...] *„избројали сте нам сваку јаловицу и сваку гибаницу коју смо појели, гибаничарима сте нас звали* (КМ, 176); Који је рафалима засипао четнике и при том викао *„Уа, гибаничари!”* (СУ, 75). Ова лексема представља резултат колективне експресије према некој друштвеној групи.

- **занимања: *абација* / *абаждија*** тур. вар. ’занатлија који израђује одећу од грубог сукна’ – *Ал шта то вреди, не теде Бора да се запоти, него се одаде комунизму, па све са оним опанчарима и абаждијама, главним комунистима* (КМ, 129); [...] *записано је како се многе калфе, лоши опанчари, абације, екмеције, столари и друге занатлије, којима није шао посао, наједном нађоше позвани да преузму улогу спасилаца народа* (СУ, 15); *бадаваџија* тур. ’беспосличар, нерадник; готован’ – *Многи од ових бивших бораца сада су бадаваџије које по меанама играју домине* [...] (КУ, 85); *дијеталац*** ’богослов’ – [...] *Боро, ко ти је крив што си дијеталац* (СУ, 78); *А мене си, кад сам хтео да спречим ону бруку и срамоту у Моравцијиној кафани, назвао дијеталцем и попом, чак пропалим попом,*

¹⁰⁰ Више о социолингвистичким аспектима употребе суфикса *-лук* в. код П. Радића (Радић 2001: 73).

распоном (СУ, 296); **еџим**¹⁰¹ тур. 'лекар' – [...] реч „**еџим**” употребио је намерно да би избегао реч лекар, јер турска реч није подразумевала школованог лекара, доктора, као што је то био случај са онима који су медицину завршавали у Пешти, и Бечу, или у којим другим европејским градовима, него је на турском та реч подразумевала неког ко се бави лечењем и без школе, па према томе и без угледа који школа даје, неког ко је у том послу (а не само у том) сумњив, само приучен, полутан, обично нека врдалама која је избором тог позива избегла веће и теже обавезе у животу, најчешће у војсци и другим јавним пословима, неког ко је много вичнији и спретнији у пословима тровања него у лечењу. И кад буде крај крају, каже Давидивић, та реч на турском означава неког кога не мораш поштовати (КУ, 49); **манџијаш** / **попузгер** 'свештено лице' – А оном цариградском **манџијашу** у Београду, оца му потурчењачког, митрополиту Агатанлику, што је овде у Крагујевцу доста леба појео, јави да се не спрема за Цариград (КУ, 38); Онај Леонтије, **попузгера** она цинцарска¹⁰² (Госп., 17); **меанџија** 'крчмар, власник механе' – Што да јашем једног **меанџију**, такорећи једног простака (КМ, 71); **ништамајстор*** 'онај који мајсторске послове не обавља добро' – Да није тако, зар би се ти, 'нолико школован човек, са овим нерадницима, **ништамајсторима** и пропалим студентима под истим барјаком нашао и зар би ти своју каријеру у свињском обору завршио? (СУ, 108); **чибукчија** тур. 'онај који израђује чибукe' – Нимало не уважаваши ни чиновнике своје, ко да су последња служинчад, ко да су бербераше, кавазџибаше ил **чибукчије** (КУ, 220).

Међу лексемама за означавање занимања преовлађују лексеме турског порекла – **абација** / **абаждија**, **бадаваџија**, **еџим**, **механџија**, **чибукчија**. За лексему **еџим** у *Конаку* у *Крагујевцу* стоји метатекстуални коментар и, на неки начин, енциклопедијско објашњење употребне вредности ове лексеме, уместо, примера ради, навођења социјално немаркиране лексеме **лекар**. Лексеме **манџијаш** и **попузгера** су изведенице с високим степеном пејорације. Суфиксална изведеница **манџијаш**, која денотира човека из цркве, односно свештеника, пример је метонимијског преноса према обрасцу **одећа** / **део одеће** и **човек назван према одећи** или **делу одеће**, на који је указао још Апрејан (1995: 92). Јасан је и недвосмислен у овом именовању негативан став и презрив однос према свештеничком позиву, као и у случају ироничне употребе лексеме **дијеталац**, која се примарно односи на некога ко се храни дијетално, односно на оног ко је на дијети, а што се може довести у везу са уздржавањем од мрсне хране у одређеним данима према црквеним прописима, односно са гладовањем.

Номинациона јединица негативне експресивне тоналности којом се квалификује одређена особа према својој (не)способности за обављање неког посла, и која се са творбено-семантичког аспекта може сврстати у категорију тзв. имена носилаца особина (Nomina attributiva), јесте именица **ништамајстор**. У питању је сложени регионализам оказионалног карактера, добијен у творбеном процесу композиције.

- **предмета, машина: гусеничар** 'пољопривредна машина марке **задругар**' – *Тракториста је већ обишао двадесетак бразди орући чаир тешким **гусеничаром** марке „задругар”* (ЧА, 193); **жућак** 'дукат, златник' – *Ваљда су прокљувили да имамо по коју*

¹⁰¹ Општи назив за особу која лечи у југоисточном делу Србије може бити и турцизам **еџим** [Шкаљић, 1989: hećim, hekim]: **еџим** [Живковић, 1987], **еџим** [Вукадиновић, 2009]. У говору југа Србије [према Златановић, 2014], **еџим** м (ар.) (тур. hekim) је народни видар (Јовић 2015: 162).

¹⁰² Односи се на Цинцаре, грамзиве трговаце, тврдице, циџије.

сребрну цркавицу и по који жућак – показали им Срби кад су куповали сено за волове и коње (КМ, 33); *земљождер** фиг. 'машина која прокопава путеве' – *Чујеш ли ти оне земљождере, – то Василије за оне машине што се чују, што пут прокопавају – ено и, насрћу на чауре, а никог нема да и заустави* (КЛ, 15); *скангале** 'ствар; дотрајала ствар' – *Пре него што ће стићи јело, ушао је и старац Милија, са гуслама. Шта ће ти те скангале?* (КУ, 146).

Будући да су задруге служиле за обављање разних привредних делатности, југословенски трактор „задругар” је, управо, испоручиван, најпре, пољопривредним организацијама на коришћење: *Тракториста је већ обишао двадесетак бразди орући чаир тешким гусеничаром марке „задругар”* (ЧА, 193). Забележен је и присвојни придев *задружни* у облицима: *задружно добро* (ЧА, 64) и *задружна шеница* (КЛ, 60).

Именички универб, добијен суфиксалним типом деривације, који именује одређену реалију – у овом случају дукат или златник, јесте универб *жућак*, који реализује додатне конотативне компоненте са илокуцијским дејством – облик *жућак* указује на веома скромну уштеђевину, заједно са неком *сребрном цркавицом*, и то за потребе куповине сена за волове и коње.

Глагол *ждерати*, који је у основи сложенице *земљождер*, персонификован је, будући да се овај глагол примарно односи на човека који халапљиво једе и гута, а *земљождери* „насрћу” и ништа их не може зауставити. Именица *земљождер* носи негативну конотацију, будући да похлепно руши, гута, уништава, а онда и узрујава људе који живе у близини пута који прокопава.

Лексему *скангале* нисмо пронашли у консултованим речницима, а из контекста романа *Конак у Крагујевцу* уочава се да се односи на неки предмет или ствар – у овом случају на гусле. Употребом поменутог лексеме чини се као да се доводе у питање корисност и важност овог инструмента – *Шта ће ти те скангале?* (КУ, 146).

Семантичка деривација

- **антропонимизација предмета:** *крпа* фиг. 'нешто што ничему не служи, што ништа не вреди' – *И не гледа у мене, а каже да сам каљав: оће да ме збуни, крпу од мене да начини* (КМ, 80); *проштац* 'самац' – [...] *знам како је човеку ко што је мој Лука, ко што је некад мој Лука био, кад му јутро на очи насрће и вотњаци у груди ударају, а он ко проштац седи под тремом и не може ништа ни њивама, ни орању, да простите, не може ни себи, ни другима* (КЛ, 9); *Деца ти у туђем свету, другу државу улепшавају, живиш сам ко проштац, не знаш како ће те мртвог однети преко потока до гробља* (68); *ћорда* лат. 'сабља' (у обраћању) – [...] *Караћорђе, ћордо наша, и славо и величино* [...] (Госп., 124).

Српски сељак је уморан од ратовања за туђе интересе; он је *ислужени ратник* (КМ, 142), који је поистовећен са одбаченим, безвредним стварима – са *крпом*: *И не гледа у мене, а каже да сам каљав: оће да ме збуни, крпу од мене да начини* (КМ, 80). Семантичком деривацијом, приликом које настаје фигуративно значење 'нешто што ничему не служи, што ништа не вреди', долази до антропонимизације предмета – *крпа*. Процесом антропонимизације неживог појма *проштац*, овај облик постаје антропоморфан. У Поповићевим романима, човек се пореди са лексемом *проштац* и у физичком (*Лазар је у то време био изгубио неколико килограма од своје тежине; лично*

*је на проштац опален на ватри како би, пободен у земљу, одолевао труљењу, ЧА, 42); [...] мени се чини да је [Лука] ко проштац, да више ничег под губерром нема, КЛ, 153), али и у духовном (пренесеном) смислу ([...] а он ко проштац седи под тремом и не може ништа ни њивама, ни орању, да простите, не може ни себи, ни другима (КЛ, 9); [...] живиш сам ко проштац, не знаш како ће те мртвог однети преко потока до гробља [...] КЛ, 68), с обзиром на то да овај човек „сам” обитава на неком простору, „напуштен” и „заборављен” од свих. У сваком примеру је забележен поредбени везник *ко*, односно конструкција *личити на*. У коришћеним речницима није пронађен израз *ко проштац и притка**, који се односи на брачни пар који живи сам и који својим оронулим изгледом асоцира на време које је прошло, што би се могло упоредити са изразом *стари пањ*, који означава старог, оронулог човека – *Што сад ово да се догоди кад смо у кући само нас двоје, да кажем, ко проштац и притка* (КЛ, 123).*

Лексема *ћорда* употребљена је у обраћању Карађорђу, и то са присвојном заменицом *наш* – *ћордо наша*. За вожда се тако везује витешки симбол части – сабља,¹⁰³ а заменицом *наш* се само још више наглашава припадање овог предмета вођи Првог српског устанка, односно – поистовећивање вожда са поменутиим предметом од стране Драгића Војкића. Да се за Карађорђа везују особине части, а да је част нераскидиво повезана са славом и величином, уочава се постпозитивним апострофирањем, односно непосредним ословљавањем Карађорђа – *ћордо наша, славо и величино*.

- **антропонимизација зоонима:** *ћогат* тур. фиг. 'незналица; умно ограничен човек' [...] *ама се прибојавам што ти вако с људима, са свима око себе, да речем, најближима, ко са ћогатима. Нимало не уважавааш ни чиновнике своје* (КУ, 220).

Архимандрит Мелентије је закључио да господар Милош није уважавао ни најближе око себе, као ни своје чиновнике, будући да је на њих гледао као на *ћогате*. Ова лексема припада терминологији коњарства и по својој примарној значењу односи се на коња одређене боје, односно на коња беле боје, док у контексту романа *Конак у Крагујевцу* реферише на незналицу и глупака.

- **антропонимизација станишта:** *бара* – *Шта ти школовани људи отуд преко баре (баром су у Србији, каже Давидовић, називали реке Дунав и Саву) доносе у Србију?* (КУ, 33); *Сваки ништак кад пређе преко баре и амо дође неки се научник направи, памет нам продаје* (КУ, 129).

Захваљујући пишевом коментару сазнајемо да су *баром* у Србији називали реке Дунав и Саву. Уочљива је номинација река Дунава и Саве *баром*. Овим поступком архисема остаје иста (вода), али се мењају семе вишег ранга – сема величине и сема кретања (река ~ бара). Примарно значење лексеме *бара* је 'мања плитка стајаћа вода', а фигуративно значење је 'духовна учмалост'. Управо је сема мировања (стајаћа вода) довела до пренесеног значења духовне запарложености и неразвитка.

Именовање државе: *калакурница** фиг. пеј 'неозбиљна институција, огрезла у недостатку основних вредности и начела' – *Ако вам буду устребали људи да браните ову*

¹⁰³ На све стране избијају димови из попаљених кућа, палацају **ћорде** и ханцари, одсечене главе се цере [...] (Госп., 88).

калакурницу од државе, знајте да и неће бити, нема више они Срба из прошли ратова, појела их наша велика победа (КМ, 44); [...] *Ти си се борио за ову калакурницу, господине Боро, и немој се мени жалити* [...] (СУ, 114).

Ова твореница је највероватније мотивисана турцизмом *kal* у значењу 'блато; мочварно земљиште', те је у Поповићевим романима забележена у пејоративном, пренесеном значењу 'неозбиљне институције, огрезле у недостатку основних вредности и начела'. Држава Србија се тако довела у везу са блатиштем и каљугама, односно – са духовним ништавилом. С друге стране, забележена лексема се може довести у везу са збирном именицом *калакурдија*, која реферише на групу залудних и неозбиљних људи.

II.1.3.2. Глаголски експресиви

Код експресивних глагола се „лексичко-граматичке семе на нивоу архисеме губе или потискују у други план померајући улогу актаната и других граматичких категорија са граматичког плана на конотативни – прагматички план” (Ристић 2004: 122). Потврђено је да се лексичко значење ексцерпираних глагола реализује у оквиру категоријалних граматичких значења радње и стања, која се односе на носиоце из сфере 'човек, лице (особа)'. Ово иде у прилог антропоцентричности лексичког значења, будући да сама афективност забележених глаголских експресива проистиче из човековог деловања. У питању су радње и стања везани за свакодневни живот човека: кретање, говорење, уочавање, понашање, однос према другим људима, стања и расположења и сл. Највећу продуктивност показују парадигме са значењем кретања и говорења, што сведочи о динамичности која се одражава у језику. Забележени глаголски експресиви могу послужити као параметри за одређивање особености језичке личности Поповићевих романа и начина концептуализације и сегментирања наивне слике света у језику.

Представљени су експресивни глаголи са значењем радње; са значењем кретања, а који актуелизују актанте начина; експресивни глаголи са значењем говорења, који актуелизију актанте одсуства смисла, почетка говорења, престанка говорења; експресивни глагол са значењем писања; експресивни глаголи чула вида; експресивни глаголи са значењем наношења бола (посебан начин мучења; метафорична деривација); експресивни глаголи са значењем хвалисања, преувеличавања и претераног кићења, као и експресивни глагол са значењем животне околности.

Експресивни глаголи са значењем радње: *дириџити* 'напорно радити' – [...] *јесмо рмбали и дириџили, ама смо и љуџки разговарали* (КЛ, 44); ***оперушати се***** фиг. 'скинути одличја' – [...] *скинем она одличја, оперушам се и би ми лакше, озбиљнији сам пред собом* (КМ, 98).

Две синонимне лексеме *рмбати* и *дириџити* указују на напоран рад, и у својим пресупозицијама претпостављају прототип вредног и радног човека. Поред овог глагола, потврђена су и два глагола сличног значења – историзам *кулучити* (Госп., 53; КУ, 39) и архаична лексема *аргатовати* (КЛ, 82; Госп., 121).

Код глагола *оперушати се*, у пренесеном значењу 'скинути одличја', присутно је уклањање ентитета (одличја) који су на површини предмета (одела). Значење ове лексеме

може се довести у везу са поимањем *перја* као незаслуженог луксуза, као и лажног приказивања, поноса и благостања у познатим изразима: *китити се туђим* ~, *покисло / пало му* ~, *расте му* ~, *увалити се у* ~. Милутин очигледно има мирнију савест и осећа олакшање након што се *оперушао*, будући да се боји „плитке памети и празног јуначења” и има осећај да је тако „шарен” и „окићен” подобаним ордењима и медаљама са бојишта неком нешто скривио или некога издао (КМ, 97, 98).

Експресивни глаголи са значењем кретања који актуелизују:

актанте начина: *аветињати** ’ходати аветињски, ходати као авет или утвара ноћу’ – *С киме да останем после Лукине смрти? Са утварама? Зар сам заслужила да по оволикој авлији, по оволиким зградама и оволикој кућерини аветињам сама, да сањам сина и унука, да сањам свекра и, најпосле, Луку* (КЛ, 143); *Они што су по белом свету јендеке зајазили сад колају помрчином, а и оне жене што су на гробљу саме од страха аветињају, јер ни у гробу женама и деци није ласно без мушких глава и домаћина* (Уд., 148); ***кланцати*** ’ходати с напором’ – *Касније је Милун кланцао за Вујићем и молио да га не остављају сама* (Оф., 109); [...] *ја дангубим и кланцам до Београда* (Госп., 129); ***криумати се*** ’мучити се, ломатати се по тешком терену (о ходу)’ – *Ваљда му [Војиславу] испо [перорез] негде док се криумо по војишту ил док су га рањеног овамо носили* (КМ, 17); *Нису се они узаман криумали по Иванковцу, Делиграду* (Уд., 71); ***маказати*** *фиг. ’кретати се слично раду маказа’* – *Госпава се била пробудила и већ је пословала у кухињи када је кроз прозор угледала само доњи део Лазаревог тела – само ноге које оштро маказају, док му је глава била у гранама и лишћу* (ЧА, 42); ***суљкати*** *дем. према суљати (се) ’кретати се низа стрму површину, отискивати се, спуштати се клизећи’* – *Суљка пешадија* (КМ, 19); *Кондић јој се препустио, ослонио јој се на рамена, суљка за њом, вуче ноге* (Оф., 91); ***траљати*** ’тешко ићи, шепати’ – *Удри, вичи, посрћи, запомагај, траљај по блату, укопавај се у земљу, гини* (КУ, 208); ***трапуљати*** ’газити незграпно, трапаво’ – *Жељни људи домазлука, трапуљају и гледају* (КМ, 56); [...] *војска српска маршира, трапуља, табанисана, на врућини у тежињавим, поцепаним гаћама [...]* (Госп., 88).

Деноминални глагол са значењем кретања – *аветињати* доводи се у везу са утварама и аветима, али и са лутањем ноћу, будући да је то време када управо владају демонске, натприродне силе. Да се ради о ноћи, види се из оба примера: у првом се тетка Роса, у разговору с доктором, пита да ли је заслужила да *по оволиким зградама и оволикој кућерини аветиња сама, да сања сина и унука, да сања свекра и, најпосле, Луку* (КЛ, 143), а у другом *они што су по белом свету јендеке зајазили сад колају помрчином, а и оне жене што су на гробљу саме од страха аветињају* (Уд., 148).

Глаголи који означавају отежано кретање услед извесних физичких потешкоћа или телесне исцрпљености су следећи: *кланцати*, *криумати се*, *суљкати*, *траљати*, *трапуљати*. Свим овим глаголима заједничка је диференцијална сема отежаног (тешког) кретања, која је у директној вези са изнуреношћу српског сељака.

Глагол *кланцати* је вероватно мотивисан именицом *кланац*, која значи теснац, уопште – узак, тешко проходан терен. Управо се можда овај ход са напором може повезати са тереном као што су гудуре, камењари, голети и врлети.

Глагол *криумати се* означава ход по тешком терену и има компоненту мучног хода, али и додатну диференцијалну сему која реферише на кретање у ратним условима, „на бојном пољу” – *Војиславу је испао перорез док се криумо по војишту или док су га рањеног*

носили (КМ, 17). У лексици Качера налазимо лексему која означава врсту старе пушке – *криалинка* (Петровић и Капустина 2011: 143), а која се може довести у везу са специфичним значењем ове лексеме, односно са значењем додатне компоненте која указује на борбени, ратни простор унутар којег се креће јунак романа. Могло би се рећи да је лексеми *криумати се* синонимна лексема *ломатати се*: [...] *док се он ломатао у солунској офанзиви [...]* (Оф., 56).

Облик *суљкати* односи се на кретање низ стрму ивицу. Овај облик, поред диференцијалне семе која се односи на положај тла, има и диференцијалну сему која се односи на (нестабилну) врсту подлоге. У *Речнику Качера* налазимо лексему *суља* (’балван који се отискује низ суљаницу’), односно твореницу *суљаница*, која значи ’стрмину низ коју се отискују балвани до места са кога се могу транспортовати’. Деминутивни облик *суљкати* (од *суљати*) указује на отежано кретање – Иван Кондић вуче ноге, *суљка* за бабом која га ословљава са *несрећнице* и *јаднице*; овим глаголским деминутивом управо је и изражен нижи степен глаголске радње која је садржана у глаголу *суљати*.

Од глаголских универба забележен је глагол *маказати*, који актуелизује и актанте облика. Овом лексемом се реферише на поремећену координацију покрета, односно на невољне покрете доњих екстремитета, као последица Лазаревог физичког стања, односно начина живота – Лазар Чарапић је смршао, много је пушио и пио, „лично је на проштац опален на ватри како би, пободен у земљу, одолевао труљењу”.

Мотивација за глагол *траљати* (’тешко ићи, шепати’) може се наћи у именици *траља* у значењу ’дроњак, рита’, односно у именици *траљаче* – ’старе, изгажене ципеле’. Српски сељак је „траљав” и „табанисан” – „он трапуља” (КМ, 56; Госп., 88). Из контекста се може уочити да је глагол *трапуљати* синониман глаголу *траљати*, којима се само наглашава отежаност у ходу и изнуреност српског сељака. Овај глагол се, такође, може довести у везу и са облицима *траљаво* ’споро, отежано’ и *трапаво* ’који тромо и тешко хода’, с напоменом да неспретност и сметеност нису иманентне људске особине људима који ходају отежано због ратовања и који, жељни свог дома, пролазе и завирују у туђа, уређена дворишта. Могло би се рећи и да облик *трапуљати* има нијансу пејоративности због суфикса *-уља*, који је продуктивнији у именичким и придевским творбеним речима, а да је ономатопеја *трап*, често у удвојеном облику *трап-трап*, са значењем ’узвик којим се подражава спор, трапав ход’, у основи лексеме *трапуљати*, као и синонимних облика *трапарати* и *трапати*.

Експресивни глаголи са значењем говорења који актуелизују:

актанте одсуства смисла: *брстити* ’брбљати’ – *Ама, Милоше, шта овај овде брсти пред тобом, у твојем конаку!* (КУ, 158); *жвாலити* фиг. ’трућати, лупати’ – *Апси бре, и ћути, мислим се. Што ми о сиротињи жвಾಲити* (КМ, 167); *лапарати* ’причати којешта, брбљати, блебетати’ – *Овако ни чобани у Србији не лапарају, знају да и трава има уши* (КУ, 109); *мрнциати* ’мрмљати’ – *Да слушаши шта мрнцију и да бленеш* (КУ, 211); *презвоњавати* разг. пеј. према *звоњава* ’говорити којешта, брбљати’ – *Василије седи и гледа ме искоса, ко вели: чујеш ли ти учу како превзоњава* (КМ, 8); *пртљати* фиг. ’блебетати, брбљати’ – *Шта ти, докторе, тамо немачки пртљаш!* – *узбунио се Амица* (КУ, 268); *трлити*** ’фиг. млатити, причати којешта’ – *Давидовић покуша да објасни Лазареву бригу за царство небеско и за душу народа, али га господар пресеке. Немој и ти да трлиши Давидовићу! Кака душа, каки бакрачи, у то ти нико паметан не верује!* (КУ,

237); **цалати** 'фиг. брбљати' – *Бурђија, много цалаш, и за блаже речи многи су, рекох ти, упишали крушку* (Уд., 79).

У романима су веома заступљени стилски маркирани, експресивни пејоративни глаголи са значењима 'брбљати, лупетати, лупетати, булазнити': *брстити, жвалавити, лапарати, мрнциати, презвоњавати, пртљати, тотрљати, трлити, цалати*. Све издвојене лексеме имају исту хиперсему – 'говорити', док лексеме *брстити, лапарати, нагваждати, презвоњавати, трлити* и *цалати* имају у свом семском садржају допунску сему 'брбљати'. Најбројнији синонимски ред чине глаголи са доминантом 'брбљати', која представља централни члан лексичко-семантичке групе глагола говорења. Данко Поповић обилато је користио синонимне лексеме за исту или сличну радњу која се везује за процес говорења, што умногоме доприноси експресивности и разуђености његовог стилског израза. С. Ристић, управо, наводи мишљење Апресјана који сматра да је продукција експресива најчешћи начин настајања синонима (Ристић 2004: 124).

актанте почетка говорења: зацвалетати 'почети грајати, заграјати, загаламити' – *Праунуке наше ће да зацвалетају: деда Лука, деда Лука!* (КЛ, 20).

У основи овог глагола могло би се рећи да стоји турцизам *цева*, у значењу 'вика, галама', те тако значење 'почети грајати, загаламити' кореспондира и са значењем израза – *дићи цеву*.

актанте престанка говорења: усекнути 'ућуткати некога' – *Добро је књаз усекнуо Грке. Узврпољили се Грци, нису очекивали да ће им он као на пању. Као сабљом* (Госп., 50).

У основи префиксалног глагола *усекнути* стоји облик *секнути*, односно глагол *сећи*. Будући да је књаз *усекнуо* Грке, као на пању, као сабљом, поредбене конструкције доводе се у везу са одсечним (оштрим, одлучним) говором (*сећи / секнути*) и бритким (оштрим) језиком (уп. са 'бритка сабља'; 'бритак на језику'; 'језик је моја бритка сабља').

Експресивни глагол са значењем писања: дрљати фиг. погрд. 'шкрабати' – *Биљежи, – Амица начини киселу гримасу – шта би тај роми могао друго него да дрља пером* (КУ, 40).

Облик *дрљати* припада ратарској терминологији и овде је употребљен у погрдном значењу 'жврљати, пискарати'. Тако се Вук, односно „роми”, доводи у везу са пејоративним обликом – *дрљало*, односно са изразом „шкрабало”. Амица омаловажава Вука зато што „држи, ето, само гушчије перо”, а он би „разјурио те докоњаке”. Употребом глагола *дрљати* он исказује презрив и омаловажавајући однос према овом занимању, насупротив пољским пословима који, наводно, захтевају озбиљну посвећеност и рад.

Експресивни глаголи чула вида: издрљити (се) 'избечити (се)' – *А она [Живана], оволоке очи издрљила, загледа попове, загледа оне људе и жене и децу, застајкује, запиткује ме* (КМ, 103); [...] *а мој се Лука издрљео, макнуо губер с очију и гледа ме* (КЛ, 141); **искрљештити** 'избечити, избуљити, разрогачити очи' – *Искрљештио се Василије, гурка ме да гледам у дворишта поред који пролазимо, ко да је, божје ми опрости, важно да л' вешају о питомо ил о дивље дрвеће* (КМ, 15); [...] *све ја тако, кад ли се мој Лука*

искрљешти, марину ме (КЛ, 69); [...] *искрљештио се господар Милош – чим се ушепртљаш и станеш лагати, ти заборавиш српски* (КУ, 62).

Глаголи *издрљити (се)* и *искрљештити се* творени су веома продуктивним префиксом *из-*, којим се интензивира значење глаголске радње, и они функционишу као изразито експресивни синоними, с тим што први глагол реферише на очи, односно на осећање беса када се разрогаче очи, док се други глагол више односи на изобличен израз лица, односно на фацијалну експресију у целини – гримасе као последице поменуте експресије.

Експресивни глагол са значењем мучења, кубурења: *крпати* 'кубурути, натезати се с нечим (о костима)' – *Право да ти кажем, – вели ми онај редов – да се ја питам, ја не би носио кости, што да и крпамо, шта ће они Шваби, а не знам ни ми шта ћемо са њима* (КМ, 30–31).

- **посебан начин мучења: *ћебовати**** 'стављати неке ћебе на главу (у затвору) у циљу застрашивања' – *Е да смо се ми надали да ће они Милутину ћебе на главу, друкчије би ми, ал ко се томе мого надати (...) Не знам да л' прође два дана откако га ћебоваше, срце му попусти. Старачко срце, синовче, попустило* (КМ, 186) и ***ћебовање**** с гл. им. од *ћебовати* – *Ја мислим да су они били сигурни да Милутин неће казати за ћебовање... ја тако мислим* (КМ, 186).

Лексема *крпати* у значењу 'кубурути, натезати се с нечим (о костима)' може се довести у везу са фигуративним значењима глагола *крпарити* 'имати невоља, тешкоћа, мучити се, кубурити; носити се са тешкоћама, натезати'. Глагол *крпати*, будући да се односи на нежив појам, није употребљен са значењима 'излагати напору, мучити, натезати' и 'узнемиравати некога шаљући га, упућујући га некуд', будући да реферише на кости владара, односно на краљевске *коцање* које, према Милутиновим речима, не вреди понети са собом. Пејоративни призвук лексеме *коцања* доводи се у везу са окамењеним обликом *коца*, који указује на титулу 'уважени, поштовани, велики (обично уз име или звање).

Посебан начин обрачунавања са неподобним чланом једног друштва обележен је лексемом *ћебовати*. Након употребе ове лексеме следи информација да је старачко срце попустило као последица *ћебовања*, што појашњава значење ове лексеме,¹⁰⁴ будући да је поступак смештен у одређени социјални оквир – у затворско окружење.¹⁰⁵ Поред географски дистинктивних језичких варијетета, у романима Данка Поповића уочено је социјално дијалекатско диференцирање, па тако овде бележимо примере социјално мотивисаног језичког раслојавања – *ћебовати* и *ћебовање*.

- **метафорична деривација: *истезати се*** 'мучити се' – *Неће се Лазар под старост истезати сам, без игде иког свог да му дода чашу воде и парче шећера* (ЧА, 15); ***пржити*** фиг. 'причињавати болове, мучити' – *И боље, кака је срећа бити некоме*

¹⁰⁴ М. Ковачевић управо наводи да у синонимском односу не стоје само лексичке јединице, већ постоји појам епимоне, под којом се, између осталог, подразумевају и јединице надлексичких нивоа (лексичко-синтагматска, лексичко-реченична, синтагматско-синтагматска, синтагматско реченична синонимија) (Ковачевић 1998: 178).

¹⁰⁵ Жаргон говорнику јемчи припадност одређеној групи (Милорадовић 2012: 19).

окупатор, барем ми знамо шта је окупатор, прибогу, зар је срећа за човека да пржци бабе и убија туђу децу (КМ, 55).

Глагол *истезати се* својом примарном семантиком указује на промену димензије објекта, односно човека чије тело трпи радњу истезања. У контексту романа *Чаратићи*, његова семантика указује на последице старости односно последице стања или процеса старења. Реч је о модификативно-трансформативном глаголу који реферише на пропадљивост човечјег тела и који се у овом случају може довести у везу са жаргонским фразеологизмом *отегнути папке*. Овај глагол садржи и семему 'трајање у дужем временском периоду' (одужити се, отегнути се), будући да процес старења траје и оставља последице по Лазара који је остао сам у кући.

Семема 'мучити некога' идентификована је лексемом *пржити*, која својим примарним значењем припада кулинарском дискурсу. У глобалном фразеологизму који садржи овај глагол у префиксираним облику – *запржити* (некоме) *чорбу*, у значењу 'приредити неку нелагодност, напакостити некоме', управо се уочава пренесено значење забележеног глагола *пржити*.

Експресивни глаголи са значењем хвалисања, преувеличавања, претераног кићења: *надимати* 'преувеличавати' – *Ти знаш да за вас двојицу у Србији нема места, мала вам је, вала, и тесна та Србија коју у срцима својим толико надимате, а ниједноме од вас срце не пуче због Србије и јада њеног великог* (Госп., 141) ~ *се* *фиг.* 'правити се важан пред ким, шепурити се' – *Не да он некоме да сеури. И да се због обављеног посла уздиже и надима* (Госп., 204); *У овом нашем прљавом Крагујевцу, који се надима са ових стотинак чатмара и плетара. Оће да буде престони град* (КУ, 245); *надимити се*** 'испунити се срџбом; погордити се' – *Стра га, вели, да ми нисмо сами, да се не надимимо и опет на се тржемо што поднети не можемо. Стра га да други опет не измакну гузицу, а луди Срби остану на биљегу* (КМ, 98); *надодати се* 'уопште претерано и неукусно се накитити, накинђурити се' – *И што си се ти, бре, тако надодоа, – никако да се српски књаз окани берберина – накинђурио си ми се, вели, као каки кнез, испрсио си се ко да си барјак носио* (КУ, 92); *надути се* 'погордити се' – *А ти, Павле, што си се ту ушчустрио и који си се кијак надуо, ко да си ми султанову главу доно! – бреца се господар Милош* (Госп., 204); *нашаренити се* 'окачити одличја' – *Обучем се, окачим она одликовања, нашареним се, па ајд с Павлом, пред нашу школу* (КМ, 136).

Код глагола *надимати (се)* / *надути се* пренесено значење је засновано на трансформацији конкретно–апстрактно¹⁰⁶ (надувеност → гордост, уображеност). Паралела се може направити са глаголом *кочоперити се* у значењу 'шепурити се, гордити се'. У *Господарима* глагол *надимати* садржи сему 'у великој мери', односно носи компоненту претеривања – Србија се, према Милошевим речима, у срцима Марашли-Али-паше и Карађорђа *надимала* ('преувеличавати нешто хвалећи'). Префиксирани кумулативни глагол *надимити се* такође садржи сативну компоненту 'до крајњих граница'.

Префикс *на-* може имати значење распрострањања по некој површини, што се види у примеру *нашаренити се* – *обучем се, окачим она одликовања, нашареним се*. *Шарање* се повезује са премазивањем, а *шара* са одређеним мотивима и орнаментима. Милутин је,

¹⁰⁶ О метафоричним асоцијацијама које су засноване на трансформацији типа конкретно–апстрактно в. Горган-Премк (1997: 105–107).

дакле, прекривен и украшен одликовањима, он се шарени – пада у очи својим шаренилом, што у пресупозицији овог глагола активира значење китњастости – мајор Миша Радовић и Милутин су се *окитили одличјима* (КМ, 137). Одличја овде имају само емотивну, али не и употребну вредност, будући да је мајор Калаић Мишу Радовића и Милутина назвао „маторим будалама” (КМ, 143), они су, како Милутин констатује, „ислужени ратници” (КМ, 142) и „ко попишани” (КМ, 143) – *Стојимо на оној калдрми, накинђурени, у стајаћим оделима и са одликовањима на прсима и нико ни у кога не гледа* (КМ, 143).

Експресивни глагол са значењем животне околности: *скунаторити* ’мало-помало скупити, саставити; једва стећи’ – *Некако је ту [Милан] скунаторио једну собу, објашњава ми* (СУ, 187); [...] *ја сад осећам да су то озбиљна посла и да би се преко ти послова могло сурвати све ово што смо ми скунаторили, у грдним бојевима љутим ранама и млогим главама стекли [...]* (КУ, 15).

Облик *скунаторити* садржи начинску семантику и сему преживљавања и тешког стицања нечега – прилог *некако* у *Свињском уједу* управо указује на отежане услове, односно на тежак начин стицања једне собе, тако да се може заменити и прилогом *једва*. У *Конаку у Крагујевцу* стоје одредбе места (бојеви) и начина (ранама и својим главама), којима је праћен управо такав начин обезбеђивања основних услова за живот. Синониман глаголу *скунаторити* је глагол *скрпити* у значењу ’с тешком муком стећи нешто’. Овај глагол се може довести у везу са глаголом *кунаторити* (’кубурити’) који се помиње код Скока, односно са глаголом *скунаторити* који је забележен код Вука. Код Скока је глагол *скунаторити* изједначен са глаголом *наторит* са подручја Космета, у значењу ’с муком спремити, како тако начинити што’ (Скок 1971: 234).

II.1.3.3. Придевски експресиви

У оквиру придевских експресива представљени су придеви који се односе на спољашњи изглед човека, а у оквиру њих и придеви који реферишу на ману у вези са доњим и горњим екстремитетима; придеви који се односе на човекове карактерне особине; придев који се односи на човекове способности / вештине; придеви који се односе на социјалне карактеристике човека и придев који се односи на човекове моралне особине.

Будући да имају функцију придева, овде су дати и трпни придеви изведени од прелазних глагола, и то: код глагола чији се инфинитив завршава на *-ати*, глаголски придев трпни са наставком *-н* у примерима: *багљаисан, колмован, надодан, напудрован, табанисан*; глагол чији се инфинитив завршава на *-ити*, а прво лице презента на *-им*, глаголски придев трпни са окрњеном основом и наставком *-ен*: *затурен*; глагол чија се инфинитивна основа завршава морфемом *-ну* и морфемом *-ти* као наставком за инфинитив – глаголски придев трпни са окрњеном основом и наставком *-т*: *прекинут*. Најпродуктивнији суфикс при образовању забележених придевских изведеница јесте суфикс *-ан*.

Придеви који се односе на спољашњи изглед човека: *колмован* фр. ’коврчан’ – *Боље икакав него никакав; рађај, проћи ће време и бркатих и колмованих владара, а остаће тешке последице њихове владавине* (СУ, 123) / *наколмован* варв. ’наковрчан’ – *Ишао је за царицом, која га је водила кроз царске одаје и показивала му слике руске и друге*

белосветске господе напудерисаних лица, наколмоване (Госп., 14); надодан 'накинђурен, претерано накинђен' – *Хрлио је у Европу надодан, у својим оделима од чохе баи претерано нагиздане гајтанима, срмом* (КУ, 27); напудрован** 'налицкан' – *У Бечу и Пешти си школе учио, нагледо си се лепи кућа, слика и прилика, и напудроване танкомуде господе [...]* (КУ, 174); табанисан* 'измучен дугим ходом' – *А наши, онако траљави и табанисани, завирују кроз капије, погледају у дворишта, гледају штале, оборе* (КМ, 56); Табанисана од дугог пута, под теретом две торбе без обрамице, *Ђурђија је прекоревала Павла што је оставио кућу и имовину, жену и децу* (Уд., 91); [...] *војска српска маршира, трапуља, табанисана, на врућини у тежињавим, поцепаним гаћама [...]* (Госп., 88).

Конструкција *на + додати* представља мотивацијску основу за придев *надодан* у значењу 'претерано накинђен'. Предлог *на* само додатно појачава значења глагола китити се, кинђурити се, додати се. Управо је та претераност исказана употребом, може се рећи, плеонастичког облика, будући да префикс *-на* само појачава неодмереност, а не мења основно значење глагола са префиксом *до-* (*додати*). Претерано упадљив, неодмерен физички изглед изражен је девербативним придевом *надодан*. Ова лексема је двоструко префигирана, а префикси *на-* и *до-* модификују мотивациону основу, те тако оформљују придев који садржи семантичку компоненту претеране декоративности, будући да је чоњано одело Немца – *баи претерано нагиздане гајтанима и срмом*. С обзиром на то да се ради о распрострањању ових ујади по површини одела, управо је то простирање по некој површини лексичко значење префикса *на-*.

За господу из Беча и Пеште, која су налицкана и углађена, забележен је деноминал – *напудрован*, а за владаре – облик *колмован*, односно за руску и другу белосветску господу – облик *наколмован*. У РСГВ *Војводине* стоји глагол *напударити се* у значењу 'налицкати се', односећи се на пудерисање девојака (РСГВ 2019: 178). Оно што повезује лексеме *напудрован* и (*на*)*колмован* су извештаченост, китњастост и претрпаност, будући да су у основи именице *пудер* и *коса*, које су употребљене у саставу ових изведеница у негативно обојеној конотацији лажног представљања и парадног начина живљења. Белосветска господа напудерисаних лица, односно бркати владари, окарактерисани су галицизмом (*на*)*колмован*, који је употребљен у непосредном контакту са речју *напудерисан* – *слике руске и друге белосветске господе напудерисаних лица, наколмоване*.

Придев *табанисан** ('измучен дугим ходом') добијен је суфиксацијом од именичке основе *табан* (+ *-исан*). Поред придева, заступљен је и деноминални глагол *табанисати**, настао продуктивним моделом извођења глагола на *-исати*. Овај глагол, поред значења 'корачати табајући', носи додатну информацију – измученост као последицу дугог хода, а коју реализује у значењу придева *табанисан** ('измучен дугим ходом').

- мана везана за доње и горње екстремитете:

*багљаисан** 'шепав' – [...] *они сви личе један на другог, све је то квргаво и багљаисано* (ЧА, 157); *бангав* '!сакат' – [...] *на опет лупи оним његовим бангавим прстима по новинама [...]* (КЛ, 85); *бангљав* 'хром' – *А ми, солунци, кажем ти, вако, напред, пред оном децом идемо бангљави* (КМ, 96); *кљаст* 'сакат' – *А ја њему не могу да објасним да на те послове у којима се без погибије не може и треба слати старо, кљасто, богаље и ћораве, ваке ко што сам, побогу, ја* (КМ, 146); *Да удели сироту, кљасту и богаљу [...]* (КУ, 51).

Групи лексема које означавају здравствено стање особе са телесним недостатком (деформитетом) припадају придевске лексеме *багљаисан*, *бангав*, *бангљав*, *кљаст*. У *Кући Лукића* употребљен је глагол *обагљавити*, као и облик *обагљавиле* ноге, у чијој основи је облик *багљав*.¹⁰⁷ Придев *бангав* се у *Кући Лукића* не односи на ноге, односно на стопала, већ на прсте на рукама, тако да се не може рећи да овај придев реферише на хромост и шепавост. Пре би се могло рећи да се односи на жуљевите, отечене и квргаве прсте, будући да у РМС турцизам *бага* значи 'жуљевити оток, кврга на нози коња услед хроничног обољења зглобова'. Овом скупином лексема карактерише се човек према стеченој телесној особини која постаје његово доминантно својство.

Придев који се односи на човекове карактерне особине: *зверовит* 'нагао, прек' – *Зато су и били тако љути и зверовити, зато што је то негда једна крв била; поманитали су због тога што нису истрајали у својој вери* (Уд., 42); [...] *смрди и људско месо што се на ватри пекло, па ти не помаже што знаш да су они према нашој нејачи још гори и црњи били, јер од Арнаута и других отуд, крџалија, ништа зверовитије није се могло видети под капом небеском* (Уд. 20).

Забележени придев *зверовит* настао је суфиксацијом, односно сложеним суфиксом *-овит* („обличко проширење суфикса *-ит*” према Клајну 2003: 291). Животињске особине необузданости, помахниталости и дивљаштва доводе се у везу са људским особинама. Н. Ивановић напомиње да се суфиксом *-овит* код Змаја „означава испуњеност једном доминантном особином, у примерима *бледовит* и *зверовит* („који је пун зверова, диваљ”)” (Ивановић 2009: 151–152).

Придев који се односи на човекове способности / вештине: *уметан* 'умешан, вешт' – [...] *снаја јој је вредна и уметна, све јој баста и иде од руке [...]* (Уд., 117).

Придеви који се односе на социјалне карактеристике човека: *полутан* фиг. 'неизграђен човек' – [...] *неког ко је у том послу (а не само у том) сумњив, само приучен, полутан, обично нека врдалама која је избором тог позива избегла веће и теже обавезе у животу* (КУ, 49); *свршит** '!особина онога ко је стасао, сазрео (о људима)' – *Одо ја школи, а тамо – шта да ти кажем. Учионица пуна свршити људи, искупили се, дабоме, да нам учитељ каже шта се ово догађа, зашто опет морамо у рат* (КМ, 8); *Мени га би жао, ето, свршит човек, и на положају, доктор је, куд ћеш више [...]* (КЛ, 22).

Неолошки пасивни партицип *свршит* настао је према постојећим творбеним моделима. Овај девербативни придев није забележен у расположивим речницима.

Уз лексему *полутан* наведене су лексеме које читаоцу приближавају значење овог придева – *полутан* је онај ко је приучен, аматер, ко је сумњивог знања и ко је пречицама стигао до неког циља.

¹⁰⁷ Овај глагол се можда може довести у везу са именицом *богаљ*, код које долази до квалификовања човека делом тела, а то су доњи удови. И. Клајн напомиње да придевски деривати са суфиксом *-ав* обично значе неку видљиву појаву на телу (Клајн 2003: 254).

Придев који се односи на човекове моралне особине: удворичав* погрд. 'који ласка, који се улагује' – [...] *како би ова земља изгледала да се у њој намножи писара и којекаки чиновника – људи удворичави и никаки, без своје земље и стоке* (КУ, 54).

Придев *удворичав** мотивисан је карактерним својствима особе. Погрдна лексема *удворичав* реферише на особу која је полтронске природе и у контексту романа *Удовице* односи се на Вука Караџића, будући да је књаз Милош, у разговору са Давидовићем, рекао да је неповерљив према писарима и чиновницима – они су „удворичави и никаки”. Овај придев настао је од речи *удворица*, према постојећим творбеним моделима.

Придеви који се односе на одређена стања: затурен фиг. 'заборављен, одбачен' – *Па то ти кажем, Јакове, ми смо ти затурени*, – казао је Младен – нас нико не урачунава (Госп., 17); **прекинут**** фиг. 'особина онога који је остао без потомства, без наследника' – [...] *не говорим ти због мене, са мношћом можете како вам падне у главу, ја сам човек прекинут, али има људи који се настављају* (КМ, 168); *Не говорим ти због мене, са мношћом можете као вам прдне у памет, ја сам човек прекинут, немам сина нити ћу имати унука, али има људи који се настављају* (СУ, 232).

И. Клајн (2002: 251–253) издваја шест значења префикса *за-*, те најпре наводи 'просторно значење (потекло од предлога *иза*)' у примерима *заћи*, *затурити* и др., а које се може довести у везу са примерима *запретен* и *затурен* у Поповићевим романима. Значењска паралела се може направити с придевом *скрајнут*, у значењу 'забачен, забит, усамљен'.

С једне стране стоји Милутин који за себе каже Бори Јуришу да је „прекинут”, али с друге стране има „људи који се настављају” (КМ, 168). Девербативни придев *прекинут* односи се на људе чији породични низ није настављен наследником, док се продужетак врсте поима као низ који се наставља. Значење девербативног придева *прекинут* – 'особина онога који је остао без потомства, без наследника', није потврђено у расположивим речницима.

Негруписани придеви: марвентерговски '!' – *Можда је баш у праву кад каже да ви тој осионој, горитачкој, марвентерговској руљи дајете оно што јој недостаје да би свој дух у српском народу коначно устоличила* (КУ, 270); **млакушан** 'млак' – *И млека млакушног да се напије, није таван италски рањенику постељу да замени, ако може скупштину* (КМ, 130).

У подругливом значењу јавља се сложени придевски експресив у синтагматском споју – *марвентерговска* руља. Придев *марвени* значи 'сточни', и обично се употребљава у споју са именицама *трговац* и *трговина*. Именица *руља* додатно појачава погрдну тоналност овог придева, будући да поменута именица реферише на неуређену гомилу људи, чак и на скупину олоша. Додатно одређење забележеног сложеног придева учачава се и употребом придева *осион* и *горитачки*, који претходе придеву *марвентерговски*. Деминутивна твореница *млакушан* у себи садржи и деминутивно и хипокористично значење.

II.1.3.4. Прилошки експресиви

Прилози са значењем начина: *нагуске* 'уназад, натрашке' – *Окупљени не знају зашто се камион нагуске окреће споменику српских ратника. Хоће споменик да сруше, говори се* (Уд., 212); *уклевно** 'постиђено' – *Уклевно је стајао међу сељацима* (Оф., 157).

Израз *нагуске* значи 'кретање натрашке, ходање стражњицом'. Прилошки ликови *уназад, натраг, страга* (са задње стране), те именичка лексема *стражњица* – мотивацијска су основа за прилог *нагуске*, у основном значењу 'уназад', као и у фигуративном значењу 'наопако', 'како не ваља, зло, рђаво' – будући да је реч о камиону окренутом *нагуске*, који је дошао да руши споменик српским ратницима. Употребом овог прилога, на симболичан начин се омаловажава и ниподаштава српска историја и споменичко, културно наслеђе.

Што се тиче забележеног прилога *уклевно* у *Официрима*, значење 'сметен, постиђен' (Петровић и Капустина: 304), које налазимо у *Речнику Качера*, може се довести у везу са значењем 'јадан, несрећан', јер је Милан постиђен и несрећан због тога што је убио свог ратног друга Ивана Кондића. Осећа се јадним и смешним, будући да је, и изигран и исмејан, одведен у болницу за психијатријске болеснике.

II.2. Временски раслојена лексика

У овом делу посматране су застареле лексеме са становишта стандардног српског језика. Ради се о лексемама које са синхроног становишта денотирају одређене појаве и појмове карактеристичне за неки друштвено-историјски период и које, са становишта стандардног српског језика, припадају пасивном лексичком фонду. Према мишљењу Д. Шипке, нестандардност је узрок маркираности историзама и ономасиолошке је природе, док је код архаизама семасиолошке и формалне природе (Шипка 2006: 81). М. Радовић-Тешкић за историзме каже да су то речи које „више не постоје, а припадале су одређеној историјској епоси, те у језику служе као номинационо средство за именовање данас непостојећих појава, предмета, ствари итд. и срећу се [...] у књижевним делима чија је радња везана за неку историјску епоху” (Радовић-Тешкић 1982: 258). Архаизми који су се употребљавали у неком раздобљу, а који су замењени одређеном еквивалентном речју у савременом језику, представљају *лексичке архаизме*. За разлику од лексичких, код *семантичких архаизама* је једно од значења замагљено и они егзистирају у савременом језику. Поред ових архаизама, постоје још и *лексичко-фонетски архаизми*, који имају еквивалентну синонимну реч истог корена са измењеним звуковним обликом (Исто: 259). Ауторка наводи још и *лексичко-творбене архаизме*, у оквиру којих „долази до померања у дистрибуцији суфикса или префикса, који је некад имао шире лексичко слагање, а данас је сужен на одређени круг лексичких основа”, као и вишечлане јединице, тзв. *фразеолошке архаизме*, који у себи садрже одређене архаичне елементе (Радовић-Тешкић 2009: 40). Примера ради, глагол *обећивати*, у чијој основи је глагол *бедити*, данас је обичнији са префиксом *на-* (*набећивати*) – [...] *сваког човека обећујеш да је баш он кривац за нашу пропас* [...] (КЛ, 48).

Постоје знатна термилошка и критеријална недоследност када је реч о застарелим лексемама. А. Милановић (2006) разликује термине *лексички архаизам* и *застарела реч*. Речник САНУ застарелу лексику квалификује као заст. (застарело), арх. (архаизам), ист. (историја, историјски), рсл. (рускословенски), цсл. (црквенословенски), ссл. (српскословенски). Стога је неопходно одредити се за критеријуме који јасно издвајају архаичну од застареле лексике, с обзиром на то да „архаизам јесте застарела реч, али није свака застарела реч архаизам” (Радовић-Тешић 1982: 261). За квалификатор *заст.* се у лексиколошкој литератури везује нормативно обележје, а за *арх.* се везује стилско обележје одређене застареле речи. Историзми се, притом, одликују номинационом функцијом, с обзиром на то да су им застарели денотати. Историзми су превасходно из домена материјалне културе и не постоје стандарднојезички еквиваленти којима би се именовала одређена реалија. Отуда је њихова функција искључиво денотативна. Будући да се бавимо пољем употребе временски раслојене лексике, самим тим покушавамо да донесемо одређене закључке у вези са стилском функцијом забележених лексема.

С обзиром на хронолошки критеријум, поред архаизама и историзама, егзистирају и неологизми, и то лексички и семантички неологизми. Важно је напоменути да се не може с пуним уверењем тврдити да ли је нека лексема неологизам, будући да одређена лексема можда постоји у другим дијалектима или можда само није забележена, а постоји у одређеном дијалекту.

Настојимо да утврдимо врсте референата чији су номинати застарели. Лексеме су класификоване према врстама речи (граматички критеријум) у лексичко-семантичке групе. Узете су у обзир и словенске речи књишког порекла. За квалификовање ове лексике користимо се и квалификаторима *цсл.* (црквенословенски), *рсл.* (рускословенски), *ссл.* (српскословенски), *сткњ.* (стара књижевност). Поред славенизама, забележени су и лексички хибриди – славеносрбизми.

Међу обрађеном територијално маркираном лексиком има лексема које су раслојене и према временском критеријуму, тако да је понекад тешко утврдити јасну границу. Зато долази до извесних преливања унутар језичког система у Поповићевим романима. Примера ради, заменица *вас* ’сав, цео’ припада архаичној територијалној лексици, будући да је у РСАНУ окарактерисана квалификативима *арх.* и *покр.* Ова придевска заменица којом се истиче целовитост именичког појма, на пример, егзистира у Поповићевим романима заједно са немаркираном обликом *сав*. Заменица *вас* „чува” свој облик у лексикализованим облицима *ваздан* и *поваздан*, које у романима Д. Поповића егзистирају упоредо са лексемама *увек* и *стално*.

Исто тако, именица *дијак* ’онај који учи какву манастирску школу, манастирски ђак’ (*заст.* и *покр.*) такође припада поменутој групи лексема. Истој групи припада и турцизам *кондак* ’дрвени или метални део стрељачког оружја; доњи проширени део пушке на супротној страни од цеви’ (*заст.* и *покр.*), као и лексема *милитар* ’милитарац, онај који је из Војне границе (крајине)’ (*заст.* и *покр.*). Квалификатором *заст.* обележен је и покрајинизам *почем* ’можда, случајно’, који може бити и прилог и везник, као и глагол са значењем унутрашњег проживљавања *текнути* ’такнути, дирнути’.

Степен застарелости може се посматрати у односу на стандардни језик, али и у односу на дијалекат, па тако нека лексема може бити застарела када се посматра стандарднојезички идиом, али и даље је у активној употреби у неком дијалекту. Однос *архаизам* ~ *неологизам*, посматрано са становишта временског раслојавања, пружа могућност за различита тумачења, те смо лексику која није потврђена у коришћеним

речницима и монографијама окарактерисали као неологизме, унапред рачунајући на претпоставку да неке лексеме можда само нису потврђене у речницима.

Поред лексичких, постоје и семантички неологизми настали као резултат полисемизације, а који су у литератури обично означени као нова значења постојећих лексема. Тако су заступљене лексеме које су задржале познату форму, али које су развиле нова значења, непотврђена у коришћеним речницима. Примера ради, глагол *сеирити* означава, пре свега, 'са уживањем посматрати, разгледати'¹⁰⁸, *синорити се* 'граничити се'¹⁰⁹, а турцизми *ујдурма* и *кумбара* забележени су и у својим примарним значењима – 'превара, подвала, смицалица'¹¹⁰ и 'врста старинске гранате, врста топа, лумбарда'.¹¹¹ Поред ових значења која су забележена у речницима, у грађи су потврђена нова, а у неким примерима и померена значења постојећих лексема (*сеирити*, *синорити се*):

догнати 'средити нешто' – *Него, побро, да ти ја дам паре па да Враћевиницу мало догнаш и опоравиш [...]* (Уд., 199); *дотурати* 'додавати у разговору, добацити' – *А Василије дотура, вели: У срећна времена за церић је Димитрије гађо из кратежа* (КЛ, 89); *извитлати*** 'добацити (о речима)' – *[...] Ко је у Крагујевац довео сестру Леке капетана? Вук! – као из пушке извитла старац Милија, уплашио се, човек, види да је враг однео шалу* (КУ, 120); *кумбара*** тур. 'прашина' – *Ударио је у мутвак са брашном, брашно се подигло као прашина. Претуриле су се и неке вреће са брашном, дигла се кумбара* (Оф., 42); *савијати се* 'бринути се око некога' – *Јово, дете, коме ћеш рећи ако мени нећеш, све сам твоје бриге и невоље знала и око тебе се савијала како сам знала и умела, реци ми шта те у свет отера – заплачем се* (КЛ, 51); *сеирити* 'ликовати, наслађивати се туђом неповољном ситуацијом' – *Како ће само Турци да сеуре. И како ли ће параду да праве?* (Госп., 214); *Василије сеури што је насикиро мојег Луку, па га, санћим и теши. И још више подбада* (КЛ, 62); *сенчитити* 'доводити у сумњу чије поштење, честитост, славу' – *Песма је кудила његове ривале, сенчила сјај и славу Јакова Ненадовића и већ тиме доприносила ратничкој слави новог господара* (КУ, 90); *синорити се* 'спорити се око међе' – *Они су били из Тополе или из Црнуће, земљаци, па су морали да те подносе, дабоме, да подносе јер си заједно с њима ратово, а многи су се људи са њима и синорили* (КЛ, 74); *ујдурма* тур. 'преварант' – *Тада је све кренуло низбрдо и на видело изашла несагласја међу војводама. Милоје Трнавац, Младенов ортак и кум, ујдурма Младенов [...]* После, Карађорђе видео да је преварен (Госп., 160); *шиник* тур. 'суд од букове даске' – *Онда је подигао шиник и уз тресак га бацио на њ* (Оф., 42).

Примарна значења побројаних лексема су следећа: *догнати* – 'дотерати стоку; гонећи учинити да неко, нешто дође некамо', *дотурати* – 'пребацити до одређеног места, допремати, достављати', *извитлати* – '(нечим нешто) завртети, измахнути', *кумбара* – 'врста старинске гранате, врста топа, лумбарда', *савијати се* 'кривити се;

¹⁰⁸ Само сикће: *Шта би ти, Милутине, да савезници сами победе Немачку па да после сами сеуре* и деле свет (КМ, 128); *И у манастиру Вољавчи како је сеурио Руднички бик. Јест, вала, нагонио наше девојке да му играју и да га служе, а после одабере себи за ту ноћ [...]* (Уд., 21); *Сеури* баш као какав паша (КУ, 47).

¹⁰⁹ *И причали тако, па им краљ реко да би он да откупи неке њине винограде и друго земљиште што се амо на Опленцу синорило са његовим, да кажем, краљевим виноградима* (КЛ, 74).

¹¹⁰ *Е то је нека велика ујдурма, то нису чиста посла* (КМ, 86); [...] познавао је Југовића и преко Југовића све ујдурме политическе, није то тајна за њега (КУ, 10).

¹¹¹ *И гледамо ми како се кумбаре од експлозије дижу, гране букове и јелове се ломе [...]* (Уд., 188).

грбити се, гурити се', *сеирити* 'са уживањем посматрати, разгледати', *сенчити* – 'покривати сенком, заклањати од светла, засењивати', *синорити се* 'граничити се', *ујдурма* – 'превара, подвала, смицалица', док је лексема *шиник* 'стара запреминска мера за жито и друге сипке материје'.

Из контекста романа *Удовице* уочавамо да се манастир може догнати и опоравити новцем, односно – објекат се може дотерати, довести у ред, уредити, те се ово значење може довести у везу са значењем дотеривања, удешавања – особе.

Лексема *турити* може имати и значење 'бацити, отиснути' – отуда израз *дотурити*, који се односи на добацивање током разговора. Исто значење, са додатном значењском компонентом хитности и неопходности брзог реаговања (*као из пушке*) због страха који осећа старац Милија, налазимо у *Конаку у Крагујевцу*. У изразу *извитлати*, са поменутиим значењем добацивања у говору, уочава се именица *витло*, која се можда може довести у везу са „витлањем” речима, односно брзим изговарањем питања и одговора од стране Милије. Направа која се окреће – *витло* односно вратило са точком око којег се намотава ланац, може се окретати великом брзином, те претпостављамо да се та чињеница може довести у везу са брзином којом Милија проговара.

С обзиром на то да *кумбара* значи 'врста гранате, топа', а да је у роману *Официри* ова лексема употребљена у значењу прашине, која се дигла након ударања у мутвак са брашном, паралела се може повући са наглим распрснућем и распрскавањем, које је у примарном значењу ове лексеме праћено праском гранате. Узрок подизања прашине и претурања врећа са брашном јесте физички обрачун Ивана Кондића и Велизара у воденици, у коме је Велизар узео прегршт брашна и бацио Кондићу у очи, што подсећа на познати израз *бацити прашину у очи*. Будући да је дошло до нагле и жестоке свађе која се завршила смртним исходом, употребљени израз *дигла се кумбара* може се довести у везу са пренесеним значењем глагола експлодирати 'разбеснети се, планути'.

Примарно значење глагола *савијати се* јесте 'кривити се; грбити се, гурити се'. У контексту романа *Кућа Лукића* мајка, кроз плач, каже Јови да је све његове бриге и невоље знала и да *се савијала* око њега како је знала и умела. Сема изгледа 'који је згрчен, повијен' била је доминантна при настанку метафоричног значења овог глагола 'бринути се око некога'. Нека од значења глагола *савити (се)* – 'привити, пригрлити', 'овити, обавити (руке око врата)', 'потчинити, покорити (живот)', 'скупити се, сабрати се (око некога)', поред значења које садржи информацију о погурености, сагибању и повијању у леђима, условили су настанак значења које подразумева бригу о неком – бригу мајке, која је подредила свој живот детету.

Лексема *сенчити* употребљена је у значењу 'доводити у сумњу чије поштење, честитост, славу' – Песма је *сенчила сјај* и *славу* Јакова Ненадовића и *кудила* ривале, док је примарно значење овог глагола – 'покривати сенком, заклањати од светла, засењивати'. Сенчењем се истиче контраст, па је тако, с једне стране, песма „сенчила” и *кудила* старе ривале (тамна страна ~ тамна површина), док је, с друге стране, *доприносила ратничкој слави новог господара* (светла страна ~ светла површина).

Код глагола *сеирити* и *синорити се* долази до померања примарног значења. Турцизам *ујдурма* се у роману *Господари* односи на особу – на преваранта (заједничка именица), а у свом основном значењу лексема *ујдурма* (глаголска именица) значи 'превара, подвала'. У примеру – *онда је подигао шиник* – метонимијом је успостављена именица која означава посуду (стара запреминска мера ~ суд).

II.2.1. Архаизми у романима Данка Поповића

У књижевноуметничким делима, према речима Р. Симеона (1969: 105), архаизми представљају „ненадомјестиву залиху стилистичких изражајних средстава”. Милица Радовић-Тешић (1982: 259; 2009: 40) дели архаизме на: *лексичке, семантичке, лексичко-фонетске, лексичко-творбене* и на *фразеолошке*. „Део ове лексике репродукује се из дијалеката, страних речи, црквенословенског, рускословенског и др., или је направљен према неком од ових језика” (Радовић-Тешић 1982: 257). У Поповићевим романима забележене су, такође, архаичне лексеме стране провинцијације, као и црквенословенизми и рускословенизми. Издвојене лексеме у овом делу рада непознате су или нису актуелне са становишта данашњег корисника стандардног језика. Неке од њих посматране су као стилско обележје анализираних књижевноуметничких текстова.

Оно што представља проблем при разграничењу архаичне лексике јесте терминолошка недоследност приликом идентификације пасивне лексике, самим тим што се увек мора имати у виду вишеслојност синхронијског лексичког система српског језика, а који обухвата и савремене дијалекте.¹¹² У лингвистичкој литератури има колебања и око самих термина *архаизам, историзам, застарела реч* и сл. Л. Згуста, примера ради, целокупну пасивну лексику дели на архаизме и застареле речи, тако што прве карактерише архаичност и на плану форме и на плану значења, док код других изостаје архаичност форме и постоји само архаичност значења. Овај аутор историзме назива архаизмима у којима „денотат губи фреквенцију у ванјезичком свету и стога ни одређена лексичка јединица није више део активног лексикона”, предлажући назив *речи везане за време* (Згуста 1991: 171–172). С обзиром на чињеницу да се и за историзме може рећи да су застареле, архаичне речи,¹¹³ Р. Симеон сва језичка средства која су се употребљавала у некадашњим раздобљима развитка језика назива *архаизмима*. Међутим, за разлику од архаизама, *историзми* означавају застареле појмове, те их стога не можемо подвести под застареле речи. Према мишљењу Д. Шипке (2006: 81), маркираност архаизама се, за разлику од историзама, остварује на формалном и семасиолошком плану.

Нагласак је, пре свега, на *лексичким и семантичким архаизмима*. Ови други су посебно занимљиви, будући да им је само једно од значења застарело, за разлику од *лексичких*, који су замењени еквивалентном речју у савременом језику. *Фонетско-фонолошки* и *морфолошки архаизми* биће само наведени и спорадично обрађени, будући да у већини примера таква системска обележја не доводе до семантичког варирања лексема, као и оне лексеме које припадају старом књижевном и црквеном језику (*цсл., ссл., рсл.*), те тзв. *хбриди*, који представљају фонетски и морфолошки адаптирану књишку лексику према моделу из српског народног језика. *Фразеолошки архаизми* су они који у себи садрже архаичне елементе и они су, такође, предмет ове анализе.

Застарелост у фонетској структури лексема, као и на морфолошком плану, односно по начину творбе, одражава се у одређеној скупини лексема. Реч је о лексемама које имају

¹¹² У лексикографској пракси је уобичајена употреба двају квалификатора: *арх.[аично]* и *заст.[арело]*, а присутан је и квалификатив за обележавање старокњижевне лексике (*сткњ.*), српкословенске (*ссл.*), рускословенске (*рсл.*), црквенословенске (*цсл.*).

¹¹³ А. Милановић (2006: 294–295) прави разлику између термина *застарела реч* и *лексички архаизам*, напомињући да језичко осећање лексикографа не сме да буде једино при одређивању лексичких архаизама, већ учесталост употребе одређене лексеме у електронском корпусу савременог српског језика, као и грађа која је прикупљена из дела која припадају различитим функционалним стилевима.

синонимни корен у савременом српском језику, а измењен звуковни састав, као и о оним лексемама код којих долази до „померања у дистрибуцији суфикса или префикса, који је некад имао шире лексичко слагање, а данас је сужен на одређени круг лексичких основа” (в. Радовић-Тешић 2009: 40).

Највише фонетских архаизама забележено је у *Кући Лукића*, *Господарима* и *Конаку у Крагујевцу*, и то глагола и именица у *Кући Лукића*: *дошанути* (дошапнути), *пришанути* (пришапнути), *озивљати се* (одазивати се), *шпион* (шпијун), *несреќњик* (несрећник). У *Господарима* преовлађују именице, и то *слобода* (слобода), *јуниј* (јун). Забележен је и придев *нуждан* (нужан), заменица *каков* (какав) и прилог *једнома* (једном). У *Конаку у Крагујевцу* забележени су следећи фонетски архаизми: *извешће* (извештај), *препраљати* (преправљати), *одрежито* (одрешито, одлучно), *противу* (против). У *Књизи о Милутину* постоје именице *тица* и *тичурина* (нар.). У *Удовицама* је забележен глагол *уметан* (умешан, вешт) и придев *војени* (војни), а у роману *Свињски ујед – заставити* (зауоставити, задржати некога).

Међу морфолошким / творбеним архаизмима преовлађују глаголи. У *Официрима* – *подајати* (дојити дете), *искосирити се* (искосити се); у *Чарапићима* – *подзнојити се* (презнојити се); у *Кући Лукића* – *испатити* (пропатити), *оповратити се* (вратити се за неким), *обедити* (набедити); у *Господарима* – *сајединити се* (ујединити се), *здоговарати се* (договарати се), *учупати* (начупати), *наличити* (личити), *уздговарати* (сносити одговорност пред Богом за свој поступак), *раздати* (издати); у *Конаку у Крагујевцу* – *препасати* (опасати), *расванути се* (разданити се), *шпијати* (шпијунирати). Од именица забележене су: *Србаљ* (Србин, КМ), *кривња* (кривица, СУ), *удовољство* (задовољство, Госп.), *избавилац* (избавитељ), *крво* (крв), *писмењак* (погрд. писмен човек, КУ), *историк* (историчар, КУ), *родољубац* (родољуб, КУ), *торбак* (торба). Свега неколико придева припадају овој групи архаизама: *дојакошњи* (досадашњи, доскорашњи КМ), *вас* (сав, КМ), *ранијашње* (раније, пре, КЛ), *јучашње* (јучерашње, КЛ), *потребит*¹¹⁴, *прошавши* (прошли, Госп.), *староставан* (који је од старине, КУ), *ображен* (образован, КУ). Од везника заступљене су следеће лексеме: *еда* (да би, како би, КМ), *ја* (да, него, КЛ), а од прилога – *крадовице* (крадом, Госп.), *зарана* (рано, на време, КУ).

Овој групи лексема припадају и оне које убрајамо у старокњижевну лексику, односно у старије типове књижевног језика – славеносрпски, рускословенски, српскословенски и др. (В. Радовић-Тешић 2009: 83).¹¹⁵ Мешавина рускословенског, руског књижевног језика, српског народног и српскословенског језика у литератури је позната као славеносрпски језик (в. Стијовић 1992: 13). Лексика која је везана за другу половину 18. века у Речнику САНУ се до XI тома бележила квалификаторима *стсл.*, *ссл.*, *рсл.* и *цсл.*, док се од поменутог тома бележи квалификатором *сткњ.*

Од црквенословенизама забележени су: *рождество* (рођење, КМ), *чес* (част, Госп.), *надежда* (нада, Госп.), *еванђељије* (грч., КУ), *певаније* (певање, Госп.), *чесно* (прил. често, КУ), *описаније* (опис, КУ), *повторити* (поновити, КУ), *крвопролитије* (крвопролиће, КУ), *дражајши* (драг, најдражи, КУ), *молествије* (краће богослужење, молебан, молитва, КУ).

¹¹⁴ Лексички дијалектизам *потребит*, који је прозирне семантике (‘потребан, нужан’), пронашли смо у староцрногорским говорима (Пешикан 1965: 269). Лексема *потребит* може значити и ‘сиромашан, оскудан’.

¹¹⁵ Према речима С. Ристић, црквенословенизми и србизми се „без обзира на порекло, које је иначе веома тешко разграничити, од 11. тома Речника марирају јединственим квалификатором *сткњ.* (стара књижевност и књижевнојезичко наслеђе)” (Ристић 2012: 136–137).

Неке од ових лексичких јединица припадају православној ономастикони, односно области православне духовности (агионими). Поред суфиксалних твореница са сложеним црквенословенским наставком *-аније* (*неваније*, *описаније*), има и сложеница апстрактног значења које се завршавају на *-аније* – *благодџаније* у значењу 'добročинство' и на *-ије* – *благополучије* у значењу 'благостање, срећа, успех'. Клајн напомиње да је суфикс средњег рода *-ије* „црквенословенски еквивалент нашег суфикса *-је* (односно *-ље*, *-ње*, *-ће*, *-ђе* у случајевма јотовања)”, констатујући да „у књижевном језику има доста важнијих и познатијих речи са овим суфиксом” (Клајн 2003: 84). Забележени су и придеви мотивисани благостањем и благошћу, и то: *благополучни*, *благостиви* и *благојатељни*. У *Удовицама* постоје црквенословенизми из литургијског, црквеног дискурса у познатим, окамењеним спојевима: *од ниње и до вјека* (Уд., 17) и *во времја* (Уд., 40).

У *Господарима* је забележен рускословенизам који припада овој групи архаизама – *гречески* (шаљ. грчки). Русизам *воспитање* (васпитање) са префиксом */воз-/вос-/во-/* евидентиран је у *Господарима*, а *названије* (назив, реч) у *Конаку у Крагујевцу* и *значеније* (значење) у *Господарима*. Само је у овом роману пронађена некњижевна лексика са српскословенском групом */шт/*, и то: *конституција* (лат. устав), *институција* (институција), *штинендија* (стипендија) и *штудирати* (студирати).

Славенизми са префиксима са српскословенским или рускословенским / руским фонетизмом забележени су у романима *Удовице*, *Господари* и *Конак у Крагујевцу*: *совјетник* (Уд., Госп., КУ), *Совет*, *воздизати*, *во (времја, Уд.)*, *воскрснути* (Госп.), *воздигал* (Госп.), *советник* (Госп.), *сагрешеније* (Госп.), *савершавати* (КУ), *сочињеније / сачињеније* (КУ), *согласије* (КУ), *воздигнут* (КУ). Поред облика *савершавати* (КУ), у *Свињском уједу* је потврђен и свршени глагол *совершити*, који је искоришћен у сврху ироничног изругивања теолошког позива: *Колико се сећам, ти си [Бора Јуриш] богословију у Сремским Карловцима „совершио” – изругује ми се Фићун – и после си у Београду богословне науке наставио, а онда си се одао комунизму* (СУ, 203).

У поменутом роману присутне су лексеми са руским фонетизмом */ер/*: *Серби* (Уд.), *Србија* (Уд.), *сербски* (Уд.), *први* (Уд.), *верховни* (Уд.), *дерзнованије* (Госп.), *верховни* (КУ), *самодержавни* (Госп.).

Највећи број забележених славенизама је са именичким суфиксима *-(ан)(ов)(ен)ије*: *намереније* (Уд.), *казаније* (Уд.), *востаније* (Уд.), *дерзновеније* (Уд.), *заумљеније*, *потребије* (Уд.), *погребеније* (Уд.); *путешествије* (разг., ир., СУ); *целованије* (КЛ); *удовољствије* (Госп.), *закасније* (Госп.), *значеније* (Госп.), *прошеније* (Госп.), *неваније* (Госп.), *положеније* (Госп.), *презреније* (Госп.); *осамостаљеније / осамосталеније* (КУ), *самостаљеније* (КУ), *летописаније* (КУ), *пропитаније* (КУ), *отношеније* (КУ), *спасеније* (КУ), *поњатије* (КУ), *збитије* (КУ), *описаније* (КУ), *молествије* (КУ), *крвопротије* (КУ), *благополученије* (КУ), *преступљеније* (КУ), *мненије* (КУ), *правленије / прављеније* (КУ), *предложеније* (КУ), *владеније* (КУ), *поступљеније* (КУ), *законодељствије* (КУ), *отношеније* (КУ), *благодџаније* (КУ), *следственије* (КУ), *одобреније* (КУ), *удивљеније* (КУ), *прављеније* (КУ), *добročињеније* (КУ). Од неких наведених славенизама изведене су и друге врсте речи, као што су придев *законодељатељан* (КУ, 215) од именице *законодељствије* и прилог *следователно* од именице *следственије* (КУ, 186).

У *Удовицама* је потврђен рускословенски фонетизам са именичким суфиксом *-ество* у двама фонетским ликовима – *опићество / обићество*, као и лексема *полковник* са руским рефлексом вокалног */л/*. Са суфиксом *-ски* потврђене су лексеми: *гречески* (заст. шаљ., КМ), *исторически* (Уд.), *дипломатическа* (Госп.), *физически* (КУ). Група */жд/* се

учава у примерима: *гражданин* (Уд.), *рождество* (Уд.), *ослобождавати* (Уд.), *надежда* (Госп.), *между* (Госп.), *расузденије* (КУ), *поврежденије* (КУ).

У романима Данка Поповића очигледна је језичка полиглосија. Интелектуализацијом језичког израза, употребом „узвишеног” језика – славенизама¹¹⁶, најчешће за изражавање апстрактних појмова, очигледно се исмевају покондиреност у друштву и лажна ученост. У самом тексту се за оног ко „славјанствује” у говору каже да не говори истину, да се подсмева некоме или нечему, или да, једноставно, на тај начин придаје већи значај књигама, а својим мислима даје дозу озбиљности: [...] *помео се Давидовић, каже, и почео да славјанствује у говору* [...] *На „опитем одношенију”, – искрљештио се господар Милош – чим се ушепртљаш и станеш лагати, ти заборавиш српски, чиниш волико, немој да ми бркаш лончиће* [...] (КУ, 62); *Вук је приметио да господар славјанствује више кад говори о књигама него кад говори о пословима политичким. Због тога је био у недоумици, није знао да ли се господар спрда или славјанствовањем придодaje већи значај књигама* (КУ, 101).

У писаном обраћању је, чини се, највише присутан китњаст стил и нагомилавање атрибута, поготово када је писмо упућено господару: „Јего Високородију Сербскому Верховному Књазу Милошу Обреновичу¹¹⁷ с високопочитанијем, кнез Милутин Савич” – читаше Давидовић (КУ, 189). Такав начин обраћања повезује се са неписменошћу и неразумевањем сопственог језика и његових могућности: *Вук поћута, јер није мислио да је писмо Милутина Гарашинина накићено* [...] *Господару, ти знаш да је нашем народу велика мана и сметња што је мало писмен, а да зло буде веће, наши људи који понешто написати могу пишу туђим језиком. Они тај језик не разумеју, као, на прилику, што је ово сад прочитано писмо показало* (КУ, 189–190). Нагомилавање атрибута у истој функцији забележено је и у *Господарима*: [...] *код књаза си, код господара, високопочитајемог, верховног, код јего сијатељства, код свепресветљеишег, самодержавног, властителног сербског, како га све не називају ови што се смуцају око Конака* (Госп., 110), такође, и у роману *Конак у Крагујевцу*: *Давидовић је узео неколико писама и стао да чита: Високородному Господару Гос. Верх. Књазу Милошу Обреновићу и пра. нар. Серб. с високопочитанијем да надлежит у Крагујевац, Милутин Савич кнез у Гарашу...* (КУ, 36).

На испитиваном корпусу приметан је утицај рускословенског и руског језика, који су и, иначе, утицали на предстандардну фазу развитка српског језика. Под руским утицајем забележена је и дословна транскрипција: *Ето оћењ хараио*, – казао је Симеон Андрејевич Папков – *оћењ хараио*. А куда Карађорђе уехал, севодња где *находитсја?* (Госп., 164).

II.2.1.1. Именице

Лексички архаизми могу бити замењени еквивалентним речима које у савременом језику денотирају актуелне појмове и појаве. Посматрано са друштвено-историјског становишта, нестандардност се јавља као узрок маркираности ових лексема. Поред тога, неке од лексема немају једнолексемске еквиваленте, па су у стандардном језику дефинисане описно. На пример, архаична лексема *фамилијаз* односи се на школског

¹¹⁶ „Речи које су словенског порекла (најчешће рускословенског и руског, или, у мањој мери, и српкословенског), а не припадају српском народном језику” (Младеновић 2008: 346).

¹¹⁷ Под утицајем руског језика, финално /h/ замењено је са /ч/.

послужитеља; *телећак* је војничка торба од телеће коже налик ранцу итд. С обзиром на истовремену употребу квалификатива *арх.* и *заст.*, М. Радовић–Тешић (1982: 261) препоручује да квалификатив *арх.* треба употребљавати само када је реч о стилској употреби застареле речи. На тај начин би квалификатив *заст.* имао само нормативно обележје.

Даље дајемо лексичке *архаизме* распоређене према лексичко-семантичким групама и граматичким категоријама.

II.2.1.1.1. За означавање места

буњиште 'место где се бацају смеће и отпаци, сметлиште' – *Баздиле су и цркотине* [...] и *буњишта* која је спирала *Лепеница* (КУ, 122).

У основи овог турцизма са значењем места налази се лексема *буњ*. У *Речнику Бачких Буњеваца* постоји лексема *буња* у значењу 'импровизирана просторија за ноћни боравак живине', а лексема *буњиште* је дефинисана као 'место где се животиње увлаче, склањају од невремена и спавају'.¹¹⁸ Могуће је да се ради и о животињском лег(а)лу, будући да су *баздиле цркотине* и *буњишта* у роману *Конак у Крагујевцу*.

У грађењу овог деривата учествовао је домаћи именички суфикс *-иште*, баш као и у синонимној лексеми *ђубриште* и у лексеми *сметлиште*, мотивисаној именицом *метла*. За И. Клајна је лексема *буњиште* нејасне етимологије (Клајн 2003: 127). У *Чаранићима* је забележена и лексема *буњак*, деривирана од исте основе домаћим суфиксом *-ак*: *Тако је [Лазар] остајао све док се сунце не подигне и не обасја слојеве густих испарења над ђубриштима, буњацима и речицом препуном оглоданих костију бачених после свадби, даћа и државних празника* (ЧА, 110).

II.2.1.1.2. За означавање занимања и одређеног социјалног статуса

азнадар тур. 'благајник' – *А ти, је ли, – присетио се књаз – јел, берберине, ти си оно од азнадара иско сто гроша да уредиш кућу* (КУ, 90); *аиџија* тур. 'кувар, гостионичар' – *И смрад бурага што су их у реку бацале аиџије и кафеџије* (КУ, 122); *богатир* 'богаташ' – *Госпођа Јулија рече да би она лично била веома задовољна ако би господар и богатир Лука Лазаревић пристао да дође до њих, Папкових, да им дође у кућу ради портретисања* (Госп., 164); *дућанџија* 'трговац у дућану (занатској или трговачкој радњи)' – *На колима је било и еспапа који је рабаџија Радован из Београда возио крагујевачким дућанџијама* (КУ, 5); *историк* 'историчар' – Најнегодније тренутке господар Младен доживљава од господина Вука, списатеља и историка српског (КУ, 66); *калфа* тур. 'изучен трговачки или занатлијски помоћник' – *У Заријиној хроници, у поглављу „Одлазак у шуму”, записано је како се многе калфе [...] наједном нађоше позвани да преузму улогу спасилаца народа* СУ, 15); *сарач* 'занатлија који прави седла и другу коњску опрему, седлар' – *Сарач човек [Дамњан], нема шта, а намиришао се, осећа се мирис шест ари око њега* (Уд., 87); *терзија* тур. 'кројач који шије одела од чохе; кројач уопште' – [...] *Испред својих ћепенака и радњи. Изашао и [...] Ранко терзија* (СУ, 33); *ћурчија* тур. 'занатлија који прави ћуркове, крзнар, кожухар' – *Изашао и Баца ковач,*

¹¹⁸ <https://dokumen.tips/documents/marko-peic-i-grgo-baclija-recnik-backih-bunjevac.html> [преузето 1. 11. 2021.]

онако гарав и прљав, и Милош ћурђија (СУ, 33); И базд штаваних кожа и мешина које су у зајажену Лепеницу потапали опанчари и ћурчије (КУ, 122); **фамилијаз** лат. 'послужитељ, подворник, обично школски' – Ту је погинуо Аксентије, фамилијаз наше школе (КМ, 17).

Лексеме из занатске терминологије, које означавају занате, занимања и звања, турског су порекла: *азнадар*, *ашчија*, *калфа*, *сарач*, *терзија*, *ћурчија*. Уместо турцизама са турским суфиксом *-чија*, које именују вршиоца радње (*дућанчија*, *меанчија*), данас су у употреби домаће речи *занатлија*, *трговац* и сл.

Речници на различите начине дефинишу лексему *богатир*. С обзиром на то да су се оба руска значења ове лексеме пренела у српскохрватски језик ('богаташ' и 'јунак'), М. Адамовић (1976: 27) каже да „известан број наших аутора из 18. века служи се обилно руском позајмицом богатир у значењима 'богаташ' и 'јунак'. Њихову праксу настављају затим неки писци 19. и 20. века [...] У староруском је забележен њен старији фонетски лик богатурь, који испољава већу сличност са турским етимомом. Етимон је наиме команско бајатур 'јунак' (Исто: 27). Ова лексема је русизам страног, односно турског порекла, будући да је у наш језик ушла преко руског језика као посредника.

У *Конаку у Крагујевцу*, у значењу 'историчар' налазимо лексему изведену грчким суфиксом *-ик*: *историк* (КУ, 66). И. Клајн ову реч сврстава у архаичне речи, „будући да су их потиснули творбени дублети са суфиксом */-ичар/*” (2003: 237–238). У вези са овом речју забележен је и рускословенски славенизам *исторически* у значењу 'историјски': *Кани да пише неку књигу историческу* (Уд., 7); *Он ће и историческа сочињенија печатати [...]* (КУ, 159).

Лексема *фамилијаз* је романског порекла, а према мишљењу А. Пеце, ова лексема је у војвођанске говоре могла ући преко немачког језика (Пецо 1986: 278). Као што је већ напоменуто, данас ова лексема у српском језику нема домаћи једнолексемни синоним, већ се дефинише синтагмом.

II.2.1.1.3. За означавање предмета

алем ар. фиг. 'драги камен, брилијант, дијамант' – *А он, Иван, алем камен међу свима* (Оф., 63); **гривна** 'наруквица' – *Војвода Лука нехотице погледа у руке госпође Јулије, биле су окићене прстењем и гривнама* (Госп., 164); **дивит** тур. 'кутија са стварима за писање; мастионица, писаћи прибор' – *Узнем дивит и перо* (КМ, 74); [...] *позива присутне да седну, а Јована да узме дивит и перо* (Госп., 209); *Да забележим – Давидовић узме дивит и хартију и брзо поче хватати господареve мисли* (КУ, 38); **лојаница** 'лојана свећа' – *Живана упали лојаницу и да се на посо* (КМ, 131); **плот** 'ограда' – *И ломили су плотове и капије [...]* (Уд., 19); **телећак** 'торба (обично војничка – некада од телеће коже) која се носи на леђима, ранац' – *Моја мајка Гвозденија се поткочила, не верује да сам ја – на мени одело француско, телећак аустријски* (КМ, 68); *Кондић је извадио своју торбу, аустријски телећак* (Оф., 8); **хазна** тур. 'благајна, каса' – *Не би Амица да арчи паре, не би државну хазну да празни на књиге* (КУ, 133).

И. Клајн сврстава конструкцију *алем-камен* у турско-српску хибридну сложеницу (Клајн 2002: 45), у којој је лексема *алем* турски детерминатив и која може означавати именицу у атрибутској служби. Да лексема *гривна* овде означава наруквицу (а не огрлицу) види се и по додатним одредницама које указују на то да се поменуто лексема налази на

рукама и у комбинацији са још једном врстом накита – са прстењем. Реч је о старосрпској лексеми *grivъpa у чијој је основи реч *грива*, која је означавала и огрлицу.

Моносемични турцизам *дивит* се у већини примера јавља у напоредном синтагматском односу са речју 'перо', док се у једном примеру очекивано јавља и заједно са речју 'хартија', а лексема *телећак* – уз квалификацију 'аустријски'.

Лексема *лојаница* припада лексици покућства, односно лексемама за именовање светиљки. Забележен је и придев *троракља*, који реферише на свећу која има три ракле.

Плот као врста ограда разликује се од данашњих ограда, и то по начину израде. Реч је о продукту некадашњег заната који се односио на тзв. плетење или *поплитање плота* (КМ, 94). Ограђивање дворишта у прошлости вршило се помоћу *проића*. Ради се о узаном колцу (*проштац*), који је зашиљен са једне стране и пободен у земљу, а при врху коља се уплиће пруже. У Поповићевим романима налазимо и збирну именицу *проиће*, насталу од лексеме *проштац*: *Поплићем ја проиће* (КМ, 94); *Неће мој Велизар скончати за проићем* [...] (Оф., 13); *Није њој до ништоља и тикава које натакнуте на проиће чекају куришуме* (КУ, 87). Занимљив је процес антропонимизације неживог појма *проштац*, који у том процесу постаје антропоморфан, односно налик човеку (в. о семантичкој деривацији, стр. 162).

Поред лексеме *телећак*, која се обично односи на војничку торбу, забележена је и *торбица са секцијама*, у којој вероватно стоје одређени, распоређени по секцијама предмети везани за борбу у рату – *О једном рамену виси му „парабела”, о другом торбица са секцијама* (СУ, 213). У роману *Удовице* налазимо лексему *торбак* – *Сви су носили своје торбаке са којима су пошли у рат и никада се нису одвајали од њих, као кад су ишли за својом стоком, напасали овце, или жирили свиње* [...] Уд., 17. Занимљив је израз *пртити на себе оно што не можемо понети*, с обзиром на то да у нашем језику постоје различите лексеме за означавање торбе – *упрта, упртњача, пртењача*, које су мотивисале глагол *пртити* из поменутог израза – *Стално нас с неким братиме, па на се пртимо што нисмо кадри понети* (КМ, 21).

У савременом српском језику синтагма *државна каса* означава државну благајну, односно министарство финансија, и употребљава се, између осталог, када се жели нагласити неоправдано трошење средстава из буџета. Да је тако, говори и израз *државна хазна*, са алудирањем на празну касу због „арчења пара”. У *Конаку у Крагујевцу* забележен је архаични турцизам за именовање благајника – *азнадар* (в. стр. 73).

П.2.1.1.4. За означавање културне институције

позорје 'позориште' – [...] *оћу школу велику у Крагујевцу да обновим, оћу свирку војну да прибавим па, кад буде најпосле, овде ћу и позорје да устројим* (КУ, 166).

У славенизму *позорје* стоји суфикс *-је* који је карактеристичан за предстандардну фазу у развоју српског језика, а ова изведеница, како каже И. Клајн, „значи приближно исто што и мотивна реч” (Клајн 2003: 129).

П.2.1.1.5. За означавање угоститељског објекта

механа 'кафана' – *Одем у Урошевића меану – оћу да се распитам и чујем од људи шта је и како је* (КМ, 70).

У *Књизи о Милутину* забележен је турцизам без интервокалског *x*, који означава место окупљања гостију – гостионицу. Синонимна овој, у значењу 'друмска крчма; гостионица; коначиште', јесте и лексема *хан*, пореклом из персијског језика – *Убрзо затим стигла је вест да су попаљени сви ханови у околини* (Уд., 10); *Покупили људи, војводе, ослободиоци отечества турске анове, итали и магазе [...]* (Госп., 122). Архаична је употреба овог историцизма, будући да писац његовом употребом жели да истакне одређени период историје српског народа под турском влашћу. Могло би се рећи да је данас савремени еквивалент лексеми *механа*, заправо, лексема *кафана*.

II.2.1.1.6. За означавање војних и ратних појмова

аскер ар. 'турски војник' – *Аскери и други Турци који су се по граду кретали дочекали су их другачије [...]* (Госп., 219); *во(ј)инство* 'војништво, војска, војници' – *Младен је попечитељ војинства и командант читавог источног фронта* (Уд., 30); [...]*стаде се [Јаков] дотицати Младенових сагрешенија за време док је у Србији био попечитељ војинства* (Госп., 19); *Делиград бранио, председатељ Правитељствујуишег совјета и попечитељ војинства био* (КУ, 62); *уго* фиг. 'груба сила која угњетава; ропство' – [...]*јер Срби живе по многим крајевима из које су морали бежати од турскога уга и зулума* (Уд., 18); *коморџија* тур. 'војник који припада војној комори' – [...]*чисто ме и срам, био сам војник у три рата, нисам био коморџија, а ни у срећна времена нисам био ручконоша* (Уд, 171); *крајина* 'крај, регија' – *тражи да се Карађорђе врати у Србију, да тамо диже војску и крајину, да опет неку кланицу чини* (Госп., 9).

Побројане лексеме односе се на оне које припадају војној терминологији. Носиоци одређеног војног чина обележени су архаичним лексемама *аскер* и *коморџија*. Архаична лексема *уго* данас је замењена лексемом *ропство*, као и лексема *сужањство*. Поред турцизма *коморџија*, забележен је и придевски облик *коморџијски*, а који се односи на војнике који припадају војној комори – [...]*како баш он да ми дође, зар немадоше којег другог, мање славног и јуначног за тај коморџијски посао* (КМ, 162). Уз именицу за обележавање појма војске *во(ј)инство* стоје и глаголи за означавање оружаних сукоба – *војинтити* (КУ, 61) и *војитити* (КУ, 217), са истом мотивном основом, који значе 'водити рат, (за)ратити'. У славенизмима *војинство* и у придеву *војени* лежи лексема *војна*, која је забележена у *Књизи о Милутину*, у значењу 'рат'.

За именовање административног имена које је означавало крај или границу српске државе, у *Господарима* је у употреби лексема *крајина*. Метонимијском преносом, употребљена лексема се односи на људе који живе у крајини, на пограничне људе, војнике. Отуда и синтагма *Војна граница* и лексема *граничари*, која се односи на људе који чувају границу, тзв. стражари. Овде припада и израз из књиге *Конак у Крагујевцу*, који стоји у својеврсном антонимском односу са поменутиим значењем *крајине*: [...]*ем се не морам трудити и напрезати, ем не могу погрешити, па мирна крајина* (115). Овај израз (*мирна крајина*) кореспондира са познатим фраземским изразом који у себи садржи топонимски елемент – *мирна Бачка*. По свему судећи, овај израз је настао на подручју Војводине, за време аустроугарске владавине. Е. Фекете сврстава ове фраземе у елипсоидне конструкције у којима „топоним кооперира са изесним, обично увек истим, уходаним лексичко-синтаксичким комбинацијама у склопу елипсоидних или идиоматских веза”, у којима „комплетна секвенца, међутим, представља део отвореног исказа и тражи контекстуално-семантичку допуну, или већ уходану или произвољно конструисану”

(Фекете 1996: 25). Реч је, дакле, о отвореном фразему у којем се могу мењати његови саставни елементи.

II.2.1.1.7. За означавање држава, градова и градског насеља

Јелада 'стара Грчка, Јелада' – *О слави и слободи се ради, како и о слободи Јеладе, сад Србија може постати узор свим народима балканским и христијанским, поготову православним* (Госп., 52); *Мисир* хебр. 'Египат, земља на североистоку Африке' – *А земља им, кажу, била ко Мисир. Нигде роднија* (КЛ, 101); *Московија* нар. 'Русија' – *Порта би могла изаћи и пред Ђесарију и пред Московију [...]* (Госп., 141); *Селмијум* 'Земун' – *Говорио [Сава] јој [Персиди] је о џебани коју су у Србију слали пречански Срби из Селмијума (Земуна) [...]* (Уд., 44); *Угарска* 'Мађарска' – *[...] берберин човек, који је по свој Угарској, и горњој и доњој земљи, највећој господи српској у куће доодио, па је много слушао о мукама Срба сеобара [...]* (Уд., 19).

Побројани топоними, изузев Селмијума, могу се сврстати у тзв. административне хорониме, будући да се односе на називе држава. У *Господарима* је забележен архаични антички топоним *Јелада*, који се односи на стару Грчку. Народни, турски назив за *Egypt* јесте *Мисир*, који се повезује са плодношћу земље. Отуда се у *Кући Лукића*, поред властитих имена за животиње као што су *Цветуља, Жутуља, Шаруља, Була*, запажа и зооним *Мисирка* – као назив за краву чије име, управо, асоцира на поменућу плодност. *Московија* је народни назив за Русију, који је био у употреби до 18. века. Када говори о суфиксу *-ов*, Клајн наводи да „застарело *Москов* 'Рус' по Скоку је од турског *Moskof* < *Москва*” (Клајн 2003: 176).

Лексема *Селмијум* сврстана је у тзв. ојкониме, с обзиром на то да се односи на градско насељено место.

Горња Угарска је означавала североисточне делове бивше краљевине *Угарске*.

II.2.1.1.8. За означавање појмова из области породице

братија 'браћа' – *[...] за укуп своји мртви опет немају, умиру много а пара немају за гроб и опело, јербо тамо нема ни гроба за џабе нити попови православни оће да опевају православно братију* (КУ, 69); *кућевник* 'онај који се брине за кућу и кућанство' – *Шта би Карађорђе мого да учини сам да остали нису били људи домаћини и кућевници и да се нису о Србији старали ко о својој кући [...]* (КМ, 75); *[...] нека знају Грци да са господаром Србије разговарају, да господар није ајмана, да није паликућа, него човек домаћин и кућевник* (Госп., 50); *својта* 'род, родбина, сродници' – *Јели, бре, прико, – Василије га тако назва јер су и они нека даљна својта – што узесте овај дан за прославу [...]* (КЛ, 67).

Основно значење лексеме *братија* односи се на калуђере једног манастира, односно на, како писац каже, „црну братију”, јасно наглашавајући негативан однос према овој професији – *[...] Вуко, ако ти је до писања, а ти се закалуђери [...]* *Такова намеренија никад нисам имао и нисам рад у црну братију се уписивати – промрси Вук скривајући увреду* (КУ, 103). Старосрпски сингуларни облик *братија* функционише као плурални у значењу 'браћа'. При ословљавању, у *Господарима*, у основи хипокористика *побро* (побратим) стоји лексема *брат*. И данас се обично лексема *братија* може чути у оквиру забележене синтагме – *православна братија*.

У основи лексеме *кућевник* стоји лексема *кућа*, а постоји мноштво лексема изведених од ње, што говори о богатству полисемантичке структуре овог културолошког појма, односно о важности егзистенцијалног појма *кућа* у свести српског сељака. Тако се у *Кући Лукића*, метонимијском преносом, лексема *кућа* односи на особу која кући, унапређује своје домаћинство – *Тако је било ако си тео да будеш човек и кућа* (КЛ, 10). У *Удовицама* налазимо лексему *кућиште* (‘место на коме се налази кућа’). Изведенице *кућеван* и компаративни облик *кућевнији* односе се на оног који је привржен кући и домаћинству – *Милош је човек кућеван, радио је са стоком, теро буљке чак до Дубровника [...]* (КУ, 130). У примеру – *После дугог разговора о летини и другим кућевним пословима, Карађорђе упита Стојадина како су му синови* (Госп., 83), придев *кућеван* је употребљен у значењу ‘који припада кући, домаћинству’. Из ових примера се може много сазнати о лингвокултуролошкој слици *куће* у српској језичкој заједници и прототипичним особинама српског домаћина. Употребљени дериват *кућевни* указује на аксиолошки аспект привржености дому, домаћинству (Ристић, Коњик 2004: 201–202). У фразеологизму *Снаја је тућа кућа* (КЛ, 87), захваљујући семи колективне експресије, огледа се стереотипна представа жене у патријархалној заједници. Према речима С. Ристић и И. Л. Коњик, „појам КУЋА се у етимолошком памћењу, као и у савременом језику, реализује као вишедимензионалан концепт у коме доминирају друштвени параметри типа укућани, домаћинство, домовина, као и егзистенцијално-психички параметри типа скровиште, неговалиште, параметри који у свременом језику примарно одређују концептуализацију појма ДОМ” (Исто: 204).

У основи лексеме *својта* налази се присвојна заменица за сва лица – *свој*, која се доводи у везу са лексемом *усвојитељица* у роману *Свињски ујед* (‘назив за домовину’), а која је настала у процесу композиције.

II.2.1.1.9. За означавање апстрактних и нематеријалних појмова

асна тур. ‘корист’ – *Чисто ми смешно, ми проширисмо и увећасмо државу, а све наше, од чега асне и задовољство имадосмо – смањило се* (КМ, 68); [...] *кад се прерачунам, нисам неке велике асне имала [...]* (КЛ., 12); *Коју су асну Турци имали од свог зулума?* (Госп., 35); *Нека биљеже те песме, ако је то од каке асне, ко што се чује [...]* (КУ, 56); **вакат** тур. ‘време, доба’ – *Не дај се, синовче! – приђем поручнику, помилујем га по глави, а глава му гори, видим ја који је вакат* (КМ, 41); *И одавде су Турци били протерани, пре четири године, за Кара-Џорђијева вакта* (Госп., 34); *Чинив волико, видим и ја, нисам ћорав, ама шта вреди, други је вакат, нова опстојатељства* (КУ, 231); **доцња** заст. ‘кашњење’ – [...] *знам који су дани у месецу и који је месец у години, морам семе у земљу, већ сам у големој доцњи, за који дан ће и Аранђеловдан [...]* (СУ, 213); [...] *Вук се чисто озари и не пропусти прилику да искаже како се наша српска доцња најирђе и најпогубније очитује баш у томе што Срби својих књига немају како то имају народи који одоцнили нису* (КУ, 123); **дружество** ‘другарство, пријатељство’ – [...] *оћу да ти кажем да и ја знам за ту петорку и ваше негдашње дружество* (КУ, 236); **земан** тур. ‘време’ – *Перо Урошевић узо чашу и налива ми ракију – земан је земља да се брани* (КМ, 12); [...] *има зулума над Србима ко и за турског земана, ама нема Србије* (КЛ, 71); *Многи су Турци одбегли или протерани за Карађорђијева земана [...]* (Госп, 32); [...] *Истина, Вуко, чујем да си се ти тамо по свету фалио како си за Карађорђева земана у Совјету писар био, а?* (КУ, 102); **итња** ‘журба’ – *Кога да опевам у ово доба? Кака је то итња, мртвац може да чека док се раздани, у ово доба се не опевају ни украдени мртваци* (Госп., 192); **крвопролитије**

цсл. 'крвопролиће' – *Зато да би ти боље владао и од крвопролитија силнога се оканио* (КУ, 172); **надежда** цсл. 'нада' – *Познаје Милош сваку стопу српске земље, велика је сила и надежда у њој* (Госп., 50); **описаније** цсл. 'опис' – *Зашто да пишемо и да се описујемо... И нисмо за нека лепа описанија [...]* (КУ, 107); **опростаченост** 'простаклук' – *Језик који ви српским сада називате, то је језик несреће и пометње српске, одстрањености тог народа од света, језик сиротиње и опростачености, немојте српском народу такав језик препоручивати* (КУ, 254); **отечество** рус. 'отаџбина, домовина' – [...] *додавши да су се и они, Срби из прека, радовали победама српскога востанија и да је Србија отечество свих Срба* (Уд., 43); [...] *знам да ви и нисте могле рађати синове који знају како се брани отечество* (ЧА, 69); [...] *ленту не носе они који немају ни свог крова, ни свог отечества* (Госп., 10); [...] *нисам љутим ханџаром стицао себи славу и отечество од мрака вековнога избављао па ми је зазорно пред дичним устаницима говорити [...]* (КУ, 155); **полза** цсл. 'корист' – [...] *морамо се у помоћи нашем Вожду наћи, да он на ползу народа и отачества јоште послужи [...]* (Госп., 209); *Лепо ће и смерно рећи да је дошао да прикупља и записује народне песме, да ради на ползу отечеству, на српском књижевству и просветијенију* (КУ, 7); **поњатије** цсл. 'појам' – *Моја су одношенија и названија реченог господара заснована на опитом поњатију и одношенију које се спрам реченог овде у Конаку спроводи од дана његова прихођења у Крагујевац, – помео се Давидовић, каже, и почео да славјанствује у говору [...]* (КУ, 62); **путешествије** цсл. разг. ир. 'пут, путовање' – *Хроничар Зарија, не без подсмеха, записује да је бивши богослов и бивши комуниста Бора Јуриш своје „путешествије“ завршио плачем пред владиком* (СУ, 237); **рождество** цсл. цркв. 'рођење (Христово)' – *Сутра је дан Христовог рождества, казала је стара госпожа Евдокија Аћимовић* (Уд, 53); *У Јевропи се прослављају рођендани, па чак и имендани и обичним фрајлама, а ми овде, у простоти својој не унемо се досетити отцу својему [...]* *верховном књазу, ни рождества јего не унемо прославити* (КУ, 148); **сагрешеније** 'преступ, злочин' – [...] *побегло однекуд овамо да се због свога сагрешенија од тамошњи закона сакрије; па ето, уместо да лежи у неком бајбоку, оно овде у Конаку памет просипље [...]* (КУ, 261).

За означавање користи налазимо турцизам *асна* и црквенословенизам *полза*. У основи глагола *оаснити се* (КУ, 203) стоји управо лексема *асна*. Синоним *ушићарити* јавља се у истом значењу – 'извући корист из чега, окористити се (нечим)' (Госп., 101). Дериват *итња* настао је од глагола *ита (се)* 'жури' (отуда и глаголска именица *итање*).

Општи назив за време означен је турцизмима *земан* и *вакат*. Поред црквенословенизма *полза*, ту су и лексеме *надежда*, *рождество*, *описаније*, *крвопролитије*, *поњатије*, *путешествије*. Последње четири лексеме су са наставком *-ије*, који налазимо и у бројним лексемама из романа *Конак у Крагујевцу: спасеније* (спасење), *благополученије* (благостање, срећа, успех), *молепствије* (краће богослужење у нарочитим приликама, мољење), *преступљеније* (злочинство, преступ), *сагрешеније* (злочинство, преступ) и многе друге. Именице у оквиру лексичког пара *сагрешеније* – *преступљеније* функционишу као синоними.

На Давидовићеве речи упућене Милошу – *Моја су одношенија и названија реченог господара заснована на опитом поњатију и одношенију које се спрам реченог овде у Конаку спроводи [...]* – стоји пишчев коментар да се Давидовић „помео” и „почео да славјанствује у говору” (КУ, 62), будући да ниже лексеме из предстандардне епохе српског књижевног језика.

У основи лексеме *опростаченост* стоји придев *прост*, односно *простота*, али не у позитивном значењу једноставности, већ ова именица реферише на негативне духовне

особине – простаклук, заосталост, глупост. Митрополит Стратимировић указује Вуку да језик који Вук назива српским језиком – то није језик Студенице, Сопоћана, Дечана, Раванице, Хиландара (КУ, 254) – *то је језик одстрањености тог народа од света, језик сиротиње* (КУ, 254), а да ће народ који буде говорио таквим језиком *заостајати, нестајати, губити се пред туђим културама и неће изаћи на светлост дана* (КУ, 255).

Поред архаичне лексеме *чес* у значењу 'част', забележене у *Господарима*, у роману *Конак у Крагујевцу* стоји прилог *чесно* (часно) и придев *чесни* (часни). У *Свињском уједу* забележен је варијантни облик *частњејши* (СУ, 221) у коме се запажа рускословенски утицај, а у *Конаку у Крагујевцу* – облик *частнејши* (КУ, 193).

II.2.1.1.10. За означавање догађаја, дешавања

збитије цсл. 'догађај' – *Кома је потребно да главосека описује, чиниши волико, страшна збитија треба заборавити што пре, не треба и записивати* (КУ, 105); *поара* 'грабеж, пљачка, отимачина; пустошење' – *Поару је извршио Иван Кондић, одметник* (Оф., 80).

Славенизам *збитије* доводи се у везу са глаголом који је у употреби у савременом српском језику – *збити се*, у значењу 'догодити се, десити се'.

У *Официрима*, поред именице *поара*, налазимо глагол *поарати* ('опљачкати') и придев *поаран* ('опљачкан') (Оф., 80). Синоним овом глаголу јесте *глобити* у значењу 'опљачкати' – *И што црква од сиротиње убира превелик порез парохијски и глоби пук, глоби* (КУ, 271). У *Чарапићима* налазимо префиксирану твореницу *оглобити* у значењу 'казнити глобом, новчаном казном' – [...] *трговац лажним златом одбијао је новац објашњавајући да је он страдао много више него што га може оглобити Јасмина Чарапић* (ЧА, 207). Ова два глагола не представљају видски пар, будући да нема семантичког поклапања.

Лексема блиска именици *похара* јесте *хајдучија*, у значењу 'одметничка разбојништва и пљачке' – *Оће ли се кад ова ајдучија сумосати, попо?* – *упита Љубица архимандрита* (Госп., 92), као и турцизам *јагма* 'отимање' – *Господар Младен се сетио старог Доситеја Обрадовића. Како је дошао међу њих [...] у свађе међу војводама и јагме* (Госп., 25); [...] *не види ове људе и њину јагму око власти [...]* (КУ, 77). Поред *поарати*, забележен је и глагол *јагмити* 'отимати, грабити' – [...] *застаде мало па ме погледа – и како ће вам влас бити ако се за њу танџарама и ножевима јагмите* (КМ, 123); *Није ред да се сад око власти јагмимо [...]* (Госп., 84); *За све се јагмио и са свима је у свађи био [...]* (КУ, 9).

II.2.1.1.11. За означавање појмова из сфере образовања

аз-буки-вједи 'азбука' – *Сваког су дана чекали да господар Милош изда наредбу да у Крагујевцу започне школа, да књаз нареди кнезовима да поседају испред учитеља као деца, да декламују и сричу аз-буки-вједи* (КУ, 74); *изображеније* 'образовање' – *Што се, пак, изображенија, језика и књижевности тиче, дражејши брате мој, можда ви нисте у праву, можда је у праву митрополит кад се залаже за језик и културу слојева воздигнутих духом и умом, па да просвешћеније не буде баш олако приступно сваком* (КУ, 270); *књижество* вар. 'књижевно стваралаштво' – *Лепо ће и смерно рећи да је дошао да прикупља и записује народне песме, да ради на ползу отечеству, на српском књижеству и просвешћенију* (КУ, 7); *просвешћеније* 'просвећеност, образованост' – *Кажу, дошао*

[Доситеј] из бела света ради нашег просвешћенија (Уд. 14); Господар Младен се сетио старог Доситеја Обрадовића. Како је дошао међу њих [...] и тражио просвешћеније (Госп., 25). Лепо ће и смерно рећи да је дошао да прикупља и записује народне песме, да ради на ползу отечеству, на српском књижевству и просвешћенију (КУ, 7); писатељ 'писац, књижевник' и писатељство 'књижевно стваралаштво' – Он рече, не могадо све упамтити, знам да помену неког Ристића и још неке писатеље (КМ, 54); Чиниш волико, писаре подносим, писатеље не волим, и квит! (КУ, 102); Јес, вала, треба се молити и селамет чинити писатељству и просвешћенију [...] (КУ, 215); школац 'школован човек; студент' – [...] мило Амици што се школац и писмењак уплео и помео (КУ, 115); Рачунам, школац је, студент је, дружи се са школованим људима, чита књиге и новине, апсили су га, због тога и школу је забаталио (КМ, 54).

Појам образовања вербализован је славенизмима, односно црквенословенизмима просвешћеније и изображеније. У основи лексеме просвешћеније стоји лексема просвета, која се заправо односи на просветљење, односно на „зрачење” светлости / знања. Придев ображен у значењу 'представљен, формиран' потиче од трпног придева и забележен је без овог префикса: [...] сам Агатанлик није Србин него је Цинцарин и као такав је како и сви попови цариградске цркве већма у народу српском ображен (КУ, 226). Значење речи изображеније има дубљи смисао и односи се, поред образовања, и на формирање и обликовање човека према Божјем образу, према ономе ко га је створио, односно образовао. Управо се у Конаку у Крагујевцу митрополит и залаже за „за језик и културу слојева воздигнутих духом и умом”.

За означавање области људске делатности забележене су две лексеме – књижевство и писатељство. Наставак -ство, као одлика рускословенског, односно руског језика, потврђен је у именици књижевство, док је у лексеми писатељство присутна морфема -тељ- у суфиксу -тељство (в. С. Ристић, „Морфема -тељ- у комбинацији са другим суфиксним морфемама”, *Наш Језик*, 1983, 14–16).

Лексема школац је у једном примеру употребљена у ироничном значењу, будући да се школац и писмењак „уплео и помео”, а у другом примеру је употребљена у значењу 'студент'. Данас ову лексему запажамо у твореницама средњошколац, школарац и сл.

П.2.2.1.12. За означавање музичких инструмената

ћемане тур. 'виолина' – Циуче ћемане (КМ, 70); Шири се Видојево коло – цичи ћемане, рокће бас, сви се хватају, играју „Рудничанку” (СУ, 51).

Лексема ћемане данас се везује за ромску музику.¹¹⁹ Виолини се у роману Свињски ујед придају људске особине, будући да виолина „цичи” и „циуче”. Ови ономотопејични глаголи означавају оглашавање високим и пискавим гласом, а могу се односити и на врисак или цик као израз великог бола, али и радости и усхићења.

П.2.1.1.13. За означавање небеских тела

звезда нар. 'Сунце' – Истерио сам је зором, да се напасе док не одјутри и не припече звезда: по врућини стока не може да пасе, може само да ладује (КМ, 133).

¹¹⁹ Позната је и легенда о томе како је настала музика код Рома, а у којој се помиње овај гудачки инструмент.

Забележена лексема се у савременом језику најчешће употребљава у изразу *упекла звезда*, док се овде користи са глаголом *припећи*.

II.2.1.1.14. За означавање делова тела

благоутробије шаљ. 'трбух' – *Министар двора [...] оде иза књажсаве совре на благодан без залогаја, јербо (контао је Ставра Коциновић) кад ће се ако неће на благодан благоутробију удовољити* (КУ, 164).

Црквенословенизам *благоутробије* пре свега је значио 'милосрђе' (Никитовић 2014: 42) (више о овој именици у раду З. Никитовић, *Именица „благоутробије” у дијахронијској перспективи*, Филозофски факултет, Пале, 2013, 157–168.), али је дошло до десакрализације ове сложенице која је некада била одлика високог стила, означавајући једну од хришћанских врлина. С обзиром на то да је у коришћеним речницима, поред значења које је мотивисано именицом *утроба* ('трбух'), наведено још само оно које се односи на 'уживање (у јелу и пићу), задовољење телесних прохтева', црквенословенски пандан овом другом значењу била би лексема *чревоугодије* (стомакоугодништво). Због данашње употребе ове лексеме, она је сврстана у именице за означавање делова тела.

II.2.1.2. Глаголи

II.2.1.2.1. За означавање кретања / мировања, бивања у одређеним положајима / постављања у одређени положај

искосирити се 'искосити се' – *Учинио му се да се икона искосирила – приђе и исправи је* (Оф., 77); *котарати** 'котрљати се' – *Слушам и чујем – котара нешто по крову, ко да ветар обара ћерамиду* (КЛ, 50); *находити се* 'бити, налазити се са неким (на неком месту)' – *Са Колубарцима се Сима наодио на Дрини и ратовао док није дошла она несрећа [...]* (КУ, 241); *овити се* 'савити се, прострти се неким простором лучно' – *Он седи за совром, залогаја не узима, гледа у јабуку – заруменела се, од рода се овила* (КЛ, 18); *Испод овијени грана, кроз вотњак иде младић, учини ми се гологлав* (КЛ, 92); *отправити* 'послати, отерати (некога)' – *Ал, ето, обедише га и отправише на сиње море, на неко острво, на пет година тамо* (КЛ, 73); *(по)ринутити* 'гурнути некога или нешто, одгурнути' – *[...] прво су све његове, децу и унучад побацали на његове очи, а онда деди очи повадили па га после ринули у јаму* (КЛ, 72); *Порину тањир печења преда ме, нали ми чашу вина* (КМ, 93); *Додуше, беше једно место за седење, али мој отац не смеде да седне него дозволи да га порине један младић обучен одоздо до паса сељачки [...]* (СУ, 8); *Давидивић је отворио врата и момци су отуд поринули Николу Николајевића, који пође према господару да га пољуби у руку [...]* (КУ, 171); *фиг.* *Боље је, вели, да ми убијемо њега једнога него да ми сви опет гинемо и у погибел да ринемо цео народ* (Госп., 154); *И волео би знати, вели, де су овој деци били дедови, и како су смели унукe зарад отаџбине да порину у ове страоте* (КМ, 29); *А зашто је умро него да поринемо камен са срца, – издрљи се Василије – није ваљда умро да би се ми најели овчетине* (КЛ, 158); *пригнати* 'притерати' – *А онда одмахнув главом, за себе, пригна коња Јовану и осмехнув се загонетно, даде знак да могу*

путовати на што Јован ободје коња и појаха напред (КУ, 232); **рукнути** 'навалити, нагрнути' – И војници рукнуше. И официри за њима (Уд., 97); Са лежаја од сламе рукнула је голема крмача и полетела према мени (СУ, 67); **спратити** 'ставити, стрпати' – Само не знам како ћете и ваше жене, а поготово ваше очеве у тако велику господу и тако чазбен тор да спратите (КУ, 135); **усходати се** '1. 'почети ходати тамо-амо, усшетати се' – Усходали се Срби пред пашиним конаком, а Тома Вучић вели да ће се велики српски дар усмрдети док се паша не смиљује да прими најзнаменитије Србе, кнезове и проче (Госп., 222); Господар протрља браду, на се узода и на пенџер изађе (КУ, 18). 2. 'узвртети се' – Али кад се поведе реч о судбини српских емиграната у Русији, он се узбуди и усхода (КУ, 69).

Префикс *из-* у глаголу *искосирити се* носи значење кретања, односно померања у оквиру неког ограниченог простора. У основи лексеме *искосирити се* стоји именица *косир*, која означава 'криви нож за резивање лозе'. Значење овог глагола мотивисано је самим изгледом предмета и отуда значење 'искривити се као косир', односно 'искосити се'.

У *Кући Лукића* употребљен је глагол *котарати*, који није пронађен у коришћеним речницима. Наиме, из контекста се сазнаје да се нешто котрља по крову, да *котара*, са додатном информацијом у виду поређења које појашњава значење овог глагола – *ко да ветар обара ћерамиду*. Глагол *котарати* може се довести у везу са глаголом *котурати се* у значењу 'котрљати се', а постоји могућност да је глагол *котарати* употребљен у значењу 'ударати, лупати'.

У префиксу *на-* у глаголу *находити се* огледа се просторно значење предлога *на*. Управо овај префикс има значење места завршетка или циља каквог кретања ('бити, налазити се са неким (на неком месту)'). Глагол са истим кореном *усходати се* односи се на начин ходања (тамо-амо), који представља мотивацијску основу за значење које се доводи у везу са узбуђењем и нервозним ходом – *Али кад се поведе реч о судбини српских емиграната у Русији, он се узбуди и усхода* (КУ, 69). Префикс *уз-* у примеру *усходати се* има просторно хоризонтално значење, будући да се ради о дифузној кретању у свим правцима, као последица непријатне ситуације. Овај почетно-свршени глагол кретања садржи у себи интензивност радње.

Префикс *о-* се обично доводи у везу са предлогом *око*. Тако и пример *овити се* указује на савијање нечега у простору, односно – на лучно простирање, те се може довести у везу са глаголима *савити се*, *повити се*.

Префикс *од-* у лексеми *отправити* има аблативно значење у смислу удаљавања од одређеног места – усвојеник Митра Шећовића је послат на острво. Овај глагол има додатну компоненту циља да се власт реши човека који је кудио. Глагол *отправити* данас није у честој употреби, али се зато у савременом језику може чути именица *отправник*, уобичајено уз именичку допуну, у (жел.) изразу – *отправник возова*. *Отправник* или *отправљач* примарно реферише на онога који отправља или отпрама кога или што, односно на пошиљаоца.

Префиксална изведеница *поринути* и глагол *ринутити* забележени су и у основном значењу '(од)гурнути нешто или неког', али и у пренесеном значењу које се може довести у везу са изразом *пустити неког низ воду*, будући да се код Скока глагол *ринутити* (*rìnuti*) доводи у везу са реком (Скок: 145). Данас је уобичајен израз *поринути брод / чамац у воду*. Управо примери – *Боље је, вели, да ми убијемо њега једнога него да ми сви опет гинемо и у погибел да ринемо цео народ* (Госп., 154); *И волео би знати, вели, де су овој деци били*

дедови, и како су смели унуке зарад отаџбине да порину у ове страоте (КМ, 29) – показују одустајање и препуштање народа ратним страхотама, односно пуштање народа „низ воду”.

У глаголу *пригнати* префикс *при-* има значење управљања радње. Реч је о директивном, односно динамичном значењу адлативности, односно о приближавању објекта локализације (коњ) локализатору (Јован као оријентир). Сложени глагол *пригнати* доводи се у везу са застарелим глаголом *знати*, односно – са данашњим глаголима *гонити* и *догнати*, те се значење глагола *пригнати* доводи у везу са значењем – ’идући за домаћим животињама подстицати их на кретање и терати у одређеном правцу, на неко место’ и са значењем глагола *догнати* – ’гонећи учинити, присилити да неко, нешто дође некамо, дотерати (говеда)’. Глагол *рукнути* може се довести у везу са животињама, будући да припада оним глаголима који упућују на звук који производе животиње, те отуда пример у роману *Свињски ујед* – *Са лежаја од сламе рукула је голема крмача*, али се може односити и на друге ентитете – на људе (*И војници рукуше. И официри за њима*).

С обзиром на покрајинизам *пратити* у значењу ’послати, отпремити’, префикс *с-* у примеру *спратити* има само значење перфектизације. Ј. Влајић-Поповић (2010: 159–160) сматра да „у случају именице *спрат*, нема формалних препрека да се она преко сазвучног глагола *спратити (се)* [...] у крајњој линији изведе од његовог непрефигираног симлекса *пратити*”.

II.2.1.2.2. За означавање преваре, nanoшења штете и подсмевања другима

глобити ’пљачкати’ – *И што црква од сиротиње убира превелик порез парохиски и глоби пук, глоби* (КУ, 271); *додијати* ’наудити’ – *А у књигама све пише како се човеку ваља владати да не додија својему ближњему* (Госп., 144); *натоциљати* ’увалити у што неповољно’ – [...] *баш лепо од Вучића и вучићеваца што су народ на ову бруку и срамоту натоциљали* [...] (Уд., 102); *подмигивати се* ’подсмевати се некоме, ругати се’ – [...] *они баш никако не могу да схвате нашу поезију, они те песме слепачким називају, и подмигују се, а ми о свом национу најбоље мислимо и животе своје нештетимци подређујемо ползи народа нашег* (КУ, 265); *сатарити* ’сатрти, уништити, упропастити’ – [...] *вакима се не даје право у шаке, ваки ће свако право на зло да окрену и да сатаре ово мало муке што смо скунаторили* (КУ, 97).

У основи глагола *глобити* (’кажњавати глобом; наметати дајбине; одузимати имовину, новац, пљачкати’) стоји именица *глоба*¹²⁰ која се односи на ’новчану казну, заплону, наплату’. Глагол *додијати* (’наудити’) јавља се са дативним референтом (*ближњему*) и данас се обично употребљава у значењу ’досадити коме’.

Синонимни глаголи архаичном глаголу *натоциљати* данас су *насамарити*, *насувати*, *наседнути*, *насадити* и *наместити* кога, као и изрази *навести на танак лед*, *превести жедног преко воде* и сл. Линеарно посматрано, овај свршени глагол је могуће раставити на непосредне конституенте који чине клаузу *на + то + циљати*. Дакле, унапред имати одређени план и довести некога у одређену ситуацију – значење је које стоји иза ове конструкције. Значајно је да повратни несвршени глагол *тоциљати се* има значење ’клизати се (на леду)’, будући да се *тоциљавка / тоциљајка* односи на ’углачану стазу на леду по којој се тоциља’, односно на ’кретање по глаткој, клизавој површини, клизање’.

¹²⁰ О Терминима за глобе у старосрпском језику, в. Поломац, Владимир (2006), у: „Зборник за српски језик, књижевност и умјетност”, год. VI/VII, бр. 3–4, Јавна установа Књижевна задруга, Бања Лука, 301–314.

Тоциљач је тада клизач, *тоциљачица* је клизачица, а *тоциљача* је направа за клизање (обично у множини – клизальке). Ђурђија је поносна што њеног Павла нису *натоциљали* Вучић и вучићевци, што га нису „навели на танак лед” да буде међу онима који су пред пашиним конаком у београдској тврђави величали султана, клицали и захваљивали Турцима и поздрављали Ђамил-пашу, Шекиб-ефендију и Порту.

Глагол *подмигивати се* има негативну конотацију, а у његовој основи стоји именица *миг* (*мигнути*, *намигнути*) која подразумева тајно давање одређеног знака, у овом примеру се подразумевају омаловажавајући погледи.

Лексема *сатарити* (*сатърти*) доводи се у везу са познатим у савременом језику глаголом *сатрти* (*затрти*) у значењу ’уништити’, а у примеру из романа *Конак у Крагујевцу* реферише на имовину коју је српски сељак с муком стекао.

П.2.1.2.3. За означавање подстицања некога / нечега на нешто

подјарити ’подбости’ – *И подјарује ли подјарује: Не вреди нам се љутити, Лука, нисмо га ми бирали, нисмо вала* (КЛ, 82); **(но)нукати** ’1. ’подстицати некога да нешто узме, да се послужи (обично јелом, пићем), нудити, нуткати’ – *И нука нас јелом и пићем* (КМ, 137); *Са децом седаш за совру па и нукаш да једу и све најлепше њима одвајаш [...]* (КЛ, 43); *Не понука га столицом, што би учинио сваки Србин да му се когод у посети нашао* (Госп., 58–59); *Ајде, Лука, смири се – понукам га оним чајем* (КЛ, 86); **2. а.** ’убеђујући подстицати некога да нешто уради, наговарати’ – [...] *нукао је дете да пође оцу, али се дете укипило [...]* (Оф., 18). **б.** ’подстицати, наводити; нагонити (некога на нешто)’ – *Ајте људу за совру да се редно отаљава – нукам ја, зовем за совру* (КЛ, 163); *Нука га да седне [...]* (КУ, 146); [...] *господар Милош седе и понука господара Младена да и он седне* (КУ, 67); **туткати** ’наговарати, нахушкавати’ – *Они Немце туткају на Србе* (КУ, 22); **шиљати** ’упућивати некога с каквим циљем, поруком и сл.’ – [...] *није те Јаблан узалуд у Сремске Карловце шиљао, и није те ујак у Београду узаман школовао [...]* (СУ, 184); *Него, куме Вујица, да ми послујемо, да шиљемо људе, да се јавимо да смо спремни, да се и они, којекуде, спремају* (Госп., 117).

Префиксирани глагол *подјарити*, који се пре свега односи на додатно ложење ватре, овде има фигуративно значење распиривања разговора, односно потпомагања да се разговор „распали”. Мотивациона основа глагола *јарити* је именица *јар/јара*, која значи ’велика врућина, жар, топлина’.

Перфективни глагол *понукаати* и имперфективни глагол *нукати* односе се на одређено нуђење нечега (хране и пића, предмета – столице), односно на наговарање кога, подстицање на нешто.

Глагол *туткати* поима се као деминутивни глагол („мала вредност радње”), који припада глаголима са доминантом говорења. Доводи се у везу са глаголом *тутнути*, који није глагол говорења, већ има просторно значење ’ставити, гурнути неке нешто’, са диференцијалном семом ’покрета’. У *Конаку у Крагујевцу*, Срби из Тесарије су *туткали* Немце на Србе – стављале су им се до знања одређене ствари, нагонећи Србе да пређу у католичку веру. У истом роману стоји префиксирани облик *натукњивати* са значењем ’стављати до знања’ – [...] *Милутин Гарашанин, частан и наиван усуди се да каже господару оно што су му и раније изокола натукњивали кнезови* (КУ, 134). Префикс *на-* у глаголу *натукњивати* носи кумулативно значење, односно значење радње остварене у приличној мери.

Глагол *шиљати* у презенту гласи *шиљем / шиљеш / шиље* и као такав помиње се у Вуковом Рјечнику.

II.2.1.2.4. За означавање узимања одређеног дела нечега

заиламити* (тур. покр. *илам*) 'запленити' – *Овде је Душан, да је могао некако волове да спасе. Али како да их спасе? Немац је све то заиламио, тера их у Бугарску, а и да не тера – и ово је сад Бугарска* (Уд., 154); **одујмити** 'отпити, потегнути' – *Он накреће ону ракију; пије, бре, ко што је пио, одујми он онако за три прста; клокоће му ракија у грлу [...]* (КЛ, 131); **оченути** 'откинути' – *[...] кад је од хлеба оченула само мало корице и попила кафену шољицу млека, он уздрхта [...]* (Оф., 95); **чимкати** 'чупкати' – *Ко сте ви да се тако големим пословима бавите?! – седела је под Космајем и чимкала погачу коју је била умесила за Павла (није дирала ни кајмак ни сланину)* (Уд., 92).

Покрајинизам турске провенијенције *заиламити* није нађен у расположивим речницима. Из контекста романа *Удовице* може се претпоставити да се значење ове лексеме односи на насилно одузимање нечега.

Познатије је оно значење глагола *одујмити* које подразумева смањење цене, неке обавезе или пореза. У овом случају, у значењу 'отпити, потегнути', ова глаголска сложеница припада двопрефиксираним глаголима, а у оквиру ње предлог *од-* чува аблативно значење. Глаголи *одујмити*, *оченути* и *чимкати* подразумевају малу количину онога што је обухваћено узимањем (погаче, мале корице хлеба, ракије). Код П. Скока деминутивни глагол *чимкати* значи 'прстима вадити, чупати са костију све што се може појести; чупати зубима месо са кости' (Скок 1971: 324). У глаголу *оченути* налази се префикс *од-*. Према И. Клајну, мотивацијски је нејасан данас редак облик *чехуља* 'део грозда, петелјка с неколико зрна грожђа', од *чехати / очехнути* 'чупати' (Клајн 2003: 195).

II.2.1.2.5. За означавање стања / осећања

искричавати 'палити, штипати, варничити' – *[...] ни она шљива што цвета не зна зашто цвета и шта ће од њена цвета да се створи, да ли ће ладноћа нека да је искричава или ће је сунце у слас претворити* (КУ, 21); **несаничитити*** 'не спавати' – *Немој о том Луки казивати, доста ми је муке са њим, ноћас ће да несаничи, да кола по соби [...]* (КЛ, 102); *Зашто несаничиш, Милоше? – упитала је књагиња Љубица* (КУ, 233); **очилити** 'ојачати, оснажити се' – *[...] Лука ко опарен, чисто поскочи, па узне гуњ и навуче га, натаче шајкачу, очили [...]* *Иде, бре, испред Василија. И Василије очилио, носи га његов шеретлук* (КЛ, 100); **снатрити** 'заносити се мислима, маштати, сањарити' – *[...] Сад ћеш, Росо, вели, да чујеш шта ја испод мог губерра снатрим и снујем [...]* (КЛ, 41); *Док је у Бечу био, снатрио је као и други тамошњи речани на школовању како ће доћи у слободно отечество да му се на помоћи нађе* (КУ, 202); **усхтетити** 'осетити жељу, тежњу за чим, пожелети' – *Он је имао своје место и свој хлеб у Бечу и могао би се тамо вратити кад усхте и првом приликом узмогне* (КУ, 10).

Имперфективни глагол *искричавати* у значењу 'палити, штипати' мотивисан је именицом *искра* у значењу 'варница, горућа или ужарена материја'. У РМС придев *искричав* значи 'који се искри; блистав, сјајан, светлуцав'. Могуће је да је овде реч о неолошкој глаголској лексеми *искричавати*.

Имперфективни глагол *несаничити* није пронађен у коришћеним речницима. Ради се о глаголу прозирне семантике, будући да је највероватније у основи ове глаголске лексеме именица *несаница*. Отуда можда и састављено писање речце *не*, јер се не ради о одричном облику глагола. С друге стране, можда је мотивна реч именица *несан* у значењу 'несаница', коју налазимо код Вука. Последица „несаничења” јесте „колање по соби” односно „ходање унаоколо”. Могуће је да је и овде реч о неолошкој глаголској лексеми *несаничити*.

Глагол *очилити* са префиксом *о-* мотивисан је придевом *чио/чил* 'јак, снажан, крепак; жив, живахан'. Отуда би можда најбољи корелат овом глаголу био глагол *живнути* 'постати чео / живахан'. Поред глагола *искричавати* и *несаничити*, могуће је и да глагол *очилити* припада овој групи неолошких лексема.

Уобичајени назив за *снапрење* данас је *сањарење*. У основи овог глагола, који се везује за поетски регистар, стоји именица *сан*, али не у значењу физиолошког стања мира и одмора тела, већ онога што се ствара маштом, што се замишља, дочарава у мислима.

Забележени семикопулативни модални глагол *усхтети* денотира волунтативност, док архаични глагол *узмоћи* денотира могућност. Ради се о значењски непотпуним глаголима, који захтевају допуну у виду неког другог глагола пуног значења. Такви су, на пример, глаголи *устребати*, *узморати* и сл.

II.2.1.2.6. За означавање говорења (*Verba dicendi*)

дорећи се 'исказати, изразити све што се може, што се жели рећи' – *Идем међу своје, – дорекао се врло прибрано – идем у јато, у чопор, ако хоћеш разуми, Ани, ја морам, ја сам тамо потребан* (КУ, 79); *дуљити* 'дужити (у говору)' – *И тако, синовче, да ти не дуљим, знаш и сам; да није тако, зар би ја сад био овде, у затвору, на правди бога* (КМ, 44); *повторити* цсл. 'рећи још једном, поновити' – *Господар Милош заврте главом, не даде Ђелешу да се извуче него даде знак старцу Милији да повтори песму* (КУ, 117).

Перфективни повратни глагол *дорећи се* данас се задржао у одричном придевском облику *недоречен* ('непотпуно изражен'), који је глаголског порекла (глаголски придев трпни). Облик са сложеним префиксом *недо-* (*недорећи*) данас представља непродуктивни творбени модел. Овај глагол и без префикса *до-* припада свршеним глаголима. У акционалној финалној конструкцији „дорекао се”, радња која подразумева говорну делатност приводи се крају, односно долази до њене актуелизације.

Примарно значење глаголске лексеме *дуљити* јесте 'дужити, издуживати се'. Ово значење се пренело у говорни дискурс, и тада означава одуговлачење у говору. Данас је облик „да не дуљим” замењен одричном комуникативном језичком јединицом „да не дужим”, односно антонимском потврдном конструкцијом „да скратим”.

Русизам, односно црквенословенизам *повторити* познат је речницима са уметнутим сугласником /в/ (*повторити*) (код Скока 3: 552 – *po v̄tor- < v̄torъ*). Одликује се репетивношћу (тзв. опетовање), будући да се ради о поновном, поновљеном говору, у овом случају – о поновљеној песми.

II.2.1.2.7. За означавање размишљања, промишљања, тумачења (*Verba sentiendi*)

канити 'имати накану, намеру, мислити, помишљати, намеравати (нешто учинити)' – *Кани да пише неку књигу историческу* (Уд., 7); *Нисте, ваљда, канили да прођете поред моје куће, ја повоздан седим овде [...]* (СУ, 137); [...] „*Зашто му ниси казао да ћеш остати, да не каниш никуд одавде?* (ЧА, 179); *Како су знали, кад он није знао и није канио да се свети* (Оф., 61); *Канио је да стигне до Жабара, до цркве Деспота Стефана Добро* (Госп., 215); *То што кани Роми са језиком, то може упропастити народ* (КУ, 13); **мнити** 'мислити' – *Знаш ти, господару, шта ја мним: и шта ми је на срцу [...]* (КУ, 105); **смотрити** 'опазити, приметити, спазити' – *Он је каже, смотрио, да је на слици на пасошу био уиртан нокишр у његовим рукама, али није смео ништа да каже* (КУ, 266); **(про)толковати** рус. '(про)тумачити' – *Не ради се, колико ја видим и толкујем, само о писању [...]* (КУ, 13); *Тако ја то протолкујем, па му одговорим [...]* (КЛ, 24); *Од књаза је [писмо], – вели Вучић – добро га протолкуј* (Госп., 177); **толмачити** рсл. 'тумачити' – *Јес, вала, господару, и ако хоћеш штогод са немачког да чујеш, а ти припунитај Ромог, нек ти он толмачи* (КУ, 157).

Имперфективни прост глагол *канити* у значењу 'мислити, намеравати' данас је архаичан, а у перфективном облику у савременом језику егзистира као сложен глагол *оканути се*, у значењу 'одрећи се нечега, престати с нечим', као и у изразима *окани ме се*, у коме глагол *оканути се* значи '(кога) оставити на миру' и *окани се ћорава посла* 'престати се бавити узалудним, бескорисним или опасним пословима'. Значење непрефигираног глагола *канити* у вези је са именицом *накана*, која означава 'намеру' ('имати накану' = 'имати намеру').

Архаични глагол *мнити* (мнѣ-ти) видљив је у глаголској именици *мњење* у значењу 'мишљење', будући да је поред забележеног инфинитивног облика *мнити* (корен **теп-*) паралелно егзистирао и облик *мњети* (као и облици *млти* и *мљети*), па отуда именичка синтагма *јавно мњење* има значење 'јавно мишљење'.

Имперфективни глагол *смотрити* у савременом језику познат је са префиксом *о-*, као перфективни глагол *осмотрити*, у истом значењу као и његов видски парњак 'опазити, приметити, спазити'. Ова два глагола имају исто лексичко значење и нема додатних модификационих значења – указују на завршетак процеса (финитивност).

Забележена су два синонимна глагола *толковати* и *толмачити* у значењу 'давати објашњења, објашњавати смисао, значење чега'. У овим славенизмима присутан је рускословенски, односно руски рефлекс /ол/. У *Конаку* у *Крагујевцу* постоји и перфективни глагол *протолковати*. С обзиром на то да је некада у употреби био и глагол *растолковати*, у савременом језику данас егзистирају глаголи *протумачити* и *растумачити*. Према Клајну (2002: 276), префикс *про-* има неколико модификационих значења, а у оквиру глагола *протолковати* он има значење потпуног или исцрпног извршења радње.

II.2.1.2.8. За означавање ратовања

војевати 'водити рат, ратовати' – *Ама, како нисте знали: шта знаш, Грујо, кад не знаш да се домаћинске куће не закључавају, како по Шумадији устаничиш и војујеш ако то не знаш* (КМ, 113); *Јесам, куме, али то је било преклане; кад смо војевали против*

Турака; сад је друго, сад се не војује (Госп., 95); [...] то су људи са којима си војево и послово, на које си се ослањо (КУ, 75); војинтити 'ратовати' – Нећу више да војинтим, оћу да послујем без аџара, ја јесам Милош али нисам Обилић (КУ, 61); војинтити 'војевати, ратовати' – [...] мирно је време, нигде се не војшти, а коњи се враћају без јахача (КУ, 217); завојинтити 'отпочети рат, заратити' – И као да устаници наши под ћесарским барјаком не ратују за Русију да би и она, Русија, завојинтила са Турцима кад се ослободи тих Француза (Уд., 59); Да опет завојшти и загуди, да отима Босну, да лупа Цариград, шта ли? (КУ, 83).

Забележени синоними односе се на ратни дискурс, односно реферишу на ратовање – војевати, војинтити, (за)војинтити. У основи глагола војинтити стоји застарела лексема која значи 'војник, ратник' – војинтанин, односно покрајинизам војшка у значењу 'војска'. Забележен је и застарели придев руског порекла војени, који има исту мотивну основу – *Говорио је о другим пословима – народним, војеним* (Уд., 11); *Он је војено лице у Ћесарији* [...] (Госп., 69); [...] *да спрам своји бивши ратни другова, као војени заповедник и кнез врхунски, још већу власт и силу стекне* (КУ, 131). Такође, забележена је и застарела именичка лексема руског порекла војинство у значењу 'војништво, војска' – *Младен је попечитељ војинства и командант читавог источног фронта* (Уд., 30); [...] *стаде се [Јаков] дотицати Младенових сагрешенија за време док је у Србији био попечитељ војинства* (Госп., 19); *Делиград бранио, председатељ Правитељствујуићег совјета и попечитељ војинста био* (КУ, 62). Именице бој и вој су синонимне мотивне речи у примерима бојевати и војевати, у значењу 'ратовати', односно лексеме бојиште и војиште су синонимне у лексичком значењу 'бојно поље, попрште' (Nomina loci). Данас је у употреби облик ратовати, са основом рат-, а у романима Данка Поповића налазимо три глагола с основом вој-: војевати, војинтити, војитити. В. Јовановић запажа да заједничку основу са лексемом војска имају речи које чине творбено гнездо: војник, војници, војевати, војинствовати и сл. (Јовановић 2016: 28).

II.2.1.2.9. Негруписани глаголи

законачити 'заноћити' – *Па будући да смо у Конаку, да смо законачили, ми се повремено љутимо а чешиће гледамо како ћемо место за се уграбити* (КУ, 209); казати се 'представити се' – *Ух, што не знаде раније, сакрио би га Драгић [...] Што се Вожд не каза? А лепо га је Драгић питао [...]* (Госп., 188); накршити 'наломити' – [...] *одем ја те накршим грабовине, она већ пролистала, а коњи једу, изгладнели, не пробирају* (Уд., 155); намалати 'насликати' – *И да се дегод намала јоште светаца* (Госп., 199); натирати 'постепено досипајући брашно гњечити и израђивати замешено тесто' – *Месим ја погачу, а није ми лако, дабоме, нисам ја више за наћве, нисам ја кадра да натирем тесто* (КЛ, 131); очекнути 'причекати' – [...] *пошто мало очекну и размисли, господар Младен гадљиво додаде да је тај роми што записује песме обична слугерања, удварач* (КУ, 232); печатати 'штампати (књиге)' – [...] *књиге које је печатао већ круже Европом и воздижу углед Србије у очима учене и просвеићене Европе* (КУ, 7); [...] *да ли је он баш ту писменицу печато тамо у Лајпцигу?* (КУ, 53); понадигнути се 'правити се важан пред ким' – *Понадиго се и он, каже, јербо се пред њим узнемирио нико други него његов господар. Може бити да је и мого да помогне господару, ал није тео [...]* (КУ, 213); пребраздити* *фиг. 'пречешљати, извршити савестан преглед, претрагу чега' – Све он то по читавом нашем крају пребраздио [спискове људи, кућа]* (КМ, 112); сликовати

'фотографисати' – *На крају су ме сликовали – одговорио му је Карађорђе* (Госп., 14); *спрегнути се* 'ступити у везу с неким или нечим; удружити се у каквом послу, уортачити се' – *Па се спреже са тим писмењацима и паметњаковићима како би јунаке и војене људе од благополученија и отечествени послова одбио, што даље одбио па за се још већи простор ослободио* (КУ, 131); *теменати* 'чинити пред ким темена, понизно се клањати, метанисати' – *Наслушали смо те се, Спасенија, хвалиш се да ти је син видео султана, да му се поклонио, нама причаш о томе како је српски официр љубио скуте и теменао султану* (Уд., 123); [...] *истина је да сам ја љубио скуте и теменао пред Куришид-нашом, пред Сулејман-нашом, па и пред овим данашњим нашим Марашлијом* (Госп., 149); *теслимити* тур. 'предати; продати' – *Не треба мени краљ који ће нас теслимити кад му прасне ћеф или кад га уплаше енглески лордови [...]* (Уд., 203); *узискати* 'затражити' – *Шта ће бити ако се остале девојке на њу угледају па узисту слободу да бирају просиоце [...]* (КУ, 115).

Перфективни глагол *законачити* подразумева локацију, будући да му је у основи мотивна именица *конак*. Овај глагол означава да ће неко остати на конаку, односно да ће се задржати на преноћишту – да ће заноћити.

Синонимни глагол вербалном глаголу *казати се* бива прототипични глагол говорења у повратном облику, у савременом језику – *рећи се*, такође, у значењу 'саопштити своје име, представити се'. Будући да субјекат сам себе представља, овај комуникативни глагол иде у групу правих повратних глагола. Интенција као компонента значења своди се на одређену намеру говорног лица у односу на реципијента као учесника комуникативног чина.

Перфективни глагол *накршити* данас је углавном замењен глаголом *наломити* (грађе и сл.), док се у имперфективном облику задржао – *кршити / ломити*. Данас се могу запазити именице које су фиксирани у саставној напоредној конструкцији *криш и лом*, у значењу нереда.

Перфективни глаголи *намалати*, изведен префиксом *на-*, забележен је и у трпном глаголском придеву *намолован* – [...] *мада нико није знао шта тај барјак значи и зашто је на том барјаку намолована глава дивљег вепра* (Уд., 17). Глагол *намалати* садржи значењску компоненту прекривања предмета додавањем још једног слоја боје. С обзиром на то да се ради о „моловању” светаца, реч је о тзв. живопису.

Глагол *натирати* (тесто) данас се ретко може чути, будући да се традиција прављења хлеба у *наћвама* и печења на огњишту задржала само у понеким домаћинствима, и то у руралним срединама. Данашњи корелат глаголу *натирати* јесте (у)месити (притискати, гњечити тесто досипајући брашно).

Чини се да префикс *о-* – уз деминутивни глагол *очекнути* има само видску функцију. Пандан префиксираном деминутивном глаголу *очекнути* је глагол *сачекати*, *причекати*, с тим што не постоји деминуирани облик *сачекнути*, односно облик глагола са деминутивним суфиксом *-ну*. У *Конаку у Крагујевцу* испред глагола *очекнути* стоји прилог *мало*, што упућује на то да је реч о плеонастичкој конструкцији, односно о деминутивној плеонастичкој синтагми, будући да је значење прилога већ садржано у надређеној речи.

Глагол *печатати* у значењу 'штампати' у основи садржи прасловенску лексему *печат* (*pečetb*). Штампаче је некада подразумевало цилиндричне печате као подлоге за штампачу. Отуда глагол *запечатити* у примарном значењу 'ставити печат као заштиту да се не отвара, печатом затворити' (*запечаћен* – 'добро затворен').

Двопрефиксирани глагол *понадигнути се* потиче од старосрпске речи *дигнути* (**dvigati*, **dvignoti*). Уместо овог изведеног полисемичног глагола данас су у употреби глаголи *надигнути се* / *надићи се* 'придићи се; покренути се; уздићи се'. Значења ових глагола доводе се у везу са њиховим примарним значењем заузимања одређеног положаја, односно са значењем померања на виши положај. Заузети надмен став, управо, подразумева начин држања тела (нарочито усправним), али и истицање свог мишљења, става као нарочито значајног.

Глагол *пребраздити* забележен је у фигуративном значењу које није пронађено у коришћеним речницима ('пречешљати, извршити савестан преглед, претрагу чега'). Лексема потиче из пољопривредне терминологије и у основи има лексему *бразда* – оно што остаје након орања, односно након преласка плуга. Ова лексема се може довести у везу са изразом „уздуж и попреко”, у значењу 'свуда, у свима правцима' *орати* како би нешто (истина и сл.) изашло на видело, тј. на површину, попут бразде: *Завирим – а оно, архива [...] спискови кућа на које се може ослонити. Спискови људи за које сматра да су на страни комунизма [...] Све он то по читавом нашем крају пребраздио. Изделио, испланирао* (КМ, 112). У *Конаку у Крагујевцу* постоји и израз *заорати (повући) бразду* у значењу 'отпочети нешто' – *Руку на срце, чак и да сте граматичар какав је Срезњевски, ипак је исувише за једног човека да вуче бразду какву сте ви заорали и повукли* (КУ, 252).

Архаични глагол *сликовати (се)* замењен је данас глаголом *фотографисати (се)*, али се делом задржао у стереотипној конструкцији „хајде да се сликамо”.

Узајамно-повратни сложени глагол са префиксом *с-* – *спрегнути се* базично означава упрезање теглеће марве у плуг или кола – 'начинити спрегу, саставити упрежући (волове)'. У роману *Удовице* глагол *спрегнути* потиче из сточарске терминологије, будући да се односи на упрезање крава: *Спрезаће и краве. И будак ће да ради* (Уд, 69). Управо лексема *спрега* означава 'упрезање у плуг или кола теглеће марве двојице суседа као испомоћ онеме који има само једну животињу', а *спрег* – 'састављање, спајање, спој'. Значење узајамности, односно ступања у везу са неким и удруживања у каквом послу, мотивисано је наведеним основним значењима ових лексема.

Глагол *теменати* у значењу 'понизно се клањати' мотивисан је самом именицом *теме*, односно физичком радњом клањања теменим делом главе (до земље) пред неким („ничице падати”). Упоредо са овим глаголом егзистира и семантички транспонован глагол *метанисати*, у свом секундарном значењу – *Зар нисмо довољно смешни и без тога, него треба да обилазимо и метанишемо око њива које више нису наше* (ЧА, 63). Ова изведеница је мотивисана именицом *метанија* ('кајање'), која долази из религијског и црквеног дискурса, будући да примарно подразумева скрушеност и клањање.

Турцизам *теслимити* (*teslim* – 'предаја') Скок подводи под балкански турцизам (Ш: 463) забележен на територији Босне, Србије и Косова. У *Црнотравском речнику* Р. Стојановића ова лексема је потврђена са семемом 'продати буд зашто' (Стојановић 2010: 922), што се у контексту романа *Удовице* потврђује као реализовано значење овог глагола – *Не треба мени краљ који ће нас теслимити кад му прасне ћеф или кад га уплаше енглески лордови [...]* (Уд., 203).

Уместо префиксираног сложеног глагола *узискати* у савременом језику данас је у употреби глагол *затражити*.

II.2.1.3. Придеви

II.2.1.3.1. Придеви за означавање људских особина

јуначан 'храбар – [...] како баш он да ми дође, зар немадоше којег другог, мање славног и јуначног за тај коморцијски посао (КМ, 162); *окат* 'далековид, проницљив' – *Ако су Бог и људи окати ко што велиш, онда си ти обрала бостан и пред Богом и пред људима* (КУ, 192); *худ* 'лош, зао' – „Ух, ух, – крстио се и сажалевао га отац Сергије хотински – *худој шћасти, господи помилуј.*” *Није то „худа срећа” и није то само моја судбина [...]* (Госп., 159); *чазбен 1.* 'гостољубив, гостопримљив' – *Све је пред њима како доликује – ти Црногорци, кад им у кућу наврнеш, ко да си им у госте дошо, чазбен свет* (КЛ, 100); *2.* '! поштен' – *Само не знам како ћете и ваше жене, а поготово ваше очеве у тако велику господу и тако чазбен тор да спратите* (КУ, 135).

У *Књизи о Милутину* стоји деноминални придев *јуначан*, а у *Господарима* компаратив овог придева – *јуначнији* (Госп., 218), у значењима 'храбар / храбрији'. Отуда и глагол *јуначати се*, који је, за разлику од придева, у савременом језику задржао мотивну именицу *јунак*, и то у облику *јуначити се* – *Прво и прво, ја би дозно ко је у Крагујевац довео ту упишуљу што се тако јунача и вређа господара* (КУ, 119).

С обзиром на мотивну именицу *око*, односно на доминантну сему величине, код придева *окат* нема преноса номинације, односно не долази до изједначавања особе са делом тела на који се односи, већ се ради о секундарној семантичкој реализацији основинске именице. Суфикс *-ат*, иако означава карактеристичну, односно изражену појединост, унео је ново, пренесено лексичко значење, будући да конструкција „људи су окати” не значи „људи имају велике, буљаве очи”. Овај деривирани придев мотивисан соматизмом, дакле, не означава изражену физичку особину обележену мотивном именицом *око* (атрибутивна именица *крупноок*), за разлику од, примера ради, придева *брадат*, *глават*, *носат*, код којих је дошло до наглашавања физичких делова тела као интегралних делова главе (у придевима *глават*, *носат*, *зубат* и сл. долази до пејоративног наглашавања саставних делова тела). С друге стране, према Стевановићевим речима (Стевановић 1989: 568), придев *рогат* у синтагми *рогата овца* не подразумева постојање великих рогова (аугментатизација), већ само констатовање постојања рогова. То се види и из забележених примера у Поповићевим романима: [...] *ја јунице да браним морам, шта је сељак човек без рогате стоке, голоигро, стока и сам, лук и проја, да се не лажемо, нема за шта псето да га уједе* (КМ, 73); [...] *причају о пољским радовима, о плашћу и крстинама, о цени рогате стоке и свиња на панађурима у Руми и Митровици, и по другим варошима у Тесарији* (Госп., 209); [...] *пуна је Шумадија добрих воћњака и винограда, пуне су јој шуме ужирених свиња, а ни у рогатој стоци се не оскудева* (КУ, 257). Смештањем именица *Бог* и *људи* у непосредни контакт, и народ постаје свезнајући: на Љубичине речи – *Милошу, ово види Бог, а ни људи нису ћорави* (КУ, 191), Милош одговара да *ако су Бог и људи окати* (а не *ћорави*), онда она неће имати мира – *ни овога ни онога света* (КУ, 192).

Придев *худ* са значењем људске особине 'лош, зао' може се односити у пренесеном смислу и на одређене животне околности, на које, према веровању, човек не може утицати, будући да је реч о судбини. Ово значење изражено је у синтагми *худа срећа*, док је у савременом језику овај конгруентни атрибут замењен придевом *лош* – *лоша срећа*, као узрок многих неповољних ситуација, која може „пратити”, али и „стићи” човека.

Поред придева *чазбен* забележена је и именица *чазбеност* која означава особину онога који је *чазбен*, односно који поседује врлину као што је 'гостољубивост' – *На сто су поставиле чутуру са ракијом, тек да се види, да буде каквог знака некадање чазбености, по чему је била позната њихова кућа у Тополи* (Госп., 8). У роману *Конак у Крагујевцу* не можемо са сигурношћу рећи да се ради о значењу 'поштен', будући да Милош, са извесном дозом ироније, употребљава израз „велика господа”, „тор” – у које убраја грофове, лордове и „којекакве друге спахије”. Милош устанике назива геацима, ајдучима и марвеним трговцима, који хоће у „голему господу” да се упишу и уз своја српска имена „велика звања” допишу.

II.2.1.3.2. Придеви за означавање временске детерминације

пријаињи 'који је био непосредно пре садашњег, претходни' – *Како разговарају два моћника, један пријаињи, други садањи [...]* (КУ, 71); *староставан* 'који је од старине, стародреван' – *Вук ће нас тим својим пословима око језика, својим незнањем, поручује митрополит, одвојити од наше старе славе, одвојиће нас од језика којим су записане наше књиге староставне [...]* (КУ, 13).

Данас је временски придев *пријаињи* замењен еквивалентним придевима *пређаињи, претходни*. Овај наставак *-аињи* задржао се у придевима *садашњи (досадашњи), да(в)наињи, скораињи, некадашњи* итд.

У основи придева *староставан* стоји придев *стар*. Обично се овај зависни конституент употребљава у постпозицији, и то као конгруентни атрибут – *књиге староставне*, док је обрнуто ређе, налик на окамењену синтагму у хришћанској молитви *хлеб наш насущни* и др. Лексема *староставан* овде је употребљена уз именицу „књиге” и не говори само о времену када су настале, односно „када су записане наше књиге староставне”, већ и о материјалу од кога су сачињене, будући да П. Скок у свом *Рјечнику* указује на глагол *штавити* ('киселити кожу у води'), односно – на поствербал *става*. Отуда се ова лексема односи на штављене књиге у стара времена. Еквивалент придеву *староставаник* данас је придев *старински*. Придев *старокосни* који се налази у *Чарapiћима* (ЧА, 59), у синтагми *старокосно сено*, нисмо пронашли у коришћеним речницима, а очигледно се односи на сено које је давно покошено.

II.2.1.3.3. Негруписани придеви

безграман рус. 'неписмен' – *Давидовићу чак беше и жао тог српског безграмотног сељака, коме није лако да се определи за или против Вука* (КУ, 54); „*Безграманни мужик*”, *велиш да су рекли за Карађорђа!* (КУ, 106); *видован* 'видљив' – *Сахрани ме, госпoде Бoже, сиромаштине, мусоведе, видовне и невидовне, тешкога дуга, невернога друга, турске силе и братске пизме...* (КУ, 234); *височајши* 'који је највишег ранга' – *Ми смо ти се на прошенија свакојака дали, од свију царевина, а од височајше Порте понајвише* (КУ, 107); *нахерен* 'накривљен' – *Једна воденица нахерена пресрете га у густој тмини* (Оф., 89).

Уместо придева *безграмотан / безграман* данас је у употреби придев *неписмен*. Придев *безграман* у синтагми *безграманни мужик* очигледно се односи на Карађорђа,

за кога се каже да је сељак везан за спахијску земљу, односно спахијски кмет¹²¹ (рус. *мужик*). У *Конаку у Крагујевцу* налази се лексема *граматичар* у значењу 'стручњак који се бави питањима из области граматике; писац граматике' – *Руку на срце, чак и да сте граматичар какав је Срезњевски, ипак је исувише за једног човека да вуче бразду какву сте ви заорали и повукли* (Уд., 252).

Придев *видован* обично стоји напоредо са придевом *невидован*, и то у оквиру молитве Господу, у значењу видљивог и невидљивог лукавства, односно зла од кога треба човека сачувати (*сахранити*).¹²² Корен овог придева је лексема *вид*, те је прозирно значење ових изведеница. Придев *видован* је повезан са даном, односно са временом када преовлађује *видело* ('светлост').

Русизму *височајши* (*высочайший*) у савременом језику корелат је 'високопоштовани, величанствени'. У основи му је описни придев *висок*, а суперлативни дипломатски облик *височајши* односи се на тадашњу турску владу (Висока порта).

У основи сложеног придева *нахерен*, према Скоковим речима, стоји придев *хер* 'крив', док је глагол са овом основном деноминал.¹²³ Творбена морфема *на-* учествује у грађењу придевске творенице, модификујући донекле основно мотивационо значење.

II.2.1.4. Прилози

ззорно 'непријатно, неугодно' – *Ја нисам Србин из Србије, нисам љутим ханџаром стицао себи славу и отечество од мрака вековнога избављао на ми је ззорно пред дичним устаницима говорити [...]* (КУ, 155); *свакад* 'увек' – *Па иако је свакад говорио одрешило [...]* он сад [...] *зстаде као на каквом раскрићу* (КУ, 238); *торжественно* рус. 'на торжествен начин, свечано, тријумфално' – *Чиниши волико, пиши да ћемо се жалити цару Александру, који је нама торжественно објавио да ће свако поврежденије народа српскога и његова депутата сматрати као да је самој Русији учињено и да ће се за то пред височајшим престолом росијским одговарати* (КУ, 37); *штедро* 'дарежљиво, издашно' – *Није довољно што српски књаз неће сметати, он треба да помогне, жестоко и штедро [...]* (КУ, 59).

Забележена су три семантички хетерогена начинска прилога са значењем околности и један временски прилог. У основи прилога *ззорно* налази се пунозначна именице *ззор*. Временски прилог *свакад* у значењу 'увек' није уобичајен у савременом језику, док се облик *свагда* задржао у сложеном прилогу *засвагда*. У србизираним облицима честа је употреба групе /*op*/ која потиче од рускословенског вокалног /*p*/ (*торжественно*). Славенизам *штедро* води порекло од прасловенског придева *штедар* (**štedrǔ*). Анализирајући топоним Штедро код Хвара, Скок (1950: 189) каже да се овај придев у значењу 'милосрдан' сачувао у северним словенским језицима, а да је у јужнословенским изашао из употребе. У савременом српском језику уобичајен је облик *дарежљиво*.

¹²¹ Па и Руси, одавде су и Родофински и Недоба слали извештаје Неселроду у Петербург да је Карађорђе само један *безграматни мужик* и да овамо Србима због тога не вреди помагати [...] (КУ, 106).

¹²² Отуда у *Конаку у Крагујевцу* конструкција – *сахрани ме, господе Боже, у значењу 'сачувај ме, господе Боже' – Сахрани ме, господе Боже, сиромаштине, мусоведе, видовне и невидовне, тешкога дуга, невернога друга, турске силе и братске пизме...* (КУ, 234).

¹²³ О етимолошкој анализи лексема са овом основном в. у раду М. Бјелетић (2008: 419–427).

II.2.2. Историзми у романима Данка Поповића

Историзми су прешли пут од активног до пасивног језичког фонда језика, будући да су нестале реалије које ове лексеме означавају. Стога су на ове номинате највећи утицај имали ванјезички фактори. Овај слој је драгоцен за истраживаче зато што их упознаје и са језичком и са ванјезичком стварношћу у једном друштвено-историјском тренутку и приближава им динамику развоја речничког састава, показујући однос дијахроног и синхроног језичког плана.

Према мишљењу А. Милановића, лексема може бити историзам само ако су и њено примарно значење, као и сва њена секундарна значења, застарели. Још један од критеријума који наводи јесте укључивање савремених говорника приликом (не)препознавања поменутих значења лексема (Милановић 2007: 96). С друге стране, има аутора који на историзме не гледају као на застареле речи, зато што „семантичком промјеном добивају 'ново' значење са рестрикцијом” (А. Капетановић 2005: 161). Д. Шипка (2006: 76), такође, историзме сврстава у стандардну и немаркирану лексику, за разлику од архаизама које посматра као нестандардну лексику.

Поделу историзама диктирала је сама грађа. Анализиране су именице за означавање занимања, титула, звања и служби, за означавање државних администрација и административних целина, за означавање пореза и радне обавезе, за означавање политичког / партијског опредељења и политичких и тајних организација, именице за означавање држава / државних заједница, војних и ратних појмова и израза, справа за мучење и именице за означавање етнонима. Највише историзама потврђено је у *Књизи о Милутину*, *Удовицама* и *Господарима*, а најмање у *Кући Лукића* и *Чарапићима*.

II.2.2.1. Именице за означавање занимања, титула, звања и служби: *армија*
тур. 'лако наоружан војник; хајдук' – [...] *а то ли кад се спрема да те на Турке води, и то на Али-пашине, који нису као ови наши домаћини него су армије из Босне* (Уд., 12); *Јанићије, шта ти је, цмиздриш за хајдуцима и армијама* (Госп., 28); [...] *показује ме цару Францу и царици Каролини, а овамо, тутка армије на ме и шурује са мојим противницима, одваја кнезове од мене* (КУ, 194); **бећар** тур. 1. 'војник најамник, добровољац у Првом српском устанку; турски војник' – *Махом су та одела била скинута са мртвих крјалија, бећара и других Турака* (КУ, 133); 2. 'нежења; веселјак, лола, бекрија' – *Велко, уместо да одговара, испсовао је Совјет и Јакова, па се отео и одјахао са својих тридесет бећара* (Госп., 28); **бимбаши** / **буљубаши** тур. 'војни заповедник' – [...] он није био ни војвода, ни совјетник, ни кнез, ни *буљубаши* ил *бимбаши* (Госп., 163); **биров** мађ. 'општински позивар, викач, пандур' – *Кад, јави се црквено звоно и биров поче да се дерња* (КМ, 94); **буљубаши** тур. 'старешина једног буљука (чете) у некадашњој турској војсци' – *То им је потврдио буљубаши Петар Јокић из Тополе* (Уд., 34); *Шес иљада коњаника водили су својевремено само Миленко и Петар, исто толико и Јокић буљубаши* (Госп., 96); **валис** тур. 'везир' [...] *исувише је то од царског генерала са три рога, румелијског валиса и београдског везира, господара београдског пашалука* (Госп., 37); **везир** тур. 'високи државни чиновник у бившој турској царевини, министар; гувернер једне покрајине' – *Потурице у ове крајеве долазе из Босне, из Херцеговине, као што је садашњи београдски везир, зликовац Сулејман-паша Скопљак* (Уд., 43); *У везиров конак на Калемегдану допиру војнички гласови* (Госп., 33); *Поменуо је и главу Црног Ђорђа, коју је Милош продао београдском везиру Марашли Али-паши* [...] (КУ, 78); **великаш** 'угледан и богат

достојанственик, припадник високог племства, аристократ(а)' – *И* [псује] *ћивоте краљева и великаша* (КМ, 20); *велможа* 'крупни земљопоседник у феудално доба' – [...] *што сад у своје име прикачиће још једно ко да је како сијатељни велможа, ко да грдну земљу и народ под својом руком држи [...]* (КУ, 40); *вожд* 'титула Карађорђа, вође I српског устанка; Карађорђе' – *Па баиш, ако оћеш, зар си мого изаћи и пред наше старе, давно мртве, па и пред свога прадеду, лично нашег Вожда, мир праху његовом* (КМ, 75); [...] *мезелуцима смо дали имена Вожда и Милоша и други наши јунака, кафане нам носе имена Орашца, Опленца [...]* (КЛ, 127); *Баиш тако му је рекао Червинка [...]* *као да он и није био верховни командант и вожд народа сербског* (Госп., 58); *государ* рус. 'господар' – *Госпођа Јулија рече да би она лично била веома задовољна ако би государ и богатир Лука Лазаревић пристао да дође до њих, Папкових, да им дође у кућу ради портретисања* (Госп., 164); *дахија* тур. 'један од четири јаничарске старешине који су у Србији 1801. год. приграбили власт; насилник' – [...] *као што је садашњи београдски везир, зликовац Сулејман-паша Скопљак. И као што су биле дахије* (Уд., 43); [...] *да ти дахије оца на ваљевској ћуприји не посекоше, он би, твој Алекса, испред Карађорђа мора бити [...]* (КУ, 125); *јаничар* тур. 'војник регуларне турске пешадије, састављене од заробљеника и потурчених хришћана' – *А онда дознаде од Радича, да је руво од Аганлијиних јаничара у Дрлупи и негде око Сибнице заплењено* (Уд., 10); *кавазиџаши* вар. 'чувар, стражар' – *Нимало не уважаваш ни чиновнике своје, ко да су последња служинчад, ко да су бербераше, кавазиџаше ил чибукчије* (КУ, 220); *Прилазиле су му љубећи га у руку (ако је веровати казивању Ставре Коциновића, кавезиџаше у конаку крагујевачком)* [...] (КУ, 144); *кмет* 'угледнији сељак биран или постављен у општини да суди спорове међу сељацима; судија, судски орган у општини' – *Видиш ли ти какви су ови кметови по селима и кнешчићи по кнежинама, не можеш ти Павле, са њима, ниси ти тог кова!* (Уд., 70); *За што је сеоски кмет њему, Милану, забранио да Ивана узме и сахрани на гробљу код његових [...]* (Оф., 156); *кнезџаши* тур. 'главни, најстарији старешина, поглавар' – *Кнезџаши, вели ми ћехаја, ако ја испитам свијета кад станем сећи реп мом хату, један ће рећи: догде; други: донде; пак, најпослије, ни сапи неће остати читаве...* (КУ, 197); *књагиња* рус. 'кнежева жена' – *У Крагујевцу су и госпође, мала и велика госпоја, Јеленка и књагиња Љубица* (Уд. 78); *Неће ти бити мира ни овога ни онога света – књаз Милош се нескривено, пред свима окоми на књагињу* (КУ, 192); *књаз* рус. 'кнез (обично у службеном називу за кнеза Србије и Црне Горе)' – *Стаде онај мајор нама причати колико је књаз Мијаило труда уложио да Србија дође до расни коња, па сад и то пропаде* (КМ, 37); *Добро је књаз усекнуо Грке* (Госп., 50); *козак* рус. 'припадник посебних војних јединица у бившој царској Русији' – [...] *То се тако чуло, куме, да ће те руски цар амо послати. И да ће са тобом доћи тријес иљада козака, па топови и друга сила* (Госп., 115); *крџалија* тур. 'хајдук (прво из Крџе града у Румелији) који је робио у северном делу некадашњег турскога царства' – *Само неколико дана после битке у Дрлупи, у којој су устаници грдно посекали Аганлијине крџалије и ребелије, Радич је навратио кући и она га је једва препознала* (Уд., 10); *Махом су та одела била скинута са мртвих крџалија, бећара и других Турака* (КУ, 133); *наредник* војн. 'виши подофицир у војсци предратне Југославије' – *Величко Величковић, наредник из друге чете, пришио чин, посто наредник* [...] (КМ, 57); *начелник* 'највиши представник власти у округу (срезу, котару или мањој управној јединици)' – [...] *донесе [пандур] позив да се јавим у начелство, начелнику лично* (КМ, 78); *попечитељ* рус. 'особа која је у Кнежевини Србији била на челу једне гране државне управе, министар' – *Он [Сава Аћимовић] је видео и Вожда и друге војводе, попечитеље и совјетнике* (Уд., 28); *Сада, госпоја Јелена је чекала [...]* *попечитеља внутрених дела* [...]

(Госп., 7); *Делиград бранио, председатељ Правитељствујуишег совјета и попечитељ воинста био* (КУ, 62); *посилни* рус. 'у бившој југословенској војсци, војник који је додељен официру ради послуживања, бурш' – [...] *Лазару то није потребно и да би им много боље било да читавог живота нису натицале лисице око врата и шарене шешире на главу, поред којих су њихови мужеви и синови, господа генералштабни официри, постајали ађутанти и посилни њиховом смешном изгледу [...]* (ЧА, 69); *совјетник* рус. 'саветник' – [...] *он није био ни војвода, ни совјетник, ни кнез, ни буљубаша ил бимбаша* (Госп., 163); *На парлаторију долазе жене наших војвода и совјетника и разговарају са женама из Земуна, које се зову гражданке* (Уд., 24); *Жене Карађорђевић војвода и совјетника селиле су се за Београд* (Госп., 5); *страшмеистер* 'највиши подофицир у бившој аустроугарској војсци' – *Он је војено лице у Ћесарији, страшмеистер, и за ово пристајање лађе у глуво доба могао би да одговара по милитарним прописима* (Госп., 69); *ћесар* 'цар' – *И увек може букнути нова буна – и кад устреба Ћесару, и кад устреба Москову* (Госп., 39); *ћехаја* тур. вар. 'управитељ, надзорник имања (у двору турског цара или каквог великаша); заступник везира' – *Шта се даље догађало касније је казивао господар Милош. И ћехаја београдског везира* (Госп., 76); *Не познаје стражар никога. Треба прво и лепо да кажу ко их је звао и куд би они. Има дежурни официр, па ће он код ћехаје...* (Госп., 220); [...] *Сулејман-господар ћехаја ми једног дана нареди кулук, а ја му велим „Да питам народ?“* [...] (КУ, 197); *Дабоме, хитале су ордије Али-паше и његовог чехаје, садашњег београдског везира, највећег српског крвника свих времена, Сулејман-паше Скопјака* (Уд., 48); *фелдвобел* нем. 'носилац највишег подофицирског чина у бившој аустројској војсци' – *Зар да он то оружје сад осрамоти пред дивизијама аустроугарског фелдвобела?* (Уд., 187); *харамбаша* тур. 'хајдучки старешина' – *Зар Ђорђе Ђурчија није био ајдук и харамбаша ајдуцима?* (КУ, 9); *челник* 'онај који се налази на челу какве организације, старешина' – *Истина, господара Милоша не познаје, ово ће бити први пут да сретне с њим, али не може се он много разликовати од осталих челника* (КУ, 8).

Турцизам *бећар* писац употребљава са два различита значења у два романа – у значењу војника добровољца у Првом српском устанку, као и у значењу нежењеног момка. Да је у *Конаку у Крагујевцу* реч о војнику, и то о турском војнику, уочава се низањем особа са којих су у ратним условима, у већини случајева, скидана одела: *Махом су та одела била скинута са мртвих криалија, бећара и других Турака* (КУ, 133). У *Господарима* се уочава да се ради о тридесет момака – бећара са којима је Вељко одјахао.

Сложеница *бимбаша*, у значењу 'војни заповедник', у свом саставу садржи турски назив за војни чин – *баша* у значењу 'старешина, поглавар, глава'. Еквивалент овом чину у савременој војној терминологији јесте чин мајора, док би некадашњем чину *буљубаше* одговарао савремени термин капетана.

Лексема *бирова* може означавати и председника градске општине и њеног суда, а у *Књизи о Милутину* реферише на општинског позивара и викача. При ословљавању у роману *Господари* забележена је употреба русизма *государ* у циљу титулизације.

Турцизам *јаничар*¹²⁴ је у колективној свести носилаца српског језика негативно конотиран. У *Удовицама* је он употребљен у свом основном значењу, које подразумева

¹²⁴ У *Асоцијативном речнику српскога језика* П. Пипера, Р. Драгићевић и М. Стефановић (2005: 485), на стимулус *Турци* највише је било одговора – реакција: *јаничари* 59 / *јањичари* 20 / *јаничар* 3 (Глигоријевић 2020: 142).

војника турске пешадије, односно реферише на Аганлијине војнике – јаничаре у контексту војних оружаних сукоба.

Од турцизама забележени су они за означавање хајдука и разбојника, и то *крџалија* и *арамџија*. Старешинство је лексикализовано турцизмима *буљубаша*, *дахџија*, *кнезбаша* и *харамбаша*. Израз *баша* присутан је и у речи која означава чувара каваза, стражара – *кавазџибаша*. У овој лексеми запажа се суфикс *-џи*. Б. Ћорић (2008) напомиње да „у српском, бугарском и македонском језику овај турски суфикс се, формално, усложио на тај начин што је финални део речи добио сегмент *ја* из граматичких разлога: са новим ликом страног суфикса туђице су се уклопиле у парадигму именица типа судија”. У нашој грађи, многе лексеме су управо грађене поменути суфиксом *-џија*: *дућанџија*, *коморџија*, *мутанџија*, *папуџија*, *синорџија* итд. – већина их је са основинском именичком речи у значењу носиоца / имаоца занимања.

Поред творенице *наредник (-ник)*, потврђена је и синонимна страна лексема *фелдвобел*. Чин *страшмештера* означава по рангу највишег подофицира у бившој аустроугарској војсци, односно наредника.

У роману *Конак у Крагујевцу*, употребљени русизам *књаз* сведочи о тадашњим приликама у Србији – када Милош захтева да га називају књазом, јер „он мисли да је нешто више јер је на руском”¹²⁵, односно да је употребом лексема *књаз* направљена велика разлика у односу на етикецију *кнез*. Код Вука у *Рјечнику* под одредницом *кнез* стоји да се Милош најпре потписивао као *кнез*, и то врховни, али су га онда писари и удворице наговорили да себе назове *књазом*. Женски облик лексема за означавање титуле *кнез* је *кнегиња*, а у *Удовицама* и у *Конаку у Крагујевцу* стоји фонетски облик *књагиња*, према русизму *књаз*, који се односи на Љубицу, жену Милоша Обреновића. У *Конаку у Крагујевцу* забележена је и лексема *књажевство* у значењу ’кнежевство’. С. Стијовић напомиње да се израз *књажевство* односи на савремену српску државу (Стијовић 1992: 168).

Лексеме *начелник* и *челник* данас се употребљавају у стандардном језику, обично уз именице ’округ’, ’управа’, ’одељење’ и сл. Именица *чело*, која је база лексема *начелник*, поистовећује се са *врхом*, с обзиром на то да представља највиши део на лицу, па отуда и значење онога који је на врху неког среза, котара или округа. Некада су ове лексеме хијерархијски означавале највишег представника власти, односно старешину мање управно-територијалне јединице или *среза*. Забележена је и лексема *начелство*, изведена формантом *-ство*. За означавање особе која је у Кнежевини Србији била на челу једне гране државне управе употребљен је застарели русизам *попечитељ*. Поред ових лексема, и лексема *кмет* припада правној и друштвено-политичкој лексици.

Русизам *посилни*, који је означавао војника који је додељен официру ради послуживања у бившој југословенској војсци, данас припада застарелом војном терминолошком систему, као и русизам *козак* – ’припадник посебних војних јединица’. Саме дефиниције указују на употребну вредност ових лексема – „у бившој југословенској војсци”, „у бившој царској Русији”.

Суфиксалном деривацијом настали су и именица *Ћесарија* у значењу ’царевина’ (*Или ће само живети по Ћесарији, по Хунгарији и по Росији* (Уд., 33); *У Забрежју, у данима слома и бежаније у Ћесарију* (Госп, 11); *Има, још тамо има Срба, Срби су у*

¹²⁵ [...] замисли Ханс, овдашњи књаз Милош захтева да га називају *књазом*, и сви га тако и називају, а да при том ни *књаз* ни остали не знају да „*књаз*” на руском значи исто што и на српском језику – значи *кнез*. Али то, он мисли да је нешто више јер је на руском (КУ, 83).

Ђесарији народ велик, народ бројан (КУ, 22) и присвојни придев *ђесарски* у значењу 'царски' (*Млого је овде, кажу, они који нису волели ђесарску војску и влас, па треба да се види да смо и ми регуларна војска* (КМ, 61), [...] *куцну својим потпетицама како су то чинили ђесарски официри пред својим старешинама* (КУ, 99).

Црквенословенизам *вожд* је русизам из времена устаничке Србије. Јавља се обично са конгруентним атрибутима *величајши* (Уд) и *верховни* (Госп.). У *Господарима* се уз именицу *вожд* у постпозицији јављају квалификације: **вожд** *народа сербског* (58), **Вожда**, *верховног команданта свих Србаља* (97). Ово је пример онимизације, односно настанка стилематичних онима од апелатива (*Вожд, Књаз*).

Турцизам *ћехаја* забележен је у значењу 'заступник везира', а за означавање високог државног чиновника у турској царевини потврђене су две синонимне лексеме – *валис* и *везир*.

II.2.2.2. Именице за означавање државне администрације и административних целина: **баишкнежество** 'кнежина баш-кнеза' – *На скупштини у Београду написана је народна молба, скупштина тражила да Милош буде баишкнез целе Србије до конца живота његова, а по смрти Милошевој баишкнежество да прими Јован, брат његов [...]* (КУ, 185); **баишкнез** 'поглавар над једном кнежином или над читавом нахијом' – *На скупштини у Београду написана је народна молба, скупштина тражила да Милош буде баишкнез целе Србије до конца живота његова [...]* (КУ, 185); **диван** тур. 'царско или везирско веће (у некадашњој Турској и другим источним земљама), већница; скупштинска сала, двор владара' – *На Дивану његови противници га називају посрбицом, баиш као што Милоша овамо противници називају потурицом* (Госп., 39); **диванина** тур. 'пространа просторија која је служила за састанке и разговоре' – *Смело газимо по пашиним ћилимима, пак за господаром у диванину [...]* (Госп., 75); [...] *господар Милош је пушио чибук и пио кафу у диванини са осталима из коначке свите* (КУ, 17); **капетанство** 'подручје капетанове власти' – [...] *Свакоме се могу дочудити / И свакоме јаду досјетити / А не могу вој Призренској земљи / Ја на коме држим капетанство [...]* (КУ, 117); **кнежина** 'група села организованих у самоуправу са заједничким кнезом (у Србији за време владавине Турака)' – *Видиш ли ти какви су ови кметови по селима и кнешчићи по кнежинима, не можеш ти Павле, са њима, ниси ти тог кова!* (Уд., 70); [...] *мислим на ону нашу стару управу, на наше скупштине, на нашу српску кућу, на село и кнежину* (КУ, 97); **начелство** 'највиша управна и извршна власт у округу (срезу, котару или мањим управним јединицама); зграда у којој се та установа налази' – *Уђем у начелство, како доликује – на мени све ново, ко да ћу на причес* (КМ, 78); *Кола се зауставише пред зградом среског начелства [...]* (Оф., 21); *У дворишту бившег среског начелства (сада Срески народноослободилачки одбор) примио сам рапорт од друга Чизмића* (СУ, 61); **Совјет** рус. 1. заст. 'савет, веће' – *Сада, госпоја Јелена је чекала Јакова Ненадовића, бившег војводу, председатеља српског Совјета [...]* (Госп., 7); [...] *за чим уздишу храбрији кнезови, па му понекад и Правитељствујући совјет спомену, пред којим су за преступљенија и највеће војводе одговарале [...]* (КУ, 39). 2. мн. (Совјети) **Совјетски Савез**. – *Нису Совјети дозволени да се у прву земљу социјализма украдају новинари класни непријатељи [...]* (СУ, 22); *Истина, Вуко, чујем да си се ти тамо по свету фалио како си за Карађорђева земана у Совјету писар био, а?* (КУ, 102); **срез** 'административно-територијална јединица која је обухватала више општина' – *А Милутин, шта да ти кажем, није бољег копача било у срезу* (КМ, 183); *Три среза дрхте од њега* [Кондића] (Оф., 113).

Забележена лексема *баишкнез* односи се на Милоша, а која значи 'главни кнез', с обзиром на то да је турски облик *баиша* употребљен у значењу 'главни, истакнути' (тур. *baş 'глава'*)¹²⁶. Наставак */-ество/*, као одлика рускословенског, односно руског језика, потврђен је у именици *баишкнежество* у роману *Конаку у Крагујевцу*, а исти наставак потврђен је и у другим лексемама: *дружество* (КУ), *књижество* (КУ), *опићество / обићество* (Уд.), *отечество* (Уд.), *рождество* (Уд.) и сл.

Најближи савремени еквивалент турцизму *диван* био би кабинет у којем заседају министри. Именица *диван* налази се и у оквиру израза *правити коме чапрез(-)диван* у значењу 'клањати се, метанисати': *Никако му, вели, не иде у главу зашто табанишемо, коме чапрездиван правимо* (КМ, 61); *Е на тај чапрез-диван нека не долази, а ако и дође, така ће му прилика измаћи, не можемо му ми више устанке дизати да он окаје своје грехе* (Госп., 127).

У основи лексеме *капетанство* стоји чин капетана, тако да је метонимијом добијено значење управе са капетаном на власти. Лексема *кнежина* резултат је административне поделе Србије у 19. веку, а након ослобођења ова административна јединица мења назив у *срез*, услед нових друштвено-историјских околности. Отуда уместо 'кнежинско начелство' или 'кнежински комитет' стоје облици 'среско начелство' (Оф., 21), 'срески комитет' (СУ, 87).

У основи именице *начелство*, са творбеним формантом *-ство*, налази се именица *начелник*. И. Клајн сматра да збирне именице овога типа, које означавају установе, настају метонимијским преносом (Клајн 2003: 147). Уколико је, пре свега, активирана сема која се односи на простор, односно место, као у овом случају, тада не говоримо о збирном значењу ове лексеме.

Рускословенска позајмљеница *совјет*, која означава орган државне власти, припада русизмима-совјетизмима, будући да именује појам који је везан за Совјетски Савез. Уз лексему *совјет* стоји застарела агентивна именица са значењем 'вршиоца радње' – *председатељ*¹²⁷, у чијој основи се налази глагол *председавати* (саветом, већем). Поред лексеме *Совјет*, забележена је у *Господарима* и варијанта *Совет*¹²⁸, и именица *советник*, прозирне семантике.

За означавање административно-територијалне јединице која је обухватала више општина забележена је лексема *срез*, као и присвојни придев *срески*, уз именице

¹²⁶ „Ова морфема је у српском језику сачувала и именичко обележје (исп. *baş 'глава, главар, првак, старјешина'*, *baša* l 'старјешина, поглавар, првак, одличник', Škalj.), одакле потиче и полусложенички карактер низа облика са овом морфемом у првом делу, као што су *баиш-чаршија, баиш-кнез* и сл. [...] Суфикс *-баиша* јавља се у категорији изведеница са значењем (главног, истакнутог) вршиоца радње. Овај турцизам се проширио преко турског војничког језика (Skok 1971–1973: *baš*), али је у његовом ширењу значајну улогу морало имати и административно-територијално, а нарочито еснафско организовање у турском периоду” (Радић 2001: 99).

¹²⁷ Забележен је и застарели присвојни придев *председатељан*, у значењу 'председавајући': *Ти и ја смо председатељно положеније у Совету имали, били смо попечитељи само, он је био – вожд* (Госп., 18); *Народ! Ми, брате, господарство, Совет, попечитељи, па војводе и кнезови, зар ми нисмо били народ, богати!* (Госп., 24). С. Ристић за суфикс *-тељ* каже да се јавља у именицама које означавају вршиоце радње (*nomina agentis*), а девербативну именицу *председатељ* сврстава у именице које значе занимање (*nomina professionis, nomina officii*), будући да се значење занимања развило из значења вршиоца радње (Ристић 1982: 204). *Правитељствујуићи совјет* је био један од главних органа власти у устаничкој Србији.

¹²⁸ Општа слика и етимолошки преглед лексеме *совјет* и *совет* дати су у докторској дисертацији Јелене Д. Јанковић (2017: 314–317).

'начелство' (*Уђосмо у бивше среско начелство, КМ, 167*) и 'место' (*Колико је само молби уложио да добије ово мало среско место, Оф., 9*).

П.2.2.3. Именице за означавање пореза и радне обавезе: *арач* тур. 'данак, порез' – *То је арач. И поклон за везира – казао је господар Милош (Госп., 224); аргатлук 'надничење' – *Окриви га да је земљу испразнио, да је народ у аргатлук по туђем свету отеро (КЛ, 111); данак тур. 'порез, дажбина' – *Не волим да се Босанци напрасно јуначе, да убијају принчеве и жене, а после, гузицу устрану на наша сељачија данак да плаћа, па је л' тако? (КМ, 9); кулук тур. 'радна обавеза полуслободних сељака према феудалном господару или спахији' – *Ако треба неком да се узме јуне ил овца – Миливоје је за то, ако треба кога на неки кулук – Миливоје одређује (КЛ, 108); [...] Милош не може да узима под најам од Турака ливаде по Макишу, по Савамали, Ади Циганлији, нити може да коси и пласти кулуком ко да је и сам паша [...] (Госп., 171); Сулејман-господар ћехаја ми једног дана нареди кулук, а ја му велим „Да питам народ?“ [...] (КУ, 197).****

У роману *Господари* се уз лексему *кулучити* јавља лексема *арчити* као појашњење да је реч о радној обавези: *За Србина слобода је да се може дијати и да се мање Турцима кулучи, да се мање арчи [...]. Са формантом -лук забележене су лексеме *аргатлук* и *кулук*. Потврђена су и два синонимна, изведена глагола *кулучити* (Госп., 53¹²⁹; КУ, 39¹³⁰) и *аргатовати* (КЛ, 82¹³¹; Госп., 121¹³²), која се односе на надничење.*

П.2.2.4. Именице за означавање политичког / партијског опредељења и политичких и тајних организација: *АФЖ* 'антифашистички фронт жена' – *У њезин бидермајерски салон друг Фићун је уселио партизанку Бису, друсну сељанку, сада члана српског комитета, одговорну за рад АФЖ-а (СУ, 87); бољшевик 'присталица бољшевизма' – [...] јежили смо се на те бољшевице и на оног косооког Леђина (СУ, 18); ибеовац 'присталица стаљинизма' – *А можда, као ибеовац још носи у себи старе страхове, провео је, несрећник, неколико година на робији у злогласном мучилишту на Голом отоку (СУ, 199); Информбиро фр. пол. 'међупартијски центар већег броја комунистичких партија од 1947. до 1956. године' – *Сутрадан сам дознао за резолуцију Информбироа, прочитао сам у новинама (СУ, 117); Коминтерна 'Трећа комунистичка интернационала' – [...] а онда настави [ујак] да ми говори о Србима и Коминтерни, о Стаљиновој мржњи према Србима (СУ, 19); љотићевац 'припадник припадник Српске Српског добровољачког покрета' – *Љотићевци су за време окупације убили седам српских свештеника (СУ, 189); недићевац 'припадник Српске државне страже' – *Ја нисам био недићевац, чак сам се тукао са њима [...] (СУ, 159); радићевац 'присталица хрватске сељачке странке чији је шеф био Стјепан Радић'; франковац 'припадник, присталица реакционарне политичке странке у Хрватској, којој је био на челу Јосип Франк' – *Ама, како Швабе, радићевци и франковци (КМ, 18); симићевац '!' / троцкист 'присталица троцкизма' – [...] чуо сам и за симићевце, српске троцкисте (СУ, 25); скојевац 'члан Савеза комунистичке омладине Југославије' – *Милован и Рајко, скојевици, враћају се из задружне мензе, пили на певају (СУ, 146); Хетерија грч. 'тајно удружење грчких патриота,*******

¹²⁹ За Србина слобода је да се може дијати и да се мање Турцима кулучи, да се мање арчи, да се слободно ради свој посао и тргује и да ти нико не може силовати ћер, снау, сестру ил прибогу жену.

¹³⁰ Да ти се кулучи, да си заузео ливаде на Макишу, винограде на Врачару и тако то...

¹³¹ Моја се кућа растури, милион људи оде у туђину да аргатује.

¹³² [...] теро своје људе да му аргатују и кулуче ко Турчину.

основано са циљем организовања устанка за ослобођење од Отоманског царства’ – *Зато је Младен и побегао отуда, није он био луд и није веровао у победу Хетерије* (Уд., 69) / *хетеристи* ’чланови Хетерије’ – *Проносили су се гласови да је Стеванија отишла са трговцима, неким Грцима, у царствујућу Вијену, а затим у Влашку и да се удала за неког Грка који је оставио и са грчким хетеристима нестао негде 1821. године* (Уд., 9).

У *Свињском уједу* је забележен вербализовани акроним *АФЖ*, који се односи на антифашистички фронт жена. Лексема *бољшевик* представља русизам из совјетске епохе (*совјетизам*) и означава члана већине руске социјалдемократске радничке партије од 1903. године, односно присталицу бољшевизма, припадника бољшевичке партије. У овом контексту лексема је пејоризована, будући да је употребљена у негативној конотацији, јер упућује на оне који представљају део владајућег друштва у репресивном систему.

Галицизам *Информбиро* одсликава одређени период у друштвено-политичком животу. Отуда и забележена лексема *ибеовац*, која је била синонимна са терминолошким именовањем присталице стаљинизма. Скраћеница *Коминтерна*, која означава Трећу комунистичку интернационалу, претходила је Комунистичком информационом бироу. И. Клајн наводи да се „у политичким споровима и полемикама нашироко употребљавају [...] од 1948. надаље *Информбиро* (знатно ређе *Коминформ*), *информбировац* [...] и фамилијарно *ибеовац*” (Клајн 1996: 54).

Лексеме које означавају присталице некадашњих странака у Хрватској изведене су од презимена људи који су били на челу тих странака. Властита имена и презимена немају значење, већ служе само за идентификацију, али у овом случају она означавају квалификацију особе, односно њену припадност одређеној странци. Тако су настале лексеме *радићевац* и *франковац*, са проширеним суфиксима *-(ев)ац* и *-(ов)ац*. У роману *Свињски ујед*, поред поменуте лексеме *ибеовац*, потврђене су и лексеме *недићевац*, *љотићевац*, *симићевац*.

Од вербализованог акронима *СКОЈ* настала је лексема *скојевац*, која именује члана Савеза комунистичке омладине Србије.

Постојале су и тајне организације. *Хетерија* је била грчка револуционарно-ослободилачка организација, а *Хетеристи* – њени чланови.

II.2.2.5. Именице за означавање држава / државних заједница: *НДХ* ’Независна Држава Хрватска’ – *Када су владике пружиле подршку преживелом делу српског народа на територији злочиничке НДХ?* (СУ, 225); *троједна држава* ’назив за уједињено краљевство Хрватске, Далмације и Славоније, троједна краљевина’ – *Хрватска је под комунистима остварила свој идеал о „троједној” држави, добила део Истре, Барању, објединила Далмацију са осталим деловима Хрватске* (СУ, 142).

Наведене лексеме се односе на Независну Државу Хрватску у облику акронима и на некадашњи назив за троједну краљевину. У основи синтагме *троједна држава* и такозване *Троједнице*, синонимног назива који није забележен у нашем корпусу, уочљива је мотивисаност лексемама из сфере православне духовности, будући да се асоцијативно повезује са јединством и светошћу, односно са тројичношћу присутној у *троједној држави*.

II.2.2.6. Именице за означавање војних и ратних појмова и израза: *буљук* тур. 'одред војске, чета' – *Вожд је хтео да они, његови војници, буду одевени као људи и кад се сретну са Французима, да се пред Наполеоновим официрима не појаве као буљук бескућника и скитница којима и није потребна слобода него само туђа стока, руво и лебац* (Уд., 18); *фрајкор* нем. 'добровољачки одреди састављени од Срба војника у аустро-турском рату (1788–1790), познатом под именом Кочина крајина' – *Радич је Персиди ово објаснио онако као што то кнез Сима и војвода Јаков објашњавали Србима устаницима које су уписивали у српски фрајкор и дизали их на војну против Француза и њиховог Наполеона* (Уд., 53); *Алекса је био у старом фрајкору са чином капетана. Јаков је људе у нови фрајкор уписивао, па су неки и изгинули, чак на Лајпцигу* (Госп., 17); *Неке је видео само као војнике, у фрајкору који се против Наполеона борио баи у бици на Лајпцигу* (КУ, 26); *шајка* тур. 'врста ратног брода на весла, обично речног, са оштрим гвозденим кљуном' – *А наш Карађорђија лепо ти у шајку једну што му отуд доћерали седе, пак лепо на ону страну њину, тер га они закитише цвећем и некоје значке му прикачише* (Уд., 12).

За обележавање скупа или чете војника писац употребљава турцизам *буљук*, а германизам *фрајкор* за добровољачки одред. Лексема *буљук* је роману *Конак у Крагујевцу* употребљена и у значењу 'чопор, стадо': *Милош је човек кућеван, радио је са стоком, теро буљуке чак до Дубровника* (КУ, 130), да би у истом овом значењу била забележена у роману *Господари*, али са експресивном, пејоративном функцијом у циљу карактеризације људи из скупштине: *Зар онај буљук уплашени подлаца и додворица – скупштина! Која црна скупштина!* (Госп., 169).

Турцизам *шајка* припада терминологији бродарства и именује војно превозно средство. Ова лексема помиње се на пример код српског песника друге половине деветнаестог века – песника романтизма Мите Поповића, и то у наслову песме – *Направићу шајку*.

У *Конаку у Крагујевцу* лексема *барјак* употребљена је у оквиру израза *подићи барјак*, у значењу 'повести у борбу, позвати у борбу' – *Да се не гуши у слободи којој си ти подигао барјак у Такову, јербо си ти барјак за се подигао [...]* (КУ, 268). Ношење барјака, односно неког црквеног предмета, данас се, најчешће, може видети у свечаним поворкама око храма, у време одржавања литија – тзв. црквени барјак.

Две синтагме указују на ордење које је у ратовима додељивано припадницима српске војске и цивилним лицима: *Албанска споменица* 'орден додељен припадницима српске војске који су 1915. прошли Албанију' и *Карађорђева звезда* 'орден којим су одликована лица за заслуге према краљу и отаџбини' – *Знаш ли ти да ја две Карађорђеве звезде имам и Албанску споменицу, зар сам ја те среће да мени од мојег Србина, звони уво због једне Рускиње, и то глумице (КМ, 182); *Пожурује Луку да се догна, да обуче стајаће одело и окачи Албанску споменицу* (КЛ, 99).*

II.2.2.7. Именице за означавање справа за мучење: *коље* 'дрвено или гвоздено оруђе за мучење и убијање људи' – *Кад Срби већ неће да Турци владају, него хоће своје оружје [...] онда нека их кољу и вешају, нека труну на кољу и колима поред пута [...]* (Госп., 44); *Срби никад нису турске главе натицали на коље, још мање су живе Турке набијали на коље* (КУ, 24); *коло* 'точак за мучење' – *Немој ме, попо, ценити [...] ни због тога што оћу, богами, и да обесим и на коло да баџим па да се ајдук распада [...]* (Госп., 197); *Јата врана и гавранова дремала су на околном високом дрвећу, а на коду се рападала лешина која је баздила* (КУ, 5).

Забележене су две лексеме којима се именују предмети за мучење – *колац* и *коло*. Поред именице *колац* (*Ти се врати под Сулејман-пашин нож, нека ти роби ћери и нека твојом главуом упусти један колац*, Госп., 65), јавља се и збирна именица *коље*. Из романа *Конак у Крагујевцу* дознајемо да се они који су били политички противници или они који су повредили јавни ред и важеће друштвене норме, такозвани *изгредници*, убијају и на коло стављају поред друмова и на раскршћима, како би се застрашило становништво (КУ, 86).

П.2.2.8. Именица за означавање етнонима: *Немачкар* заст. пеј. 'образовани Србин из Аустро-Угарске, као чиновник у Србији у првој половини XIX века' – *Говорио је [Вучић] да официрима и војницима доноси поруке њихових родитеља и браће, који нису дошли на државне јасле да би им било угодније него су остали [...] да раде и хране чиновнике, немачкаре и другу госпоштину која грбачи народној није ништа лакше од турских спаја (Уд., 96); На пасје обојке псовао је све учењаке, немачкаре, ма и самог митрополита карловачког (КУ, 16).*

Уз пејоративни облик *Немачкар* стоје лексеме 'чиновник', 'госпоштина', 'учењаци', употребљене у негативном контексту, будући да се на школоване људе, учењаке, гледало са извесним презиром, јер су заузимали важне чиновничке положаје у земљи, насупрот непросвећеном свету. „Немачкарима”¹³³ су погрдно називани образовани Срби из Аустроугарске, чији је циљ био да својом способношћу и реформаторским идејама модернизују Кнежевину у коју су дошли, заузимајући све важне позиције у Кнежевини. Милош их назива и „шпионима” – [Милош је] *псовао и Србију, неписмену, сељачку, зато што јој свако подвалити може, и шпиони из Беча* (КУ, 16). Писмени људи су „докоњаци” који „дрљају” (КУ, 40) пером, „европејски учењаци и млатишуме” (Госп., 50. Потврђен је и синонимни облик *пречанин* за Србијанца са друге, северне стране Дунава и Саве, а који се данас може употребити и да означи човека са друге, супротне стране (реке, брда): [...] *а у њену кућу уселио се неки главаш, Веселић, или тако некако, неки бездетни пречанин што су га поставили за главног у Србији* (СУ, 212); *А за ове Србе овамо, пречане, боље ништа да не кажем, нисмо им ми у госте дошли, нису нас ни звали* (Госп., 66). У *Удовицама* је забележен присвојни придев *пречански*, уз етноним *Срби из Селмијума* (Земуна) (Уд., 44).

П.2.3. Фразеолошки изрази

Данко Поповић употребљава вишечлане лексичке јединице са конотативним, односно фигуративним значењем у циљу експресивизације говора. У науци су у употреби различити термини, те смо се овде определили за синтагму *фразеолошки израз*. Минимални опсег издвојених фразеолошких израза састоји се од најмање две аутосемантичке речи (синтагматичност). Неки аутори у ову групу убрајају и изреке, поређења и сл. Временску и територијалну раслојеност задобијају, углавном, варирањем на нивоу израза, али и на нивоу садржаја. Неки од доленаведених израза имају свој

¹³³ „Немачкарима су називани у првој половини прошлога века они аустријски Срби који су прелазили у Србију и ту правили махом чиновничку каријеру. Њихово цветно доба пада за владе Александра Карађорђевића, под уставобранитељским режимом” (Јовановић 1991: 513).

подруштвљени фразеологизам истог значења, а који у свом саставу садржи друге конституенте (*царати мачку у пркно* ~ *чачкати мечку*), и предмет су ове анализе. Под појмом *подруштвљен* подразумева се уклопљеност и стабилност лексеме у језичком систему говорника.

Често долази до супституције једног конституента у оквиру израза несинонимном лексемом, па су и ови примери обухваћени анализом (*прднути у памет* ~ *пасти на памет*). Навођени су и изрази који се у непромењеном саставу могу наћи у речницима, а који се чине захвалним за анализу и који се не могу често чути у савременом језику.

Забележене су конструкције које семантичким преображајем губе номинациону вредност, па тако, примера ради, имамо пејоративне реченичне конструкције добијене метафоризацијом, и то за означавање 'страха, уплашености, преплашености' имамо израз *умрло вам говно у дупету** (Оф., 130), а конструкција *царати мачку у пркно** (КЛ, 83) употребљена је у значењу 'изазивати кога'. Глагол *царати* / *чарати* примарно се односи на ватру, односно на подстицање ватре да гори, на подјаривање. Отуда и турцизам *чарка*, који се може довести у везу са наведеном конструкцијом, у значењу 'мањи сукоб, мања битка, задевица; мања свађа'. Проширењем израза, навођењем одредбе места, врши се додатна експресивизација.

Устаљено поређење *вреди као були гаће* у значењу 'не помаже му то, не вреди му то ништа' представља посебан начин образовања исказа приближавањем једног појма другом, доприносећи његовој сликовитости – [...] *није трло кућа. А и да јесте, вредело би то ко були гаће* (Госп., 188); *То ће ти помоћи као були гаће* (СУ, 88). Навођењем поредбеног конституента интензивира се негативни тоналитет израза – у смислу безвредности, беспомоћности, и на тај начин се остварује спонтаност и динамичност усменог говора. Наиме, лексема *була* ('жена муслиманске вере') употребљена је с увредљивом конотацијом ('погрдан назив за жену муслиманске вере'), као што је у *Кући Лукића* употребљена лексема *мујага* за означавање човека муслиманске вероисповести (КЛ, 54). У овим изразима огледа се стереотипна представа о муслиманским женама које су потчињене, обесправљене и сексуално злоупотребљаване. Метафоричким преносом, ова значења се преносе на нешто што нема вредност / цену, односно на беспомоћност или одсуство помоћи. Лексема *була* се често јавља у синтагматском споју са турцизмом *ханума* (Уд., 13; Госп., 122; КУ, 33), а у *Удовицама* је потврђена са јасном асоцијацијом на зараженост полном болешћу муслиманских / турских жена ([...] *буле и хануме* просе и дају се за лебац и за паре, а зна се да су **заражене** и ту су се наши многи упропастили, ал беше и за то лека). Сликовитим поређењем се тако стиче утисак о вредносним карактеристикама референта (*була*).

Чести су фразеологизми са конституентом физиолошког порекла, употребљеним у вулгарном облику. Тако су присутни глаголски фразеологизми са глаголом *уринирати* употребљеним у маркираном облику, као и са глаголом који се односи на физиолошки процес испуштања гасова: *упишати* / *умрсити крушку*, *пишати у* / *на коприве*, *пишати* / *пљунути у попару*, *прдети* / *прднути у чабар*, *кад прдне мртвац* / *мртав*, *прднути у памет*. Од фразеологизама који се односе на повређивање, наносење штете и понижавање другог истичу се: *забити коме чивију*, *утући коме рогове у главу*, *стуцати рогове*, *сасећи рогове*, *истресати гаће над ким*, *трчати шибу*, *водати опанке*, *поткивати коме опанке*. Остали издвојени фразеологизми су: *зајазити јендек* / *поток*, *оца не дојити*, *просипати кавурму*, *навлачити на баван*, *окренути ћурак наопако*, *обелити зубе*, *повући мачка за реп*, *појела га помрчина*.

Према структури, наведени фразеологизми припадају синтагмама (*пишати / пљунути у попару*) и зависним реченицама (*кад прдне мртвац*) (в. Мршевић Радовић 1987), док се према значењу убрајају у глобалне фразеологизме, будући да постоји узајамна зависност међу пунозначним речима које га чине. Према функционалним стилевима, побројани фразеологизми потичу из свакодневне комуникације, те стога припадају разговорним фразеологизмима.

омрсити / упишати крушку* 'завршити обешен, бити обешен о крушку' – [...] *Доктор си, у Бечу школе учио, а овамо си будала, журиш да омрсиш крушку* (КУ, 109); **пишати у / на коприве** 'изазивати некога' – *Не вреди пишати у коприве. Не дирај у осињак, а Срби су осињак. Зазуји, и ето их, не знаш откуд долазе* (Госп., 36); *Нећу, бре, да пишам на коприве. Никаке Грке немој пуштати на ме* (КУ, 61); [...] *лечи оног твог Немцова на време, док му још има лека, реци му да не пиша у коприве* (КУ, 88); **пишати / пљунути у попару*** – *А ти сад контај, Вуко: што би ја њима вакима даво закон којим би они мене упропастили, што би ја себи пишо у попару* (КУ, 98); [...] *бојећи се да му управу не покваре и да му ајдуци, геаци и марвени трговци не пљуну у попару и приреде како буну* [...] (КУ, 130); **попишати се у суџук*** 'подваљивати коме' – [...] *не знам јоште коме се подваљује, теби или мени, или обојици. Неко нам се у суџук попишо, честити пашо, неко нам воду мути, не знам само да л су твоји ил моји, Срби или Турци* [...] (Госп., 80); **прдећи у чабар**** 'причати којешта' – *Није тачно да смо сви криви, лажу, прде у чабар, оће и мене да окриве* [...] (КЛ, 84); **кад прдне мртвац** 'никада' – *Оће, вратиће се кад прдне мртвац – одмери Лука Миливоју до лакта: Неће се вратити ни они матори, а камоли њина деца која ни наш језик не знају и којима ова земља није завичај* (КЛ, 115); **прднути у памет*** 'како вам воља, према: пасти на памет' – *Не говорим ти због мене, са мнош можете како вам прдне у памет, ја сам човек прекинут, немам сина нити ћу имати унука, али има људи који се настављају* (СУ, 232).

У *Конаку у Крагујевцу* пише о томе да је поред кнежевог конака у Крагујевцу постојала крушка о коју су вешани осуђени на смрт, те се за обешеног говорило да је „уписао крушку”. Овај израз се обично може чути када је неко учинио нешто лоше, обично у обраћању детету, након чега следи казна, тако да се овде ради о горепоменутој „специфичности фразеолошког значења општепознате фразеолошке форме” (Рамић 2016: 122). Такозвана *сува крушка* (Радовић 2020: 15) служила је за кажњавање криваца – *Зора се забелела ponad крушке о којој је и овога пута висео човек* (КУ, 72); *На помен крушке, која је у читавој Србији била позната као дрво о којем је вазда неко висео обешен, калуђер престаде да поцупкује* [...] (КУ, 57). Може се претпоставити и да је значење овог израза у вези са одређеним невољним физиолошким процесима приликом истезања нерава уз кичму. Глагол *омрсити (се)* настао је префиксалном творбом. Специфичног је значења и потиче из религијског, обичајног дискурса, с тим што у овом фразеолошком изразу нема своје основно значење 'дати некоме мрсну храну; појести мрсну храну'. Стога се овај израз не доводи у корелацију са глаголом *омастити (се)* и са познатим полисемичким изразом *омрсити / омастити брк* у значењу 'најести се' – управо због специфичности конотативне значењске компоненте овог глагола у оквиру израза *омрсити крушку*.

Изрази *пишати у / на коприве*, заједно са горепоменутим фразеологизмима, припадају онима који у свом лексичком саставу садрже фитоним, односно крушку и коприву. Значење израза са фитонимом „коприва” највероватније има значење 'изазивања некога', будући да се поред савета да се „не пиша у коприве” саветује и да се „не дира у

осињаџ” – *Не вреди пишати у коприве. Не дирај у осињаџ, а Срби су осињаџ. Зазуји, и ето их, не знаш откуд долазе.* Коприва је овде, с обзиром на то да „пече и жари”, на особен начин антропоморфизирана, будући да се пореди са природним стаништем – осињаџом.

Изрази *пишати* / *пљунути* у *попару* нису забележени у коришћеним речницима. У *Господарима*, уместо лексеме *попара*, стоји лексема *суџук* – *попишати се у суџук*. Значење последњег израза се може довести у везу са изразом *мутити воду* – ’уносити, изазивати смутњу’. Механизмом лексичке метафоре долази до пресликавања изворног, конкретног домена, који припада семантичком пољу ’физиолошке потребе’ и семантичком пољу ’храна’ на циљни, апстрактни домен – догађај интригирања и сплеткарања. Да се ради о сплеткарењу и стварању неслоге види се у наставку реченице у којој је употребљен поменути израз: *Неко нам се у суџук попишо, честити пашо, неко нам воду мути.*

У фразеологизму *прднути у памет*, употребљени глагол се односи на тзв. физиологију пробаве, а може бити замењен глаголом *пасти*, те се тако добија позната конструкција „пасти на памет”, али без експресивног, пејоративног призвука. Свршени глагол *прднути* има значење ’испустити гасове’, а у одомаћеном изразу употребљава се такође свршени, прости глагол *пасти*, који је исте творбене основе и вида као изведени глагол *испустити*.

Цео фразеолошки израз *кад прдне мртваџ* има прилошко значење ’никад’. Одомаћени, познати израз са значењем немогућности је „кад на врби роди грожђе”, а мање данас употребљаван је „чекати крушке на врби”. Драгана Мршевић-Радовић (2008: 68–69), говорећи о овим конструкцијама, напомиње да оне најчешће значе ’никада’, али да у најбољем случају могу значити испуњење нечега у неизвесној, далекој будућности. У забележеном примеру у *Кући Лукића*, овај израз има недвосмислено прилошко значење, које се односи на људе који су отишли из земље и који се неће вратити у свој завичај. Структурно посматрано, овај фразеологизам представља зависну временску реченицу, као и канонски израз *да не зна левица шта ради десница* (’добра дела треба вршити неупадљиво, без разметања’ који припада последичним реченицама) – [...] *такове помоћи су християнске, оне се чине у тишини, „да не зна левица што чини десница”, то су богоугодна дела лишена самољубља* (КУ, 143). Употребљена конструкција такође има прилошко значење – ’неупадљиво, неприметно’.

забити коме чивију ’подвалити коме, насамарити кога’ – *А Василије мезети, он није ко Лука, не сикира се, него мезети и пијуџка. И све гледа кад ће како чивију да забодје* (КЛ, 101); *утући рогове у главу / стуџати рогове* ’убити некога, потпуно уништити’ – *Не да Милош, зна Амиџа, сваком Србину ће Милошенда рогове утући у главу само ако примети да се јуначи за туђ рачун, богами, сваку ће такву српску будалу да скрати за главу* (Госп., 51); *сасећи рогове* ’ућуткати кога, уништити’ – [...] *што би ти звао онога који би ти сасекао рогове, јок вала, знам ја шта су рогови и како се чувају* (Госп., 79); *истресати гаће* (над ким) ’оштро кудити кога; натресати се’ – [...] *добро ти то знаш ал не смеш да кажеш, него на Александра сикћеш јер је на њега сад ласно гаће истресати* (КЛ, 63); *трчати шибу* ’бити кажњен ударцима шиба’ – *Неће, каже, да Стојадин трчи шибу кроз Милошеве момке, ил да га поједе помрчина, ил да га скида с вешала, а не би ни да се усмрди на колу, да га тице једу* (Госп., 93); *водати опанке* ’истерати пред кућу домаћина док турски силник чини у кући што му је воља, чак и силује женску чељад’ – *За нас је друкчија слобода – да се може дијати, да се може слободно ићи у чаршију, да Србин не вода Турчину опанке, да не сјахује с коња кад се с Турчином сретне, да се може слободно орати и жњети, да нам на девојке и жене не насрћу Турци, да можемо трговати стоком*

и другим еспапом, да не морамо давати све Турцима... (Госп., 90); Е, мој Вожде, да тебе не беше, јоште би ми Турцима водали опанке, сјახивали кад нам Турчин у сусрет наиђе, јоште би ми своје сестре и жене њима за удовољства приводили [...] (Госп., 200); **потковати коме опанке** 'учинити коме какву пакост' – Нама су подвалили, и преварили нас, – говори Грујо Копљарац – војводе и совјетници су нам потковали опанке (Госп., 64); **окренути чифте*** 'напустити кога, прекинути везе с ким' – Ваки ко ја биће ти послушни, а школци ће да ти окрену чифте (КУ, 43).

Поред фразеологизма са турцизмом *чивија* – *забити коме чивију*, у употреби је и израз са турцизмом *чарлама* који означава 'подвалу, превару' – *ударити коме чарламу* и израз *ударити коме каши* (тур. *kaş*), у значењу 'подвалити коме, изиграти кога'. Значење забележеног израза мотивисно је метафоричким преносом лексеме *чивија*, која реферише на 'лукавог, препреденог човека', те се у савременом језику могу чути изрази *шабачка чивија* и *ужичка чивија*, који реферишу на превејану и препредену особу, а који се могу чути у народним предањима, односно у различитим варијантама прича из Шапца, Ваљева, Ужица и др. Израз који се највише користи у савременом језику, а који је синониман оном из романа *Кућа Лукића* јесте *забити / ударити нож у леђа*.

У два забележена примера са лексемом *рог* јавља се место извршења радње (*утући, стуцати*) – соматизам „у главу”, чиме се додатно наглашава нечији слом, будући да се глава метонимијски концептуализује као свест / памет. Рогови се, између осталог, поимају као израз поноса и борбе, који чине део човекове личности, па тако *увући рогове* значи 'устукнути, повући се после каквог пораза', док показивање, односно дизање рогова реферише на побуну и ратоборност. Код овог фразеологизма дошло је до промене на плану значења, будући да се значење 'убити некога' не јавља као једно од значења овог фразеологизма у речницима, а да је реч о убиству види се из наставка текста – *сваком Србину ће Милошенда рогове утући у главу* [...] *сваку ће такву српску будалу да скрати за главу* (Госп., 51).

Глагол *истресати* допуњен је објектом „гаће” (над неким) , а у односу на познати израз *истрести се* (на кога), у значењу 'изгрдити, испсовати (кога)'. Након овог израза следи глагол *сиктатати* као синонимни корелатив наведеном фразеологизму. Реч је о наглум, неоправданом обрушавању и искаљивању беса, које је, у целини узев, непристојно, будући да је употребљена лексема *гаће* која овде собом носи пејоративно, негативно значење (*истресати гаће*).

Израз *трчати шибу* корелира са посведоченим изразом у РМС – *проћи / пролазити кроз шибу*, што значи 'бити кажњен ударцима шиба'. Израз *мртва шиба*, који је такође забележен у поменутом речнику, односи се на казну пролажења кроз два реда војника који ударају шибом.

Израз *водати опанке* био је део некадашње свакодневне комуникације и, стога, представља разговорни фразеологизам. Овај израз се може довести у везу са служењем некога (савитљивост опанака), због сложене значењске структуре лексема *ципела / опанак*. У речницима потврђен израз негативног тоналитета *потковати коме опанке*, у значењу 'напакостити, наудити', употребљен је у *Господарима* заједно са глаголима *подвалити* и *преварити* који претходе овом изразу и који „припремају” читаоца за његово разумевање. Употребом стандардних глагола уз поменути израз долази до референтне синонимије. Ради се о више пута споменутом контекстуалном разумевању речи и израза који се не могу често чути у савременом језику, односно о пишчевој зналачкој контекстуализацији.

Израз *окренути* (коме) *чифте* у значењу 'прекинути везе с ким' кореспондира са окамењеним изразом *окренути* (коме) *леђа*. Значење израза употребљеног у *Конаку* у *Крагујевцу* доводи се у везу са турцизмом *чифта*, који се односи на ритање, односно на ударац стражњим ногама коња или магарца, а с обзиром на то да се ради о окретању од некога, о непослушности, односно – о некој врсти одметништва. С једне стране стоје послушници, а са друге они који се „чифтају”, „ритају”.

зајазити јендек 'погинути' – *Гледа ме момак ваког маторог и ћоравог и још се чуди што ли ми је, што ли сам навро да негде зајазим јендек* (КМ, 146); *зајазити поток** 'погинути' – [...] *Никола неће стићи до Црнућа, него ће негде пре зајазити поток на тако му ни жена ни његова два сина неће знати за гроба* (КУ, 177); *навлачити на баван* '!'* – [...] *околиши Амица, навлачи Милоша „на баван”, тамо где не могу врдати један од другог, где се морају срести и погледати у очи [...]* (Госп., 171); *обелити зубе* покр. 'проговорити' – *Дијете, ја сам мојег Луку много добро познавала и тачно сам знала кад смем а кад не смем да обелим зубе* (КЛ, 110); *Она никад није смела да обели зубе, а сад је проговорила по цену живота* (Госп., 93); *окренути ћурак наопако* 'наљутити се, променити нарав, мишљење' – *Тек на петој земаљској конференцији, неколико месеци пре слома Југославије, они су по диктату из Москве окренули ћурак наопако* (СУ, 24); *на пасје обојке* 'оштро, жестоко (грдити)' – *Грдила [Стојанка] га је на пасје обојке* (Уд., 148); [...] *резили Карађорђа, на пасје обојке [...]* (Госп., 136); *На пасје обојке* *псовао је све учењаке, немачкаре, ма и самог митрополита карловачког* (КУ, 16); *оца не дојити* само у одр. облику, према *не сисати весла*: 'не бити наиван' – *Е, ал ни ми нисмо оца дојили – господар Милош одмери београдском паши до лакта* (КУ, 38); *повући мачка за реп*** 'изазивати кога' – *Дела, дела, – кажем им – вуците мачка за реп на ће вам после ђаво бити крив* (КЛ, 72); [...] *погледајте, вели, лудог чичу, чита нам молитву, вуце мачка за реп, псује нам матер бескућничку, литија чита, улизује се властима [...]* (КМ, 185); *(гледати се с неким) преко нишана* 'бити у непријатељству с неким' – *И што је, можда, добро, јер сада Срби не гледају на свет и живот преко нишана, него свијају огњишта и зирате земљу боље него икад раније* (КУ, 207); *просипати кавурму** (пред ким) '!' – *Ја нећу да се гложим са Србима, сада, док мирују; ја сам њину буну угасио, преварио их и надмудрио; није везир београдски билмез, не просипа паша кавурму* (Госп., 39); *савити шипке* 'покупити се и отићи необављеног посла; побећи' – *Ови који су већ ту, брзо би савили шипке и отишли откуд су и дошли, поготову овај роми* (КУ, 128).

Сложени глагол *зајазити* мотивисан је именицом *јаз* која означава 'канал', односно 'јаму'; 'провалију, бездан'. Основна семантичка реализација дефинисана је као 'преградити воду браном, насипом; затрпати'. Овај израз одликује минимална заменљивост синонимима, будући да турцизам *јендек* реферише на 'јарак', што се доводи у везу са каналом, односно провалијом. Изрази *зајазити поток* и *зајазити јендек* одликују се јединственим значењем 'погинути' – својим трупом / мртвим трупом „преградити”, испунити јендек. У *Конаку* у *Крагујевцу* стоји изведени придев *зајажен*, највероватније у значењу 'затрпан, запушен' – *Зором, са Лепенице је ударала свежина. И смрад бурага што су их у реку бацале ашчије и кафеџије. И базд штаваних кожа и мешина које су у зајажену Лепеницу потапали опанчари и ћурчије* (КУ, 122). У РСГВ (2019: 26) стоји придев *зајажен* у значењу 'сит', односно глагол *зајазити* у значењу 'заситити', што имплицира претрпану („презасићену”) Лепеницу.

Лексема *баван* означава 'балван, стабло или дебео неотесан комад стабла, трупац, греду'. У савременом српском језику одомаћен је израз са истим глаголом (*навлачити на баван*) – *навлачити кога на танак лед* (Госп., 136), у значењу 'насамарити (кога)'. Употребљени израз кореспондира са познатом причом о сучељавању и окршају два јарца / овна на брвну. Поређење *као на брвну*, када изостаје глагол, јасна је и сликовита асоцијација на то како ће одређени састанак / сусрет изгледати, тј. какав ће му бити исход.

У РМС уз глагол *обелити* стоји одрични израз *не (о)белити (ни) зуба* у значењу 'не проговорити ни речи'. У *Кући Лукића*, Поповићева јунакиња познаје свога мужа Луку, будући да је знала када сме, а када не сме да „обели зубе”, односно – да проговори у његовом присуству. Семантичка реализације лексеме *зуб* у поменутом изразу овде је развијена према белини као, у овом случају, продуктивној семантичкој компоненти, која у речницима не стоји засебно као једна од сема нижега ранга, већ се једино помиње у оквиру архисеме 'једна од **беличастих**, коштаних глеђосаних плочица [...]'. Тако *белина* као карактеристика зуба постаје релевантни елемент семантичке реализације лексеме *зуб* у оквиру потврдног фразеологизма *обелити зубе* – учинити да се зуби забеле.

Турцизам *ћурак* означава 'зимски капут постављен крзном', а познат је још и под именом *кожух*, *кожув* или *гуњ*. Све ове лексеме се јављају у Поповићевим романима. Наопако окренут *ћурак* значи да се (јагњећа) кожа са ошишаним крзном налази са унутрашње стране, те метафорички означава ситуацију 'кад неко промени мишљење'. У *Конаку у Крагујевцу* стоји лексема са значењем носиоца занимања – *ћурчија*, у чијој основи је именица *ћурак* са значењем дела одеће – *И базд итаваних кожа и мешина које су у зајажену Лепеницу потапали опанчари и ћурчије* (КУ, 122); *Изашао и Баца ковач, онако гарав и прљав, и Милош ћурчија* (СУ, 33). У истом роману стоји и антропоним *Ћурчија* – *Те ноћи Вук је, каже, сањао гучевског харамбашу Ђорђа Ћурчију [...]* (СУ, 178). С обзиром на лексему *кожух*, у *Удовицама* стоји синоним за крзнара, и то је *кожухар*.

У РСАНУ поред израза *на пасје обојке* постоје и изрази са истим значењем 'оштро, јако изгрдити, обасути погрдама' – *на мртво име, на пасја кола, на пасја прескакала, на пасја уста*. Глаголи који у Поповићевим романима стоје уз овај израз су *грдити*, *псовати* и *резилити*.

Изразу *оца (не) дојити*, који није забележен у коришћеним речницима, синониман је окамењени одрични израз, настао метафоризацијом – *не сисати весла*, у значењу 'не бити наиван, луд'. У оба израза су глаголи са истим значењем (*сисати / дојити*), само је објекат на који реферишу различит – отац / весло. Семантичка мотивација фразеологизма *дојити оца* проистиче из апсурдности саме ситуације, будући да у свести говорника ствара исту или сличну менталну слику као и израз *(не) сисати весла*.

У РМС налази се израз *повући мачка за реп*, али у значењу 'много се намучити око нечега, пропатити; страдати'. У *Књизи о Милутину* и у *Кући Лукића* је овај израз, међутим, употребљен у значењу 'изазивати некога', као горепоменути израз *царати мачку у пркно**, тако да корелат изразу *повући мачка за реп* бива, такође одомаћен израз *чачкати мечку*.

Фразеологизирани израз са предлогом „преко” и турцизмом *нишан* (тур. *nişan*) – *преко нишана* – има начинско значење – 'непријатељски', премда М. Ковачевић (1981: 147–148) овај израз, као и познате изразе (*преломити*) *преко колена*, (*превалити*) *преко језика*, посматра као делимично начинске изразе.

Значење израза *просипати кавурму* је упитно, будући да се из контекста не може са сигурношћу дефинисати овај израз. У речницима, уз глагол *просипати* стоји добро познати израз *просипати памет* и народни израз *чарку просипати*, у значењу 'обмањивати кога, подваљивати коме', што би се могло довести у везу са поменутиим употребљеним

изразом у роману *Господари* (чарка тур. 'мањи оружани сукоб, мања битка, пушкарање, задевица; мања свађа'). Турцизам *кавурма* спада у лексеме које су без деривационог гнезда, односно у лексеме без полисемије и деривације. Међутим, ова номинациона јединица ('врста јела од изнутрице'), која је карактеристична за кулинарски дискурс, „способна” је за неку врсту семантичке дисперзије, управо у оквиру фразеологизма *просипати кавурму*, те можда овај израз значи 'не радити макар шта, нешто просто'.

Израз *савити шипке*, у значењу 'покупити се и отићи необављеног посла; побећи', кореспондира са одомаћеним изразом *подвити реп*, у значењу 'покуњити се'. Забележени израз у речницима се јавља у варијантама (нар.) *подвити шипке*, у значењу 'брзо, журно ићи, јурити', као и у облику *савити скуте*. Сам глагол *подвити* односи се на савијање крајева нечега, што се доводи у везу са глаголом *савити* и значењем 'учинити кривим, искривити'. Оба глагола се фигуративно односе на потчињеност, покорност (*савити главу / рогове / врат*).

У оквиру историзама, у вишечлане лексичке јединице сврстали смо оне изразе који представљају сведочанство о минулим временима, будући да реферишу на радње и околности у одређеним историјским приликама. Наведени устаљени, вишелексемни спојеви јединственог значења одликују се номинационом функцијом и у њима је семантичко јединство значајније од значења саставних компонената:

на рабош узети 'узети робу на нечији рачун' – *Мислим ја тако и гледам ону равницу, кад ли Павле Кезун подвикну: Лези, Милутине, нико те, вели, није на рабош узео* (КМ, 20) / *записати кога у рабош* 'запамтити кога по нечем (обично злом)' – *Господар је песму о сестри Леке капетана у свој рабош Вуку као злу намеру уписао* (КУ, 120); *плава гробница* песн. 'морска пучина уз острво Вид код Крфа где су у првом светском рату бацани у море лешеви умрлих српских војника' – *Ако је коме, нама је скривио, нас је водио преко Албаније, преко сињег мора, преко Кајмакчалана и Доброг Поља, нашим је костима градио острва смрти и плаве гробнице* [...] (КМ, 88).

Ови фраземи припадају општим фразеологизмима због постојања узајамне зависности међу пунозначим речима које их сачињавају. Ради се о чврстој, нерашчлањивој вези конституената од којих се састоје, што иде у прилог њиховој идиоматичности.

Посматра ли се лексички састав фразеолошких јединица, поменути изрази са лексемом *рабош* припадали би, према мишљењу Шанског (1963: 48–57), оним фразеологизмима у чији састав улазе речи ван активне употребе (у овом случају историзам је лексема *рабош*), за разлику од оних који у свом саставу садрже активну лексику у неочекиваним спојевима и који су пренесеног значења. Позната је некадашња „комуникативна” функција *рабоша*, будући да је служио, између осталог, као средство за бележење дуговања и потраживања. Стога се израз *узети некога на рабош* може довести у везу са изразима *узети нешто на вересију, на зајам*, што би значило 'узети кога на веру да му ништа неће бити'. Будући да је основна функција урезивања у *рабош* била да нешто остане забележено, односно упамћено, израз *записати кога у рабош* употребљен је у значењу 'запамтити кога', али по нечем обично злом.

Песнички израз *плава гробница* је детерминативна, именичка синтагма. С обзиром на раслојавање фразеологизама и према функционалним стиловима, *плава гробница* припада књижевним фразеологизмима, будући да је преузета из књижевног, песничког дела.

Многи изрази које Д. Поповић употребљава у својим романима могу се чути у савременом говору. Овде наводимо само неке од њих ради стицања шире слике:

ватати се за го нож 'бити неустрашив, храбар' – *Је л се њи по Влашкој, и по Грчкој, и по Шопској тицало кад смо се ми са њим овде за го нож турски голим рукама ватали* (Госп., 51); *да (некога) мимоиђе та чаша* 'да (некога) мимоиђе искушење, неугодност' – *Шта ме ђаво надари те се данас нађо у Београду; да остадо у Крагујевцу би ме ова чаша мимоишла – вајкао се у себи Амица* (Госп., 174); *дувати у исти рог* 'слагати се у мишљењу и поступцима с ким' – *Како, Давидовићу, да ти не знаш о Вуковим намеренијама кад си ти са њим тамо по Бечу и у „Новинама сербским” у исти рог дувао* [...] КУ, 219); *излити жуч* 'обрушити се на некога тешким грдњама' – *Опет мој Лука жуч излива* (КЛ, 82); *ићи у рачун* 'бити у складу с интересом' – [...] *бојао би се он таке слободе, велике и целе... како да кажем, не би она ни њему ишла у рачун* (Госп., 90); *није сабља за вратом* 'не прети непосредна опасност' – *Чекај мало, коца Милош, није сабља за вратом – каже ђехаја* (Госп., 137); *учинити роду глас* 'учинити добро дело, извршити своју дужност' – *Рећи ће књазу да је већ поприлично урадио, да је учинио роду глас – књиге које је печатао већ круже Европом и воздижу углед Србије у очима учене и просвећене Европе* (КУ, 7).

Примери **синтагматских уланчавања**, односно колоцирања, сведоче о језичкој категоризацији света, тј. о лексемској валентности (*стајаћи*¹³⁴ гуњ, гуњ и цока, *офиксани опанци*, *кљечана рекла*, *буле и ануме*, *рогата стока*, *скеле и ђумруке*, *танкомуда господа*, *зиратити земљу*, *платити лолинство* и слично). У њима се огледају устаљене културалне конотације и концепти. Побројане **колокације** не припадају групи фиксираних колокација, попут нпр. споја *Алај-бегова слама*. Лексички, и то синтагматски лексички односи у линеарном низу занимљиви су за проучавање, а управо због међусобног семантичког утицаја једне лексеме на другу, што сведочи о валентности колоката – способности да привлаче друге колокате (редупликација значења колоката). На који начин их разликовати од фразеолошких конструкција, са којим лексемама је могуће остварити спојивост захваљујући редуплицираним семама (што кореспондира са терминима лексичка солидарност / кохезија / партнерство итд.), а са којим лексемама то није изводљиво (рестрикција селекције) – све су то питања која се намећу истраживачима језика.

С друге стране, забележени су **фразни спојеви** са јединственим, пренесеним значењем, и то: *задушна баба* ('онај који радо чини, често и непотребно, добра дела', СУ, 210, КУ, 41), *врбин клин* ('човек на кога се не може ослонити, у кога се не може поуздати', Госп., 121), *тиква без корена* ('човек без знатнијег порекла, имена', КУ, 47), *бела врана* ('реткост', КУ, 48), *преко обичаја* ('против своје навике, неочекивано, неуобичајено', КУ, 51), *смиље и босиље* ('далеко мање зло од нечег другог', КЛ, 82); *дан и комад* ('што заради, то и поједе', КЛ, 57), *леб и узлеб* ('све што ти је потребно за живот, опстанак', КЛ, 156), *пуне очи* ('уживање посматрањем нечега лепог', КЛ, 58), *на готове очи* ('посматрати нешто и ништа не предузимати', КЛ, 46, 61).

У оквиру **поређења**, у реченицама је могуће запазити одређене очекиване спојеве речи, и то: оставити неког *ко квочка пилиће* (КУ, 70), волети Србију *ко свиње жир* (КУ,

¹³⁴ Облик *стајаћи* „има чисто партиципско значење 'који стоји', али се употребља само у устаљеним колокацијама" (Клајн 2003: 278).

91), бити потребан (некоме) *ко со и лебац* (КУ, 94), надимати се *ко жабе* (КУ, 107), гледати (некога) *као што змија жабу гледа* (КУ, 175), (ми смо) *ко тринесто прасе, ко девета рупа на свирали* (КУ, 212), *нос као патлиџан* (КУ, 267), водати (некога) *као мечку* (Госп., 55), бити потребан *колико чир на дупету* (КЛ, 155), опалити *као из пушке* (Госп., 156), мењати мужеве *ко циганин коње* (КУ, 47).

Међу поређењима која нису уобичајена у стандардном језика има и оних који су одлика само пишчевог језика. Захваљујући сликовитости поредбених конструкција, неки од следећих поредбених исказа бивају јаснији: *узнемирен као поглед претучене мачке* (ЧА, 110), *освобожденије је као и пијанство*. Заноси и распаљује (КУ, 203), *свадба не бива без меса ко бој не бива без мртви* (КУ, 231), сви наши преко बारे воле отечество *ко свиња жир* (КУ, 264), *уста као чарапин почетак* (КУ, 267), њихове дуге, сјајне косе, блиставе очи, које су испод густих, дугих трепавица очаравале, *као да су изашле из песама Бранка Радичевића* (СУ, 9), сви кренули на ову Србију *ко коза на криво дрво* (КУ, 128), научио да се носи *као ала са берићетом* (КУ, 195), *зуби као ужички опанци* (КУ, 267), *као миш у расолу* [...] сад му ни господске чизме не помажу (КУ, 93), највиши и најјачи је у овом вагону, а држи се *као марјаш у џепу* (СУ, 8) итд.

Од **изрека** смо забележили: *нико џабе неће у око да ти дуне* (КЛ, 45), *снаја је туђа кућа* (КЛ, 87), *тако је од када је гавран поцрнио* (Госп., 81), *залудан поп и говеда крштана* (КУ, 223), *није ни Српкињи икона међу ногама* (КУ, 34), *пањеви не цветају* (КЛ, 24) итд.

П.3. Функционално-стилско раслојавање

Познато је да у развоју српског језика крај 19. и почетак 20. века представљају „епоху кристализације стандардног језика” (Ивић 1998: 256–305), када долази до формирања функционалних стилова.¹³⁵ Будући да се значење лексеме не може посматрати одвојено од саме њене употребе, у оквиру функционалног или употребног раслојавања, М. Радовановић (2003: 167–175) говори и о ситуационом раслојавању – у зависности од околности у којој се језик употребљава, као и о тематском раслојавању – у односу на сам садржај. У зависности од референта, тематским раслојавањем настају различита асоцијативна поља у којима су лексеме повезане денотатима из ванјезичке стварности. Лексеме су значењски повезане унутар лексичко-семантичких или тематских поља и на тај начин се у језичкој слици света одсликава начин категоризације изванјезичке стварности.

Одређене особености језика у Поповићевим романима последица су индивидуалног раслојавања језика овог писца. Структура језика је овде у другом плану, а до изражаја долазе употреба и начин функционисања језика у Поповићевим романима. Реч је о функционалној издиференцираности језика, чију проблематику и законитости третира, пре свега, лингвостилистика, односно функционална стилистика. Многобројни су радови чији се аутори баве проблемом стила (П. Гиро 1964; Ж. Станојчић 1967; М. Павловић 1969; Д. Живковић 1972; К. Прањић 1973; А. Антош 1974; Д. Јовић 1975; М. Солар 1977; З. Лешић

¹³⁵ „За књижевност, особито за роман, разлучивање функционалних стилова од изузетног је значаја. Функционалне стилове Михаил Бахтин назива за теорију прозе, можда, прикладнијим термином *говорни жанрови*. А прозу, поглавито роман, описује као књижевну структуру саткану од множине говорних жанрова или, просто, множине говора који се међусобно преплићу у сталном дијалогу” (Петковић 2018: 2010).

1979; Б. Тошовић 1988; М. Ковачевић 2000; Н. Вуковић 2000; М. Катнић-Бакаршић 2001; Р. Симић / Ј. Јовановић 2002. и други). Познато је да се појам језичког раслојавања везује за Прашки лингвистички кружок. У зависности од функције коју обавља, језик се функционално и раслојава. Важно је напоменути да се језик у исто време раслојава на подсистеме, док се ти исти подсистеми обједињују, акумулирајући, односно таложећи нове смислове. Поред тога, битна је говорна ситуација, односно употреба језика у зависности од ситуације, као и избор изражајних средстава и њихова намена.

Књижевни језик, управо, представља један од функционалних стилова и није синониман појму *језик књижевности*. С једне стране стоји књижевни језик, а са друге стране – језик књижевности. М. Ковачевић наводи теорију која има највише присталица, а према којој „језик књижевности представља само једну од сфера употребе књижевног језика – његов посебан, књижевноумјетнички, функционални стил” (Ковачевић 2016: 15–16). Говорећи о народном језику у књижевности као о књижевном језику, аутор полази од Вукове борбе за превођење српског народног у српски књижевни језик, чиме се изједначавају књижевни језик и језик књижевности. С обзиром на функционалностилску раслојеност књижевног језика, Ковачевић напомиње да је Људевит Јонке, према Стојановићевим речима (2002: 91), „први пут код нас указао на значај стилске диференцијације језика”, „дајући језику књижевности у оквиру књижевног језика статус само једног од функционалних стилова” (Ковачевић 2016: 15, 16). Н. Петковић у свом делу *На извору живе воде* (Петковић 2010: 296) наводи речи Исидоре Секулић, која је сматрала да је „тумачење српске књижевности нераздвојно од тумачења српског језика, и да је књижевни зналац неизбежно и прерушени језикословац који прати развој националне језичке уметности”.

Језик се у Поповићевим романима остварује, пре свега, у наративном, књижевноуметничком стилу. С обзиром на постојање *сказа*, односно симулације усменог казивања у *Књизи о Милутину*, језик се, на неки начин, остварује и у разговорном, односно конверзацијском стилу. *Сказ* као препознатљив књижевни поступак говора лика подразумева увођење приповедача у текст, при чему се ствара илузија непостојања ауторског говора, већ је присутан живи, спонтани говор, који је, стога, антропоцентричан и сликовит. Овај језички варијетет представља посебан облик стилизације.

Различити слојеви (територијални, временски, социјални), односно језички варијетети, прожимају се кроз дискурс Поповићевих романа, а циљ је био посматрати их у међусобном односу, у коме долази до изражаја говорна карактеризација ликова. Оно о чему је већ било речи, а што је овде представљено, замишљено је само као рекапитулација претходне анализе, али из другог угла, с обзиром на употребу лексема у оквиру реченичног контекста. Значајно је посматрати експресивно-емоционално маркирану лексику, затим, лексику субјективне оцене, као и територијално и временски раслојену лексику – с обзиром на њихов стилски карактер. Функционално-стилска раслојеност у романима Данка Поповића показатељ је, пре свега, вредности језика којим се писац служи.¹³⁶ Поповићев књижевноуметнички стил, односно функционално-стилски регистар којим располаже, управо је последица функционално-стилског раслојавања језика. Поменуто раслојавање указује на то да ”разговорни стил – како код других народа тако и код нас – обухвата стандардну језичку грађу, али поред тога и део супстандардне [...] као

¹³⁶ У разговору са Зораном Петровићем, објављеним у публицистичкој књизи *Време лажи*, сам Д. Поповић изјављује – *И све прво почиње у језику* (Петровић 1990: 9).

легитимно средство изражавања” (Симић 2009: 54). Код овог раслојавања долази до изражаја конотативно (интензивно или имплицитно) значење, за разлику од денотативног (експлицитног) значења лексема, будући да конотативно значење пружа за читаоца додатну вредност која резултира сугестивним и асоцијативним значењима. С једне стране стоји неутрална лексика, а са друге – маркирана лексика, чије функционисање у језику, односно у тексту, бива анализирано кроз све одељке овога рада. Народна фразеологија, која није непозната речницима, као и она коју није могуће пронаћи или је употребљена у нешто измењеном облику, такође представља нарочити облик пишчеве стилизације.

Кроз рад је представљена функционално раслојена лексика која је везана за одређене области човековог деловања – друштвено-политичка, административно-правна, термилошка, војна, црквена лексика, као и она која је везана за различите тематске области. Анализа раслојене лексике довела је до одређених запажања са стилистичког становишта. Овај део рада замишљен је као нека врста додатног истраживања пишчевог стила, а на основу наших сазнања о језику Поповићевих романа. У раду се настоје са стилистичког становишта анализирати лексеме, односно стилеме као минималне стилистичке јединице, и то са стилематичног и стилогеног становишта, али само у основним назнакама – спрам онога што омогућава наша основна анализа. Стилогеност подразумева употребну (функционалну) вредност језичких јединица и управо се овај аспект проучавања намеће као врло важан у приступу књижевним делима. Имамо у виду Ковачевићеву теорију *интегралне стилистике* која обухвата „а) лингвостилистику, која се у првом реду бави стилематичношћу, тј. начинима структурисања стилема као формално и/или семантички онеобичајених јединица, и б) књижевну стилистику, која се бави стилогеношћу, тј. књижевним ефектом, који изазивају како стилематичне тако и нестилематичне језичке јединице” (Ковачевић 2016: 24). Тако Ковачевић наводи четири врсте језичких јединица које имамо у виду анализирајући Поповићеву лексику са функционално-стилског аспекта: „а) само стилематичне (када је јединица формално онеобичајена, али та формална онеобичајеност не производи умјетнички ефекат), б) само стилогене (када је у питању општеупотребна језичка јединица, јединица стандардне језичке структуре, али умјетнички функционална, тј. са изразитом умјетничком вриједношћу), в) и стилематичне и стилогене (када језичка јединица има и онеобичајену форму и умјетничку вриједност), г) и нестилематичне и нестилогене (када језичка јединица нема онеобичајену форму, а уз то и не производи књижевни ефекат)” (Исто: 25).

У зависности од друштвених група које могу бити окупљене око одређених професија, образовања, пола, узраста и сл., може се управо говорити о полу као критеријуму за полно раслојавање лексике. Примера ради, женски ликови у Поповићевим романима обично употребљавају лексику из сфере куће и покућства,¹³⁷ породичних односа,¹³⁸ празничних радњи, веровања и сујеверја.¹³⁹

¹³⁷ Од нестилематичне лексике заступљене су лексеме: *баквица* (‘дрвени суд за воду’), *бакрач*, *басамак*, *ватриште*, *ведрица*, *ведро* (‘отворен суд’), *виљушка*, *витрина*, *воштаница*, *гостинска соба*, *губер*, *довратак*, *жижга* (‘светиљка’), *завеса*, *казан*, *кандило*, *карлица*, *кашика*, *колевка*, *корито* (за прање рубља), *кревет*, *креденац*, *крпара*, *крчаг* (и *грлић*), *лампа*, *лонац*, *лонче*, *муштикла*, *наћве* (‘дрвено корито за хлеб’), *нож*, *одаја*, *орман*, *петролејка*, *пљоска*, *подрум*, *поклопац*, *покровац*, *поњава*, *послужавник*, *предсобље*, *разбој*, *сланик*, *срча*, *сто*, *столица*, *столњак*, *столовача* (‘широка и лепо израђена столица са наслоном’), *судови*, *табакера*, *тањир*, *тепих*, *тепсија*, *трем*, *троножац*, *ћилим*, *филџан*, *фотеља*, *фрижидер*, *чабар* (дрвена посуда), *чабрица*, *чаршав*, *чаша*, *чинија*, *чирак*, *чутур(ица)*, *џезва*, *шерпа*, *шкриња*, *шпорет*. Овде нису

Лексички регистар мушких ликова обухвата војни дискурс,¹⁴⁰ административно-правну и ону лексику која се односи на власт и политичке теме.¹⁴¹ Црквена лексика,¹⁴² као

навођени извори лексема, будући да побројане лексеме нису предмет анализе овог рада. Немаркиране лексеме су дате само као илустрација употребљене лексике по одређеним тематским областима.

¹³⁸ Од нестилематичне лексике заступљене су лексеме: *баба, браћа, девер, дед, дете, заовић* (заовин син), *зет, кум, мајка, матер, пасторче, поочим, прабаба, прадед, праунук(а), прија, свекар, свекрва, сестричина / сестрић, син, синовац, снаја/снаха, старемајка, стари, стрина, стриц, тазбина, ташта, теча, ујак, ујчевина, унука, унучад, чељад, чича, шурак, шурњаја.*

¹³⁹ Од нестилематичне лексике заступљене су лексеме: *аветиња, аждаја, амајлија, аманет, Бадње вече, благодан* (западна варијанта), *Благовештење, благосиљати, божићевати, вампир, Васкрс, Велика Госпојина, враџбине, врбица, вукодлак, гавран, громовник (Свети Илија), даће, духови* (сабласти), *заветина* (црквена слава), *задушнице, запис, Илиндан, караконџула, крстоноше* (цркв.), *нечастиви, Никољдан, Петров пост, пођани* (поход у коме младици родитељи и родбина долазе у госте у младожењину кућу на дан венчања), *даћа, полагањеник, помен, пошкропити* (светом водицом), *Преображење, преслава, сабласт, Тријерарх, уранак, усуд* (празн.), *утвара, Цвети* (недеља уочи Ускрса), *целивати.*

¹⁴⁰ Од нестилематичне лексике заступљене су лексеме: *ађутант, армија, балчак* (дршка сабље), *барјак, барут, батаљон, батерија* (артиљеријска јединица), *белокорац* (нож, јатаган), *берданка* (пушка старог типа), *берета* (врста пиштоља), *бивак* (војнички логор), *бригада, брњица* (на опасачу), *вод, водник, војнички казан, војсковођа, вучја јама* (дубоко ископана и слабо покривена јама, као препрека у рату), *гарнизон* (војна посада у једном месту), *генерал, граната, грудобран, двоцевка, дезертирати, демобилизација, дивизија, дивизијар, дивизион, добровољац, ескадрон* (организационо-тактичка коњичка јединица), *жила* (бич, корбач од сасушеног сточног уда), *заклетва, земуница, јарак* (ров у првој борбеној линији), *јатаган, кадет* (питомац војних школа), *капетан, капислара* (врста старе пушке), *каплар* (десетар), *карабин, касарна, катана* (коњаник), *кебут* (врста ножа), *коље* (и *колац*), *команда, командант, командир, комита, комитовати* (четовати као нерегуларан борац), *комора, коњаник, коњица, крагујевка* (ручна граната), *кубура, кундак, лагум* (миниран поткоп), *мајор, маљ, метак / куришум, мина, обарач, оберстмајор* (оберст нем. варв. пуковник), *опасач, падобран, паљба, парада, перорез, пешадија, плотун, подофицир, положај, поручник, потпоручник, првоборац, пробој, пук, пуковник, пушкарница, пушчана маст, рапорт, рапортирати, рафал, регрут, регрутација, реденик, редов, ремен, репресалије* (војне казнене мере), *сабља, самокрес* (пиштољ, револвер који се пали помоћу кремена), *синџирлија* (метак за пуњење пушака), *смотре, солунац, стрељати, stroj, табор* (већа војна јединица, батаљон), *тенк, топ, топови, трећепозивац* (војник последње одбране), *улански официр* (који се односи на улане, коњанике наоружане некада копљем и сабљом, а касније карабином), *устанак, формација* (војна јединица), *хаубица, хусарски официр* (који се односи на хусаре, лако наоружане коњанике у војскама разних земаља), *чаура, чета, шаржер, шатор, шрапнел, штајер* (врста револвера).

¹⁴¹ Од нестилематичне лексике заступљене су лексеме: *апсолутист(а)* (неограничени владар), *архива, влада, властодржац, двор, делегат* (изасланик, повереник), *делегација, диктатура, династија, државотворац, жандар, жандармерија, законодавство, затвореник, изасланик, избеглица, капитулација, кнез, комисија, комитет, комунист, конгрес, крајскомандант* (нем. варв. месни командант), *краљ, краљевина, краљица, маркиз* (титула племића по рангу између грофа и војводе), *марксист, менице* (фин.), *министар, министарство, монархија, надлеитво, намесник, нацист, начелник, одбор, одборник, округ, општина, пакт, парола, партија, партијка, племкиња, поглавар, поднаредник, покрајина, порезник, порески извршитељ, посланик, представка* (писмени поднесак, писмено обраћање, обично властима), *престолонаследник, признанице, револуција, секретар, сектор, скупштина, социјалдемократија, странка, суд, управа, управник, Установобранитељ* (противник владавине кнеза Милоша Обреновића), *усташа, фракција, фрањевац, цар, чиновник.*

¹⁴² Од нестилематичне лексике заступљене су: *авакумовска вера* (према ђакону Авакуму), *амвон* (узвишење испред олтара у православној цркви), *арханђео* (један од вођа великих анђeosких зборована), *архимандрит, богоборац* (онај који се бори против бога), *богомоља(ц), богоносац* (побожан човек), *богослов, богословија, богословље, богоугодно, братија* (калуђери једног манастира), *Велика Госпојина, великомученик, владицански двор), водица, грех, ђакон, епитрахил, запојати, звонара, црквено) звоно, игуман, измирна* (смолна за кађење), *икона, јеванђеље, јутрење, кадионица, кадити, калуђер(ица), кандило, клисар, кољиво, крстача, крстоноше, кубе* (купола), *летија, мантија, митрополит, молелствје* (краће богослужење у нарочитим приликама), *молитва, монах, нафора, неопојан, одежда, олтар* (рлг.), *опело, Оци, парохија, парохијан,*

и она која се односи на помоћне зграде и делове, предмете из окућнице, занатске предмете, послове и радње, сточарство, живинарство и земљорадњу, као и на производе и радње везане за те послове,¹⁴³ заједничка је и једном и другом полу.

Од нестилематичних и нестилогених јединица, заступљене су и оне које се односе на одећу, делове одеће, обућу и накит,¹⁴⁴ кулинарство, пиће и мере,¹⁴⁵ новац и предмете од

паства, пастир, патријаршија, петра(х)иљ, појање, покајање, поклицар, поп, попадија, посланица, преверник, причест, прота, протојереј (парох), распопити се, распоп, Саваот (хеленизирани јеврејски надимак бога Јехове), светац, (црквени) стан, типик, хаџи (титула), целивати, црква, црквењаџи.

143 Од нестилематичне лексике заступљене су: *аврик* (травуљина, трска), *амбар, астал, багрењак* (багременова шума), *бачва, берач, берберница, бик, бисаге, бич, брав, бразда, брашно, брвнара, брвно* (штала), *брус* (камен за оштрење ножева), *будак, вајат, ватраљ* (жарач), *вепар, вериге, виле, виногорје, виноград, витло* (вратило са точком око којег се намотава ланац), *вишињик* (вишњев воћњак), *влаће* (зб. им. од влат), *во, вођице* (узде), *врзина* (место обрасло шипражјем), *врљика* (ограда од врљика), *вришај* (место где се врше жито), *главчина* (средишњи део точка), *глог, говече, грожђе, гумно, гуске, двоколице, денути* (сено), *дивљака* (самоникла нецепљена воћка), *дивљи шипурак, дизгине, драсти* (јагње), *дрвљаник, држалица* (део алата), *дрљача, дубрава, дућан, ђем* (гвоздена жвала за коње), *ђерам, жарач, ждрепчаник* (дрвена полука на ралу за коју се везују запрежни конопци), *жетелац, жети* (жито, јечам), *живина, живинче, живица* (оградица), *(у)жирити* (свиње), *жито, забран* (врт), *запрега, заседавати* (стављати седло), *зоб, (на)зобити* (коња), *зобница, изоравати, иловача, јабука, јабучар, јагњад, јаловац* (ован), *јаловина* (земља која је бесплодна), *јаловица* (млада овца, крава или коза), *јарам, јарац, јарменица* (пречка преко прсију за вучу), *јармити* (волове), *јасле, јечам, јунад, јунац, јуне, јуница, калдрмисати* (обор), *калемити* (дрво), *каруце, каца, качара, клепати* (будак), *кљчка* (дрво за говече), *кљуна, кљусе, ковачница, коза, кокошар, колиба, комина* (оно што остане кад се исцеди сок из воћа), *парадаиз, кајмак, коњушница, копња, коса, косити, косиште* (држаље косе), *кош* (направа у млину за жито), *кошара, кошеви, кошња, крава, крамп, крмача, крчити* (пањеве), *кукуруз, купина, кукун* (каиш од седла), *легало* (место где лежу (спавају, одмарају се) животиње), *ледина, летина, лоза, лопата, луг, машице, мељава, млекар* (просторија за млеко), *млин, моба, мотика, мужа, музара, надничти, налагати* (снопове), *напасати, наплатак* (део точка), *обор, обости* (коња), *обурвати* (земљу), *оврћи* (завршити вршидбу), *оврћи* (шеницу), *овца, оглав, одбити* (бразду), *ојиште* (куке), *окивати* (оштрити косу), *окопавати* (кукуруз), *окопати* (виноград), *орати, орах, орез(ив)ати* (виноград), *отава, отимарити* (коња), *откос* (кошење), *оцаклија* (соба у којој има огњиште; гостинска соба), *(за)патити* (овце), *патке, пиле / пилад / пилеж, пластити, плашће, плева, плуг, поводник, подмирити* (стоку), *подрљати, пожети* (шеницу), *пожњети* (свршити жетву), *појило, поорати* (њиву), *поравњати / прелазити* (дрљачом), *поткивачница, поткрчити* (њиву), *поточара* (млин, воденица на потоку), *превлачити* (сено), *презати* (коње), *прекоп(ав)ати* (виноград), *прело, прести, привести* (бразду), *приколица, прскати* (лозу), *пушница* (сушионица шљива), *рало, раседлати* (коња), *распрезати* (коња), *расушити се* (о разбоју), *риљати, ровашити* (сено), *рог* (бик), *родивати* (рађати – о земљи, давати род, принос, успевати – о пољопривредним културама), *самар, свиња, свињац, сврачине* (рачvasti крај на руди), *седло, сејати, секира, сетва, сирити* (млеко), *сноп, сплачине, спустити* (бразду), *срп, стајњак* (стајско ђубриво), *стог, страћара, стрекиња* (врста јабуке), *стрњик, суводолац* (безводна долина), *телад, тимарити* (стоку, коња), *ткати, тор, торина, трактор, трње, тулац* (футрола од дрвета), *ужирити, узварити* (кукуруз), *узорати* (њиву), *улар, фијакер, чабрњак* (мотка помоћу које се носи чабар), *чезе, чекић, честар* (густа, тешко проходна млада, ниска шума; густиш – о кукурузу), *чешагија, чобанити* (чувати и напасати стоку), *чокот, џибра, шаиша* (кукурузовина), *шипило* (жлеб), *иљивик, иљивовица, штава* (штављена кожа), *штала*.

¹⁴⁴ *Блуза, бунда, веш, винђакна, ешарпа, жирадо-шешир, игла* (у машини), *јелек, кадифа, капа, капут, качкет, кецељица, кићанке, кокарда, колан* (појас на оделу), *кошуља, кравата, ланац, ланац, лептир-машина, манжетна, медаљон, минђуше, мундир, назувице, нанула, опанак, папуча, пелерина, пицама, полуцилиндер, потпетица, прапорац, прслук, прстен, прстење, ревер, реденгот* (мушки капут), *рукавице, сако, сат, свила, смокинг, срма* (сребрна жица за украшавање), *сукно* (платно, тканина од вуне), *сукња, тканица, турбан, укосница, фес, хаљетак, хаљина, џипеле, чакшире, чарape, чешаљ, чизма, џемпер, шајкача, шал, шешир, шињел, шубара*.

¹⁴⁵ *Аков, аршин* (мера за дужину, између 65 и 75 цм), *бадем, баклава, бермет, брашно, вариво, вино, гибаница, дезерт, драм* (мала количина нечега), *дулек, зељаница, јаја, кавурма, кајмак, качамак, коњак, кромпир, лепиње, ликер, лорбер, лук, масло, маст, мед, медовина, мезелук, млеко, наручје* (дрва), *ока* (мера за тежину и запремину), *паприкаш, пастрма, пасуљ, печеница, печење, погача, попара, празилук, препеченица,*

вредности,¹⁴⁶ школу и образовање,¹⁴⁷ игре, песме, музичке инструменте и делове, као и радње.¹⁴⁸

У овом делу рада наведене су и општеупотребне јединице које носе семантичку информацију, поред *стилема* као „стилистички структурираних форми језичких јединица”, које носе стилистичку информацију као последицу двоструког моделовања. Ради добијања шире слике наводи се и нестилематична лексика која свакако чини важан сегмент структурно-семантичке организације текста, доприносећи Поповићевом стилском изразу. Зато се лексеме не могу анализирати изван свог окружења, односно контекста романа, јер се само тако може оценити њихова функционална вредност, односно стилогеност. „Духовност матерњег језика једновремено је и његова сопствена духовност”, како би М. Јоковић рекао, а Данко Поповић је у *Књизи о Милутину*, управо, „духом и ритмом матерњег језика, говорним дахом српског сељака [...] васкрснуо хришћанску духовност српског народа” (Јоковић 1994: 86–87).

II.4. Позајмљенице

У Поповићевим романима јавља се знатан број забележених маркираних и немаркираних лексема из страних језика. На позајмљивање, односно на језичко посуђивање, утичу екстралингвистички фактори. Очекивано је највише турцизама (и арапског, и персијског, и грчког порекла) због дужине међујезичког контакта, а затим и романизама, германизама, грцизама, мађаризама, као и старокњижевне лексике. Неке од лексема су се одомаћиле и припадају активном фонду, док неке од њих припадају пасивном лексичком фонду. Тематске групе у којима се турцизми у највећој мери јављају јесу кућа и покућство, објекти, одећа, војна терминологија, занати, занимања.

Турцизми су, дакле, очекивано најбројнији. Следе романизми, германизми, грцизми. Најмање има **бохемизама**, и то свега неколико лексема, а невелик је и списак **англицизама** – *бункер, буџет, вагон, лорд, митинг, пицама, револвер, реденгот, смокинг, трамвај, фланел, фунта, цип, шрапнел*. Од варваризама, речи страног порекла за које обично постоји корелат у домаћој лексици, забележени су: *бајбок, бештек, блех, ваљад, векна, голанфер, гонг, дреш, камердинер, келнерица, клопфер, комбинезон, крагна, крајскомандант, крамп, курва, лотра, мутмел, навиксан, наколмован, оберстмајор* (са немачким префиксом *обер-*), *офиксан, рекла, стревити, фалинка, фаличан, фрајла, фуруна, цигла, цицана, илајфован* (гранит), *илосер, инајдерка, шпаралац, итајер,*

проја, ракија, рахатлукум, ритопечко (вино), *ротква, салама, сенф-сос, силесија* (мноштво), *сир, сирће, сланина, сомун, сremoш, сурутка, суџук, товар, токајско* (вино), *туришија, ђевап, ушитипак, хлеб, цицвара, цујка* (слаба ракија), *чорба, џибра, шома* (слаба ракија), *шпаргла, штрудла*.

¹⁴⁶ *Грош, динар, дукат, златник, крајцара* (пара, новац уопште), *марјаиш* (ситан ковани српски новац од пет пара), *марка, паре, талир* (старински сребрни новац у разним европским градовима), *форинта* (у бившој Аустроугарској новац од 100 крајцара), *фунта* (мера за тежину, у разним земљама различита).

¹⁴⁷ *Бак, професор, студент, учитељ, школа*.

¹⁴⁸ *Бас, блех, валцер, гудало, гусларити, гусле, даире, двојнице, жетелачка песма, јуначке песме, коло, колубарка, „Марш на Дрину”, „На многаја љета”, натпевати, песмарица* (зборник популарних песама), „*Рудничанка*” (игра), *руске романсе, свирала, севдалинке, слепачка песма, танго, труба, „У градини”, хармоника*.

штафир, штивлета, штоф, шустер. Галицизми и германизми су заступљени у прилично једнаком броју. Највећи број речи из француског језика припада војној терминологији (*армија, артиљерија, бајонет, батаљон, бивак, бригада, гарда, гарнизон, рапорт, шаржер* и друге), као и оној из свакодневног живота (*амблем, бал, брошура, гримаса, дезерт, коњак, ликер, лимузина, малер, павиљон, парада, парола, романса, фарса* и друге) и за означавање занимања, чинова и титула (*инжењер, интендант, маркиз, монтер, шофер* и друге). Инвентар лексема из немачког језика односи се, пре свега, на значењске групе које обухватају занате, занимања и чинове (*агент, лиферант, лицидер, камердинер, келнерица, кломфер, шнајдерка, шустер, крајскомандант, оберстмајор, фелдвел, фелдмаршал* и друге), одећу (делови и материјал) и обућу (*виндјакна, кангар, крагна, нец, рекла, штафир, штивлета, штоф* и друге) и кухињски прибор, намирнице и јела (*бештек, векна, карлица, лорбер, мутмел, шпаргла, штрудла* и друге).

У оквиру старокњижевне лексике нашли су се **рускословенизми** и црквенословенизми. Од 18. века код Срба се задржао црквенословенски односно рускословенски језик, који представљају редакције старословенског језика. Од рускословенизама, у романима Д. Поповића издвајамо следеће лексеме: *властителан, во времја, госпожа, гречески, думати, значеније, исторически, полковник, частњејши*.

Црквенословенски језик настаје као резултат србзирања рускословенског језика. До 18. века српскословенски језик, који представља српску редакцију старословенског језика и један од варијетета старословенског језика, обављао је функцију књижевног језика којим су писане и богослужбене књиге. Од **црквенословенизама** у романима Д. Поповића забележили смо: *бесловесан, благополученије, братија, вјечнаја памјат, гражданин, дражајши, ђакон, збитије, јего, казаније, крвопрлитије, молепствије, надежда, описаније, певаније, петраиљ, плаштаница, повторити, полза, поњатије, прочи, прошеније, путешествије, рипида* (грч.), *рождество, спасеније, христијанска, христијанска, целованије, чес, чесни, чесно*.

У богослужбеним књигама је рускословенски језик дат у складу са језичким нормама, али књижевни простор пружа могућност маневрисања и „манипулације” овом лексиком у смислу њеног србзирања. На тај начин рускословенски језик престаје да буде „мртав језик”, будући да се употребљава у књижевним делима. Овим језиком говоре ликови у романима Д. Поповића, тако да постаје активан у ткању текста. Писац употребљава старокњижевну лексику коју конфронтира савременој народној лексици, и у том сусрету и „судару” различитих времена неминовно долази до сравњивања, упоређивања или суочавања мишљења и светова јунака. Сама епоха просветитељства је, језички посматрано, представљала мешавину српског народног, српскословенског и рускословенског језика.

Поред побројаних лексема (рускословенизми и црквенословенизми), наведене су и остале лексеме које припадају старокњижевној лексици (сткњ.), која је била актуелна у другој половини 18. века. С. Стијовић (1992: 13) даје свеобухватну дефиницију славенизама када каже да они представљају „речи и особине које припадају српскословенској, рускословенској, заједничкој црквенословенској и руској лексици, укључујући и разне позајмљенице у овим језицима, а такође и хибридне творевине, то јест облике који садрже особине и црквенословенског, без обзира на редакције, или руског, и нашег језика”. Славенизми одликују славеносрпску, предстандардну епоху српског књижевног језика и односе се на поменути рускословенску и српскословенску лексику, као и на руску лексику – у Поповићевим романима забележени су следећи **русизми**: *баћушка, безграмотан, бољшевик, восптање, государ, дворјанин, књагиња, књаз, кружок, кулак,*

мужик, названије, одличја, отечество, одношеније, погибелъ, погром, поданик, послини, ражалован, расказати, сагрешеније, сијатељство, скверни, совјет, торжественно, устројитељ, устројити, чај. Данку Поповићу није стран ни поступак дословног навођења русизама, фонетски прилагођених српском језику: Ето оћењ харашо, – казао је Симеон Андрејевич Папков – оћењ харашо. А куда Карађорђе ухал, севодња где находитсја? (Госп., 164).

Богатство позајмљеница, које могу бити резултат попуњавања лексичких празнина у језику или израз пишчеве стилске надградње, као и разноврсност лексике из старијих типова књижевног језика, сведоче о језичкој личности српског језика и о књижевнојезичком наслеђу и међукултуролошким утицајима. Позајмљенице које Данко Поповић користи у својим делима у функцији су осликавања средине о којој пише и ликов у одређеним друштвено-историјским околностима. Неке од лексема страног порекла су непознате или мање познате говорницима датог дијалекта, док је већина адаптирана у лексичком систему, те такве лексеме врло често имају развијену полисемантичку структуру. Колико је реч страног порекла уклопљена у лексички систем српског језика закључује се управо на основу богатства полисемије и деривације дате лексеме. Тако бисмо, примера ради, за лексему *кумбара*, у секундарном значењу 'прашина', рекли да није довољно адаптирана у српском језику, управо, због њене недовољно развијене полисемије и деривације.

Међу лексемама несловенског порекла забележене су оне именице које припадају тематским круговима 'одећа, њени делови и материјал', 'кућа, типови објеката за становање и борављење у домаћинству', 'покућство', 'окућница', 'места и објекти ван куће', 'алат, прибор', 'машине и делови', 'војни и ратни појмови', 'храна, јела и састојци', 'музички инструменти', 'психичке, моралне и карактерне особине човека', 'занимање', 'титула, звање, служба', 'државна администрација и административне целине', 'порез и радна обавеза', 'апстрактни и нематеријални појмови'. Забележене лексеме су, пре свега, пореклом из турског језика, а онда и из немачког и романских језика, као и из руског језика. Од глагола забележени су само они турског порекла – глаголи са компонентом грдње, угађања некеме (и повлађивања), извлачења користи, ликовања (и наслађивања), уживања у посматрању, обрађивања земље, продаје (и предаје некеме „буд зашто“) и глагол за означавање узимања одређеног дела нечега. Забележен је један русизам у значењу 'протумачити'.

II.5. Попис лексема субјективне оцене

У наредним редовима дат је само кратак попис *лексема субјективне оцене* које су забележене у Поповићевим романима. Када је реч о именицама субјективне оцене, до модификације значења долази када се на мотивну реч дода одређени суфикс (в. Стевановић 1964; Станојчић 2010), те тако долази до процеса деминуције или до аугментације. У раду који се бави *Придевима са значењем људских особина у српском језику*, Р. Драгићевић наводи да именице субјективне оцене „нису само оне које имају суфиксе субјективне оцене и које имају именичку творбену основу“, будући да „и придевска творбена основа може подразумевати субјективну оцену“ (Драгићевић 2001: 32). И. Грицкат (Грицкат 1955: 46) напомиње да глаголи, придеви и прилози потпадају под категорију речи код које су могућа два типа промене значења – „деминуирање речи

помоћу суфикса и деминуирање њихово помоћу префикса” (више о деминутивним глаголима у српскохрватском језику код Грицкат 1955: 45–85). Када говори о појму субјективне оцене, Клајн самтра да овај појам „треба ограничити на четири подгрупе, које се у пракси углавном свде на две: деминутиве с хипокористичима и аугментативе с пејоративима” (Клајн 2003: 10).

О експресивној лексици као комуникативно-прагматичком нивоу већ је било речи у поглављу које се бави територијално раслојеном лексиком. Експресивна лексика, поред денотативних компоненти, у својој семској структури садржи и конотативне компоненте, које заједно са денотативним чине лексичко значење. У Поповићевим романима заступљене су лексеме (позитивне и негативне) субјективне оцене. Од **деминутивних именица** забележене су: *ашовчић, бабица, барица, бистица, венчић, виноградић, вишињица, главица, гласић, гузичица, детенце, дечачић, дечица, заставица, зверчад, зверче, земљица, зрачак, јајце, јуничкица, камичак, кецељица, клупче, кнешчић, књижица, кобилица, колачић, коцкица, краичак, краљић, крстић, куглица, кућица, ланчић, лонче, мајчица* (Русија), *мушкарчић* (хип.), *новчић, ножак* (нож), *ножица, песмица, пламичак, попић*,¹⁴⁹ *поточић, праунукица, прозорче, путељак, радњица, речица, рупица, ручица* (хип.), *свилица, свињче, слободица, смијуљак* (ијек.), *стопица* (хип), *сточић, ташица, торбица, точкић, унукица, хотелчић, циганчица, ципелице, часак, чутурица, шољица*. Од **деминутивних глагола** забележили смо: *бацакати се, биркати, бриднути, врдакати, говоркати, грицкати, гуркати, жмиркати, звецкати, звецнути, зуцкати, кашљуцкати, копкати, куцкати, лизуцкати, лупкати, љуљкати се, љуткати се, нуткати, пијуцкати, припиткивати, суљкати се, сушнути се, чекнути, џаркати, шеткати се*, а од **деминутивних придева** *волицни* (< оволики), *млакушино* (млеко), *љутнут*.

Од **хипокористичних именица** забележене су: *бака, бојак* (песн. бој), *дека, ћога, зверчад* (фиг. деца), *кока, мушкарчић* (дем.), *поштењачина* (аугм. и хип. од поштењак), *ручица* (дем.), *снаша, стопица* (дем.), *уча*, а при **ословљавању** – вокативни апелативи: *бого* (деч.), *брајко* (дем.), *брале, Вуко, дедице, дечаче* (хип.), *оцо* (свекру), *оцо, пашо, побро, попо, синко, синовче, ћопо, ћоро, учо*. Многе овде наведене лексеме су пример деминутивних хипокористика, будући да су управо деминутивне лексеме у основи хипокористичности. Преовлађују оне које се односе, пре свега, на бића, што није необично због самог емоционалног односа међу људима и међусобног исказивања осећања.

Од **именичких аугментатива** забележени су: *артичине* (пеј.), *бабетина* (пеј.), *брадурина, ватруштина, водурина* (пеј.), *војничина, главужда, главуца, девојчура* (пеј.), *жентурина* (пеј.), *земљурина* (пеј.), *кажипрстина, кљусина* (пеј.), *књижурина* (пеј.), *курветина* (пеј.), *курвештија* (пеј.), *кућерина* (пеј.), *лопурда, људина, маглуштина, машинчина, Милошенда, официрчина, пасуљчина, поштењачина* (хип.), *псина* (пеј.), *рајетина* (погрд.), *ручерда* (пеј.), *сандучине, сикирчина, Србенда, тичурина, топузгер, травуљина* (пеј.), *трупина, Туркешања* (пеј.), *челендра, џабалучина, шамарчина, шпијунчина, штапина* (пеј.). Хипокористична лексема *поштењачина*, иако својом формом припада аугментативима, овде се, заправо, подводи под аугментативне хипокористике. Ту би припадале, такође, и лексеме *војничина, официрчина, Србенда*, према којима писац гаји

¹⁴⁹ Треба имати у виду да се, примера ради, деминутивним формама може изразити и депрецијативно (пејоративно) значење, као на пример забележеним облицима *кнешчић, краљић* и *попић*. „Основно значење занимања као што су *професор, свештеник, лекар* и сл. обично се не умањује, а ако се то ипак уради, онда у основи таквог поступка леже стилски разлози, па евентуални деривати типа *професорчић, свештенчић, лекарчић, песничкић* увек имају додатно пејоративно значење” (Ђорић 2008: 180).

посебан емоционални однос, будући да се „увећаницом” само уздиже Србин-војник и његове моралне особине.

Међу творбеним и семантичким пејоративима бројне су **пејоративне именице**: *азијатлук* (варварство; културна заосталост), *артичине* (аугм. од новине), *бабетина* (аугм.), *бестија*, *Бошњакуша*, *бураг* (желудац у човека), *Влах* (нар. назив за припадника друге вере, човека из другог краја), *гамад* (фиг.), *говнар*, *гриња* (рђав човек, гад), *девојчура* (аугм.), *дериште*, *дечурлија*, *дртина*, *жентурина* (аугм.), *земљурин* (аугм.), *кљусина* (аугм.), *кнешчић* (дем.), *књижурина* (аугм.), *курветина* (аугм.), *курвештија* (аугм.), *кућерина* (аугм.), *лагарија*, *локмар* (прождрљивац), *мајчина*, *мантијаши* (подр.), *марва* (о човеку), *Милошенда*, *млатишума* (ветрогоња, будала), *мрцина* (фиг.), *немачкар*, *Немцов*, *Немчања*, *опајдара* (бестидница), *паишчад* (људи), *писаније*, *писарчић*, *писмењак*, *попузгера*, *прделесница* (! назив за женску особу лаког морала), *псина* (аугм.), *рајетина* (аугм.), *ручерда* (аугм.), *селендра*, *сероња* (вулг.), *скоројевић*, *слугерања*, *тинтара*, *травуљина* (аугм.), *Туркешања* (аугм.), *уштва* (ништарија), *фукара*, *чичегања*, *Шваба* (често презр.), *шљемање*, *штапина* (аугм.), *шуша* (неспособна, безвредна особа). **Глагола са пејоративним значењем** је знатно мање: *баздити*, *балегати*, *гибаничити* (они који једу гибаницу – погрдна номинацији четника у Другом светском рату), *дерњати се*, *дринцати*, *ждрати*, *котити се* (о човеку), *млатарати* (лупетати, брбљати), *молитвати*, *одртавити* (оронути), *поцркати*, *рзати* (необуздано се смејати), *рмбати* (разг.), *тандркати* (фиг. блебетати, брбљати), *тотрљати* (брбљати), *тртосити* (блебетати), *уцмекати*.

Од вулгаризама забележени су: *баљезгати*, *говно*, *гуз*, *гузица*, *дрипац*, *дроља*, *јebати*, *јebена* (Србија), *муда*, *недојebан*, *одмерити* (фиг. до лакта), *побалегати* (некога), *посрати* (фиг.), *сероња* (погрд.), *срати*, *трђити* (некога), *усрати се* (фиг.), *усрати се*, *шупак*.

Малобројни су **ономатопејични глаголи**: *гроктати*, *ђипити*, *задудњати*, *заклокотати* (о води), *квоцати*, *клокотати* (о ракији), *клопарати*, *кокодакати*, *пијукати*, *роктати* (о басу), *цвокотати*, *цикнути* (о виолини), *цмакати*, *шкљоцнути*, као и **ономатопејичне именице**: *клопарање*, *топот*, *тутањ*, *фијук*, *цврчање*, *шкрипа*. За именовање радње забележене су следеће **глаголске именице**: *дерњава*, *звоњава*, *крпеж* (фиг. оно што је склепано), *кукњава*, *кукумавчење*, *лумповање*, *надимање* (фиг. шепурење), *покора* (мука, невоља), *попевање* (гл. им. од попевати 'мало запевати'), *цурикање* (нем. варв. враћање натраг).

III ТЕМАТСКЕ ДОМИНАНТЕ У ПОПОВИЋЕВИМ РОМАНИМА

У *Уводу* рада представљени су неки од мотива који прожимају Поповићеве романи, за које нам се чинило да је било важно да се нађу у оквиру тог дела – мотив српског сељака, жене / мајке и родне земље, мотив узалудности ратовања и мотив Шумадије, њених владара и Шумадинаца. У мотивској структури Поповићевих романа стоје и теме које се односе на говор, причање, слушање, веровања и обичаје, као и теме сећања и заборава, старости и усамљености.

III.1. О говору, причању, слушању и (не)разумевању лексике

Говор као облик актуализације језика веома је важан у Поповићевим романима. Познато је Хумболтово метафорично поређење језика са самим органом народног бића, а што је, у ствари, и само његово биће. У *Књизи о Милутину* то се најбоље потврђује приповедањем у форми *сказа*.

Казивањем и исповедањем се Поповићеве јунаци и остварују, а поготово пишчев књижевни лик Милутин. У *Књизи о Милутину* нема свезнајућег приповедача, тако да нема ни очекиване дистанце, како је Поповић у једном интервјуу из 1986. године рекао – дистанце језика од говора, од народног говора. Он је и сматрао да је вредност нашег језика у говору, будући да је језик, према Поповићевом схватању, најразвијенији у говору и да управо у говору има „највеће шансе”. Његови ликови се и остварују језиком, односно говорењем. С обзиром на то да је Данко Поповић скрајнут писац, чија су дела забрањивана, „жива” реч у коју је Данко Поповић толико веровао ипак је пронашла пут до читалаца, што доказује око четрдесет издања *Књиге о Милутину*. Форма *сказа*, непосредност, веродостојност, исповедни карактер, „животворна” реч – умногоме су допринели таквом успеху ове књиге. Милутин је раније важио за „непричљивог човека”, али у затвору му је говор „омилио”. Милутинове приповедачке способности долазе управо до изражаја у затвору, и то недељом, будући да раније није имао времена за причу: „Ја ти своју судбину казујем. Оћу једном, ево, да је саставим целу. Раније ми се није дало. Раније, кућа, њива, стока, ратовање, па никако да себе видиш целога” (КМ, 33–34). Из наратолошког угла, овај облик приповедања кроз визуру лика дефинише се као приповедање са *унутрашњом фокализацијом*, према познатој Женетовој класификацији фокализације. Управо се оваквим начином приповедања постижу непосредност и уверљивост казаног, што прозу таквог типа удаљава од реалистичке традиције, а приближава је модернистичкој прози. Неутрална позиција лика који говори у оквиру директног дискурса замењена је активном, доживљеном позицијом јунака, односно његовом тачком гледишта (в. Ж. Женет 1992: 96–115). У Милутиновом вербалном обраћању саговорнику до изражаја долази „жива” реч, односно веома живописна лексика.

Милутин има обзира према саговорнику и његовом издвојеном времену, будући да му се повремено обраћа, пресецајући ток свог приповедања и истичући важност говорења: „Синовче, морам да ти причам мало пространије, а и што би кратко кад је говор уживање једно, једино које ми у затвору можемо имати, вако, недељом пред подне” (КМ, 90). Уместо да му казује „како се овцама пушта крв и стока затрављује”, он казује ипак оно што мора и што га тишти (КМ, 178). Милутину *причање*, односно *говорење*, бива важније од сопственог *Ја*. И у *Кући Лукића* Роса показује колико је разговор лековит за људе чија

су деца отишла у иностранство, уз извињење саговорнику: „Дијете, немој ми замерити што сам се ја вако распричала. Жељна сам ти разговора” (КЛ, 11).

Причање и слушање је изједначено са живљењем, и то се најбоље очитује када Живана стално наводи Милутина да јој чита писмо из рата које је послао њихов син Радоје: „Седи и слуша, па се и обрадује. Ко да он мора бити жив ако постоји његово писмо. Ал ето, она ваљда, мисли да је жив док она слуша шта он пише” (КМ, 151). Живану су тешили након Милутинове смрти да му је камен пао са срца, јер се недељом „сит наразговарао”. Речима се приписује готово магијски карактер, будући да је Лазар Чарапић волео да говори „дуго, преко обичаја – као да је веровао да се и речима може спасти понешто” (ЧА, 94). И у *Удовицама*, као и у *Књизи о Милутину*, заступљена је снажна *вера у реч и говор*. Персида каже да се Радичу налазе као неки мртваци око куће и чује се јаук, а њему се опет чини да је најбоље да говори: „Реч је најбоља од утвара које сваког часа могу банути у кућу и затећи га голорука” (Уд., 27). Реч се овде опредмећује и приписује јој се вредност амајлије која штити од злих сила.

И у роману *Удовице* важно је нечије *казивање*, као и *записивање* реченог. Сава Аћимовић је записивао Персидина казивања недељом или неким другим „благданом” (Уд., 9), а Персиди је казивао Радич. Берберин, такође, преноси казивања Срба сеобара по Угарској (Уд., 19). Бадње вече у Иригу записивао је монах Милутин, према Персидином казивању и према казивањима „госпоже” Евдокије, „госпоје” Јелене и господина Саве (Уд., 38). Исидор Стојановић је био хроничар, и по Тополи и околини прикупљао је „казања виђенијих људи из Карађорђева времена”, као и учитељ Милан Миличевић, који се по шумадијским селима распитивао о Карађорђевом времену (Уд., 70). Рашко Савовић, такође, записује, као и поп Иван буковички (Уд., 143) и поп Јеремија Чарапић (Уд., 145). Према Стојанкиним казивањима, записују и стари Рашко Савовић (Уд., 148) и млади учитељ Зарија (Уд., 150). Милован Аксентијевић је, такође, узео на себе обавезу да забележи оно што је чуо (Уд., 167). У *Свињском уједу* постоје две паралелне приче, с обзиром на то да постоје тврдње хроничара Зарије и оповргавања Заријиних записа од стране Боре Јуриша, и то кроз цео роман (СУ: 7, 12, 13, 34, 45, 48, 53, 61 итд.). Бора чак хроничара назива и „злонамерним” (СУ, 37).

Исповедни тон („морам признати да...”) обраћања Боре Јуриша потиче од некадашњег опредељења за богословију (СУ, 94). Присутна је и сумња у нечије речи, будући да, примера ради, у *Конаку у Крагујевцу* стоји: „ако је веровати казивању Ставре Коциновића, кавезцибаше у конаку крагујевачком” (КУ, 144)...

Непосредност и сугестивност остварују се употребом прилога за место и за начин, а које прате визуелни елементи као што су *гестовни говор и покрети*. Читалац / слушалац се увлачи у сам тренутак када се радња приповеда и унапред се рачуна на његово присуство. То се види употребом прилога за место „Овде ти се стегло, ал шта ћеш!” (КМ, 37); „Одрешило ми се овде, ето” (КМ, 177) и прилога за начин „Подигнем ја вако шајкачу” (КМ, 49); „Правим се ја мало онако” (КМ, 30); [...] нису јабуке за старце родиле, зна се за кога рађају јабуке. Оће мој Лука да се угуши, све му се вако шета гркљан” (КЛ, 53). У *Господарима* је у три примера употребљен месни прилог, али са додатним прецизирањем о ком месту се ради: „српском књазу и Србима устанака је довде. Господар Милош превуче шаком преко главе” (Госп., 49); „Ето, пукло овде – Грујо стави руку на груди” (Госп., 67); До грла јој [Загорки] је. Ево, довде (Госп., 93).

Посебна обзирност због поштовања друштвених норми види се према саговорнику / читаоцу, и то избегавањем вулгарних лексема у оквиру псовки, а навођењем имплицативних еуфемистичних израза код којих изостаје референција и којима се

приповедач оградају од неприкладних израза: „Који, бре, оци, сунце ти – нећу да кажем” (КМ, 29); „Поручниче, божију ти мајку”! (КМ, 43); Шта је то, сунац ти! (КМ, 113), или пак неименовањем интимних делова одеће, као последица патријархалног васпитања: „Пребирам [Роса] оне ствари, стављам и на астал. Кошуље шлофијанке. Унтруке [...] и друге ствари, да простите” (КЛ, 35). Стереотип везан за интиму и интимне делове тела директно је овде повезан са изостављањем номината. Да је реч о „доњем вешу”, види се из наредних редова, када Лука грди Росу што је обукла оно што јој је Јован послао из иностранства: „Обукла си те дреје, каже, ишла си по комшилуку да се фалиш како те Јован дарива, имаш веш свилени, имаш реклу господску” (КЛ, 53).

Функционално раслојавање је, пре свега, стилистичко и подразумева специфичну употребу језика, тј. одабир и комбинацију језичких средстава које писац користи. Тако се може посматрати индивидуални стил писца (идиолект) и начин на који долази до реализације његовог стила. Овде се мисли и на употребу лексике везане за предстандардну књижевну епоху, односно на старије типове српског књижевног језика (српскословенски, рускословенски, славеносрпски, црквенословенски језик) у функцији карактеризације ликова, будући да је циљ да читаоцу буде дочаран контекст радње. Стана Ристић, у књизи *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, наводи да језички развитак иде „непрекидно и неравномерно и кад су у питању језички планови”, а да је оно што посебно отежава типологију језичких промена – разлике у периодизацији историје језика: „Спољашња историја језичког развоја [...] кренула је у предвуковском периоду у другом правцу под интензивираним утицајем руског и црквенословенског језика, што је за последицу имало напоредно функционисање три, односно четири књижевна варијетета: наслеђеног српскословенског, рускословенског (црквенословенског, у сакралној и службеној сфери), славеносрпског и српског језика на народној основи (у световној и службеној сфери)” (Ристић 2006: 17–18).

Врло често се ради о иронији као битној језичко-наративној особини Поповићевих романа, као и о исмевању ликова који говоре поменути типовама језика, а све у сврху постизања комичног ефекта. Персида не разуме шта значи реч „парлаторија” и верује да ни Радич који обавља „послове отачевствене” (Уд., 21) не зна значење те речи, иако је користи. Персида, са дозом *ироније*, употребљава лексику која иначе није у њеном лексичком фонду, како би објаснила значење речи „парлаторија”: „На парлаторију долазе жене наших војника и совјетника и разговарају са женама из Земуне, које се зову гражданке. Грацанке су српкиње и воле српску војску и српско отечество, оне желе да помогну Србији и зато причају господарицама из Београда што се тамо код њих у Јевропи ради” (Уд., 24).

Персида не зна шта значи реч „контумац”, где одводе избеглице из Србије које ту проводе три недеље, не би ли се проверило имају ли кугу: „Неће ћесар да му се земља окужи због Србаља” (Уд., 33). Употребом старокњижевне лексике, црквенословенизама и застареле лексике изражава се *критика школованих људи*, такозваних „учењака” који употребљавају речи које ни сами не разумеју: „кад просвешћеније имају друга государства, морамо га имати и ми, не може государство бити крњо, без учењака и просвешћенија [...] Свакојаких речи можеш од њих чути, и немецких и росијских, да их ич не разумеш” (Уд., 14).

Сама Персида је, критикујући „ослобожденије” због којег се узалудно страда, према речима Саве Аћимовића, „покушавала да говори како је Радич, дружећи се са писарима и господом” (Уд., 20), не би ли им се језиком приближила и не би ли је разумели: „Црни Радичу, како сте се могли светити за те давне Србе сеобаре, која је вама асна ако горе куће

турске сиротиње и уместо ваше деце цвиле турска деца? Зар је то твоје освобожденије?” (Уд., 20).

И Ђурђија, Павлова жена, заузима *ироничан став* према српском „освобожденију”, казујући учитељу Јовану Јеловичком да је „од силног српског ослобожденија [...] многи Србин постао вичан анднару, многи се острвио па му је било једнако на кога ће андар окренути и ко му је на штучу: ја л Турчин, ја л Србин” (Уд., 71).

Употреба *славенизама* у *Конаку* у *Крагујевцу* изложена је подсмеху. За Ђелеша је Милош „благополучни”, „благостиви”, „свемилоствивјејши”, „сијатељни”, „верховни” књаз, и зато се његово „рождество” мора прославити и за здравље чинити „молепствија”. Књаз је овакав начин говора називао „славјанствовањем”, изједначавајући га са „шиштањем” и „поповским увијањем”, што јасно алудира на неистинитост изреченог (КУ, 148). Тома Вучић Вујичине речи о „освобожденију”, „осмостаљенију” и уписивању у „летписаније” погрдно назива „литургијањем” (Госп., 180).

Давидовићево „славјанствовање” у говору (*Моја су одношенија и названије реченог господара...*) Милош сматра последицом Давидовићеве пометње и лагања (КУ, 62). Писмо Милутина Гарашанина Милош сматра „накићеним”, а Вук га сматра „загађеним” (КУ, 189) – управо због употребе *славенизама* (*Јего Високородију Србскому Верховному...*). И сам књаз на помен „историческе” књиге помало „славјанствује” у говору, будући да су још у 19. веку „црквени и образовани људи, они који су се тада називали учена класа”, управо „славјанствовали” (Скерлић 2009: 38). Вук је у недоумици јер не зна да ли се Милош „спрда” или тим „славјанствовањем” покушава да прида већи значај књигама (КУ, 101). Амица назива Милоша „свемилоствиви и благојатељни” (Госп., 170), и на тај начин и он „славјанствује да би тако својим мислима дао нешто више озбиљности” (Госп., 172). Употреба *славенизама* представља један од видова карактеризације ликова. На тај начин се одаје утисак узвишености, али лажне узвишености, оне која служи као копрена иза које се скривају ликови Поповићевих романа.

Неразумевање лексике види се у Спасенијиној наизменичној употреби лексема *кнез* / *књаз*, при чему се застарели русизам *књаз* везује са титулом, величином и славом. Спасенија уздиже врлине и моћи кнеза Михаила дотле да га је почела називати књазом, како су старог књаза Милоша називали: „Ни Спасенија, као ни многи у Србији, па ни сам књаз Милош, нису знали да су књаз и кнез исто, да је књаз руска а кнез српска реч” (Уд., 120). Утицај Русије се огледа и у говору старешина који у свој говор уносе *русизме*: „А ја [Младен] не думам тако (већ је у говор српских старешина почела ускакати по која руска реч)” (Госп., 18). У писму пријатељу Хансу, Немац каже да Милош захтева да га зову *књазом* и, притом, „ни књаз ни остали не знају да књаз на руском значи исто што и на српском језику – значи кнез. Али ето, он мисли да је то нешто више јер је на руском” (КУ, 83). Утицај „родитељке” (Госп., 49) Русије се запажа кроз употребу русизама, а *дебело јер* је, за митрополита Стратимировића, „духовна веза наша са православном Русијом” (КУ, 251). Марашли-Али-паша се са подсмехом обраћао Милошу употребљавајући лексему *књаз* у вокативу: „Него, књаже (ово „књаже” паша је изговорио напречац и подсмешљиво), да те нешто упитам” (Госп., 78).

Причање на немачком за Амицу је обично „пртљање” (КУ, 268), а Милош се пита за господу „у лажигаћама” (КУ, 130) – „шта ова Немчања лапара и млатара” (Госп., 211). Кнезу Милошу говор Грка личи на „певанију” коју он не разуме и „не бегенише”, с обзиром на то да је Грк сматрао да је дошао „исторически”, „гречески” тренутак за „слободу Србије”: „Кад хоће Црни Ђорђе, који прво сербско востаније воздигал јест, зашто не би онај који воздигал јест друго сербско востаније?” (Госп., 52).

Код Д. Поповића долази до уплива лексема из предвуковског периода у епистоларном облику, путем обраћања у писменој комуникацији. Писмо устаљене структуре одликује се фатичком функцијом и представља облик стилске пререгистрације, а све у циљу извргавања руглу употребљеног језика, будући да тај језик не разуме онај који упућује писмо: „Јего Високородију Сербскому Верховному Књазу Милошу Обреновичу с високопочитанијем, кнез Милутин Савич” – читаше Давидовић (КУ, 189).

Да је реч о нераздевању, види се у фусноти као облику метатекстуалног дијалога са читаоцем: „Вук поћута, јер није мислио да је писмо Милутина Гарашанина накићено [...] Господару, ти знаш да је нашем народу велика мана и сметња што је мало писмен, а да зло буде веће, наши људи који понешто написати могу пишу туђим језиком. Они тај језик не разумеју, као, на прилику, што је ово сад прочитано писмо показало” (КУ, 189–190). Употреба старокњижевне лексике приликом титулизације владара забележена је и у *Господарима*: „Јело му је, ко што се зна, горе него у последње сиротиње, а овамо – у Конаку си, санћим, код књаза си, код господара, високопочитајемог, верховног, код јего сијатељства код свепресветљејшег, самодержавног, властителног сербског, како га све не називају ови што се смуцају око Конака” (Госп., 110).

III.2. О веровањима и сујеверју

Веровања и сујеверје везују се, делом, и за мушке ликове у Поповићевим романима, будући да су укореењени у размишљањима становника српског села. Тако перорез који је престолонаследник поклатио Војиславу Дикинцу, а који је страдао од бајонета, Милутин узима као повод за још веће јуначење и разлог Војислављеве погитије на Војишту у роману *Књига о Милутину*. Сан као лоше предказање чест је мотив код Данка Поповића. Милутин се поверава доктору Ристићу да сања „гробље без крстача” (КМ, 48). Живана одвраћа Милутина од одласка на прославу поводом двадесет и пет година од победе на Текеришу зато што је сањала Младена Марковог, мртвог ратника, како иде преко Проструге и носи књигу, а народ га дочекује (КМ, 91).

Живана верује да Милутин може писањем навући несрећу на кућу када се одлучује да напише писмо краљу, Карађорђевоу унуку (КМ, 76), док Лазар Чарапић верује да „у гранама црквеног храста може чути гласове Карађорђевић момака” (ЧА, 22), као и „рзање мртвих коња” (ЧА, 34) и „глас поручника Гарашанина који је, рањен у обе руке, јуришао на падинама Цера, четрнаесте” (ЧА, 74). Гвозденија, Милутинова мајка, оправдава оно што их је задесило и не криви за то државу већ Милутина који ради на црвено слово и који је крчио на Тријерарха (КМ, 76). Гвозденија, такође, сумња да се можда Милутин није огрешлио у рату о неког мртваца, узевши му сат, ланац или чарапе, па је то разлог одузимања њихових јуница за порез (КМ, 77). Овде се јасно учава *наивност* српског сеоског живља у начину поимања стварности.

Веровање да поседовање неког предмета (перорез, барјак) може бити *лоше предказање*, које упућује на несрећу, прожима и *Удовице*.¹⁵⁰ Бранка, Војислављева жена, сетила се перореза који је њен муж добио од тадашњег престолонаследника, касније

¹⁵⁰ Преко Стојанкиног ковчега положен је барјак. Председник општине је рекао да је барјак „пронет кроз све српске бојеве, од Карађорђева времена до наших дана”. „Видојевић је симболично мислио да је сваки српски барјак од Карађорђа. Али Стојанкин унук Вељко није тако схватао [...] Хоће Вељко да има Карађорђев барјак у кући, требаће му” (Уд., 152–157).

витешког краља Александра, док се њена снаја Радунка плаши за мужа Вељка, констатујући да је Величковићима „сваки барјак Карађорђевић” и да њима „за сваку изрешетану и окрвављену крпу могу рећи да је пратила Карађорђа у љутим бојевима” (Уд., 164–165). Управо на оваквим наивним неспоразумима Поповић гради *иронију* и *апсурд*.

Обичаји, веровања и сујеверје не заобилазе ни роман *Официри*. Иван верује да „молитвањем” може постићи да „градобитни облаци обиђу атар и усеве” (Оф., 73). У *Кући Лукића* се „о крстоношама” обилази око атара и моли се Бог „за кишу и да отера аловите облаци са села” (КЛ, 127). Пред кишу, Лазар Чарапић је излазио у двориште, износио секиру, „окретао рез према небу и дозивао удављенике да отерају алу са сеоског атара” (ЧА, 122).

Лазар Чарапић верује да му потомство може вратити кућу и земљу, па зато са братом Јеремијом купа Јасмино дете, своје праунуче, у води са подубицом, рузмарином и коњским босиоком (ЧА, 101), приписујући наведеним травама апотропејско дејство. Лазар је веровао у то да је у чаиру „слабашан” и „кржљав” кукуруз, без рода и семена, због сина Сретена „који лежи два метра испод жила кукуруза и који је исто за собом оставио само *набирак*” (ЧА, 193).

Верованја су обично повезана са оностраним и хтонским светом, па тако Радојка на звук дасака на тавану каже: „кад се ствари саме покрећу, значи да је мртава већ дошао” (Оф., 152), што представља траг „аниматистичке представе о *живом лешу*” (Бандић 1980: 106). Старац Милијан моли Кондића да не умире у селу: „Кад ајдук умире у селу – удари град, настане помор стоке, наиђу сушне године, болест у народ уђе” (Оф., 153). Мајка Милутина Ћора долази са шољом хладног млека, јер не сме да дозволи да Кондић умре жедан: „као да не знате како жеђ мори самртника и као да не знате да жедни мртваци навлаче пламењачу на винограде” (Оф., 154). Старице врачају да се хајдуку путеви замрсе тако што провуку црвени конач сељачког плетива кроз жбуње, где црвено плетиво у глоговом трњу означава крв хајдука (Оф., 119–120).

Верованја и сујеверја су, обично, повезана са земљом и плодовима које она даје, односно са напретком „домазлука”. Поповићевом сељаку је веома важно његово трло, чаир, дрвљаник, вајат, млекар, амови, фуруна, магаза, торови, појило, пушница, мишана, качар, лужњаци, рудина натопљена мирисом јагорчевине и подубице, багрењак, њиве, стрништа, синори... Шумадијски сељак, стога, брине и о врзани, голети, утрини и парлогу, поготово после кише, јер тада „удари травуљина – штир, лобода, муар” (КЛ, 12). Сељак брине када „ала усарави летину” (КЛ, 60). Он ламентира над „запарложеним” бојиштима широм Србије, Грчке и Македоније (Оф., 158). Посебна веза постоји између српског сељака и његове стоке, па се тако стриц Милан чуди „зашто говеда ричу кад мученик страда” (Оф., 157). У *Кући Лукића* постоји веровање да се одређеним поступцима могу изазвати несрећа и „кривња” – ако се недељом, на црвено слово, оре, ако се јарме волови или прежу коњи (КЛ, 6). У *Свињском уједу* помиње се веровање да је у свињу Господ уселио ђавола. Свиња је „караконцулина родбина”, која ће „доакати” онима који улазе у туђе оборе (СУ, 67, 76).

III.3. О сећању и заборава

Мотив *сећања* и *заборава* прожима све Поповићеве романе у којима писац дочарава тежину *заборава*. Милутиново *приповедање* је исповедног карактера, када он обично „затегне” и прича „из једног витиља”. Он доводи у питање *сећање* српског народа и својом причом и причањем узима на себе обавезу да све патње српског сељака и целокупног српског живља остану забележене:

„Заборавиће се, јашта ће, мислим се – ко ће да описује ове несрећнике што поре коњске лешеве и једу да не би умрли од глади него од болести; ко ће да опише ове збегове што се вуку за војском која је мучнија и слабија од њих! Ко ће да пише о оној чети ђака што је залутала у снежним вијацијама у албанским планинама и уместо на море стигла на небеса? Ко то може да опише? Да је бог тео да то остане записано, он би оваку судбину доделио којем писменијем народу. Народу читљивијем. И народу мање забравном него што смо ми” (КМ, 36).

Доктор Ристић саветује Милутина да шара чутурице док су у Африци, да прави свирале, кресива за цигаре „да би се што мање сећао, јер „сећања нас могу докрајчити, могу нас обрати као слана паприку” (КМ, 49). Док су били на острву Видо, Бранко је говорио да ће после рата све да се смири и заборави, и примећује како се море „смирило и умирило, најело се српског меса [...] па отежало и чисто придремало, ко убојница” (КМ, 46). Милутину је драго што се његов ујак, Марко Дражевић, распитује за Кајмакчалан, мило му је што се неко тога сећа и што „то све није зарасло ко мечки дупе” (КМ, 53). Јунака са Цера, капетана Живковића, Милутин подсећа на мртве војнике, учеснике битке на Церу, на шта му капетан поставља питање: „Како живиш кад толико памтиш?” (КМ, 93), алудирајући на погубност сећања из рата.

Мотив *сећања* и *заборава* чест је и у *Удовицама*. Персида се пита да ли би јој „ћесарска” команда јавила да је погинуо њен Радич, јер „не може се човек затурити као да није постојао” (Уд., 61), док краљ „теслими” народ „кад му прасне ћеф” (Уд., 203). Лексемом *затурити се* наглашава се неважност људског живота стављеног по страни и потпуни заборав људи без гроба, закопаних у шанцу „као окужени, као да нису изгинули за християнску веру и царство” (Уд., 67). Срби су „затурени” и нико их „не урачунава” (Госп., 17).

Персида је „рушна” (Уд., 64) и верује да не може бити „рушна” у господском оделу, јер је њен Радич био сељак. И Персидин син Павле је „порушен” и у црнини за оцем који је погинуо у Лајпцигу, „под Лазаревим барјаком за свету и велику Русију у војсци аустријској” (Уд., 65). *Иронија* је незаобилазна и код оваквих тема у Поповићевом приповедању. Радич је остао у далекој „Германији” (Уд., 66), „неопојан”, „у неком недођину званом Лајпциг” (Уд., 91), док је спасавао „росијско и аустријско царство” (Уд., 92).

II.4. О старости и усамљености

У роману *Кућа Лукића* се експресивном лексиком дочаравају усамљеност, забринутост српског сељака, старост и заборав. Лука је некада био домаћин, на себе је „трзао оно што не може да понесе” (КЛ, 10), знао је да узме „по сомунa, развали га [...] па једући гредом оде да плете ужад” (КЛ, 131). Некада је „преврто” земљу која је „уродила” и на којој су „ђикали кукурузи” (КЛ, 149). Сада је сам, јутро му „на очи насрће и вотњаци у груди ударају, а он ко проштац седи под тремом” (КЛ, 9). Лука „кола” (КЛ, 6) и „аветиња” (КЛ, 25), туга га је „ушчустрила” (КЛ, 34), „изанђао” је (КЛ, 32) и „извекчао” (КЛ, 42). Чак су и земљишне књиге општинског суда у којима се још мало земље води на Лазара Чарапића „изанђале” (ЧА, 203). Одело Обрада Јеремића је „тежињавим концем изушивано”, опанци „презувани”, „потковани”, а „венчанице” испуцале, гуњ „извекчао” (СУ, 66). Ливада Боре Јуриша, коју је предао задрузи, некада је била „чиста, умивена”, а сада се „запарложила, по њој избили жбунови дивљег шипурка, глога, трња и купине” (СУ, 192–193). И воденица је зарасла у „травуљину” – „нахерена” личи на страшило, а витло се „окрзало, окрезувало” (СУ, 187). Бора је некада, радећи на њиви Раје Станковића, „полагао вреле руковети, налагао снопове”, тачно је знао „где се шта изорава и где може да опикне плуг” (СУ, 193). Орезивао је на крају свој „виноградић”, који га је доводио у везу са прецима. Бора Јуриш примећује да се и „варошица смањила, да су куће остариле за време рата, поникле у себе, сквржиле се” (СУ, 33).

Сам Лазар Чарапић личи на „проштац опаљен на ватри како би, пободен у земљу, одолевао труљењу” (ЧА, 42), док је његов брат Јеремија „сасушен” и „јалов” (ЧА, 44). И у кући Чарапића има оних који су неповратно напустили „ово *слеме*, како је он [Лазар] називао своју кућу” (ЧА, 93–64). Део дворишта „који је некада служио као испуст за кокоши сада је из ђубревите земље растао бурјан и шикао коров” (ЧА, 119). Из колибе, „влажне кровинаре”, „провлачио се оштрик који се може видети у напуштеним и разрушеним зградама” (ЧА, 167). Чак се и сам крај разговора, а уједно и крај романа *Чарапићи*, пореди са догоревањем „какве дотрајале чатмаре” (ЧА, 224).

Исписници и ратни другови Лазара Чарапића су „квргави”, „багљаисани” (ЧА, 157) и „извекчали” (ЧА, 158). Роса и Лука су сами „ко проштац и притка”, зато што су деца отишла у туђину да „диринце” (КЛ, 44) и „аргатују” (КЛ, 82), како би се „заимали” (КЛ, 107), те и у говору „заносе туђински” (КЛ, 36). Лазар Чарапић не жели да дозволи да му се унучад „понемче, пофранцузе, поенглезе, или појеврејче”.¹⁵¹ Не жели да се у старости „истегне сам”, без икога свог (ЧА, 15). Лазар Чарапић се боји да му се унучад „не претворе” у странце – Немце, Французе, Енглезе или Јевреје.

Лука криви и „резиле” Миливоја Грбовића који је радио у државној служби зато што је „сваког ко је умео да пише [...] у чиновнике призво и посло да мастиљари”, зато што је народ отерао по туђем свету у „аргатлук” (КЛ, 111), а остао је свуда „аврик и коров” (КЛ, 112). Лука се „ускопиштио” и није хтео да се „сумоше” зато што је земља „запарложена”, а „вотњаке је појео метиљ” (КЛ, 111). Миливоје је сматрао да је народ отишао да се мало „поткожи”, док је Лука био крајње песимистичан, јер сматра да ће се народ вратити „кад прдне мртвац” (КЛ, 115). У *заборав* падају и они који су погинули у

¹⁵¹ Поменути глаголи са префиксом *по-* припадају, како Клајн каже, фактивним глаголима који значе „претварање у оно што казује именица у основи” и „најчешће имају људско биће као објекат” (Клајн 2002: 297).

туђој земљи, зарасли у „коров и аврље”, „безгробници” које нико не „иментује”, не зна се ко су „убилци”, све се заборави и „заравња” (КЛ, 73).

Роса и Лука су живели „за пуне очи” (КЛ, 58), а на крају су „батаљени” (КЛ, 71), „стари и инокосни” (КЛ, 123) – Лука је „секант”, „сатрвен” човек (КЛ, 135), „обагљавио” је и „поштапље се (КЛ, 99), а Роса је „изанђала” (КЛ, 100) и „извечкала баба” (КЛ, 163), више није за „наћве”, није кадра да „натире тесто” (КЛ, 131). Будући да и у њиховом окружењу није било младих, јер су отишли у иностранство, Луку су у сандуку људи једва изнели из куће зато што су „огрињали” (КЛ, 157).

IV Закључне напомене

Циљ нашег рада био је да испитамо полифункционалност Поповићевог књижевног језика, односно лексичке слојеве на корпусу који обухвата осам пишчевих романа. Поповићев лексички инвентар је класификован према критеријумима територијалне (дијалектизми, покрајинизми), друштвено-историјске (према временском критеријуму застарелости: архаизми, историзми, старокњижевне речи) и функционалне раслојености лексике, као и према њеној експресивности (именички, глаголски, придевски и прилошки експресиви, пореклу и субјективној оцени (деминутиви, аугментативи, хипокористици, пејоративи). Приликом поделе рачунали смо на могућу изукрштаност елемената лексикона и на извесна „преливања” унутар лексичког система (постојање једне лексеме у више поља). Ради се, као што је то у лингвистичкој науци познато, о својеврсним унутарјезичким „преливањима”. Лексичко-семантичком и творбеном анализом грађе показано је да је територијално и временски раслојена лексика заступљена у свим лексичким слојевима, а један од циљева ове студије је и уочавање стилске функције маркиране лексике у романима Данка Поповића.

Приказ и анализа функције лексичких слојева у романима Данка Поповића допринела је, између осталог, бољем познавању лексике шумадијско-војвођанског дијалекта који је у основици српског књижевног језика. Данко Поповић је, пре свега, писац Шумадије, а С. Реметић у *Говорима Централне Шумадије* каже да се „терен омеђен Космајем и Букуљом и прилазима Младеновцу, Аранђеловцу и Сопоту може сматрати централним, односно северозападним делом Шумадије” (Реметић 1985: 1). Према Ивићевој класификацији српских дијалеката, руднички поддијалекат, у оквиру шумадијско-војвођанских дијалеката, обухвата простор „између подручја смедеревско-вршачког, косовско-ресавског и херцеговачко-крајишког дијалекта и линије доњи ток Колубаре – Суворор” (Ивић 2009: 39). Управо околина Аранђеловца припада говорима рудничког поддијалекта (Исто: 41). Данко Поповић је у својим романима дао верну слику Шумадије и њеног друштвеног и политичког живота у одређеном историјском тренутку у Србији. За њега се стога може рећи да је аутентични писац Шумадије, за коју је везан управо својим стваралаштвом, али и рођењем.

Због сложености значењских односа унутар лексема понекад није било лако утврдити да ли је у питању посебно значење неке лексеме или само специфичан случај употребе лексеме, настао због пишчеве потребе за стилском надградњом, а не из потребе за номинацијом. За полисемичне лексеме нисмо утврђивали њихову употребу изван књижевноуметничког текста, уобичајеност њихове шире употребе, као ни чињеницу да ли

дате лексеме у одређеном значењу развијају деривате, како бисмо дошли до прецизнијих закључака о томе да ли се ради о лексичким или поетским, односно ситуационим механизмима метафоре, метонимије или синегдохе.

Анализиране су маркиране лексеме које су посведочене у описним речницима српског језика и коришћеним дијалекатским речницима и монографијама, оне које нису посведочене у поменутих изворима, као и оне лексеме чије значење одступа од оног које је дато у поменутих изворима, а које сведоче о механизму полисемије и о динамици развоја језика. Значајан је утицај ванјезичких чинилаца на стилску обележеност одређених лексема, као и на постојање словенских речи књишког карактера и старосрпских лексема које су фонетски и морфолошки прилагођене народном језику, а које сведоче о ранијим фазама књижевнојезичког развитка и променама у српском језику.

Предмет наше класификације и анализе у овом раду је, дакле, пасивна лексика у романима Данка Поповића. Ако се посматра употребна сфера, поменута лексика је пасивна зато што не денотира појмове и појаве који су активни и познати савременом говорнику српског језика, али је врло „активна”, будући да писац у књижевном тексту активира периферне или ишчезле лексеме. Категорија нестандардности је са синхроног становишта основа маркираности ових лексема. При њиховој класификацији често долази до преклапања и преласка из једне у другу групу лексема, с обзиром на динамичну природу језика. Неминовна је стилска функција већине употребљених лексема, будући да писац није неутрални посматрач друштвено-историјских збивања у којима се одигравају радње његових романа. У лексемама се на тај начин одсликавају културни идентитет и језичка слика света, те тако неке од њих постају тзв. *културеме*.

Један од важних закључака до кога се дошло је да је већину архаичних лексема и дијалектизама које Поповић користи могуће разумети на основу контекста у који их писац смешта, што само показује мајсторство његовог стилског израза. Комуникацијска компетенција писца у потпуности је потврђена, јер се, имитирањем разговорног језика, у романима Данка Поповића упознајемо с репрезентативним говором за одређени простор и за одређено време о коме говори. Поповић поседује не само језичку (системску) него и комуникативну (индивидуалну) компетенцију, која је заслужна за преношење социокултурног духа поднебља и карактеризацију шумадијског сељака аутентичним, *стварносним* језиком.

За *Књигу о Милутину* важи да је писана аутентичним и непосредним језиком због приповедања јунака чији се усмени говор доживљава као „стварно казивање”. У овом роману долази до изражаја једноставност разговорног језика – симулација живе, говорне речи, а што доприноси уверљивости и животворности исказа, у циљу ефектног приказивања народне мисли. Овај роман је, може се рећи, мотивисан говором као феноменом и народним (усменим) казивањем. Лик српског сељака, због своје широке заступљености у Поповићевим романима, представља својеврсни лајтмотив пишчевог романескног стваралаштва. Тако преовладава лексика везана за сеоске послове, земљорадњу, сточарство, кућу и покућство, окућницу, као и онај лексички слој који указује на злоупотребу сељака (српску „сељачију” у крајевима које су Срби ослободили погрдно називају „србијанским гецама, гегулама, геацима, па и циганима” (КМ, 59), а жене *геакушама*).

Такође, лик српске жене, домаћице и мајке, чија се плодност пореди са родном земљом и „суждребном” животињом – мотиви су на које можемо наићи у романима *Свињски ујед*, *Чарапићи*, *Господари* и *Конак у Крагујевцу*. Жена се пореди са *њивом*, као јасна алузија на плодност, па су тако њиве „набрекле” од зрелих кукуруза (СУ, 34), налик

на дојке пуне млека. Стока и родна земља коју сељак обрађује често се, дакле, повезују са женом и њеном плодношћу, што се види и кроз употребу одређене лексике, па тако Никодин сматра да жена мора бити „снажна и здрава како би могла накотити здраву децу, баш као што је за јуницу важно колико је снажна и здрава, а не из чије је штале” (ЧА, 213). Ленка је, према Лазаревим речима, „кобила” која је „окотила” само једно дете. Господар Милош, такође, земљу пореди са утробом мајке, када каже да су се Срби, позивајући рударе, коначно „наканили да из утробе ове наше мајке [...] истуримо неку асну и благодат” (КУ, 29). У *Господарима* постоји метафоричан, лапидаран израз којим се изједначавају појмови *мајка* и *земља*: Туђа земља, туђа мајка (Госп., 87).

Уочљив је критички однос према представницима виших сталежа, будући да се њихова људска и морална начела пореде са разбојништвом и са хајдучијом, а у *Удовицама* се *государство* повезује и са недостатком образовања и просвећености – оно је „крњо, без учењака и просвешћенија” (Уд., 14). Употребом експресива писац дочарава теме кукавичлука, покорности и лењости, као и теме полтронства и конформизма. Око књаза су „чанколизи” и „новопечена камарила” (КУ, 182), „слугерање” и „шпиони” (КУ, 184), „дабалебароши” који му „суле и мосте”, „башибозлук” (КУ, 199), „буљук уплашени подлаца и додворица” (Госп., 169), „бадавације које по меанама играју домине” (КУ, 85).

Данко Поповић је склон сажетим, елиптичним реченицама, што их приближава пословичким изразима, а разлог за такав начин изражавања је управо велико животно искуство његових јунака, које бива обликовано оваквим језичким исказима. Антропоцентричност је потврђена и на овом корпусу, управо због фаворизације људског принципа и колективног субјективитета, будући да преовлађују оне групе лексема које су везане за човека и његово окружење, укључујући и његова размишљања, жеље, вредносне ставове, преокупације и сл. Предметно-тематском класификацијом лексема представљен је управо појмовни свет традиционалне културе, похрањене у језику Поповићевих јунака.

Стилска маркираност језика Поповићевих романа у вези је са свим слојевима структуре текста. Оквирна лексикографска подлога за анализу лексичких слојева и за стицање шире слике о језику у романима Данка Поповића броји око хиљаду и пет стотина лексичких јединица, израза, синтагматских и фразних спојева, поредбених конструкција и изрека, ексцерпираних из Поповићевих романа, од којих је анализирано око седам стотина осамдесет лексема и израза.

IV.1. О територијалном, временском и функционално-стилском раслојавању у романима Данка Поповића

Проучавајући територијално маркирану лексику, нужно смо се сусрели са проблемом препознавања дијалектизама, односно са проблемом издвајања критеријума за њихово препознавање и сагледавање. Водили смо се мишљењем да регионална лексика може бити маркирана на фонетско-фонолошком плану, својим формалним варијантама, али статус регионализма може задобити и варирањем унутар свог садржаја (Рамић 2012: 289–291) (нпр. *мерица* ’плића корпа од лике или прућа са једном или две дршке’). Управо се лексичко-семантички дијалектизми (регионализми) без формалних дијалекатских обележја „могу прелити и у стандард без измјена прописаних системских правила, зависно од њихове употребне вриједности” (Исто: 311). Будући да реч може бити „дијалекатски”

нестандардна на више начина, водили смо се критеријумима¹⁵² Д. Петровића. Оне лексичке јединице које варирају и на једном и на другом поменутом плану биле су предмет ове анализе (нпр. *везоглавка* (РСАНУ); *вежоглава* (КЛ, 129).

Након упознавања са већином постојећих класификација лексике, начин груписања грађе и анализу лексема је у овом раду свакако „диктирала” сама природа ексцерпираних материјала. Тако је територијално маркирана лексика подељена на аутосемантичке (именице, глаголи, придеви, прилози) и синсемантичке (заменице, предлози, везници, речце, узвици) лексеме, а представљена је и експресивна лексика (именички, глаголски, придевски и прилошки експресиви). У оквиру именица представљене су оне које се односе на одећу, делове одеће, обућу, материјал; кућу, типове објеката за становање и борављење у домаћинству; ближи и даљи простор који чини домаћинство, окућницу, земљиште; затим оне које се односе на покућство, намештај, кухињску опрему, храну, јела и састојке; на фитониме, њихове делове и болести, животиње, животињске производе и опрему; машине, њихове делове и алат; војна лексика, затим она која се односи на затвор, на одређене пределе и на музичке инструменте. Такође су анализирани и оне маркиране лексеме које се односе на човека, на његове психичке, моралне и карактерне особине, као и на занимања. У оквиру глагола представљени су они који се односе на процес говорења, кретања / одсуства кретања, глаголи који се односе на намеру, одређено стање или понашање, глаголи визуелне перцепције, глаголи са значењем мишљења, деловања, глаголи којима се означавају радње и процеси везани за сеоске и кућне послове. Од придева представљени су они који означавају особе према спољашњем утиску, према психичким особинама, придеви са компонентом људског и животињског потомства и 'другог стања', придев са значењем уважавања при ословљавању, придев са компонентом разуларености (о коњу), придев са компонентом похабаности, устајалости (о одећи), придев са компонентом јачине, снаге (о молитви), придев са компонентом плаховитости (о облацима), придев са компонентом непокошеног сена, придев са компонентом масноће (о поду), придев са компонентом новчане вредности.

Карактеристично за Поповићев стил је и то да даје додатне информације уз одређену лексему, а те информације су често енциклопедијског типа, будући да пружају ближа сазнања о ентитету о којем је реч. Тако се уз лексему *бошча*, која припада тематском скупу са хиперсемом 'тканина', као један вид контекстуализације, наводи зависна односна клауза: Јован Миоковић је, каже, носио торбу са Вождовом главом увијеном у *бошчу*, *какве су ношене кад се кудгод пође у госте с даровима*, којом се истиче одређена прототипична појединост денотативног типа. Германизам *гонг* има напомену приповедача дату у фусноти: *нека врста предворја у сремачким кућама*, која пружа додатну информацију о војвођанским кућама, код којих се *гонгом* називао отворени или затворени, наткривени простор дуж њих. Лексема *мишана* има пишчев метатекстуални коментар: *то ти је, дијете, пушница за сушење шљива*, будући да Поповић рачуна на ограниченост лексичког фонда читаоца, који зависи од друштвених и историјских прилика, али и од интересовања говорника једног језика и његовог окружења. Лексема *папула* има пишчев метајезички коментар, који се у погледу линеаризације налази у

¹⁵² Реч је дијалекатска већ по дефиницији ако за означавање истога десигната постоји друга која се може сматрати стандардизованом [...] Реч је дијалекатска ако се било којом појединошћу своје гласовне структуре разликује од оне која се сматра стандардизованом [...] Реч је дијалекатска ако се својим значењем разликује од оне која се сматра стандардном” (Петровић 2002: 280–282). Петровић наводи још два критеријума, и то оне речи које се по неком обликом детаљу разликују од стандардних речи, као и оне које се својом творбеном структуром издвајају у односу на оне које су прихваћене као стандард (Исто: 282).

постпозицији и енциклопедијског је карактера: *густ пасуљ скуван на води, али врло укусан, записао је Сава Аћимовић.*

Неке лексеме немају стандарднојезичке еквиваленте (нпр. *цимента, чорбалук*). Значење лексеме *трло* разликује се од оног које је забележено у РСАНУ ('место где се зими држи стока'), будући да је ова лексема у романима употребљена у значењу 'грађевина од прућа и дасака у које се радници на њивама склањају у случају временских непогода или у којима се одмарају' (КМ, 133; Оф., 7; Госп., 84). За неке лексеме претпостављамо да су изашле из употребе, као нпр. традиционална направа *обрама*, односно деминутивни синоним *обрамица*. Лексема *судопера* је у употреби у стандардном језику, али се може рећи да је једно од њених значења застарело – 'крпа за прање посуђа', а које је употребљено у роману *Чаранићи*. За лексеме *чаир* и *ћувик* постоје домаћи семантички еквиваленти којима се именују општепознате реалије у народу, и то за *чаир* је еквивалент 'ливада, пашњак, пољана', а за *ћувик* – 'стрм, стрменит брежуљак'.

На основу диференцијалних сема материјала од кога су саграђене колибе и куће, као и према елементима градње – семе изгледа и начина градње, забележени су корелативи обједињени диференцијалном семантичком компонентом вишег ранга, која подразумева сему трошности и дотрајалости: *котара, кровинара, плетара, уцера, чатмара, чатрља*. Такође су представљене лексеме којима се реферише на земљу лошег квалитета – врста земљишта *прљуша* упућује на неплодну, „посну” и „мршаву” земљу. Карактеристични су примери у којима суфикс *-уша* обично носи негативну конотацију приликом именовања негативних женских особина: *геакуша, намигуша, простакуша, упишуља* и сл., а у овом случају је то и приликом именовања неплодног земљишта. Уочено је да се лексеме, синтагме и реченице јављају у функцији моносемирања и идентификације значења биљака које спадају у непожељно, самоникло растиње. За *оштрик* се уочава да „воли” влажне просторије и да се обично може видети у напуштеним и разрушеним зградама; *штир, лобода* и *муар* су травуљине од којих се земља тешко брани; жито, такође, треба бранити од *уродице*; *навитина* расте тако да је чак „заврзла капију”, а у непосредном семантичком окружењу лексеме *утрина* стоје лексеме коров, пустош, голет, парлог, које је окружују, прецизирајући тако њено значење.

Многе лексеме имају развијену полисемантичку структуру, као нпр. лексеме из ратарске терминологије које се убрајају у алате – *будак* ('за копање земље') и *ванцага* ('тесарска секира'). Човек који је упоређен са *будак* сматра се глупим и неотесаним човеком, док је *ванцага* – пробисвет и беспосличар. Значења лексема којима се именују човекове психичке и карактерне особине негативна су у погледу моралног вредновања, будући да се њима денотирају непожељне особине човека: *ванцага, голоигро, ладолеж, ништамајстор* и др. Овим лексемама се изражава емоционални однос говорника према другоме и даје се оцена различитих аспеката човекове личности: особе које важе за пробисвете и ветропире, особе које су прождрљиве, које су лење и не желе да раде итд.

Због разноврсности грађе, приликом номинације издвојених група глагола комбиновали смо постојеће поделе које нам предочава литература и сопствену класификацију, допуштајући тако да сама грађа диктира коначно груписање. Глаголи који означавају процес говорења потпадају под глаголе перцепције и налазе се у основи комуникативног процеса. Прототипично значење (*говорити*) узима се као типично значење категорије говорења, али које обухвата и остала значења, као што су *одговарање, ућуткивање, наклапање* и сл. Писац често употребљава још неке глаголске лексеме у непосредном окружењу маркираних глагола. Оне функционишу као конкретизатори и на тај начин се говорна ситуација чини разумљивијом: А Василије *дотура, вели* [...] (КЛ, 89);

Шта ова Немчања *лапара* и *млатара*? – упитао је књаз доктора (КУ, 211). Данко Поповић обилато користи синонимне лексеме за исту или сличну радњу која се везује за процес говорења, што умногоме доприноси експресивности његовог стилског израза. У романима су веома заступљени стилски маркирани, експресивни пејоративни глаголи са значењима 'брбљати, чаврљати, лупетати, булазнити': *брстити, дробити, жвалавити, зацаветати, млатарати, тандркати, тотрљати, трабуњати, тртљати*. Глагол *заносити* је у непосредној вези са прилогом *туђински*, што имплицира начин говорења – причање на страном језику, које се у колективној свести носилаца језика поима као туђе, страном, непознато, насупрот нашем, домаћем и познатом.

Анализирани су и они глаголи којима се означава процес кретања / одсуства кретања (*поткочи(ва)ти се**, *урожити се**, *уштапити се*), као и оне глаголске лексеме које се према остварености кретања налазе „између” наведених лексема, будући да означавају отежано кретање – услед извесних физичких потешкоћа или телесне исцрпљености (*кланцати, суљкати, траљати, трапуљати*). Мотивацију за глагол *траљати* ('тешко ићи, шепати') нашли смо у именици *траља* – у значењу 'дроњак, рита', односно у именици *траљаче* – 'старе, изгажене ципеле'. Српски сељак је уморан од ратовања и вођења борбе за туђе интересе; он је „ислужени” ратник (КМ, 142) који је поистовећен са одбаченим, безвредним стварима – са *крпом*. Овом врстом глагола означавају се процеси којима се денотирају просторни односи кретања, померања и премештања, што иде у прилог антропоцентричности језика, будући да кретање представља универзални процес у човековом доживљају света.

Такође, анализирани су и оне лексеме којима се исказује нека намера. Поповићев књижевни израз и у овој групи лексема обилује навођењем синонимних облика и читавих конструкција уз мање познату регионалну лексему: волео је да се *дипли* и *гланца*; снаје да га *дворе* и да му *мосте* [...] Сви ти *се додворују*, сви ти *мосте*; *пришио чин, посто наредник, одело преправио, затегао се, ушчустрио се* [...] тако је човек био, ваљда му то и од имена и презимена долазило; *ушчустри се* и *стаде мирно*; туга га *ушчустрила*, *па ко неки војник*; *прекустрио се* [...] *снуждио се*, богме; па још и да нас *надгорњају*, да *испредњаче* итд. Поред примера за референтну синонимију, као за један од модела контекстуализације (*диплити се* и *гланцати се*; *дворити* и *мостити* (некога); *раскосурати се* и *исквитати се*; *чустрити се* и *прсити се*; *надгорњати* и *испредњачити*, *сумосати* и *умирити*), има и примера поредбених, сликовитих конструкција (уведених поредбеним везником *к(а)о*), у којима долази до извесног односа еквиваленције, где се у садржају зависне клаузе може уочити субјективан став приповедача, чиме се указује на денотативне и конотативне карактеристике референта: туга га *ушчустрила*, *па ко неки војник*; што си *се ту ушчустрио* и *који си се кијак надуо, ко да си ми султанову главу доно*; *чустри се ко каки стражар*; стаде благо *шкропити* речима, *све као да му мед из уста цури*.

И код групе глагола којима се исказује неко стање или понашање може се, захваљујући додатном пишчевом „појашњењу”, лакше појмити значење издвојене лексеме, што ово штиво чини ближим савременом читаоцу: И да се продаје по Немачкој, да *се коварнемо* и *ојачамо*. Пишчева зналачка контекстуализација овде се огледа у употреби стандардне лексеме уз дијалекатску, што их доводи у однос референтне синонимије. Такође, након глагола *ушкутрити се*, у свим потврдама, следи конструкција у оквиру које се спецификује ова лексема: *ћутати ко заливен, ћутати, ућутати се, покуњити се*.

Лексичким механизмом полисемије, односно метафоричким асоцијативним везама према сличности, настала су, примера ради, нова значења лексема *забасати* ('залутати' – о мислима), *запретен* ('притајен, сакривен' – о мислима) и *затурен* ('заборављен, одбачен' –

о сећању). Према речима Д. Гортан-Премк, нова значења настају мутацијом архисеме, док се најпродуктивније семе које омогућавају извесна семантичка померања односе, између осталог, и на трансформацију категоријалног обележја конкретно → апстрактно. Управо је овај тип трансформације индуктор полисемантичке структуре наведених лексема.

Међу глаголима којима се означавају радње и процеси везани за сеоске и кућне послове издвојићемо лексему *одринглити* ('отклопити ринглу са старог шпорета'), коју нисмо пронашли у коришћеним речницима, а која је очигледно пример жеље говорника да именује дату ситуацију, проузроковану изванјезичким факторима, превазилазећи тако лексичку празнину.

Од придева представљени су они који означавају особу према спољашњем утиску, према њеним психичким особинама, затим они који су са компонентом 'људског и животињског потомства' и 'другог стања', као и придев са компонентом 'уважавања при ословљавању'. Тако имамо, примера ради, придеве који су мотивисани карактерним својствима особе: *баставан*, *најеђен*, *пудљив*, *танкомуд* и *удворичав*; лексеме исте семантике које се налазе међу архаичном лексиком: *лижисахан*, *чанколиз*, чије полисемантичке структуре дозвољавају метафоричку трансформацију (конкретно ~ апстрактно). Попут придева *свршит*, *уметан*, *удворичав*, *табанисан*, значење девербативног придева *прекинут* – 'особина онога који је остао без потомства, без наследника', није потврђено у расположивим речницима. Могуће је да се код примера *прекинут*, *свршит*, *табанисан*, *удворичав* и *уметан* ради о конверзији као последици значењских односа, односно о творбеном семантичком процесу настанка лексема од врста речи које су познате у стандардном језику. Ова особина се може уочити у народним говорима и примери овог поступка могу се наћи у дијалекатским речницима. Можемо рећи и да су лексеме *очилити* и *несаничитити* настале по овом моделу који налазимо у народним говорима.

У вези са придевом *носећа* потврђена су два глагола – *занети* 'затруднети' и *изјаловити се* 'побацити плод', што представља процес еуфемизације, као последицу друштвене табуизације која се одсликава у језику. Из контекста романа *Чаранићи* може се запазити комуникативна намера говорника да приликом употребе глагола *занети* укаже на трудноћу која није пожељна и друштвено прихватљива, будући да се ради о ванбрачном детету (копиле – негативна тоналност), које је притом зачето са непријатељем. У *Конаку у Крагујевцу* се за бремениту жену каже да је *суждребна*, а што сведочи о ванјезичкој стварности, те поимању жене у датом времену и датој средини.

Према значењу, прилози су подељени на оне за начин, место, време, као и на прилоге за појачавање тврдње. Поменућемо овде само један прилог деминутивног облика – *једвито*, због тога што се његовом употребом одсликава однос наклоности сељака према стоци коју поседује – обликом овог прилога се, чини се, у контексту романа *Књига о Милутину*, само ублажавају тежина и мука српског сељака који тек што је прибавио 'две јуничце', а већ мора да се помири са чињеницом да их власт и држава узимају.

У нашем корпусу Поповићевих романа потврђено је да се експресивност остварује, углавном, у именичким и глаголским лексемама. Експресивна лексика је подељена на *именичку* и *глаголску*, а у знатно мањем броју забележене су и неке *придевске* и *прилошке* експресивне јединице. У Поповићевим романима забележене су јединице и *инхерентне* (промена структуре на фонетском или творбеном плану) и *адхерентне* експресивности (пренесена значења на семантичком плану). На нашем корпусу је забележено много више јединица инхерентне експресивности. У поступку имитирања разговорног идиома који је карактеристичан за време о којима Поповићеве романи говоре, огледају се креативност и

комуникацијска компетенција носиоца аутентичног говора. Оно што је посебно важно јесте разумљивост употребљених експресива и примереност њихове употребе (функционално-стилски аспект), и то не само за читаоце из пишевог времена, већ и за савремене читаоце. Према именицама негативне експресивности може се закључити да се у колективној свести носилаца српског језика изразито осуђују особине покварености, безобразлука, сплеткарења, лицемерства, превртљивости и користољубља.

У групи лексема са заједничком архисемом 'лице (особа)' и интегралном семом 'морална или карактерна особина', највише има примарних експресива, типа: *голанфер*, *лижисахан*, *локмар*, *пезвенк*, *прделесница*, *уштва*, *чанколиз*, а међу секундарним се издвајају: *ванцага* (примарно означава тесарску секиру), *мотовило* (примарно означава дрвену нараву налик мотки, штапу) / *мотовилаш*, *цепаница* (примарно означава комад дрвета за цепање). Духовне особине које су се показале погодним за погрдну номинацију субјекта именовања и које, као такве, наилазе на осуду у колективној свести ликова Поповићевих романа јесу удвориштво, лицемерје, конформизам. Ове особине, као и ленчарење и дангубљење, показују колико су у свести говорника српског језика ове особине и поступци подложни критици, тј. негативној колективној експресивизацији. У Поповићевим романима преовлађују јединице са негативном конотацијом¹⁵³, што се и иначе показало као општа карактеристика експресивне лексике.

И на нашој грађи је потврђено да се лексичко значење издвојених глагола реализује у оквиру категоријалних граматичких значења радње и стања, који се односе на носиоце из сфере 'човек, лице (особа)'. Ово иде у прилог антропоцентричности лексичког значења, будући да сама афективност забележених глаголских експресива проистиче из човековог деловања. У питању су радње и стања везани за свакодневни живот човека: кретање, говорење, перципирање, понашање, однос према другим људима, стања и расположења и сл. Највећу продуктивност показују парадигме са значењем кретања и говорења, што сведочи о динамичности која се одражава у језику. Глаголи који означавају отежано кретање услед извесних физичких потешкоћа или телесне исцрпљености јесу следећи: *кланцати*, *суљкати*, *траљати*, *трапуљати*. Израније је утврђено да је продукција експресива најчешћи начин настајања синонима. Свим овим глаголима заједничка је диференцијална сема отежаног (тешког) кретања, која је у директној вези са изнуреношћу српског сељака, који је исцрпљен од свих недаћа и који се пореди са *крпом* – семантичком деривацијом настаје фигуративно значење 'нешто што ничему не служи, што ништа не вреди' и долази до антропонимизације.

Поповићев корпус пружа могућност праћења континуитета језичких појава у историјском развоју српског језика, као и анализирања употребе експресивних јединица у дискурсу књижевноуметничког дела и у књижевном језику пишевог времена. Антропоцентрична заснованост експресива у Поповићевим романима везана је за човекове карактерне и моралне особине, за његово понашање и поступке, као и за свакодневне појаве из његовог окружења.

С обзиром на Поповићев уметнички поступак имитирања разговорног језика и ситуације свакодневне комуникације (симулација живог говора у првом лицу), може се рећи да је *Књига о Милутину* написана у приповедачкој сужејној форми *сказа*, која управо има једноставност разговорног језика и која подразумева симулацију живе, говорне

¹⁵³ Број јединица са позитивном експресивношћу у језику Поповићевих романа је неупоредиво мањи од јединица са негативном експресивношћу, што не чуди будући да су „стереотипи 'позитивног' ређи као мотивација за емоционално реаговање и експресивно деловање” (Ристић 2004: 138).

речи,¹⁵⁴ а што доприноси уверљивости и животворности исказа – у циљу ефектног приказивања веродостојне народне мисли. У поступку имитирања разговорног идиома огледају се креативност и комуникацијска компетенција носиоца аутентичног говора. Управо се експресивима постижу блискост и фамилијарност исказа.¹⁵⁵

У делу рада у оквиру кога смо се бавили временски раслојеном лексиком посматрали смо лексеме застареле са становишта савременог српског језика, односно лексеме које са синхроног становишта денотирају одређене појаве и појмове карактеристичне за неки старији друштвено-историјски период, те које, са становишта савременог српског језика, припадају пасивном лексичком фонду. Међу обрађеном територијално маркираном лексиком има лексема које су раслојене и према временском критеријуму (преливање унутар језичког система), тако да је понекад било тешко утврдити јасну границу, па се она могла утврдити само условно.

Лексеме су класификоване према врстама речи (граматички критеријум) у лексичко-семантичке групе. Представљене су именице за означавање места, занимања и одређеног социјалног статуса, за означавање предмета, културне институције, угоститељских објеката, војних и ратних појмова, држава, градова и градских насеља, појмова из области породице, апстрактних и нематеријалних појмова, догађаја, дешавања, појмова из сфере образовања, музичких инструмената, небеских тела и делова тела. Од глагола представљени су они за означавање кретања / мировања, бивања у одређеном положајима / постављања у одређени положај, за означавање преваре, наношења штете и подсмевања другима, за означавање подстицања некога / нечега на нешто, узимања одређеног дела нечега, за означавање стања / осећања, говорења, размишљања, промишљања, тумачења и за означавање ратовања.

Највише фонетско-фонолошких и морфолошких архаизама забележено је у *Конаку у Крагујевцу*, *Господарима* и у *Кући Лукића*, и то глагола и именица: *дошанути* (дошапнути), *пришанути* (пришапнути), *озивљати се* (одазивати се), *шпион* (шпијун), *несреќњик* (несрећник). Забележен је и придев *нуждан* (нужан), заменица *каков* (какав) и прилог *једнома* (једном). У *Конаку у Крагујевцу* забележени су следећи фонетски архаизми: *извешће* (извештај), *препраљати* (преправљати), *одрежито* (одрешито, одлучно), *противу* (против). У *Књизи о Милутину* постоје именице *тица* и *тичурина* (нар.). У *Удовицама* је забележен глагол *уметан* (умешан, вешт) и придев *војени* (војни), а у роману *Свињски ујед – заставити* (зауставити, задржати некога).

Међу морфолошким / творбеним архаизмима преовлађују глаголи. У *Официрима* – *подајати* (дојити дете), *искосирити се* (искосити се); у *Чарапићима* – *подзнојити се* (презнојити се); у *Кући Лукића* – *испатити* (пропатити), *оповратити се* (вратити се за неким), *обедити* (набедити); у *Господарима* – *сајединити се* (ујединити се), *здоговарати*

¹⁵⁴ М. Јоковић се бавио проучавањем *Књиге о Милутину* и рекао је да је писац овог романа тежио да дочара причу која се рађа из живота, која проистиче из конкретног и непатвореног живота, мотивишући сам чин казивања приче. Главни јунак, шумадијски сељак, постаје „говорљив” и своју причу управо започиње „исказивањем односа према говорењу, према приповедању и исповедању”; развој приче је, према Јоковићевим речима, Поповић мотивисао духом људског језика, човековог говорења, вешто повезавши своју причу са специфичним карактером усмене приче (Јоковић 1994: 76–77; 80).

¹⁵⁵ „Остваривање различитих стилских ефеката помоћу експресивних јединица било ког језичког нивоа није примарна карактеристика језика књижевноуметничких текстова него језика свакодневне комуникације – разговорног језика. Управо овакво стилско нијансирање у књижевном стваралаштву може се окарактерисати као уметнички поступак подражавања (имитирања) разговорног језика и ситуације свакодневне комуникације” (Ристић 2004: 143).

се (договарати се), учупати (начупати), наличити (личити), узодговарати (сносити одговорност пред Богом за свој поступак), раздати (издати); у *Конаку у Крагујевцу* – препасати (опасати), расванути се (разданити се), шпијати (шпијунирати). Од именица забележене су: *Србаљ* (Србин, КМ), *кривња* (кривица, СУ), *удовољство* (задовољство, Госп.), *избавилац* (избавитељ), *крво* (крв), *писмењак* (погрд. писмен човек, КУ), *историк* (историчар, КУ), *родољубац* (родољуб, КУ), *торбак* (торба). Свега неколико придева припадају овој групи архаизама: *дојакошњи* (досадашњи, доскорашњи КМ), *вас* (сав, КМ), *ранијашње* (раније, пре, КЛ), *јучашње* (јучерашње, КЛ), *потребит*¹⁵⁶, *прошавши* (прошли, Госп.), *староставан* (који је од старине, КУ), *ображен* (образован, КУ). Од везника заступљене су следеће лексеме: *еда* (да би, како би, КМ), *ја* (да, него, КЛ), а од прилога – *крадовице* (крадом, Госп.), *зарана* (рано, на време, КУ).

Знатно више лексичких архаизама има у *Конаку у Крагујевцу*, а затим у *Удовицама*. Следе *Књига о Милутину*, *Свињски ујед*, *Чарапићи*, *Кућа Лукића*, *Господари*, а најмање лексичких архаизама има у *Официрима*. Семантичких архаизама има највише у *Официрима* и у *Конаку у Крагујевцу*, а затим у *Господарима*, *Кући Лукића*, *Књизи о Милутину* и *Чарапићима*. Најмање семантичких архаизама има у *Удовицама* и у *Свињском уједу*. Данко Поповић успешно активира застареле лексеме у функцији приказивања прошлих времена и некадашње језичко-културне слике света.

Узета је у обзир старокњижевна лексика, односно она која припада старијим типовима књижевног језика – славеносрпски, рускословенски, српкословенски и др. (в. стр. 179–181). У романима Данка Поповића очигледна је језичка полиглосија. Интелектуализацијом језичког израза, употребом узвишеног језика, најчешће за изражавање апстрактних значења, очигледно се исмева покондиреност у друштву и лажна ученост. У самом тексту се за оног ко „славјанствује” у говору каже да не говори истину, да се подсмева некоме или нечему, или да – једноставно – на тај начин придаје већи значај књигама, а својим мислима даје дозу озбиљности. На испитиваном корпусу приметан је утицај рускословенског и руског језика, који су и, иначе, играли значајну улогу у предстандардној фази развитка српског језика. Од црквенословенизама забележени су: *рождество* (рођење, КМ), *чес* (част, Госп.), *надежда* (нада, Госп.), *еванђељије* (грч., КУ), *певаније* (певање, Госп.), *чесно* (прил. често, КУ), *описаније* (опис, КУ), *повторити* (поновити, КУ), *крвопрлитије* (крвопролиће, КУ), *дражајши* (драг, најдражи, КУ), *молепствије* (краће богослужење, молебан, молитва, КУ). Поред суфиксалних твореница са сложеним црквенословенским наставком *-аније* (*певаније*, *описаније*), има и сложеница апстрактног значења које се завршавају на *-аније* – *благодејаније* у значењу ’доброчинство’ и на *-ије* – *благополучије* у значењу ’благостање, срећа, успех’. Забележени су и придеви мотивисани благостањем и благошћу, и то: *благополучни*, *благостиви* и *благојатељни*.

У *Господарима* је забележен рускословенизам који припада овој групи архаизама – *гречески* (шал. грчки). Русизам *воспитање* (васпитање) са префиксом /воз-/вос-/во-/ евидентиран је у *Господарима*, а *названије* (назив, реч) у *Конаку у Крагујевцу* и *значеније* (значење) у *Господарима*. Само је у овом роману пронађена некњижевна лексика са српкословенском групом /шт/, и то: *конституција* (лат. устав), *институција* (институција), *штитендија* (стипендија) и *штудирати* (студирати). На испитиваном корпусу приметан је утицај рускословенског и руског језика, који су и, иначе, утицали на

¹⁵⁶ Лексички дијалектизам *потребит*, који је прозирне семантике (’потребан, нужен’), пронашли смо у староцрногорским говорима (Пешикан 1965: 269). Лексема *потребит* може значити и ’сиромашан, оскудан’.

предстандардну фазу развика српског језика. Под руским утицајем забележена је и дословна транскрипција.

Славенизми са префиксима са српкословенским или рускословенским / руским фонетизмом забележени су у романима *Удовице*, *Господари* и *Конак у Крагујевцу: совјетник* (Уд., Госп., КУ), *Совет, воздизати, во (времја, Уд.)*, *воскрснути* (Госп.), *воздигал* (Госп.), *советник* (Госп.), *сагрешеније* (Госп.), *савершавати* (КУ), *сочињеније / сачињеније* (КУ), *согласије* (КУ), *воздигнут* (КУ). Поред облика *савершавати* (КУ), у *Свињском уједу* је потврђен и свршени глагол *совершити*, који је искоришћен у сврху ироничног изругивања теолошког позива: *Колико се сећам, ти си [Бора Јуриш] богословију у Сремским Карловцима „совершио” – изругује ми се Фићун – и после си у Београду богословне науке наставио, а онда си се одао комунизму* (СУ, 203).

У поменутих романима присутне су лексеме са руским фонетизмом /ер/: *Серби* (Уд.), *Србија* (Уд.), *сербски* (Уд.), *први* (Уд.), *верховни* (Уд.), *дерзнованије* (Госп.), *верховни* (КУ), *самодержавни* (Госп.).

Највећи број забележених славенизама је са именичким суфиксима *-(ан)(ов)(ен)ије*: *намереније* (Уд.), *казаније* (Уд.), *востаније* (Уд.), *дерзновеније* (Уд.), *заумљеније*, *потребије* (Уд.), *погребеније* (Уд.); *путешествије* (разг., ир., СУ); *целованије* (КЛ); *удовољствије* (Госп.), *закасније* (Госп.), *значеније* (Госп.), *прошеније* (Госп.), *неваније* (Госп.), *положеније* (Госп.), *презреније* (Госп.); *осаостаљеније / осаосталеније* (КУ), *саостаљеније* (КУ), *летописаније* (КУ), *пропитаније* (КУ), *отношеније* (КУ), *спасеније* (КУ), *поњатије* (КУ), *збитије* (КУ), *описаније* (КУ), *молепствије* (КУ), *крвопрлитије* (КУ), *благополученије* (КУ), *преступљеније* (КУ), *мненије* (КУ), *правленије / прављеније* (КУ), *предложеније* (КУ), *владеније* (КУ), *поступљеније* (КУ), *законодељствије* (КУ), *отношеније* (КУ), *благодетијаније* (КУ), *следственије* (КУ), *одобреније* (КУ), *удивљеније* (КУ), *прављеније* (КУ), *доброчињеније* (КУ). Од неких наведених славенизама изведене су и друге врсте речи, као што су придев *законоделатељан* (КУ, 215) од именице *законодељствије* и прилог *следователно* од именице *следственије* (КУ, 186).

У *Удовицама* је потврђен рускословенски фонетизам са именичким суфиксом *-ество* у двама фонетским ликовима – *опићество / обићество*, као и лексема *полковник* са руским рефлексом вокалног /л/. Са суфиксом *-ски* потврђене су лексеме: *гречески* (заст. шаљ., КМ), *исторически* (Уд.), *дипломатическа* (Госп.), *физически* (КУ). Група /жд/ се уочава у примерима: *гражданин* (Уд.), *рождество* (Уд.), *ослобождавати* (Уд.), *надежда* (Госп.), *между* (Госп.), *расужденије* (КУ), *поврежденије* (КУ).

Оно што је представљало проблем при разграничењу архаичне лексике јесте термилошка недоследност приликом идентификације пасивне лексике, самим тим што се увек морао имати у виду вишеслојност синхронијског лексичког система српског језика, а који обухвата и савремене дијалекте.

Нагласак је, пре свега, био на *лексичким* и *семантичким архаизмима*, код којих је само једно од значења застарело, за разлику од *лексичких*, који су замењени еквивалентном речју у савременом језику. *Фонетско-фонолошки* и *морфолошки архаизми* су само спорадично обрађени, као и оне лексеме које припадају старом књижевном и црквеном језику (*цсл.*, *ссл.*, *рсл.*) и тзв. *хибриди*, који представљају фонетски и морфолошки адаптирану књишку лексичку према моделу из српског народног језика.

Степен застарелости може се посматрати у односу на стандардни језик, али и у односу на дијалекат, па тако нека лексема може бити застарела када се посматра стандарднојезички идиом, али и даље је у активној употреби у неком дијалекту. Однос *архаизам ~ неологизам*, посматрано са становишта временског раслојавања, пружа

могућност за различита тумачења, те смо лексику која није потврђена у коришћеним речницима и монографијама окарактерисали као неологизме, унапред рачунајући на претпоставку да неке лексеме можда само нису потврђене у речницима.

Забележени су семантички неологизми, као резултат полисемизације, а који су у литератури обично означени као нова значења постојећих лексема. Тако су заступљене лексеме које су задржале форму, али које су развиле нова значења, непотврђена у коришћеним речницима. Писац тако показује своје умеће коришћења лексема које већ постоје у језичком дијасистему. Примера ради, глагол *сеирити* означава, пре свега, 'са уживањем посматрати, разгледати', *синорити се* 'граничити се', а турцизми *ујдурма* и *кумбара* забележени су и у својим примарним значењима: 'превара, подвала, смицалица' и 'врста старинске гранате, врста топа, лумбарда'. Поред ових значења која су забележена у речницима, у грађи су потврђена и нова значења постојећих лексема – *ујдурма* 'преварант' и *кумбара* 'прашина'. Измењена префиксација у односу на стандардни језик уочава се код следећих глагола: *обећивати*, *овити се*, *очекнути*, *смотрити*, *спрегнути*.

Од историзама су анализиране именице за означавање занимања, титула, звања и служби, за означавање државних администрација и административних целина, за означавање пореза и радне обавезе, за означавање политичког / партијског опредељења и политичких и тајних организација, именице за означавање држава / државних заједница, војних и ратних појмова и израза, справа за мучење и именице за означавање етнонима.

Издвојене су и наведене у раду и вишечлане лексичке јединице у којима се огледа концептуална човекова представа давнашње стварности. *Фразеолошки архаизми* су, такође, били предмет ове анализе. Често се потврђује супституција једног конституента у оквиру израза несинонимном лексемом, па су тако и ови примери били обухваћени анализом (нпр. *прднути у памет ~ пасти на памет*). Навођењем поредбеног конституента као ванјезичког ентитета (нпр. *вреди као були гаће*) интензивира се негативни тоналитет израза – у смислу безвредности, беспомоћности, и на тај начин се остварује спонтаност и динамичност усменог говора. Забележене су конструкције које семантичким преображајем губе номинациону вредност, па тако, примера ради, имамо пејоративне реченичне конструкције добијене метафоризацијом (за означавање 'страха, уплашености, преплашености').

Чести су фразеологизми са конституентом физиолошког порекла, употребљеним у вулгарном облику. Тако су присутни глаголски фразеологизми са глаголом *уринирати* употребљеним у маркираном облику, као и са глаголом који се односи на физиолошки процес испуштања гасова: *упишати / умрсити крушку*, *пишати у / на коприве*, *пишати / пљунути у попару*, *прднути у чабар*, *кад прдне мртвац / мртав*, *прднути у памет*. Од фразеологизама који се односе на повређивање, nanoшење штете и понижавања другог истичу се: *забити коме чивију*, *утући коме рогове у главу*, *стуцати рогове*, *сасећи рогове*, *истресати гаће над ким*, *трчати шибу*, *водати опанке*, *поткивати коме опанке*. Остали издвојени фразеологизми су: *зајазити јендек*, *оца дојити*, *просипати кавурму*, *навлачити на баван*, *окренути ћурак наопако*, *појела га помрчина*.

У оквиру историзама, у вишечлане лексичке јединице сврстали смо оне изразе који представљају сведочанство о минулим временима, будући да реферишу на радње и околности у одређеним историјским приликама. Наведени устаљени, вишелексемни спојеви јединственог значења одликују се номинационом функцијом и у њима је семантичко јединство значајније од значења саставних компонената – *на рабош узети*, *записати кога у рабош*, *плава гробница*.

Примери синтагматских уланчавања, односно колоцирања, сведоче о језичкој категоризацији света, тј. о лексемској валентности (*стајаћи гуњ, гуњ и цока, офиксани опанци, клечана рекла, буле и ануме, рогата стока, скеле и ћумруке, танкомуда господа, зиратити земљу, платити лолинство* и слично). У њима се огледају устаљене културалне конотације и концепти. Побројане колокације не припадају групи фиксираних колокација. Лексички, и то синтагматски лексички односи у линеарном низу занимљиви су за проучавање, а управо због међусобног семантичког утицаја једне лексеме на другу, што сведочи о валентности колоката – способности да привлаче друге колокате (редупликација значења колоката). Забележени су фразни спојеви са јединственим, пренесеним значењем, и то: *задушна баба* (‘онај који радо чини, често и непотребно, добра дела’, СУ, 210, КУ, 41), *врбин клин* (‘човек на кога се не може ослонити, у кога се не може поуздати’, Госп., 121), *тиква без корена* (‘човек без знатнијег порекла, имена’, КУ, 47), *бела врана* (‘реткост’, КУ, 48), *преко обичаја* (‘против своје навике, неочекивано, неуобичајено’, КУ, 51), *смиље и босиље* (‘далеко мање зло од нечег другог’, КЛ, 82); *дан и комад* (‘што заради, то и поједе’, КЛ, 57), *леб и узлеб* (‘све што ти је потребно за живот, опстанак’, КЛ, 156), *пуне очи* (‘уживање посматрањем нечега лепог’, КЛ, 58), *на готове очи* (‘посматрати нешто и ништа не предузимати’, КЛ, 46, 61).

У оквиру поређења, у реченицама је могуће запазити одређене очекиване спојеве речи, и то: оставити неког *ко квочка пилиће* (КУ, 70), волети Србију *ко свиње жир* (КУ, 91), бити потребан (некоме) *ко со и лебац* (КУ, 94), надимати се *ко жабе* (КУ, 107), гледати (некога) *као што змија жабу гледа* (КУ, 175), (ми смо) *ко тринесто прасе, ко девета рупа на свирали* (КУ, 212), *нос као патлиџан* (КУ, 267), водати (некога) *као мечку* (Госп., 55), бити потребан *колико чир на дупету* (КЛ, 155), опалити *као из пушке* (Госп., 156), мењати мужеве *ко циганин коње* (КУ, 47).

Међу поређењима која нису уобичајена у стандардном језика има и оних који су одлика само пишчевог језика. Захваљујући сликовитости поредбених конструкција, неки од следећих поредбених исказа бивају јаснији: узнемирен *као поглед претучене мачке* (ЧА, 110), ослобожденије је *као и пијанство*. Заноси и распаљује (КУ, 203), свадба не бива без меса *ко бој не бива без мртви* (КУ, 231), сви наши преко बारे воле отечество *ко свиња жир* (КУ, 264), уста *као чарапин почетак* (КУ, 267), њихове дуге, сјајне косе, блиставе очи, које су испод густих, дугих трепавица очаравале, *као да су изашле из песама Бранка Радичевића* (СУ, 9), сви кренули на ову Србију *ко коза на криво дрво* (КУ, 128), научио да се носи *као ала са берићетом* (КУ, 195), зуби *као ужички опанци* (КУ, 267), *као миш у расолу* [...] сад му ни господске чизме не помажу (КУ, 93), највиши и најјачи је у овом вагону, а држи се *као марјаш у џепу* (СУ, 8) итд.

У Поповићевим романима јавља се знатан број забележених маркираних и немаркираних лексема из страних језика. На позајмљивање, односно на језичко посуђивање, утичу екстралингвистички фактори. Очекивано је највише турцизама (и арапског, и персијског, и грчког порекла) због дужине међујезичког контакта, а затим и романизама, германизама, грцизама, мађаризама, као и старокњижевне лексике. Неке од лексема су се одомаћиле и припадају активном фонду, док неке од њих припадају пасивном лексичком фонду. Тематске групе у којима се турцизми у највећој мери јављају јесу кућа и покућство, објекти, одећа, војна терминологија, занати, занимања.

Одређене особености језика у Поповићевим романима последица су индивидуалног раслојавања језика овог писца. Структура језика је овде у другом плану, а до изражаја долазе употреба и начин функционисања језика у Поповићевим романима. Различити слојеви (територијални, временски, социјални), односно језички варијетети, прожимају се

кроз дискурсе Поповићевих романа, а циљ је био посматрати их у међусобном односу, у коме долази до изражаја говорна карактеризација ликова. Функционално-стилска раслојеност у романима Данка Поповића показатељ је, пре свега, вредности језика којим се писац служи.

Женски ликови у Поповићевим романима обично употребљавају лексику из сфере куће и покућства, породичних односа, празничних радњи, веровања и сујеверја. Лексички регистар мушких ликова обухвата војни дискурс, административно-правну и ону лексику која се односи на власт и политичке теме. Црквена лексика, затим, она која се односи на помоћне зграде и делове, предмете из окућнице, занатске предмете, послове и радње, сточарство, живинарство и земљорадњу, као и на производе и радње везане за те послове, заједничка је и једном и другом полу.

У мотивској структури Поповићевих романа стоје теме које се односе на говор, причање, слушање – теме које се тичу српског сељака, Шумадије, узалудности ратовања, као и оне теме које читаоцу чине ближим веровања и обичаје српског народа, теме које се тичу сећања и заорава, старости и усамљености. Казивањем и исповедањем се Поповићеви јунаци и остварују, а поготово пишчев књижевни лик Милутин. У *Књизи о Милутину* нема свезнајућег приповедача, тако да нема ни очекиване дистанце. Веровања и сујеверје везују се, делом, и за мушке ликове у Поповићевим романима, будући да су укорењени у размишљањима становника српског села. Милутиново *приповедање* је исповедног карактера. Он доводи у питање *сећање* српског народа и својом причом и причањем узима на себе обавезу да све патње српског сељака и целокупног српског живља остану забележене.

IV.2. О језичко-стилистичким цртама Поповићевих романа

Може се рећи да су Шумадија и српски сељак најзначајније тематско закриље Поповићевог романеског стваралаштва. Доносити суд о вредности неког дела, као и о његовом стилу, није могуће „без интимног познавања циљева које оно себи поставља и средстава којима располаже” (Гиро 1964: 21). Данко Поповић је и рођењем и својим књижевним стваралаштвом нераскидиво везан за Шумадију и њене људе. Овај писац даје портрет српског сељака, осветљавајући особине које су иманентне шумадијском човеку са села. Пишчева приповедачка проза пулсира објективним, реалистичким освртом на стварност, али не само из угла дистанцираног свезнајућег приповедача, већ и из перспективе самих ликова. *Сказ* је доминантан поступак у роману *Књига о Милутину*.¹⁵⁷ Реч је о аутодијегетичком приповедању у поменутом роману, као подврсти хомодијегетичког приповедања, а које се односи на приповедање у првом лицу, у коме је приповедач у исто време и јунак (Принс 2011: 25).

С обзиром на постојање разноликих форми приповедања у Поповићевим романима, то нужно подразумева анализу **типова говора** (ауторски говор / туђи говор), што у раду није било предмет анализе, будући да његов циљ није давање исцрпног описа стилско-језичких особености Поповићевог прозног, романеског стваралаштва. Примера ради, занимљиви су Милутинови солилоквијумски (раз)говори који би се могли подвести под

¹⁵⁷ Доминанта се, према Јакобсоновом виђењу, дефинише „као средишна компонента уметничког дела: она усмерава, одређује и преображава остале компоненте. Доминанта је та која јамчи за целокупност структуре” (Јакобсон 1978: 120).

оно што М. Ковачевић назива *управни монолошки говор*. Аутор говори о „неизреченим дијалозима у којима се сучељавају јунакови *несагласни гласови* о некоме питању, с тим да *гласови* немају синтаксички статус реплика управног говора, нису дакле синтаксички обликовани као управни говор, што и јесте основна синтаксичка разлика између драмског монолога као унутрашњег монолога и дијалога у форми управног говора” (Ковачевић 2012а: 316). *Књига о Милутину* обилује примерима у којима главни јунак само „помишља” и „мисли у себи” о неким темама, али их не казује, што се доводи у везу са *помишљеним говором* (Исто: 318) – *Е баш добро што смо опет страдали за неку словенску браћу – мислим се, ал ћутим; Како са нашег [мртваца], мислим се, ми смо боси ил нам се обућа распала, да се не лажемо; Твоја кућа и твој отац, чекају те, то је тачно, ал ти нећеш доћи, мислим се, тебе ће у кречану, а можда и нас за који дан; Како, бре, не смемо да изгубимо рат а смемо да изгубимо народ! – мислим се; Што ме пљескаш, мислим се, нисам ја будала да би живот свој дао због читанке [...] и многи други примери). О свим темама које се тичу страдања, отацбине, ратова, државе – Поповићев главни јунак као да избегава да гласно говори, будући да можда нема ни сврхе износити сопствена запажања у држави која је „глува”, која нема слуха за патње обичног човека и која се, најзад, оглушује о елементаране људске потребе, а можда и због бојазни да неке речи могу бити (зло)употребљене у неком незгодном, неповољном тренутку.*

Карактеризација ликова свакако се врши језиком, а „ако је књижевност вербална умјетност – а јесте – онда анализа сваког књижевног дјела мора – првенствено на основу језичких критеријума – покушати дати одговор на питање који то аспекти употребе језика књижевном дјелу дају статус умјетничког” (Ковачевић 2015: 7). Несумњиво је да је *Књига о Милутину* средишње дело за разумевање поетике Данка Поповића, при чему је најзначајнији део те поетике језик Поповићевих романа, односно лексика коју пажљиво и зналачки бира, а која у досадашњим освртима на Поповићево стваралаштво скоро да уопште није осветљавана из лингвистичког угла. У *Конаку у Крагујевцу* стоји да треба „говорити и писати као што говоре устаници, у том језику је снага коју и устанак у својим коренима носи”, а с обзиром на Вуково запажање „да је језик устаника, пробуђене раје, онај језик који ће у Европи наћи себи достојно место, да тај језик никоји други не може заменити” (КУ, 181).¹⁵⁸

Структурно и/или семантички онеобичајене језичке јединице представили смо **стилематичном лексиком**, која се разликује од општеупотребне лексике на структурном или семантичком плану, с обзиром на то да стилема „мора изневјерити или своју основну (општеупотребну) форму или своје основно (узуално) значење”, док је стилогеност – „функционална, естетска вриједност те јединице” (Ковачевић 2014: 116). У оквиру стилематичне лексике, најпре, треба истаћи **лексичке неологизме**, јер они представљају Поповићев индивидуални стил, будући да на тај начин писци доприносе „већој експресивности свога дјела”, истичући „свој специфични стил” (Мухвић-Димановски 2005: 7), а сам стил и „почива на постојању експресивних варијанти” (Гиро: 1964: 48), представљајући управо „језичко одступање” (Исто: 61), или како би Бали рекао – „девијацију индивидуалног говора” (Гиро 1964: 38).¹⁵⁹ Под појмом *неологизам*

¹⁵⁸ „Језик народне песме једини је живи глас српског народа [...] глас Устанка, поклич тог великог таласа [...] Србија може постојати само на језику устанка, на том језику у устаницима се рађала свест о себи и својој историји” (КУ, 257).

¹⁵⁹ Још је Белић узакривао на то да ће „сваки ће добар писац, поштујући наш књижевни језик кроза се, дати му знаке свога стваралаштва, обогатити га у неком правцу. Он ће развијати његову унутрашњу и спољашњу

подразумевамо сваку реч која није пронађена у коришћеним речницима, монографијама и дијалекатским изворима, као и ново значење лексема потврђених у коришћеним речницима. Нисмо се водили критеријумом према коме учесталост употребе у неком корпусу лексеми обезбеђује статус неологизма (Оташевић 2008: 40), већ смо неологизмом сматрали сваку нову реч или значење који су једном или више пута потврђени у Поповићевим романима.

Неологизми, очекивано, због своје структуре спадају у стилематичну лексику, која се због ефектнијег именовања појмова одликује изразитом стилогеношћу, односно књижевноуметничком вредношћу, будући да у основи неологизма стоје изразита изражајност и доживљеност. Неке од **именичких лексема**, поменутих у раду, које се могу подвести под **неолошке** лексеме јесу следеће: *прделесница* (погр. ! назив за женску особу лаког морала), Немчања (погр. Немац), *танковина* (слаб човек), *милогузје* (угађање), *лолинство* (издајство), *калакурница* (неозбиљна институција, огрезла у недостатку основних вредности и начела), *скангале* (дотрајала ствар, крнтија), *презувача* (опанак), *земљождер* (машина која прокопава путеве), *азијатлук* (пеј. културна заосталост), *ћулсија* (дирек, носећи стуб; главна подрумска греда), *аджара* (врста пушке), *малихерка* (врста пушке), *ребранка* (назив за неку врсту оружја), *шупљо* (пушчана цев), *сносак* (уска, плитка јаруга), *чаврма* (кривина), *дјевкалица* (погрд. онај који говори лоше о некоме, који „лаје”), *ништамајстор* (онај који мајсторске послове не обавља добро). Од **неолошких значења већ потврђених именица** забележена су: *катил* (крив), *коска* (снажан човек), *прика* (даљи род), *шиник* (суд од букове даске), *кумбара* (прашина), *синорција* (комшија с којим се дели међа), *вучара* (опкоп, шанац, ров), *рог* (титула, звање).

Најбројније су **глаголске неолошке лексеме** и неолошка значења већ забележених глагола. Тако су од глагола забележени: *ћебовати* (посебан начин мучења), *сулити* (одобравати), *прекустрити се* (снуждити се, покуњити се), *издандаћити се* (изврнути се негде, уз додатну сему 'оскудно обучен'), *сумошити се* (умирити се), *уванцати се* (уплашити се), *одјазати* (одјахти на коњу), *најандити* (наложити – о ватри), *отповрсти* (скинути повраз са посуде), *одринглити* (отклопити ринглу са старог шпорета), *извекчати* (истрошити се дугом употребом, похабати се – о одећи), *јаднити* (жалити неког, сажалевати), *надимити се* (испунити се срџбом, погордити се), *усаравити* (уништити), *урожити се* (не померати се), *трлити* (млатити, причати којешта), *поткочити се* (изгубити способност кретања као последица каквог психичког стања), *поткочивати се* (кочити се од страха), *највошити* (наићи у великом броју), *аветињати* (ходати ноћу као утвара), *дрепити* (јурнути – о бежању; нагло пасти и лупити о тле), *олати се* (шепурити се), *исквитати се* (раскосурати се, обрачунати се), *чустрити се* (1. усправити се поносно; 2. шепурити се), *ушчустрити се* (заузети крут став, стати мирно), *шкропити* (запљускивати – о речима), *упопињити* (узвисити до положаја власти), *узодговарати* (сносити одговорност за свој поступак), *угљичкати* (угацати, газећи учинити меким), *котарати* (котрљати), *заиламити* (запленити), *несаничитити* (не спавати), *огрињати* (остарити), *пробрцнути се* (осушити се – о биљци).

Неолошка значења глаголских лексема су следећа: *бољирати* (напредовати – о послу), *догнати* (средити нешто), *зарожити се* (смежурати се), *одгледати* (однеговати – о коњима), *заценути се* (отворити се), *дотурити* (додавати у разговору), *дотукнути* (добацити у разговору), *улуњати се* (ушуњати се), *жалацати* (мицати брзо неким

лепоту, додајући му нове преливе у значењу и стварајући по готовим угледима – који су у њему самом као живи материјал и жива снага – нове речи за нове појмове” (Белић 1951: 132).

предметом), *диплити се* (лицкати се, удешавати се), *срадити се* (смирити се), *трлити* (млатити, причати којешта), *одјазати* (одјахати на коњу), *надимити се* (испунити се срџбом, погордити се).

Од **неолошких придева** забележени су: *табанисан* (измучен дугим ходом), *багљаисан* (шепав), *баставан* (способан, предузимљив), *танкомуд* (за особу која нема храбрости; обично уз именицу *господа*), *уклеван* (сметен, постићен), *заголићен* (обнажен), *узловен* (разуларен, необуздан, зле вере – о коњу), *троракља* (која има три ракле – о свећи), а од **неолошких значења придева**: *напудрован* (налицкан), *приличан*¹⁶⁰ (особина онога што је у великом броју), комп. *тешњи* (ближи). **Неолошких пасивних партиципа** забележено је неколико: *наножен* (добростојећи – о здрављу), *прегрнут* (прекривен), *свршит* (онај који је стасао, сазрео), *прекинут* (онај који је остао без потомства), *уздубочен*¹⁶¹ (наслоњен – о ражњу), *усарчен*¹⁶² (! – о зобници). Два су неолошка прилога – *уклевно* (постићено) и *једвито* (с муком, једва).

У Поповићевим романима, поред **неологизама**, паралелно коегзистирају општеупотребна, експресивна и друга лексика. Унапред смо рачунали на условну поделу која подразумева извесна преливања и преплитања међу лексичким нивоима (на пример, велики је број неолошких лексема које се посматрају и као експресивна лексика: *дјевкалица*, *ништамајстор*, *прделесница*, *танковина*, *танкомуд* и сл.). Стилематичном лексиком се, стога, сматра стилски маркирана лексика у Поповићевим романима, с тим што се не одликују све групе лексема и стилогеношћу, односно функционалном вредношћу у оквиру књижевноуметничког дела.

Мноштво је лексике која своју стилематичност дугује **фигуративној**, у највећем броју случајева **метафоричној употреби**, а што доприноси њеној експресивности. Од неолошких лексема и неолошких значења лексема наводимо: *подсолити се* (стати на ноге у материјалном смислу), *наножен* (добростојећи – о здрављу), *прекинут* (онај који је остао без потомства), *табанисан* (измучен дугим ходом), *танкомуд* (особа која нема храбрости), *танковина* (слаб човек), *милогузје* (угађање), *земљождер* (машина која прекопава путеве), *дјевкалица* (онај који говори лоше о некоме, који 'лаје'), *ништамајстор* (онај који мајсторске послове не обавља добро), *надимити се* (испунити се срџбом), *огрињати* (остарити), *ушчустрити* (укрутити; очврснути кога), *пребраздити* (пречешљати, извршити савестан преглед, претрагу чега), *уденути се* (увући се), *оперушати се* (скинути одличја, где се перје поистовећује са одликовањима).

Неке лексеме (означене*) и значења (означена**) које не налазимо у општедескриптивним речницима српског језика, дијалекатским изворима и монографијама нашле су се највећим својим делом у оквиру територијално маркиране лексике, задобијајући тако статус дијалекатских неологизама. Није било могуће са сигурношћу одредити да ли су одређене лексеме резултат дијалекатске неологизације са становишта општег језика – да ли су одређене неолошке лексеме и неолошка значења лексема први пут употребљени у Поповићевим романима, а што се онда може довести у везу и са индивидуализмима, околионализмима и хапаксима, или се можда ради о недоследном бележењу лексике у дијалекатским речницима.

¹⁶⁰ Код Вука се ова лексема више односи на просек, односно на просечан број. У овом придеву уочљива је прилошка мотивација, односно придев *приличан* мотивисан је прилогом *прилично* у значењу у 'довољној мери, довољно много'.

¹⁶¹ Печено јагње су исекли и поделили свима, само је глава остала на ражњу **уздубоченом** о дебло крушке дивљаке [...] (Госп., 184).

¹⁶² Погледао је у архимандрита и видео га спремног за пут, са **усарченом** зобницом на леђима (КУ, 170).

Када је реч о **стилематичним лексемама** које реферишу на конкретне појмове, у Поповићевим романима најбројнији је низ лексема које денотирају **просторије за живљење, помоћне просторије и делове просторија**: *котара* (колиба за људе), *уцера* (страћара, мала кућа од лошег материјала), *чатмара* (кућа од прућа, плетера или дрвених летава), *плетара* (кућица од плетера), *чатрља* (мала кућа, изграђена од слабог материјала, уцерица, колиба), *кровињара* (колиба покривена кровином, лошим сеном). Ове су лексеме сврховито употребљене и одликују се изразитом књижевноуметничком вредношћу, будући да одсликавају положај српског сељака и његове услове за живот. Након ратовања, српском сељаку остају грозота, спаљена згаришта и „некадањи котари” (КМ, 15). Одела су завршавала по циганским чергама и уцерама (ЧА, 83), прљави Крагујевац је хтео да буде престони град, а био је пун чатмара и плетара (КУ, 245), чак су и неки разговори личили на „догоревање какве дотрајале чатмаре” (ЧА, 224). Са скелетом мртвог коња пореде се храстови косници и кованице који пробијају по ћошкима и „са којих је отпао креч мешан са блатом и плевом” (СУ, 145).

Што се тиче **фитонима**, када је реч о земљи коју обрађује, сељак се често сусреће са разним коровским биљкама и болестима које нападају усеве и на тај начин чине тежим живот на селу, поред бројних других невоља које су сељака задесиле због друштвено-историјских околности у којима живи. Од појмова са стилогеном вредношћу из ове тематске области забележени су: *оштрик* (вишегодишња бокораста биљка која расте на влажним теренима), *муар* (биљка из пор. трава са класовима скупљеним у метлицу), *навитина* (биљка пузаница), *утрина* (ситна трава која расте на утрини, на необрађеном сеоском земљишту), *уродица* (ливадар), *лобода* (једногодишња биљка), *пламењача* (болест коју изазивају паразити на многим биљкама), *штир* (врста корова), *ала* (рђа од које страдају усеве), *парлог* (пуста, необрађена, запуштена земља), *рудина* (необрађено земљиште обрасло травом), *прљуша* (мршава земља која се састоји од иловаче и песка). У семантичком окружењу лексеме *утрина* стоје лексеме *коров*, *пустош*, *голет*, *парлог*, прецизирајући тако њено значење. Ради се о читавом једном кумулативном низу контекстуалних синонима који редуплицирају семантичке компоненте садржане у лексеми *утрина*. Исто тако, у *Кући Лукића* стоји да после кише удари травуљина – *штир*, *лобода*, *муар* (КЛ, 12), што нас упућује на то да се ради о коровским биљкама. Може се рећи да је овде реч о некој врсти унутарреченичног паралелизма, који настаје нагомилавањем хомофункционалних лексема обједињених истом архисемом, а све у циљу дочаравања живота шумадијског сељака и суочавања са необрађеним, напуштеним земљиштем, будући да су млади отишли да се сналазе по свету, а да је у сеоским домаћинствима остало да живи старије становништво. То потврђују стилематични глаголи: *огрињати*, *изанђати*, *одртавити*, који се односе на старост, немоћ, оронулост. Као последица тешког живота српског сељака, ту су и многе болести које га сналазе: *јефтिका* (плућна туберкулоза, сушица), *срдобоља* (дизентерија, тешка заразна болест у цревима) и *врућица* (болест праћена високом температуром). Многе животе су у то време, поред ратова, однеле *јефтिका* и друге заразне болести.

Мноштво је **стилематичних лексема које означавају човека према психичким / моралним особинама** и које указују на његове негативне карактерне особине, а све у циљу погрдног именованја негативних и неприхватљивих особина људи и осуђивања одређених поступака: *голоигро* (ветропир), *ванцага* (битанга, пробисвет), *локмар* (прождрљивац), *ладолеж* (ленштина, нерадник), *прделесница* (! назив за женску особу лаког морала), *танковина* (слаб човек), *ништамајстор* (онај који мајсторске послове не обавља добро), *дјевкалица* (онај који говори лоше о некоме, који „лаје”), *мусоведа*

(лукавство, подмуклост). Ове лексеме показују пишчев јасан став према особинама као што су лењост, халапљивост, лукавство, незнање и сл. Осуђујући пишчев став према брбљању, односно говорењу без смисла и сврхе очитује се у употреби многобројних глаголских стилема (*брстити, жвалавити, зацавлетати, лапарати, нагваждати, презвоњавати, пртљати, тандркати, трлити, тртосити, цалати*), као да писац верује да се многим указивањем на штетност празноговора (ефектним, експресивним лексемама) може, бар донекле, спречити погубност оних обећања државника и политичара који су допринели још тежем животу, пре свега, човека на селу.

IV.3. Основни културни концепти у оквиру језичке слике света јунака Поповићевих романа

Романи Данка Поповића, са аксиолошког становишта, у својој основи почивају на основним животним вредностима: слобода, породица (дом / кућа), жена (мајка) као стуб породице, домаћинство, рад, љубав према отаџбини и земљи са које човек убира плодове, а од којих су неке у потпуности примордијалне, односно есенцијалне вредности – мајка, рад, породица. Ј. Бартмињски пак појмове као што су *дом, слобода* и *част*¹⁶³, због богате историјске и културне конотације, назива *културним концептима* (Бартмињски 2015: 8). Овде су представљени концепти *кућа, слобода, част* и *мајка*. У језичкој слици света Поповићевих јунака, горепобројани појмови се концептуализују позитивним вредносним и емотивним маркерима. Поред прототипичних, примарних значења ових појмова, на когнитивном плану уочавају се и друге њихове карактеристике. Тако се *кућа (дом)* најпре поима као грађевински објекат за становање и као породично место (*уџера, чатмара, плетара, чатрља, кровниџара, котара*). У реченици: *Погледајте куд год оћете, све сама чатма и плетара, кованица и набој, једва је и наш господар подиго ову тврђу кућу* (КУ, 89), кумулативно се нижу кохипони којима се апстрахује интегрална сема, а којима се указује на дотрајалост, оронулост и трошност. Тако се сазнаје о садржајима фиксираним у језику и о начинима на који се појам перципира у језичкој слици света говорника, о друштвеној условљености и категоризацији стварности (исп. Бартмињски 2011: 97–98; 93).

Делови куће такође имају важну улогу, па тако *слеме* и *шљеме* означавају врх крова – *Слеме на кући Чарапића пропало је [...]* (ЧА, 52); *А не помишља да је то мање опасно него кад се забленеш преко планине и гледаш небеса, а не видиш свога прага и шљемена и не видиш да ти ојак не дими и да су ти се у ватришту змије залегле* (КМ, 28). Метонимијским преносом, лексема *слеме* секундарно развија значење 'дом, кућа',¹⁶⁴ а да је реч о поменутом значењу види се из пишчевог додатног коментара – [...] *као да је и овога*

¹⁶³ „Сазнајни смисао 'гостопримство = част' проистиче из традиционално-интуитивног схватања да се лична моралност очитује у односу према другима и да је гостопримство један од базичних етичких постулата” (Милосављевић 2019а: 273).

¹⁶⁴ „Концепт ДОМА се проширује на појам 'домовине, отаџбине (родног краја)' не само на основу просторних него и на основу физичких параметара. Тако заједничку концептосферу ДОМОВИНЕ и ДОМА преко метафоризације у фразеологији мотивишу делови куће праг, зидови, прозор, кров и др. (прекорачити праг нечије куће, примати некога под свој кров, вратити се у окриље породице и др.), на основу којих се моделирају колективни, културно утврђени сценарији понашања који се преносе на шире просторне заједнице: родно место, завичај, па и на домовину” (Ристић 2015: 153).

пута очекивао да се појаве и они који су неповратно напустили „ово слеме”, како је он [Лазар] називао своју кућу (ЧА, 94).

Са деривационог становишта издвајају се неколике лексеме које у основи имају реч дом или кућа: *кућерина, кућиште, кућеван, кућевник, домаћин, домазлук*. У примеру – *После дугог разговора о летини и другим кућевним пословима, Карађорђе упита Стојадина како су му синови* (Госп., 83), придев *кућеван* је употребљен у релационом значењу 'који припада кући, домаћинству'. Изведенице *кућеван* и компаративни облик *кућевнији* односе се на оног који је привржен кући и домаћинству – *Милош је човек кућеван, радио је са стоком, теро буљке чак до Дубровника* [...] (КУ, 130). На овај начин се много сазнаје о вредносним особинама везаним за кућу, тј. дом. Будући да је кућни праг место које дели унутрашњи, породични живот од спољашњег света, а да је за српског сељака веома важно да буде добар *кућевник (домаћин)* који дочекује госте, јавља се и девербативна лексема прозирне семантике – *дочекач*, која употпуњује слику поимања дома.

'*Кућа као живо биће*' – Појам *куће* се персонификује и поима као живо биће, те куће могу остарити, могу се *сквржити* (СУ, 33).

'*Кућа као живо биће које лечи*' – *Кући* се овде приписују исцелитељске моћи, као и жени која живи у тој кући: [...] *ако те, вели, кућа и жена не извидају, неће те исцелити никаке медицине – то ти је, вели, од мене* (КМ, 70).

'*Кућа као биће које унапређује своје домаћинство, домаћин*' – Овде је, такође, реч о метонимијском преносу значења: *Тако је било ако си тео да будеш човек и кућа* (КЛ, 10).

'*Кућа као живо биће које се негује, гледа*' – Перцептивни глагол *гледати* употребљен је овде у значењу 'чувати, неговати, старати се око нечега': [...] *што не иде да своје имање и кућу гледа* [...] (Госп., 224). У *Књизи о Милутину* употребљен је, примера ради, облик *одгледани* (КМ, 99), који се односи на коње, са јасним значењем 'однеговани'.

'*Кућа као породица*' – Поимање *куће* у значењу породице, односно оних који живе у кући, остварује се у *Кући Лукића: И ми смо кућа, јесмо стари и инокосни, ал смо јоште кућа Лукића* (КЛ, 123). Метонимијским преносом, такође, кућа се брине о деци и одгаја их, односно укућани (родитељи) су ти који су „одњихали” своју децу: *Ено вам оцеви и браћа и куће из којих сте се испилили, које су вас одњихале, стењу од неправде, под наметима какве ни Турци нису узимали* (Уд., 97). Зооверб *испилити* (пиле) јасно алудира на порекло и на некадашњи живот, детињство укућана проведено у кући, оних који су сада расути по свету.

У оквиру творбеног гнезда универзалног појма *мајка* заступљене су јединице са афиксалном (*мајчица*) и семантичком деривацијом (*мајка* – Русија). Етнолингвистичка истраживања потврђују примарну егзистенцијалну природу овог културалног концепта, заједно са појмовима *дом* и *домовина*¹⁶⁵ (Бартмињски 2011: 195). Повезаност ових појмова показују синтагматски спојеви и друге лексеме: *мајка земља, мајка* (Русија), *мајчица* (Русија), *родитељка* (Русија, Србија), *усвојитељица* (домовина) и слично, будући да *мајка*

¹⁶⁵ „Тако лексеме *дом, кућа, огњиште* (породично, рођено), *завичај, родни крај, родна груди* у својим метафоричним или метонимијским значењима, носе позитивну конотацију, истичући особине тоpline, блискости и сигурности; лексеме: *земља, држава, место* истичу просторне, друштвене, идеолошке и институционалне параметре. Све оне показују да се појам „домовине” као и појам „дома”, концептуализује као простор издвојен од спољашњег света са заштитном функцијом и као уточиште које пружа осећај тоpline, блискости и сигурности и који се емотивно доживљава” (Ристић 2015: 147).

означава сигурност и заклониште. Поређење *мајке* и *земље* најбоље се види у пословичким изразима: *инокосна жена, инокосна земља* (ЧА, 203) и *туђа земља, туђа мајка* (Госп., 87). Господар Милош је земљу поредио са утробом мајке, када каже да су се Срби, позивајући рударе, коначно „наканили да из утробе ове наше мајке [...] истуримо неку асну и благодат” (КУ, 29). Земља је та која рађа и храни, а метафорички пренос је овде прозиран због биолошке предодређености мајке / жене за „рађање”, односно за доношење порода.

Деривационе јединице лексеме *слобода* бројне су у Поповићевим романима, а важно их је представити будући да сведоче о поимању овог концепта у свести Поповићевих јунака. Овај појам се у Поповићевим романима повезује са антонимним појмом *ропства*, односно са *ослобађањем* од непријатеља у ратним околностима. Међутим, код Поповића је овај појам претежно употребљен у ироничном контексту, будући да су власт и држава својим начином управљања довели народ у потлачен и обесправљен положај, а све под велом борбе за „ослобожденије отачаства” (Госп., 156). Ироничан тон видљив је у синтагми *ослободиоци отечества* (Госп, 122), при чему у основи лексеме *ослободиоци* стоји стандарна лексема *слобода*, док у *Конаку у Крагујевцу* (*освобађање*) и у *Удовицама* (*ослободилац, ослобожденије, ослобождавати*) у основи лексема са значењем ослобођења стоји старокњижевни, фонетски архаизам *свобода*. Употреба старокњижевних лексема, које су често одлика високог и свечаног стила, оправдана је овде са стилског становишта, будући да се тако додатно појачава саркастичан и пародијски тон којим се изражавају сумња у слободу појединца и друштва.

Деривационе јединице аксиолошког појма *части*, које спадају у групу оних лексема које означавају моралне врлине и највише људске вредности, бројне су у Поповићевим романима (*чес, чесно, чесни, частњејши / частнејши, чазбеност, чазбен*). Систем моралних вредности итекако је повезан са горепомнутим појмом слободе, будући да без *слободе* нема *части*, односно достојанства, а из индивидуалног моралног кодекса појединца, између осталог, проистиче и државни суверенитет, односно друштвена самосвојност. Поред старословенских речи *чесно* и *чесни*, у чијој основи стоји стари облик *чест*, у основи лексеме *чазбен* стоји именица *част*. За онога који је *чазбен* може се рећи да је добар домаћин или *дочеклија*.¹⁶⁶

Писац Данко Поповић у својим романима даје, пре свега, портрет српског сељака, осветљавајући особине које су иманентне шумадијском човеку са села. Стилематичне лексеме учествују и у структурирању главних мотива Поповићевих романа, побројаних у *Уводу*, као и у оквру *Тематских доминанти у Поповићевим романима*, те се њихов ефекат препознаје у стилогености, односно у функционалној вредности појединих језичких јединица.

Значај представљених лексичких слојева у романима Данка Поповића и њихова лексикографско-лексиколошка обрада уклапа се у списак тематских проблема савремене лингвистичке науке и пружа могућност компаративног истраживања језика писца који потичу са истог дијалекатског подручја или могућност контрастивне анализе језика писца са различитих говорних подручја.

¹⁶⁶ Дејан Ајдачић, управо, у свом раду који се бави концептом *части* у српском језику говори, између осталог, о појму *части* као о даривању (гошћењу), које припада сфери давања материјалних добара (Ајдачић 2015: 80), односно – о именичком деривату *чазба* који упућује на даривање (Исто: 2015: 82).

Стваралаштву овог писца досад неоправдано није посвећивана значајнија пажња, осим малобројних осврта из области науке о књижевности, па је било од значаја да се најпре барем укаже на комплексност лексичких слојева присутних у романима овога писца, што је указало на потребу подробније анализе језика и стила и ових и других пишчевих остварења.

V Извори и литература

Извори

- Госп:** Данко Поповић, *Господари*, Београд: НИРО Књижевне новине, 1988.
- КЛ:** Данко Поповић, *Кућа Лукића*, Београд – Фоча – Ваљево: Хришћанска мисао, Универзитетска библиотека православнобогослови Хиландарски фонд, Задужбина Николај Велимировић и Јустин Поповић, 2012.
- КМ:** Данко Поповић, *Књига о Милутину*, Београд: ИП Београд, 1992.
- КУ:** Данко Поповић, *Конак у Крагујевцу*, Београд: НИРО Књижевне новине, 1988.
- Оф:** Данко Поповић, *Официри*, Београд – Фоча – Ваљево: Хришћанска мисао, Универзитетска библиотека православнобогослови Хиландарски фонд, Задужбина Николај Велимировић и Јустин Поповић, 2012.
- СУ:** Данко Поповић, *Свињски ујед*, Београд: ИП Београд, 1992.
- Уд:** Данко Поповић, *Удовице*, Београд: ИП Београд, 1992.
- ЧА:** Данко Поповић, *Чаратићи*, Београд – Фоча – Ваљево: Хришћанска мисао, Универзитетска библиотека православнобогослови Хиландарски фонд, Задужбина Николај Велимировић и Јустин Поповић, 2012.

Литература

- Адамовић 1976:** Милан Адамовић, „Турске позајмице неосманског порекла”, у: *Наш језик* XXII/1–2, Београд: Институт за српскохрватски језик, 24–34.
- Ајдачић 2015:** Дејан Ајдачић, „Колекције вредности, њихови типови и профили у српском језику: паролe Слобода, једнакост, братство и Братство и јединство”, у: *О вредностима у српском језику*, Београд: Алма, 188–209.
- Ајдачић 2016:** Дејан Ајдачић, „Ауторски текстови и реконструкција језичке слике света”, у: *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених приступа*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Апресјан 1995:** Ю. Д. Апресјан, *Интегрално описаније језика и системна лексикографија*, Москва: Језици руској културе.
- Бабић 1986:** Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*, Nacrt za gramatiku, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Globus.
- Бабић 2002:** Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*, treće, poboljšano izdanje, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Globus.
- Бајрактаревић 1960:** Фехим Бајрактаревић, *Прегршит народних песама из босанског Скопља*, САНУ, Етнографски институт 11, Београд: Научно дело.
- Бандић 1980:** Душан Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Бандић 2004:** Душан Бандић, *Народна религија Срба у сто томова*, Београд: Нолит.

- Барјатаревих 1966:** Данило Барјактаревих, „Новопазарско-сјенички говори”, у: *Српски дијалектолошки зборник XVI*, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–177.
- Бартмињски 2011:** Жежи Бартмињски, *Језик – слика – свет*, превела Марта Бјелетић, Београд: SlovoSlavia.
- Бартмињски 2015:** Жежи Бартмињски, Уводна реч, у: *О вредностима у српском језику*, Београд: Алма, 7–8.
- Башић 2009:** Ивана Башић, „Иконичност онтолошке лексике српског језика у контексту словенске митологије: концепт бића”, у: *Зборник Матице српске за славистику* 76, 47–81.
- Башић 2013:** Ивана Башић, *Слике у речима*, Иконичност лексике српског језика у контексту словенске митологије: метафоре живота и смрти, Београд: Етнографски институт САНУ.
- Белић 1946:** Александар Белић, „Наш књижевни језик”, у: *Наша књижевност*, месечни часопис, год. 1, Београд.
- Белић 1951:** Александар Белић, *Око нашег књижевног језика*, Београд: СКЗ.
- Белић 1955:** Александар Белић, Увод, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Књ. 1, А–Богољуб, Београд: САНУ, VII–XXXVII.
- Белић 1999:** Александар Белић, *Око нашег књижевног језика*, Изабрана дела Александра Белића, осми том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бјеладиновић 1972:** Јасна Бјеладиновић, „Народна ношња у рачанском крају”, у: *Гласник етнографског музеја у Београду* 35, 9–46.
- Бјеладиновић 2011:** Јасна Бјеладиновић, *Народне ношње у XIX и XX веку, Србија и суседне земље*, Београд: етнографски музеј у Београду.
- Бјелаковић 2018:** Исидора Бјелаковић, „Лексичка спојивост у књижевном језику Срба прве половине 19. века”, у: *Српска славистика*, колективна монографија, том 1, језик, XVI међународни конгрес слависта, 20–27. 8. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 49–60.
- Бјелетић 1995:** Marta Vjelečić, „Turcizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva”, у: *Južnoslovenski filolog* LI, Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 203–221.
- Бјелетић 2004:** Марта Бјелетић, „Јужнословенска лексика у балканском контексту, лексичка породица именице хала”, у: *Balkanica* 34, Београд: Балканолошки институт САНУ, 143–155.
- Бошњаковић 1985:** Жарко Бошњаковић, *Пастирска терминологија Срема*, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике.
- Бошњаковић 1991:** Жарко Бошњаковић, „Из ратарске терминологије Срема”, у: *Српски дијалектолошки зборник XXXVII*, САНУ, Институт за српски језик САНУ, Београд, 1991.
- Бошњаковић 2012:** Жарко Бошњаковић, „Морфолошке особине говора источне Шумадије”, у: *Српски дијалектолошки зборник LIX*, Београд: САНУ и Институт за српски језик САНУ, 1–381.
- Бошњаковић 2013:** Жарко Бошњаковић, „Лексиколошко-лексикографски приступ ’специфичној’ лексици”, у: *Путеви и донети дијалекатске лексикографије*, Ниш, 57–74.
- Бугарски 1986:** Ranko Bugarski, *Jezik u društvu*, Beograd: Prosveta.
- Бугарски 2003:** Ранко Бугарски, *Увод у општу лингвистику*, Београд: Чигоја штампа XX век.

- Бугарски 2003:** Ranko Bugarski, *Žargon: lingvistička studija*, Београд: Библиотека XX век.
- Букумирић 2012:** Милета Букумирић, *Речник говора северне Метохије*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Виноградов 1980:** Виктор Владимирович Виноградов, *О языке художественной прозы, Проблема сказа в стилистике*, Москва: Наука.
- Влајић Поповић 2002:** Јасна Влајић-Поповић, *Историјска семантика глагола ударања у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Библиотека јужнословенског филолога.
- Влајић Поповић 2010:** Јасна Влајић-Поповић, „Шта се може (с)пратити на спрат”, у: *Српски језик XV*, Студије српске и словенске, серија 1, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Влаховић 2003:** Петар Влаховић, „Саборовање”, у: *Народна култура Срба у XIX и XX веку*, Етнографски музеј у Београду, Београд: Чигоја штампа, 11–22.
- Вујовић 2017:** Душанка Вујовић, „Лексичко-семантичке особине термина из области народне медицине на примерима из *Речника српскохрватског књижевног језика* Матице српске”, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 47/1, Београд: Међународни славистички центар, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, 365–372.
- ВУК, Рј:** *Српски рјечник истолкован њемачкијем и латинскијем ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стефановић*, 1818.
- ВУК, Рј:** *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић*, 1852.
- Вукићевић 1995:** Dušanka Vukićević, „Medicinski narodni termini”, у: *Folklor u Vojvodini* 9, Novi Sad: Udruženje folklorista SAP Vojvodine, 267–273.
- Вуковић 1938–1939:** Јован Вуковић, „Говор Пиве и Дробњака”, у: *Јужнословенски филолог XVII*, Београд, 1–114.
- Вуковић 1988:** Гордана Вуковић, *Терминологија куће и покућства у Војводини*, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике.
- Вуловић 2010:** Наташа Вуловић, *Лексика у приповеткама Лазе К. Лазаревића*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Гарић Петровић 2016:** Гордана Гарић Петровић, *Пољопривреда Србије од 1878. до 1912. године*, докторска дисертација, Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет.
- Гиро 1964:** Pierre Guiraud, *Stilistika*, prev. s francuskog Branko Džakula, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Глигоријевић 2020:** Ивана Глигоријевић, „Истраживање етнокултурних стереотипа на примеру стимулуса Турци и Турчин у асоцијативном тесту”, у: *Зборник радова филозофског факултета*, Косовска Митрвица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, 129–145.
- Гортан Премк 1997:** Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Нова серија, књ. 14, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Гортан Премк 2004:** Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Грицкат 1955:** Ирена Грицкат, „Деминутивни глаголи у српскохрватском језику”, у: *Јужнословенски филолог XXI/1–4*, 45–96.

- Грицкат 1966–1967:** Ирена Грицкат, „Префиксација као средство граматичке (чисте) префиксације (начелна разматрања и савремена српскохрватска грађа)”, у: *Јужнословенски филолог* XXVII/1–2, Београд, 185–221.
- Грицкат 1983:** Ирена Грицкат, „О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци”, у: *Јужнословенски филолог*, XXXIX, 1–41.
- Грковић Мејџор 2007:** Јасмина Грковић-Мејџор, *Списи из историјске лингвистике*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Грковић Мејџор 2008:** Јасмина Грковић-Мејџор, „О когнитивним основама семантичке промене”, у: *Семантичка проучавања српског језика*, Београд: САНУ, 49–63.
- Деретић 2007:** Јован Деретић, *Кратка историја српске књижевности*, Нови Сад: Артпринт.
- Дешић 1985:** Милорад Дешић, „Полисемија и српскохрватски глаголски вид”, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане* 14/2, 75–85.
- Дешић 1990:** Милорад Дешић, „Ријечници језика писаца – велики задатак наше лексикографије”, у: *Наш језик* 28/4–5, 288–294.
- Динић 2008:** Јакша Динић, *Тимочки дијалекатски речник*, Институт за српски језик САНУ, Монографије 4, Београд, 2008.
- Драгин 1991:** Гордана Драгин, „Ратарска и повртарска терминологија Шајкашке”, у: *Српски дијалектолошки зборник XXXVII*, САНУ, Институт за српски језик САНУ, Београд, 1991.
- Драгин 2016:** Гордана Драгин, *Кулинарска терминологија Војводине*, докторска дисертација, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.
- Драгићевић 2001:** Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику (творбена и семантичка анализа)*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Драгићевић 2003:** Рајна Драгићевић, „О неким особеностима партикуларизатора-убличивача”, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане* 31/1, Београд, 137–146.
- Драгићевић 2007:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић 2008:** Рајна Драгићевић, „Потенцијалне речи у српском језику”, у: *Теоријско-методолошки оквир за модернизацију српског језика* (2) 3/38, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд 4–7. 9. 2008, 119–126.
- Драгићевић 2010:** Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Драгићевић 2011:** Рајна Драгићевић, „Лексика квалификована као индивидуална у српским дескриптивним речницима”, у: *Лексикологија, ономастика, синтакса*, Нови Сад: Филозофски факултет, 47–57.
- Драгићевић 2015:** Рајна Драгићевић, „О животу и језику Срба у Хабзбуршкој монархији крајем 18. века на основу једног речника”, у: Михај Н. Радан (ур.), *Исходишта* 1, Радови са I међународног научног скупа: Материјална и духовна култура Срба у мултиетичким срединама и/или периферним областима, одржаног на Филолошком, историјском и теолошком факултету Западног универзитета у Темишвару, 17–19. октобар 2014, Темишвар – Ниш: Савез Срба у Румунији / Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 113–128.
- Драгићевић 2018:** Рајна Драгићевић, *Српска лексика у прошлости и данас*, Нови Сад: Матица српска.

- Ђинђић 2013:** Марија Ђинђић, *Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичко-деривациона анализа)*, докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет.
- Ђинђић 2015:** Марија Ђинђић, „Лексика турског порекла у 19. тому Речника САНУ”, у: *Путевима српских идиома*, зборник у част проф. Радивоју Младеновићу поводом 65. Рођендана, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 479–488.
- Ђуровић 2004:** Сања Ђуровић, „Називи за животиње у српском језику с обзиром на њихов род”, у: *Наш језик XXXV/1–4*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 54–65.
- Ђуровић–Спасојевић 2014:** Сања Ђуровић, Марина Спасојевић, „Још један поглед на видске парњаке у српском језику”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 57, св. 1, Нови Сад: Матица српска, 183–197.
- Егерић 1986:** Мирослав Егерић, „Књига о Милутину, сажети трагизам једног живота”, у: *Багдала*: месечни лист за књижевност, уметност и културу 328/329, год. 28, Крушевац: Књижевни клуб, 12–14.
- Егерић 2004:** Мирослав Егерић, *Књига о Милутину – документ и требник етичности*, предговор, VII–XII, Београд: Српска књижевна задруга.
- Егерић 2004:** Мирослав Егерић, предговор, *Књига о Милутину*, Београд: Српска књижевна задруга, (Нови Сад – Будућност), XXII, коло 96, књ. 638.
- Елезовић 1998:** Глигорије Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта*, I–II, Приштина: Институт за српску културу, Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић”, Народна и Универзитетска библиотека.
- Женет 1992:** Žerar Ženet, „Tipovi fokalizacije i njihova postojanost”, у: Vladimir Biti (ur.), *Suvremena teorija pripovijedanja*, Zagreb: Globus, 96–115.
- Жугић 2005:** Радмила Жугић, *Речник говора јабланичког краја*, у: *Српски дијалектолошки зборник* LI, САНУ, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Жугић 2011:** Радмила Жугић, „Синонимски односи у лексичко-семантичкој групи глаголских лексема с доминантом зборим 'говорим' у јабланичком говору (југозападно од Лесковца)”, у: *Зборник радова Филозофског факултета* XLI, Београд, 51–72.
- Згуста 1991:** Ладислав Згуста, *Приручник лексикографије*, I издање, Сарајево: Свијетлост, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Иванић 1913:** Момчило Иванић, *Српски речник књижевнога и народнога језика* (огледно издање бр. 1), рукопис по материјалу Лексикографског одсека Српске краљевске академије, Београд.
- Ивановић 2017:** Ненад Ивановић, „Један прилог историји српске лексикографије (Рукописна збирка народних речи В. С. Караџића у грађи за Речник САНУ)”, у: *Наш језик XXXVIII/3-4*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 57–65.
- Ивановић 2009:** Ненад Ивановић, „Збирка речи из разних крајева, а поглавито из Војводине Јована Јовановића Змаја у грађи за речник САНУ и њен допринос развоју лексике српског књижевног језика”, у: *Дијалекат – дијалекатска књижевност*, Лесковац: Лесковачки културни центар.
- Ивановић Баришић 2017:** Милина Ивановић-Баришић, *Одевање у околини Београда: друга половина 19. и прва половина 20. века*, Београд: Етнографски институт САНУ.
- Ивић 1980:** Милка Ивић, О „партикуларизаторима”, у: *Јужнословенски филолог* XXXVI, Београд, 1–13.

- Ивић 1998:** Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић 2009:** Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Илијин Миличић:** Воžidar Ilijin Miličić, *Rječnici manje poznatih riječi i izraza u prozi Novaka Kilibarde*, <https://novakkilibarda.wordpress.com/rjecnici-uz-prozu/> преузето 30. 1. 2021.
- Јакобсон 1978:** Roman Jakobson, *Ogledi iz poetike, izbor tekstova i predgovor*: Leon Kojen, Beograd: Prosveta.
- Јанковић 2017:** Јелена Јанковић, *Етимологија у часопису Наш језик*, докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет.
- Јасперсен 1970:** Oto Jespersen, *Џовјеџанство, народ и појединец са лингвистичког становишта*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Јеремић 1977:** Драган Јеремић, Легенде о обичним људима: о прозном стваралаштву Данка Поповића, у: *Књижевне новине* 543, год. 29, Београд: Савез књижевника Југославије, 5–6.
- Јерковић 1991:** Јован Јерковић, *Језик и писци*, Нови Сад: Матица српска: Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета.
- Јовановић 1991:** Слободан Јовановић: „Немачкари”, у: *Сабрана дела* XI, Београд, 513–515.
- Јовановић 2009:** Владан Јовановић, „О језичком корпусу речника САНУ и дијалекатској лексици”, у: *Дијалекат – дијалекатска књижевност*, Лесковац: Лесковачки културни центар.
- Јовановић 2009:** Јелена Јовановић, *Писци и стил*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд: Чигоја штампа.
- Јовановић 2016:** Владан Јовановић, *Српска војна лексика и терминологија*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Јовановић 2018:** Јована Јовановић, *Лексика погрдног значења у именовању човека у српском језику*, докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет.
- Јовић 2015:** Надежда Јовић, „О неким народним медицинским терминима страног порекла у говорима југоисточне Србије”, у: Михај (Миља) Н. Радан (ур.) *Исходишта* 1, Радови са I међународног научног скупа: Материјална и духовна култура Срба у мултиетичким срединама и/или периферним областима, одржаног на Филолошком, историјском и теолошком факултету Западног универзитета у Темишвару, 17–19. октобар 2014, Темишвар – Ниш: Савез Срба у Румунији / Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 157–167.
- Јокановић Михајлов 1998:** Јелица Јокановић-Михајлов, „Узвици као врста речи”, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане 27/1*, Београд, 247–252.
- Јоковић 1994:** Мирољуб Јоковић, *Имагинација историје*, проблем историјске и књижевноестетске дистанце у српском роману о Првом светском рату – европски контекст, Београд: Просвета.
- Кајзер 1973:** Волфганг Кајзер, *Језичко уметничко дело*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Капетановић 2005:** Amir Kapetanović, *Historizmi i semantičke promjene*, у: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 31, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 153–163.

- Катанић Бакаршић 2001:** Marina Katnic-Bakaršić, *Stilistika*, Naučna i univerzitetska knjiga, Sarajevo: Ljiljan.
- Кашић 1982:** Јован Кашић, „Неке појаве у вези са ословљавањем: (на материјалу Вуковог Српског рјечника)”, у: *Лексикографија и лексикологија: зборник радова*, Београд: Српска академија наука и уметности, Филолошки факултет, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике, Матица српска, 91–94.
- Клајн 1996:** Иван Клајн, „Лексика”, у: *Српски језик на крају века*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Службени гласник, 37–86.
- Клајн 2002:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику, Први део, слагање и префиксација*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: Институт за српски језик САНУ; Нови Сад: Матица српска.
- Клајн 2003:** Иван Клајн, *Творба у савременом српском језику, Други део, суфиксација и конверзија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства : Институт за српски језик САНУ; Нови Сад: Матица српска
- Кликовац 2008:** Душка Кликовац, *Језик и моћ: огледи из социолингвистике и стилстике*, Београд: Библиотека XX век: Круг.
- Ковачевић 1981:** Милош Ковачевић, „Употреба приједлога преко у српскохрватском стандардном језику”, у: *Наш језик* 25/3, 136–159.
- Ковачевић 1986:** Милош Ковачевић, „Префиксација и њен утицај на форму и семантику синтагме”, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане* 16/1, Београд, 119–129.
- Ковачевић 1998:** Милош Ковачевић, *Стилске фигуре и књижевни текст*, Београд: Требник.
- Ковачевић 2006:** Милош Ковачевић, „О типовима и стилским особинама дисфемизама и еуфемизама”, у: *Годишњак за српски језик и књижевност* 8, Година XX, Ниш: Филозофски факултет.
- Ковачевић 2012а:** Милош Ковачевић, *Лингвостилстика књижевног текста*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ковачевић 2014:** Милош Ковачевић, „Стилематична лексика у роману Адресар изгубљених душа Анђелка Анушића”, у: Милош Ковачевић (ур.) *Наука и глобализација* 1/1, Филолошке науке (радови са скупа одржаног 18–19. 5. 2013), Пале, 115–129.
- Ковачевић 2015:** Милош Ковачевић, *Стил и језик српских писаца*, Београд: Завод за уџбенике.
- Ковачевић 2016:** Милош Ковачевић, „Књижевни језик и језик књижевности”, у: М. Ковачевић (ур.) *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са X међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу*, Књ. 1, Језик, књижевност, уметности, Крагујевац: ФИЛУМ, 15–32.
- Константиновић 2005:** Зоран Константиновић, *Србин као Дон Кихот*, НИН, 2868.
- Кузњецова 1967:** Эра В. Кузнецова, „Полисемия и ее отношение к слову и понятию”, у: *Язык и мышление*, Москва, 208–214.
- Кулишић – Петровић – Пантелић 1970:** Шпиро Кулишић – Петар Петровић – Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд: Нолит.
- Куркина 2013:** Любовь В. Куркина, „К етимологии слав. *sуть (в развитие идей Ф. Миклошича)”, у: *Miklosichiana bicentennialia*, зборник у част двестоте годишњице рођења Франца Миклошича, примљено на IX скупку Одељења језика и књижевности од 22. октобра 2013. године на основу реферата академика

- Александра Ломе и дописног члана Јасмине Грковић-Мејдор, САНУ, Одељење језика и књижевности, књ. 58, Београд: Службени гласник, 135–144.
- Марков 1957:** Борис Марков, „О наставцима -ана, -лија, -лук, -ција”, у: *Наш језик* VIII/5-6, Београд, 151–170.
- Марковић 1987:** Загорка Марковић, *Народни музички инструменти Југославије*, Београд: Етнографски музеј.
- Маројевић 2005:** Радмило Маројевић, „Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна (1)”, у: *Српски језик* X/1-2, Београд, 685–779.
- Матешкић 1982:** Josip Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb: IRO „Školska knjiga”.
- Матијашевић 1982:** Јелка Матијашевић, „О синонимији и синонимима”, у: *Лексикологија и лексикографија*, зборник реферата, Београд – Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Институт за српскохрватски језик, Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, Матица српска, Филолошки факултет у Београду, 115–130
- Матијашевић 1983:** Јелка Матијашевић, „Еуфемизми и синонимија”, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане* 12/1, Београд: МСЦ.
- Менковић 2013:** Мирјана Менковић, *Грађанска ношња Срба у Призрену у XIX и првој половини XX века*, Београд: Етнографски музеј.
- Милановић 2006:** Александар Милановић, „Статус појма и термина лексички архаизам у србистици”, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане* 35/1, 293–305.
- Милановић 2007:** Александар Милановић, „Статус појма и термина историзам у србистици”, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане* 35/3, 87–99.
- Милановић 2017:** Александар Милановић, „Лексички слојеви у роману *Кукавичја пилад* Лабуда Драгића”, у: *Узданица* XIV/2, Јагодина: Факултет педагошких наука, 73–81.
- Милорадовић – Вељковић 2014:** Софија Милорадовић, Драгана Вељковић, „Вишезначност дијалекатске лексике и механизми њеног остваривања”, у: *Вишезначност у језику*, Српски језик, књижевност, уметност, зборник радова са VIII међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, 25–26. X 2013, 183–199.
- Милорадовић 2003:** Софија Милорадовић, „Етнолингвистика – могућност интердисциплинарног истраживања језика”, у: *Јединство наука данас* (интердисциплинарни приступ сазнању), Бања Лука: Филозофски факултет у Бањој Луци, 115–122.
- Милорадовић 2008:** Софија Милорадовић, „Једно могуће читање *Петријиног венца*: књижевно дело као етнодијалекатски текст”, у: Зорица Дивац (ред.) *Слике културе некад и сад*, (60 година Етнографског института САНУ), Зборник 24, Београд: Етнографски институт САНУ, 223–236.
- Милорадовић 2012:** Софија Милорадовић, *Музички жаргон младих и младежний музыкальни сленг*, Компаративни поглед, Београд: Етнографски институт САНУ.
- Милорадовић 2017:** Софија Милорадовић, „Именовање времена у призренско-тимочким народним говорима”, На материјалу дијалекатских речника из Врања, Нишке Каменице и Тимока, у: *Jezik, književnost, vreme, Jezička istraživanja*, Zbornik radova, Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, 31–62.
- Милорадовић 2018:** Софија Милорадовић, „Огањ, па жишка, ожег, жар и још понешто око ватре у призренско-тимочким дијалекатским речницима”, у: *Језик као запис*

културе у етнолошкој и лингвистичкој анализи на релацији Србија – Македонија, том 1, Београд: Српска академија наука и уметности, Скопље: Македонска академија на науките и уметностите, 113–146.

Милосављевић 2015: Тања Милосављевић, „Називи за одело у контексту контактне лингвистике”, у: Бојана Димитријевић (ур.) *Језик и књижевност у контакту и досконтакту*, Зборник радова са научног скупа Наука и савремени универзитет 4, Ниш: Филозофски факултет, Универзитет у Нишу, 73–85.

Милосављевић 2016: Тања Милосављевић, „Лексичко-семантичка група именица са хиперсемом ‘темперамент’ у српском призренском говору”, у: *Наслеђе: часописа за књижевност, уметност и културу* 35, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 9–27.

Милосављевић 2019а: Тања Милосављевић, „Вербализација концепта *част* на језичкој слици света Куча”, у: *Српско језичко и књижевно наслеђе на простору данашње Црне Горе*, Српски језик и књижевност данас: зборник радова са Другог међународног научног скупа одржаног у Подгорици 26–28. маја 2017. године, Ј. Стојановић (ур.), Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Нови Сад: Матица српска, 313–327.

Милосављевић 2019б: Тања Милосављевић, „Концепт *гостопримство* у језичком сазнању српског народа (на примерима из Вукове грађе)”, у: *Савремени токови у науци о језику и књижевности*, Ниш: Наука и савремени универзитет 8, Библиотека Научни скупови II том, 43–57.

Мићовић 1952: В. М. Мићовић, „О неким терминима”, у: *Наш језик*, св. 7–8, САНУ, Београд: Издавачко предузеће Народне Републике Србије, Научна књига, 259–266.

Младеновић 2008: Александар Младеновић, *Историја српског језика*, Одабрани радови, Београд: Чигоја.

Мршевић Радовић 1987: Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Београд: Филолошки факултет

Мршевић Радовић 2008: Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Мухвић Димановски 2005: Vesna Muhvić-Dimanovski, *Neologizmi: problemi teorije i primjene*, Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Недељков 2012: Љиљана Недељков, „Тематска лексикографија као сведочанство о културном идентитету”, у: Б. Димитријевић (ур.) *Филологија и универзитет* 1, Зборник радова са научног скупа „Наука и савремени универзитет”, Филозофски факултет у Нишу, 10–11. новембар 2011, Ниш: Филозофски факултет, 105–120.

Недељков 2013: Љиљана Недељков, „Модел за израду регионалног речника традиционалне културе”, у: Јордана Марковић (ур.) *Путеви и домети дијалекатске лексикографије*, Ниш: Филозофски факултет, 231–245.

Неринг 2007: Герд-Диетер Неринг, „О анализи културно-лингвистичких специфичности српског језика”, у: *Научни сасатанак слависта у Вукове дане* 36, 1, 425–438.

Овчинникова 2006: Л. Н. Овчинникова, Диалектна јазыковая картина мира в социалнокултурном аспекте (на примере глагольных метафор русских народных говоров Среднего Урала), *Политическая лингвистика*, № 18 / 2006, 170–180, <https://cyberleninka.ru/article/n/dialektnaya-yazykovaya-kartina-mira-v-sotsialno-kulturnom-aspekte-na-primere-glagolnyh-metafor-russkih-narodnyh-govorov-srednego-urala#ixzz4IX8n1U2u>, преузето 15. 10. 2019.

- Окука 2008:** Miloš Okuka, *Srpski dijalekti*, Zagreb: SKD Prosvjeta.
- Оташевић 2008:** Ђорђе Оташевић, *Нове речи и значења у савременом стандардном српском језику*: лингвистички аспект, Београд: Алма.
- Павловић 1994:** Звездана Павловић, *Хидронимски систем слива Јужне Мораве*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Петковић 2010:** Новица Петковић, *На извору живе воде*, Београд: Завод за уџбенике.
- Петковић 2018:** Новица Петковић, „Језик, књижевност и култура”, у: *Александар Белић српски лингвиста века*, О Александру Белићу на Научном састанку слависта у Вукове дане (1971–2016), Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Међународни славистички центар, 207–215.
- Петров 2011:** Александар Петров, *Пре прошлости I*, Српска књижевност и књижевни живот (1959–2011), Књижевност, нација, језик, Београд: Службени гласник.
- Петров 2015:** Велин Петров, *Събирателните имена в българския език, в съпоставка с други балкански езици*, Пловдив: Жанет 45.
- Петровић 2002:** Драгољуб Петровић, *Дијалекатска лексика и речник стандардног језика*, у: *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*, Зборник радова, Нови Сад – Београд : Матица српска – Институт за српски језик САНУ, 277–283.
- Петровић – Ђелић – Капустина 2013:** Драгољуб Петровић – Ивана Ђелић – Јелена Капустина, *Речник Куча*, у: *Српски дијалектолошки зборник LV*, САНУ, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2013.
- Петровић – Капустина 2011:** Драгољуб Петровић – Јелена Капустина, *Из лексике Качера*, у: *Српски дијалектолошки зборник LVIII*, САНУ, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2011.
- Пецо 1986:** Asim Peco, „Germanizmi u Vukovu Srpskom rјесniku iz 1852”, у: *Filologija* 14, Zagreb: JAZU, Razred za filologiju, 271–282.
- Пешикан 1965:** Митар Пешикан, „Староцрногорски средњекатунски и љештански говори”, у: *Српски дијалектолошки зборник* 15, Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Пешикан 1970:** Митар Пешикан, *Наш књижевни језик на сто година послје Вука*, Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност СРС.
- Пешикан 1982:** Митар Пешикан, „О селекцији речи у описним речницима”, у: Драго Ђупић (ур.) *Лексикологија и лексикографија*: зборник реферата, зборник реферата одржаних у децембру 1980. године у Београду, Београд–Нови Сад: САНУ, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Филолошки факултет Универзитета у Београду, 209–215.
- Пипер – Драгићевић – Стефановић 2005:** Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српског језика*, Београд: Службени лист, Филолошки факултет, Београдска књига.
- Пипер – Клајн 2003:** Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Пипер – Клајн 2014:** Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика* (друго, измењено и допуњено издање), Нови Сад: Матица српска.
- Пипер и др. 2005:** Пипер Предраг, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска.

- Поповић 1990:** Данко Поповић, *Време лажи*, Разговори са Данком Поповићем, разговарао: Зоран Петровић, Београд: Издавачка кућа Књижевне новине.
- Потебња 1958:** А. А. Потебња, *Из записок по русској грамматици*, т. 1–2, Москва: Учпедгиз.
- Потебња 1976:** А. А. Потебња, *Естетика и поезика*, Москва: Искусство.
- Принс 2011:** Džerald Prins, *Naratóloški rečnik*, prevod s engleskog Brana Miladinov, Beograd: Službeni glasnik.
- Прћић 1997:** Tvrtko Prčić, *Semantika i pragmatika reči*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Радић 2001:** Првослав Радић, *Турски суфикси у српском језику (са освртом на стање у македонском и бугарском)*, Библиотека Јужнословенског филолога, 17, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Радовановић 1997:** Milorad Radovanović, *Sociolingvistika*, Sarajevo: Štamparija Univerziteta u Sarajevu.
- Радовановић 2003:** Milorad Radovanović, *Sociolingvistika*, Treće izdanje, Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Радовић 2020:** Данијел Радовић, *Јован Ристић: биографија државника*, докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет.
- Радовић Тешић 1982:** Милица Радовић-Тешић, „Архаизми и њихова обрада у Речнику САНУ”, у: Драго Ђупић (ур.) *Лексикографија и лексикологија*, Београд: Српска академија наука и уметности, Филолошки факултет – Нови Сад: Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета, Матица српска, 257–262.
- Радовић Тешић 2002:** Милица Радовић-Тешић, *Именице с префиксима у српском језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд: Чигоја штампа.
- Радовић Тешић 2005:** Милица Радовић-Тешић, „Стандардизација лексике у условима новијег језичког раслојавања”, у: Б. Остојић (ур.) *Шести лингвистички скуп Бошковићеви дани: радови са научног скупа*, Подгорица, 19. и 20. мај 2005, Подгорица: ЦАНУ, 67–75.
- Радовић Тешић 2008:** Милица Радовић-Тешић, „Уклопљеност ауторске и индивидуалне лексике писаца у општекњижевни лексички фонд”, у: Милош Ковачевић (ур.) *Српски језик, књижевност, уметност*, зборник радова са научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, књ. 1, Јагодина: Златна књига, 399–406.
- Радовић Тешић 2009:** Милица Радовић-Тешић, *С речима и речником*, Београд: Учитељски факултет, Универзитет у Београду.
- Радуловић 1994:** Милан Радуловић, *Обнова традиције : критички есеји о савременим писцима 2*, Београд: Књижевна заједница Звездара : Апостроф.
- Ракић 2011:** Вукосава Ракић, „Терминологија одевања и обувања у Каћу”, у: *Прилози проучавању језика* 42, Нови Сад: Одсек за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду, 135–164.
- Рамић 2012:** Никола Рамић, „Опште карактеристике дијалекатске лексике”, у: Милош Ковачевић (ур.) *Српски језик, књижевност, уметност*, Зборник радова са VI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (28–29. 10. 2011), Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 289–297.
- Рамић 2013:** Никола Рамић, „Полисемија и семантичка диференцирања у дијалектима”, у: Јордана Марковић (прир.) *Путеви и домети дијалекатске лексикографије:*

зборник радова са истоименог међународног научног скупа, одржаног од 12. до 13. априла у Нишу, Ниш: Филозофски факултет, 315–326.

- Рамић 2014:** Никола Рамић, „Лексичка лакунарност и територијална раслојеност лексикона”, у: *Наслеђе: часопис за књижевност, уметност и културу* 27, Год 11, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 105–112.
- Рамић 2016:** Никола Рамић, „О фразеолошким дијалектизмима”, у: *Српски језик: студије српске и словенске* 21, 121–131.
- Рамић 2019:** Никола Рамић, *Дијалекатска ријеч*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, Библиотека Лингвистика и србистика.
- Реметић 1985:** Слободан Реметић, „Говори централне Шумадије”, у: *Српски дијалектолошки зборник XXXI*, САНУ, Институт за српски језик САНУ, Београд, 1985.
- Реметић 2012:** Слободан Реметић, Лексички слојеви : прилози фреквенцијском речнику српског језика, поговор, Недељко Богдановић [и др.]; [приређивачи Недељко Богдановић, Ана Савић-Грујић], Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета, Одсек за српски језик, Ниш: Свен, 133–141.
- Ристивојевић Рајковић 2014:** Наташа Ристивојевић-Рајковић, „Погрдни називи за мушкарце и жене – прилог проучавању концептуализације рода”, у: *Језик, књижевност, маргинализација*, Ниш: Филозофски факултет, 133–142.
- Ристић – Симић – Поповић 2005:** Svetomir Ristić, Živojin Simić, Vladeta Popović, *Enciklopedijski englesko-srpski rečnik*, Beograd: Prosveta.
- Ристић 1982:** Стана Ристић, „Морфема -тељ у савременом српскохрватском језику”, у: *Наш језик XXV/ 4-5*, Београд, 189–230.
- Ристић 1990:** Стана Ристић, *Начински прилози у савременом српскохрватском књижевном језику*, Београд: Институт за српскохрватски језик, Библиотека јужнословенског филолога, књ. 9.
- Ристић 1996:** Стана Ристић, „Лексика покућства страног порекла у речницима преддуковског времена”, у: *О лексичким позајмљеницама*, Зборник радова са научног скупа, Суботица – Београд, 253–268.
- Ристић 2004:** Стана Ристић, *Експресивна лексика у српском језику, теоријске основе и нормативно-културолошки аспекти*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ристић 2006:** Стана Ристић, *Раслојеност лексике српског језик и лексичка норма*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ристић 2012:** Стана Ристић, *О речима у српском језику (творбени и лексиколошко-лексиколошки аспекти)*, Институт за српски језик САНУ, Београд: Чигоја штампа.
- Ристић 2015:** Стана Ристић, *Граматички и когнитивни аспекти лексичког значења*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ристић – Лазић Коњик 2020:** Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик, *Когнитивни правац у српској етнолингвистици – почеци развоја и актуелни проблеми*, Београд: Институт за српски језик.
- РЈАЗУ 1880–1976:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje JAZU*, Zagreb, 1880–1976, књ. I– XXIII.
- РМС 2007:** *Речник Матице Српске*, Нови Сад: Матица српска.

- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–III, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969 IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1969–1976.
- РСАНУ (RSANU):** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* 1–21, 1959–2019, Београд: Српска академија наука и уметности, [*Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika SANU* 1–21, 1959–2019, Београд: Srpska akademija nauka i umetnosti].
- РСГВ:** *Речник српских говора Војводине*, св. 1–4, Матица српска, Нови Сад, 2019.
- РСЈ:** *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Савић-Грујић 2013:** Ана Савић-Грујић, Негативна номинација човека мотивисана говором, у: Јордана Марковић (ур.) *Путеви и домети дијалекатске лексикографије*, Ниш: Филозофски факултет, 99–114.
- Савић Грујић 2016:** *Антропогеографска лексика у говорима сврљишког краја – лингвогеографски приступ*, докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет.
- Сикимић 1996:** Биљана Сикимић, *Етимологија и мале фолклорне форме*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Симеон 1969:** Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Симић 1984:** Милорад Симић, „Дијалекатска лексика и њен однос према књижевној лексици”, у: *Лексикографија и лексикологија*, зборник радова, Нови Сад – Београд, 171–174.
- Симић 1995:** Радоје Симић, „Лингвистички статус разговорног језика, одн. колоквијалног стила”, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане 23/2*, Београд: МСЦ, 5–17.
- Симић 2000:** Радоје Симић, *Стилистика српског језика I, Принципи стилске анализе и фоностилистика*, Београд: НДПСЈ.
- Симић 2009:** Радоје Симић, „Нормативни и употребни статус футуроида ћу/ћеш... + да + презент”, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане 38/1*, Београд: Међународни славистички центар, Филолошки факултет, 51–55.
- Скок 1950:** Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, toponomastička ispitivanja, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Скок 1971:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 1, A–J, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Скок 1972:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 2, K — poni', Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Скок 1973:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 3, ponii'–Ž, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Скок 1974:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 4, kazala, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Словенска митологија 2001:** ред. Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, *Словенска митологија, Енциклопедијски речник*, прев. с руског Радмила Мечанин, Љубинко Раденковић, Александар Лома, Београд: ZEPTEK BOOK WORLD.
- Стаменковић 2013:** Душан Стаменковић, *Глаголи људског кретања у енглеском и српском језику у светлу когнитивне семантике*, докторска дисертација, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Станић 1974:** Милија Станић, Ускочки говор, у: *Српски дијалектолошки зборник 20*, Београд: Институт за српскохрватски језик.

- Станојчић – Поповић 1992:** Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Граматика српскога језика*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Завод за издавање уџбеника.
- Станојчић 2010:** Живојин Станојчић, *Граматика српског књижевног језика*, Београд: Креативни центар.
- Стевановић 1964:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I, Београд: Научно дело.
- Стевановић 1969:** Михајло Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) II – Синтакса*, Београд: Научна књига.
- Стевановић 1989:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, Београд: Научна књига.
- Стевановић 2017:** Милоје Стевановић, *Спомени, дужи од живота*, Београд, Чачак: Светлост.
- СТИЈОВИЋ 1992:** Светозар Стијовић, *Славенизми у Његошевим песничким делима*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- СТИЈОВИЋ 2014:** Рада Стијовић, „О архаизмима у савременим српским речницима”, у: *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 62, 2, Нови Сад: Матица српска, 405–412.
- СТОЈАНОВИЋ 2010:** Стојановић Радосав, Црнотравски речник, у: *Српски дијалектолошки зборник LVII*, САНУ, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2010.
- СТОЈАНОВИЋ 2013:** Милица Стојановић, „Глаголи рађања у српском језику (лексичкосемантички аспект)”, у: *Наш језик XLIV*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 135–150.
- Танасковић 2018:** Тања Танасковић, *Територијално раслојена лексика у књижевном делу Драгослава Михаиловића*, докторска дисертација, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
- ТЕШИЋ 1982:** Милосав Тешић, „Речник језика писаца у односу на општи речник”, у: Драго Ћупић (ур.) *Лексикографија и лексикологија*, Зборник реферата, Београд – Нови Сад, 301–304.
- ТОЛСТОЈ 1966:** Н. И. Толстой, Из опытов типологического исследования славянского словарного состава, *Вопросы языкознания*, год. издания XV, Москва: Издательство «Наука», 16–36.
- ТОЛСТОЈ 1984:** Никита Иљич Толстој, „Српскохрватска дијалекатска лексикографија у лингвогеографској перспективи”, у: *Лексикографија и лексикологија*, зборник радова, Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за српскохрватски језик, 181–190.
- ТОЛСТОЈ 1995:** Никита Иљич Толстој, *Језик словенске културе*, Ниш: Просвета.
- ТОШОВИЋ 1997:** Бранко Тошовић, „Универзална семантичка класификација глагола”, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане 27/2*, 113–123.
- ТОШОВИЋ 2002:** Бранко Тошовић, *Функционални стилови*, Београд: Београдска књига.
- ТОШОВИЋ 2004:** Бранко Тошовић, „Експресивност”, у: *Стил*, 3, Бања Лука – Београд: Књижевна задруга – УКС, 25–61.
- ЋОРИЋ 2008:** Божо Ћорић, *Творба именица у српском језику*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- ЋУПИЋ 1984:** Драго Ћупић, „Туђице у дијалекатској лексици и њихова обрада”, у: *Лексикологија и лексикографија*, зборник радова, Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српскохрватски језик, 197–202.

- Ћупић 1990:** Drago Ćupić, „Dijalekatski rječnici u odnosu na druga leksikografska djela”, u: *Hrvatski dijalektološki zbornik*, Zagreb, 33–40.
- Фекете 1996:** Егон Фекете, „Топонимски елементи у српскохрватским фразеолошким секвенцама”, у: *Ономатолошки пролози XII*, Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности, одбор за ономастику, 23–30.
- Фишман 1978:** Džošua Fišman, *Sociologija jezika*, Interdisciplinarni društvenonaučni pristup jeziku i društvu, prev. dr Srđan Janković, Sarajevo: Svjetlost.
- Хајмз 1980:** Del Hajmz, *Etnografija komunikacije*, prev. sa engleskog Milorad Radovanović, Beograd: BIGZ.
- Чудинова 1998:** Елена А. Чудинова, *Широко развитая многозначность в лексике современного русского языка (по материалам лексикографии)*, диссертация, Екатеринбург.
- Чуљак 1980:** Милан Чуљак, „Лингвистички велтаншаунг Вилхелма фон Хумболта”, у: *Зборник за филологију и лингвистику XXIII/2*, Нови Сад: Матица српска, 1980, 15–35.
- Чутура 2006:** Илијана Чутура, „Лексичко-семантичке особености прилога са значењем фреквенције у српском језику”, у: *Узданица 3/1–2*, 69–80.
- Шански 1963:** Николай Максимович Шанский, *Фразеология современного русского языка*, Москва.
- Шипка 1990:** Danko Šipka, „Tvorbena sredstva antonimizacije”, u: *Jezik 37/5*, 139–145.
- Шипка 1998:** Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.
- Шипка 2006:** Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, drugo, izmenjeno i dopunjeno izdanje, Novi Sad: Matica srpska.
- Шипка 2009:** Милан Шипка, *Приче о речима*, Нови Сад: Прометеј.
- Шкаљић 1966:** Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Svjetlost”.
- Шкарић 1988:** Ivo Škarić, *U potrazi za izgubljenim govorom*, Zagreb: Školska knjiga.
- Штасни–Бошњаковић 2009:** Гордана Штасни – Жарко Бошњаковић, „О лексичко-семантичким дијалектизмима у роману *Кобајаги* Токе Филиповића”, у: Радмила Жугић (ур.) *Дијалекат – дијалекатска књижевност*, зборник радова са научног скупа одржаног у Лесковачком културном центру 25. и 26. септембра 2008. године, Лесковац: Лесковачки културни центар, 84–100.
- ЭССЯ 1974–:** *Этимологический словарь славянских языков*. Праславянский лексический фонд (ред. О. Н. Трубачев – А. Ф. Журавлев), 1–. Москва: Наука.

Биографија аутора

Бојана Герун Ђокић рођена је 24. марта 1988. године у Пљевљима. У Крагујевцу је завршила основну школу, као носилац Вукове дипломе, и Прву крагујевачку гимназију. Школске 2007/2008. године уписала се на Студијску групу за српски језик и књижевност на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу. Дипломирала је 6. септембра 2011. године. По завршетку основних студија, школске 2011/2012. године уписала се на дипломске академске (мастер) студије, такође на групи за Српски језик и књижевност на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу. Након положених испита на мастер студијама, са просечном оценом 9,29, у септембру 2012. године одбранила је мастер рад из Етнолингвистике српског језика – *Језик надгробних споменика Крагујевца и Баточине (етнолингвистички опис)*. У октобру, школске 2013/2014. године, уписала се на докторске студије на Одсеку за српски језик и књижевност, смер Наука о језику, на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу. Положила све испите на докторским студијама са просечном оценом 9,66. Од 2019. године запослена је у Центру за развој каријере и саветовање студената, у Ректорату Универзитета у Крагујевцу.

Учествовала је на више лингвистичких конференција и објављивала радове у научним часописима и зборницима радова са научних конференција. Поља интересовања су јој: лексикологија и лексикографија, стилистика, лингвокултурологија, етнолингвистика.

Образац 1

ИЗЈАВА АУТОРА О ОРИГИНАЛНОСТИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Ја, Бојана М. Герун Ђокић, изјављујем да докторска дисертација под насловом:
„Лексички слојеви у романима Данка Поповића”

која је одбрањена на Филолошко-уметничком факултету
Универзитета у Крагујевцу представља *оригинално ауторско дело* настало као резултат *сопственог истраживачког рада*.

Овом Изјавом такође потврђујем:

- да сам *једини аутор* наведене докторске дисертације,
- да у наведеној докторској дисертацији *нисам извршио/ла повреду* ауторског нити другог права интелектуалне својине других лица,
- да умножени примерак докторске дисертације у штампаној и електронској форми у чијем се прилогу налази ова Изјава садржи докторску дисертацију истоветну одбрањеној докторској дисертацији.

У Крагујевцу, _____ године,


_____ потпис аутора

ИЗЈАВА АУТОРА О ИСКОРИШЋАВАЊУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Ја, Бојана М. Герун Ђокић,

дозвољавам

не дозвољавам

Универзитетској библиотеци у Крагујевцу да начини два трајна умножена примерка у електронској форми докторске дисертације под насловом:
„Лексички слојеви у романима Данка Поповића”

која је одбрањена на Филолошко-уметничком факултету

Универзитета у Крагујевцу, и то у целини, као и да по један примерак тако умножене докторске дисертације учини трајно доступним јавности путем дигиталног репозиторијума Универзитета у Крагујевцу и централног репозиторијума надлежног министарства, тако да припадници јавности могу начинити трајне умножене примерке у електронској форми наведене докторске дисертације путем *преузимања*.

Овом Изјавом такође

дозвољавам

не дозвољавам¹

¹ Уколико аутор изабере да не дозволи припадницима јавности да тако доступну докторску дисертацију користе под условима утврђеним једном од *Creative Commons* лиценци, то не искључује право припадника јавности да наведену докторску дисертацију користе у складу са одредбама Закона о ауторском и сродним правима.

припадницима јавности да тако доступну докторску дисертацију користе под условима утврђеним једном од следећих *Creative Commons* лиценци:

- 1) Ауторство
- 2) Ауторство - делити под истим условима
- 3) Ауторство - без прерада
- 4) Ауторство - некомерцијално
- 5) Ауторство - некомерцијално - делити под истим условима
- 6) Ауторство - некомерцијално - без прерада²

У Крагујевцу _____, _____ године,


_____ потпис аутора

² Молимо ауторе који су изабрали да дозволе припадницима јавности да тако доступну докторску дисертацију користе под условима утврђеним једном од *Creative Commons* лиценци да заокруже једну од понуђених лиценци. Детаљан садржај наведених лиценци доступан је на: [http://creativecommons.org/rs/](http://creativecommons.org.rs/)